

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

TWAALFDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1919.

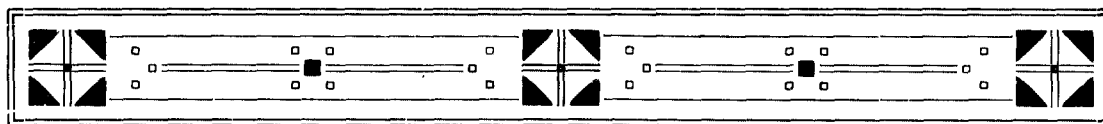
UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

	Bladz.
Dr. J. H. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis, door A. W. Byvanck . . .	82
Kunstschutz im kriege, door J. C. Overvoorde	207
Verslagen	43, 87, 176, 213, 240
Korte berichten	44, 90, 178, 218, 245
Personalia	50, 180
Verschenen boeken	92, 240

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.
EERELID DR. P. J. H. CUYPERS.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUYM, Amsterdam,
voorzitter.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, onder-
voorzitter.
Dr. E. J. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, Groningen, penningmr.
F. A. HOEFER, Hattem.
Dr. J. KALF, 's-Gravenhage.
Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam.
Jhr. Mr. A. E. O. VAN SASSE VAN IJSSELT,
's-Hertogenbosch.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. A. W. BYVANCK, 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage.
Dr. ELISABETH NEURDENBURG, Groningen.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Dr. E. J. Haslinghuis, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks,
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, J. J. de Gelder, secretaris, Jhr. H. Teding van
Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. E. J. Haslinghuis, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor een rapport ter voorbereiding eener internationale conferentie tot vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris, Jos. Th. Cuypers,
Prof. Jhr. Mr. Dr. W. J. M. van Eysinga, Mr. S. Gratama, Gen.-Maj. H. L. van Oordt,
Prof. Jhr. Dr. J. Six, Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk museum.
Amsterdam, Instituut voor Bouwkunst.
Amsterdam, Koninklijk oudheidkundig genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodanum.
Amsterdam, Stedelijk museum.
Amsterdam, Nederlandsche bond van horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhemsch genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drente.
Breda, Vereeniging »Stedelijk museum en oudheidkamer».
Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten».
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St.-Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het gemeentemuseum.
's-Gravenhage, Gevangenpoort.
's-Gravenhage, Vereeniging »Die Haghe».
's-Gravenhage, Genealogisch-heraldisch genootschap »De Nederlandsche leeuw».
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging »Haarlem».
's-Hertogenbosch, Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum »De Lakenhal».
Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden».
Maastricht, Provinciaal oudheidkundig genootschap.
Rome, Nederlandsch historisch instituut.
Rotterdam, Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen.
Utrecht, St. Bernulphusgilde.
Utrecht, Kunsthistorisch instituut.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van oudheden.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.

Bazel, K. P. C. de; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Bussum.
Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berlage, Dr. H. P.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch genootschap, te Arnhem.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder stedelijk museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Buisman, H.; conservator Teylers museum te Haarlem.
Byvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.
Crookewit W. Azn., W.; secretaris Utrechtsche provinciale commissie, te Amersfoort.

Cuypers, Jos. Th.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Roermond.
 Duparc, Mr. M. I.; administrateur afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
 Ebeling, H. J. M.; beheerder stedelijk museum te 's-Hertogenbosch.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerder oudheidkamer te Zutphen.
 Erven Dorens, A. van; directeur gemeentemuseum te Arnhem.
 Frederiks, J. A.; beheerder van het Rijksmuseum de Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur afdeling K. en W. der gemeente 's-Gravenhage.
 Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
 Graaf, Mgr. J. J.; conservator Bisschoppelijk museum te Haarlem, te Overveen.
 Gratama, G. D.; directeur stedelijk museum te Haarlem.
 Gratama, Mr. S.; voorzitter der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Grol, H. G. van; conservator stedelijk museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E. J.; onder-directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Haverkorn van Rijsewijk, P.; oud-directeur museum Boymans te Rotterdam, te 's-Gravenhage.
 Heeswijk, H. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hofer, F. A.; directeur Overijselsch museum te Zwolle, te Hattem.
 Holwerda, Dr. J. H.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooft, C. G. 't; directeur museum Fodor te Amsterdam.
 Hoog Hz., G. de; architect Rijksbureau voor de monumentenzorg, te 's-Gravenhage.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Nederlandsch historisch instituut te Rome.
 Hudig, F. W.; onderdirecteur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Jonge, Jvr. Dr. C. H. de; lid der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, te Utrecht.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; directeur Rijksbureau voor de monumentenzorg te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; beheerder museum-G. M. Kam te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Keuller, L. A. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
 Krom, Dr. N. J.; chef oudheidkundige dienst O.-I., te 's-Gravenhage.
 Ligtenberg O. F. M., Prof. Dr. R. J.; hoogleeraar aan de Rijksacademie van B. K., te 's-Gravenhage.
 Looij van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Martens, W.; directeur museum Mesdag te 's-Gravenhage.
 Martin, H.; directeur Friesch museum, te Leeuwarden.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar
 in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
 Mialaret, J. H. A.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Maastricht.
 Mulder, A. I. M.; rijksarchitect voor de monumenten, te 's-Gravenhage.
 Muller Fzn., Dr. Mr. S.; directeur stedelijk museum te Utrecht.
 Mijnsen, Mr. J. A. G. Verspyck; onder-directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; lector in de kunstgeschiedenis, te Groningen.
 Notten, M. van; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Odé, Prof. A. W. M.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Ottema, N.; conservator Friesch museum, te Leeuwarden.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur stedelijk museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; directrice Rijksmuseum Lambert van Meerten, te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; oud-directeur Nederlandsch museum te Amsterdam, te Laren.
 Pluym, W. A. E. van der; hoogleeraar aan de Rijksacademie van B. K. te Amsterdam.
 Posthumus Meijes, C. B.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Huis ter Heide.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofd-directeur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. Dr. A. van; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te
 's-Hertogenbosch.

Rijkse, Jac.; conservator gipsmuseum der Academie van B. K. te 's-Gravenhage.
 Royer, J. A.; oud-administrateur afd. K. en W., te Wassenaar.
 Scheurleer, C. W. Lusingh; directeur gipsmuseum Ac. v. B. K., te 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; hoogleeraar in de decoratieve kunst, te Delft.
 Steur, Prof. J. A. G. van der; algemeen secretaris der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Tussenbroek, O. van; directeur museum van kunstnijverheid te Haarlem.
 Unger, Dr. W. S.; beheerder stedelijke oudheidkamer te Middelburg.
 Visser, Prof. C. K.; lid van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Delft.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph., hoogleeraar in het Sanskrit en de Indische oudheidkunde, te Leiden.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.
 Weve, J. J.; lid der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, te Nijmegen.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Alberts, G.; Twelloo.	Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.	Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. C.; Velzen.
Arntz, N.; Millingen.	Bosch, Dr. F. D. K.; Weltevreden.
Assendelft, H. van; Gouda.	Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
Aulnis de Bourouill, Prof. Mr. J. baron d'; Utrecht.	Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; 's-Gravenhage.
Baak, H. A. van; Lyon.	Brants, Mej. J. Leiden.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Brenckman, G. J.; Lienden.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Breuk, Joh. de; Haarlem.
Bastert, J. J.; 's-Gravenhage.	Brom Jr., A.; Utrecht.
Beaufort-Hoeufft, Mevr. A. J. de; Utrecht.	Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Beekman, Dr. A. A.; 's-Gravenhage.	Bruyn, G. A. M. de; Rotterdam.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Buma, Mr. W. B.; Huizum.
Bendien, J. G.; Bombay.	Burger, Dr. Mr. C. P.; Amsterdam.
Bentinck, G. J. G. G. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Bussy, Mr. A. le Cosquino de; Utrecht.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Buuren, P. A. van; Middelharnis.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Chabot, J. J. M.; Wassenaar.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Clarion, H. J.; Hoorn.
Blok, Mej. I.; Amsterdam.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Blum, J. H.; Domburg.	Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
Bode, Dr. W. von; Charlottenburg.	Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.	Colenbrander Jr., F. C.; Alkmaar.
Boele van Hensbroek, A. W.; 's-Gravenhage.	Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
Boelen, J. Th.; Amsterdam.	Collot d'Escury—van Doorninck, T. barsse; Hontenisse.
Bogert, A. van den; Barneveld.	Cool, W.; Weltevreden.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Coster, Dr. H. P.; Groningen.
Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.	Cremer, J. T.; Washington.
Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.	Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
Bolt, Dr. M.; Groningen.	Crone, G. C. E.; Amsterdam.

Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Dam, C. Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Daniëls, M.; Rolduc.
 Deelder, C.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Desertine, Dr. A. H. J. V. M.; 's-Hertogenbosch.
 Destrée, J.; Brussel.
 Diepen, Jan; Valkenburg (L.).
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M. van der;
 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, Mevr.
 E. S. T. van; Vlissingen.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Dorhout Mees, B.; Groningen.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.
 Dresch, N. J. M.; Schiedam.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Dunlop, H.; Delft.
 Dutilh, Dr. J. M.; Rotterdam.
 Duyl-Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eekhof, Prof. Dr. A.; Leiden.
 Eibergen Santhagens, E. van; 's-Gravenhage.
 Enschedé, Mr. C.; Haarlem.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Es, G. L. M. van; Rotterdam.
 Escher-Gleichmann, Mevr. S.; Oosterbeek.
 Evers, Prof. H.; Rotterdam.
 Everts, Mr. H. H.; Twelloo.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Feen, Mr. P. J. van der; Domburg.
 Feith, Jhr. Mr. W. G.; 's-Gravenhage.
 Fockema Andreae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Fortuyn, G. B.; Nieuwpoort.
 Frederiks, Mr. Dr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Friedländer, Prof. Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.

Gallois, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Gelder, Prof. Dr. H. van; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eisdén.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, Dr. A. E. van; Haren (Gr.).
 Gils, Jac. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Roermond.
 Gimberg, J.; Zutfen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Gips, Mej. C. A.; 's-Gravenhage.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Graven-
 hage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Maastricht.
 Gorkom, Mr. L. J. C. van; 's-Hertogenbosch.
 Gosses, Prof. Dr. I. H.; Groningen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. van de; Utrecht.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. T. baron;
 's-Gravenhage.
 Groot, H. J. de; 's-Gravenhage.
 Grootjans, G. J. H.; Heerlen.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haan, F. M.; Urmond.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haastert, Mr. H. van; 's-Hertogenbosch.
 Haeften, Mr. G. A. van; 's-Gravenhage.
 Haffmans, O.; Helden bij Venloo.
 Hake, Dr. J. A. Vor der; Rotterdam.
 Hanssens, A. P.; Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D.
 baron van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury,
 Douairière Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Timanggoeng (Java).
 Hartman, M. A. C.; 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heek, J. H. van; Lonneker.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyden, L. J. van der; Didam.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, Mevr. B.; Middelburg.
 Hensen, Mgr. Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, Th.; 's-Gravenhage.

Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; Rijswijk (Z.-H.).
 Hövell tot Westerflie, Mr. E. baron van;
 Maastricht.
 Hogerlinden, J. G. A. van; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Kuilenburg.
 Hoytema, W. van; Kuilenburg.
 Hollestelle, A.; Tolen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooft Graafland, Jhr. J.; Baarn.
 Hoogenboom, J.; Renesse.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th.
 van der; Sappemeer.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th.
 van der; Breukelen.
 Hooykaas Jr., I. B.; Rotterdam.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.
 Hubregtse, J. A.; Burg (Schouwen).
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulsbergen, H. M.; Meppel.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Arnhem.
 Huybers, Dr. H. F. M.; Vucht.
 Huyser, Mr. J. G.; Winschoten.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Janssen, Leon baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Renen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Jongh, H. C. de; Ammerzoden.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen-op-Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van;
 's-Gravenhage.
 Kastele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Kasteleyn-Beyerink, Mevr. H.; Scheveningen.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kerling, J. B. J.; 's-Gravenhage.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Katwijk a/d. Rijn.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Knuttel, Dr. G.; Breda.
 Koch, Mr. F. C.; Rotterdam.
 Kok, J. Jurriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H.).
 Kromhout Czn., W.; Rotterdam.
 Kronenberg, Mr. H.; Deventer.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruitwagen, Bonav.; Woerden.
 Kruse, John; Stockholm.
 Krüsemann, B. D.; Bodegraven.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt-Almeloo.
 Kuipers, Mr. D.; Hilversum.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Kuyper, J. C. de; 's-Gravenhage.
 Kuyper, P. de; Rotterdam.
 Labouchère, A.; Rijswijk (Z.-H.).
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lanz, Prof. Dr. O.; Amsterdam.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Lede, C. van; Rotterdam.
 Leendertsz, P.; Nijmegen.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lennep, J. G. van; 's-Graveland.
 Lensvelt, W. A.; 's-Gravenhage.
 Leopold, Dr. H. M. R.; Gouda.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck;
 's-Gravenhage.
 Lieftinck, F.; de Punt (Dr.)
 Ligtenberg, Mej. Dr. C.; 's-Gravenhage.
 Lilienfeld, Dr. K.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Lugt, F.; Blarikum.
 Lulius van Goor, Mej. Dr. M. E.; Weltevreden.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. L.; Tulsa, Ver.
 St. v. Amerika.
 Macco, H. F.; Berlijn-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der;
 Hulsberg (L.).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.;
 Arnhem.

Meekhoff Doornbosch, P. H.; Bafloo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Meerman, G.; Geldermalsen.
 Meerman, Joh. A.; Delft.
 Mees, Mr. W. C.; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Meischke, J. C.; Rotterdam.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meij, J. M. van der; Amsterdam.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Miedema, Dr. R.; Amersfoort.
 Mock, Jhr. J. L.; Zandpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Rotterdam.
 Molhuysen, Dr. A. J.; 's-Gravenhage.
 Molkenboer, A.; 's-Gravenhage.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Rotterdam.
 Moll, Dr. L.; IJsselmonde.
 Moll, Mr. W.; 's-Gravenhage.
 Moll, Mr. A. A.; Dordrecht.
 Montijn, J. A. P.; Gouda.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muschart, R. T.; Rotterdam.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, A.; Oostburg.
 Mijs, U. J.; Gouda.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, J. van; 's-Gravenhage.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijk, R.; Leiden.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Olst, G. J. van; Ressen (G.).
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendaal, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (G.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Perquin, P. J.; Blitar (Oost-Java).
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.

Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Philips, A. F.; Eindhoven.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.
 Porthoine Jr., H.; Arnhem.
 Pos, G. A.; Baarn.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen J. Lzn., Dr. J.; Nijmegen.
 Puyvelde, Prof. L. van; Gent.
 Pijnacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.H.).
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Ribbius Peletier, Jr., G.; Utrecht.
 Riele Gzn, W. te; Deventer.
 Roëll-Bierens de Haan, Baronesse; Utrecht.
 Romeny-Rooseboom, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; 's-Gravenhage.
 Rutten, M.; Limbricht (L.).
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.;
 's-Gravenhage.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. van; 's-Her-
 togenbosch.
 Rijkse, Jac.; 's-Gravenhage.
 Sänger, Mr. A. W. F. H.; Groningen.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. E. O. van;
 's-Hertogenbosch.
 Sassen van Vlierden, Mr. Ch.; 's-Gravenhage.
 Schaepkens van Riepst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Schaik, Mgr. J. A. S. van; Kuilenburg.
 Scheepens, W. C. L.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schneider, Dr. H.; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. J. C.; Kuilenburg.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.

Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Graveland.
 Slothouwer, D. F.; Amsterdam.
 Smeth van Alphen, P. A. J. baron de,
   's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; 's-Hertogenbosch.
 Smit, Mr. W. P. A.; Arnhem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Zwolle.
 Spoon, J.Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, Mr. A.; 's-Gravenhage.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Heemstede.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, Mej. G. P. van; Rotterdam.
 Stolk, J. B. van; Zeist.
 Stolk, Mr. R. W. van; Delft.
 Stork, D. W.; Hengeloo.
 Stork, W.; Hengeloo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuers, Jonkvr. A. de; 's-Gravenhage.
 Stuijt, J.; 's-Gravenhage.
 Swinderen, Jhr. L. A. F. van; Groningen.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. M. P.; Aardenhout.
 Tellander, A.; Hilversum.
 Tellegen, Mr. J. A.; Groningen.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Térey, Prof. Dr. G. von; Boedapest.
 Terveer; 's-Gravenhage.
 Tets, Jhr. Mr. G. C. W. van; Wassenaar.
 Tex, K. den; Bilthoven.
 Theissen, Dr. J. S.; Groningen.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bilt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, H.; Delft.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F.
   baron van; Zuilen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron
   van; Heeze (N. Br.).
 Tijen, C. van; Monnikendam.
 Valentiner, Dr. W. S.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Velden, Dr. H. van der; Nijmegen.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. Dr. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vierkant, G.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser, Prof. Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, J. de; 's-Gravenhage.
 Voorst tot Voorst, M. A. E. J. baron van;
   's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. T. H. de; Galle (Ceylon).
 Voûte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vriesendorp van Renesse, J.; Renesse.
 Vrijman, J. A. W.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weissman, A. W.; Amsterdam.
 Weiszäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Welcker, Mej. C. J.; Kampen.
 Wensen, Mej. A. van; Leiden.
 Wentink, J. C.; Utrecht.
 Wentink Jr., E. G.; Utrecht.
 Wieder, Dr. F. C.; Wageningen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, F. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zweden).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von;
   Amersfoort.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Word-Reden.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zillesen, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Zuiden, D. S. van; 's-Gravenhage.
 Zuyen, D. H. van; Breskens.
 Zuylen v. Nijevelt, Mr. J. A. H. baron van;
   's-Gravenhage.
 Zwierzina, W. K. F.; Amsterdam.
 Zijnen, B. A. J. van der Hegge; Utrecht.

OFFICIEELE BERICHTEN.

INTERNATIONALE CONFERENTIE TOT VRIJWARING VAN MONUMENTEN TEGEN OORLOGSGEVAAR.

Van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken mocht het bestuur bericht ontvangen, dat zijnerzijds geen bezwaar bestond tegen het publiceeren van de vragenlijst met toelichting, op verzoek van den Bond opgemaakt door de commissie, bestaande uit de H.H. Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris, Jos. Th. Cuypers b.i., Prof. Jhr. Mr. W. J. M. van Eysinga, Mr. S. Gratama, Gen. Maj. H. L. van Oordt, Prof. Jhr. Dr. J. Six en Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

Overeenkomstig de verleende toestemming volgen de bescheiden hierachter.

Namens het bestuur,

E. J. HASLINGHUIS, *Secretaris.*

TOELICHTING.

Tot de verschrikkingen van den grooten oorlog, die èn in de vijandelijke èn in de onzijdige landen het sterkst tot de verbeelding hebben gesproken, behoort de ondergang of beschadiging van talrijke kunstwerken, gebouwen en andere. Het mag overbodig heeten voorbeelden te noemen van deze gebeurtenissen, waardoor niet alleen de particuliere eigenaren der kunstwerken, of de landen, waarin zij gelegen waren, maar ook de geheele menschheid in hooge mate verlies hebben geleden. Alom worden dan ook middelen overwogen om de monumentenbescherming in oorlogstijd beter te waarborgen, ook in het Land van Rembrandt, waar met name de Nederlandsche Oudheidkundige Bond het vraagstuk in studie heeft genomen. Naast veel ontmoedigends, waarop elk pogen stuit, dat de eischen der moderne militaire techniek wil verzoenen met het behoud van kunstwerken, staat een groot moedgevend feit, dit n.l., dat de bescherming in landen, die zich eerst later bij de oorlogvoerenden hebben gevoegd, beter tot haar recht is gekomen dan in de landen, die aanstonds in Augustus 1914 in den strijd werden betrokken. De gevolgtrekking schijnt dus geoorloofd, dat, ook zoo men niet durft rekening te houden met de mogelijkheid, dat de oorlog van 1914 de laatste zal zijn, de ondergang of beschadiging van kunstwerken in oorlogstijd *kan* verminderd worden in belangrijke mate.

Wil eene herziening der bepalingen in de verdragen van de Vredesconferentiën betreffende de bescherming van kunstwerken een bevredigend resultaat hebben, dan behoort bekend te zijn, welke de praktijk dier bepalingen in den oorlog geweest is (artt. 23. 1 sub g, 27, 28, 43, 47 en 56 van het landoorlogreglement, artt. 5 en 7 van het zeebombardementverdrag). Uit die praktijk zal kunnen blijken, of de onbevredigende gebeurtenissen zijn te verklaren door de moeilijkheden, die de aanvaller heeft om de regelen van Den Haag in acht te nemen, dan wel door zoodanige moeilijkheden aan den kant van den verdediger

(b.v. ter zake van het aanbrengen der teekens bedoeld in art. 27 van het landoorlog-reglement), of ook van de terugtrekkende legermacht; bovendien zal zodoende een juist inzicht kunnen worden verkregen in de verbeteringen, waarop gelijk reeds werd gezegd, gedurende den loop van dezen oorlog kon gewezen worden.

Zoolang de enquête, die het hier betreft, bij de oorlogvoerende staten niet is ingesteld, kunnen tot verbetering der gewraakte toestanden slechts vragenderwijs eenige maatregelen worden geopperd. Het begin schijnt dus te moeten zijn een vragenlijst (questionnaire), zooals er eene hierbij gevoegd is, waarvan punt 1 en 2 op de genoemde enquête betrekking hebben en waarin onder 3—12 maatregelen ter verbetering in vragenden vorm zijn genoemd.

Op ééne groote leemte in de verdragsbepalingen van Den Haag kan echter reeds dadelijk de aandacht gevestigd worden: die tractaten beperken er zich toe eenige algemeene regelen te stellen, waardoor *ook* kunstwerken moeten worden beschermd en die in oorlogstijd nageleefd moeten worden, doch zij onthouden zich ervan iets te doen om de voorbereiding der bescherming *reeds in vreedestijd* te bevorderen; deze leemte is te voelbaarder met het oog op het bliksemsnelle begin, dat de moderne oorlog kan hebben. Wat noodig is, is dan ook wat men teekenend wel genoemd heeft een goede voorbereiding der mobilisatie van de bescherming der kunstwerken, welke mobilisatie evengoed voorbereiding behoeft als de militaire; eene inventarisatie van monumenten, zooals in Nederland en elders reeds gedeeltelijk tot stand is gekomen, is voor zoodanige mobilisatie zeker onmisbaar. Weet de bevolking, dat de mobilisatie ook diep in het land noodig is met het oog op het vliegergevaar, dan zal deze ver van de grenzen evenmin panieken behoeven te veroorzaken als de militaire mobilisatie dat doet.

Niet onwaarschijnlijk is het, dat bij het pogen om de bestaande verdragsbepalingen te verbeteren de noodzakelijkheid zal blijken om te gaan differentieeren, alnaarmate het betreft verplaatsbare kunstwerken (schilderijen, enz.), alsmede niet verplaatsbare, doch wel te beveiligen zaken met kunstwaarde (beelden, enz.), dan wel belangrijke bouwwerken (monumenten), of zóó éénige kunstcentra als b.v. Florence, dat het belang, dat de geheele wereld bij hun behoud heeft eene demilitairisatie en onschendbaarverklaring (neutralisatie) wenschelijk doet zijn. Deze niet als limitatief bedoelde specialisatie, waarmede punt 3—6 zich bezig houden, zoude dan aanleiding geven tot nieuwe bepalingen, die te beschouwen zullen zijn als uitzonderingen op de thans reeds bestaande gemeenrechtelijke verdrags-artikelen van den Haag, wier algemeene verbetering voor de zeer talrijke kunstwerken, die eene bijzondere bescherming niet zullen kunnen deelachtig worden, in punt 9 onder het oog wordt gezien.

De altijd weer terugkomende groote zwarigheid, die de toepassing der regelen op de bescherming van kunstwerken in oorlogstijd ondervindt, is van feitelijken aard; hoe dikwijls heeft men niet hooren beweren door den verdediger, dat het stukgeschoten bouwwerk niet, door den aanvaller, dat het juist wél voor militaire doeleinden was gebruikt? Wie zal het uitmaken? Ook hier kan goede voorbereiding reeds in vreedestijd

veel verbetering brengen, maar de vraag schijnt toch ook onder het oog gezien te moeten worden, in hoever in sommige gevallen een behoorlijk toezicht op de naleving van de voorschriften mogelijk zoude zijn (punt 8), in hoever ook die naleving — liefst praeventief — te verzekeren zoude zijn door eenige strafsanctie (punt 11), of door de wetenschap, dat bij geschil over de uitlegging of de toepassing van de voorschriften, arbitrage of eene commissie van onderzoek verplicht gesteld is (punt 12).

Eene algemeene vraag, waarop men telkens zal stuiten, is ook deze, of de bijzondere voorschriften ter bescherming van kunstwerken absoluut zullen kunnen gemaakt worden, dan wel of zij met het oog op de eischen der moderne militaire techniek — zeer vèr dragend geschut met onzekere trefkans, beschieting uit vliegtuigen, enz. — behooren te worden beperkt tot het »zooveel de militaire techniek toelaat» (vgl. punt 7).

Na deze algemeene opmerkingen kan de toelichting van de 13 punten der vragenlijst kort zijn. Punt 1 en 2 betreffen de enquête, zonder welke behoorlijke verbetering niet wel mogelijk schijnt.

Punt 3 en 4 hebben betrekking op de verplaatsbare kunstwerken e.d. Hier zal eene internationale regeling er zich wel toe moeten bepalen de zorg over te laten aan de verdragstaten zelve, maar zal toch steeds kracht van haar kunnen uitgaan o.a. door de bepaling, dat voor zoover militaire overwegingen dit toelaten, de nationale »mobilisatie»-maatregelen aan de overige verdragmogendheden behooren te worden medegedeeld en openbaar moeten zijn.

Punt 5 betreft, zooals reeds gezegd, de bouwwerken van zóó overwegend belang, dat gezocht moet worden naar middelen om hunne bescherming zeer afdoende te waarborgen. Gedacht is daarbij aan het reeds eerder geopperde denkbeeld om de reeds in vreedstijd volkomen te demilitariseeren bouwwerken te brengen op eenen internationalen legger, welks samenstelling natuurlijk niet éézijdig, maar door de staten gezamenlijk moet plaats vinden, b.v. door tusschenkomst van een internationaal bureau. Daarbij moet de vraag ook overwogen worden, of aan de strijdende partijen de bevoegdheid behoort te worden gegeven, om b.v. uit militaire overwegingen of bij wijze van représaille de onschendbaarheid éézijdig op te heffen, en zoo ja, op welke wijze die intrekking dan heeft te geschieden.

Punt 6 handelt over de demilitarisatie en neutralisatie van eenige »heilige plaatsen der kunst», waarvan het een paar Europeesche noemt; het werd evenals de punten 7—9, 11 en 12 boven reeds besproken.

Punt 10 vraagt, of de invasor of occupant zich mag bepalen tot het negatieve geene schade toebrengen aan kunstwerken, dan wel of hun ook positieve zorg voor de kunstwerken tot plicht is te stellen, waarbij er dan voor gewaakt dient, dat die zorg zich bepale tot het strikt noodige.

Ten slotte punt 13, dat vraagt, wat er te doen zal zijn, zoo de maatregelen, onder 5—12 genoemd, zouden blijken niet voor verwezenlijking vatbaar te zijn.

ONTWERP VAN EENE VRAGENLIJST IN HET BELANG DER BESCHERMING VAN
KUNSTWERKEN IN OORLOGSTIJD.

1. Welke is in den grooten oorlog de praktijk der op de bescherming van kunstwerken betrekkelijke bepalingen in de verdragen der eerste en tweede vredesconferentie geweest? (Artt. 23. 1 sub g, 27, 28, 43, 47 en 56 van het landoorlogreglement, artt. 5 en 7 van het zeebombardementverdrag).

2. Beantwoordt deze praktijk aan gekoesterde verwachtingen en zoo neen, welke zijn dan de gebreken? Zijn deze gebreken te verklaren door de moeilijkheden, die de aanvaller heeft om de genoemde tractaatsbepalingen in acht te nemen, dan wel door zoodanige moeilijkheden aan den kant van den verdediger, en hoe ligt de zaak bij terugtrekkende bewegingen?

Is er hier in den loop van den oorlog op verbeteringen te wijzen?

3. Welke is in den grooten oorlog de praktijk t.o. der voorzorgsmaatregelen voor verplaatsbare kunstwerken (schilderijen, enz.) dan wel voor niet verplaatsbare, doch wel te beveiligen zaken met kunstwaarde (beelden, enz.)? Is er hier in den loop van den oorlog op verbetering te wijzen?

4. Moet eene verbeterde internationale voorziening ook regelen inhouden voor de »mobilisatie" ten bate der onder 3 genoemde kunstwerken, of behoort zij het maken dezer regelen over te laten aan de verdragstaten zelf? Behooren in het laatste geval de nationale »mobilisatie"-maatregelen door de verdragstaten, voor zoover militaire overwegingen dit toelaten, te worden medegedeeld aan elkander, alsmede, op aanvraag, aan belangstellende personen en instellingen?

5. Moet de verbeterde internationale regeling aan alle meesterwerken van bouwkunst (monumenten) bescherming verleenen, of eischt de militaire techniek, dat deze bescherming beperkt blijve tot een kleiner aantal bouwwerken (monumenten) van overwegend belang? Is het in dit laatste geval voldoende, zoo de verbeterde regeling zich, zooals tot nu toe het geval was, beperkt tot algemeene voorschriften, wier toepassing nagenoeg geheel overgelaten wordt aan den oorlogstijd zelf, of is het gewenscht ook ten dezen reeds in vreedestijd de bescherming voor te bereiden door »mobilisatie"-regelen? Verdient het in het laatste geval aanbeveling b.v. door tusschenkomst van een op te richten internationaal bureau te geraken tot gemeenschappelijke vaststelling van een openbaar te maken legger van bouwwerken (monumenten), die met hunne onmiddellijke omgeving — waarin zelfs in vreedestijd geen militaire werken mogen worden aangelegd — door de aanvallende of de terugtrekkende legermacht, in vreemd zoowel als in eigen land, gespaard, en door den verdediger tot geene militaire doeleinden gebezigd mogen worden? Is het mogelijk zoodanigen legger ook nog in oorlogstijd op te maken en moet naast den legger nog een bepaald teeken ter aanduiding van de bouwwerken (monumenten) verplicht gesteld worden? Mag de onschendbaarheid (neutralisatie) éézijdig, hetzij door den aanvaller, hetzij door den verdediger of de terugtrekkende legermacht aan het bouwwerk (monument)

onttrokken worden, b.v. ook bij wijze van représaille? Zoo ja, op welke wijze heeft de intrekking dan te geschieden?

6. Indien de onder 5 bedoelde onschendbaarheid van bepaalde bouwwerken (monumenten) in bijzondere gevallen op bezwaren stuit, b.v. wegens het zeer groote en bijeenliggende aantal der te beschermen bouwwerken (monumenten), waardoor feitelijk eene verdedigde stad onbeschietbaar zoude worden, en wanneer toch het belang der geheele wereld bij het behoud der betrokken stad zóó groot zoude zijn, dat men zich niet zoude wenschen te beperken tot het op den legger brengen van slechts eenige harer bouwwerken (monumenten), is het dan mogelijk de weinige steden, waarom het hier gaat, b.v. Brugge, Florence, Neurenberg, Oxford, de cité van Parijs, Rome, Rothenburg, Venetië, in haar geheel gemeenschappelijk te demilitariseeren en onschendbaar te maken (neutraliseeren), op gelijke voorwaarden als bedoeld onder 5? Mag de onschendbaarheid van zoodanige »vrijheid» éézijdig worden opgeheven op de wijze als bedoeld onder 6?

7. Moet de onschendbaarheid van bouwwerken (monumenten) of geheele steden (5 en 6), afgezien van hare eventueele éézijdige opheffing, absoluut voorgeschreven worden, of behoort zij met het oog op de eischen der militaire techniek — zeer verdragend geschut met onzekere trefkans, beschieting uit vliegtuigen, enz. — beperkt te worden tot het »zooveel de militaire techniek toelaat?»

8. Is de onschendbaarheid van bouwwerken (monumenten) of geheele steden (5 en 6) mogelijk zonder een door beide partijen te vertrouwen toezicht? Is zoodanig toezicht te verwezenlijken, zoo het niet aan onzijdigen is opgedragen? Zoo neen, is dan ook hier reeds in vreedstijd voorbereiding mogelijk, b.v. door het aanleggen van lijsten van betrouwbare personen, die zich beschikbaar stellen en die wellicht te beëedigen zouden zijn voor hunne internationale taak?

9. Behooren voor de zeer talrijke kunstwerken, niet bedoeld onder 5 en 6 en wier bescherming dus uitsluitend zoude geregeld zijn door de onder 1 bedoelde tractaatsbepalingen, nog bijzondere voorzieningen getroffen te worden door wijziging dier bepalingen? Zijn daarbij in het bijzonder ook voorschriften gewenscht voor de bescherming van kunstwerken ook tijdens het doortrekken of bezetten van vijandelijk gebied? Is daarbij ook een onderscheidingsteeken van te voren vast te stellen en is dit te beschouwen als *conditio sine qua non* voor de onschendbaarheid?

10. Is den »invasor» en den »occupant» ook positieve zorg voor de kunstwerken tot plicht te stellen, met name ook wat betreft het treffen van tijdelijke voorziening bij toegebrachte oorlogsschade? Moet de zorg voor gebouwen daarbij beperkt worden tot maatregelen tot behoud en moet elke verdergaande restauratie uitdrukkelijk worden uitgesloten? Behoort den invasor en den occupant de plicht te worden opgelegd om alle maatregelen der territoriale overheden in het belang van de bescherming van kunstwerken, zooveel mogelijk te bevorderen?

11. Is eene bijzondere strafsanctie op de overtreding der te maken regelen gewenscht

en zal de berechting opgedragen moeten worden aan eenen internationalen of aan eenen nationalen rechter?

12. Behoort, voor het geval er over de uitlegging of de toepassing van de nieuwe verdragsbepalingen geschil ontstaat, de oplossing door arbitrage of door eene commissie van onderzoek te worden verplichtend gesteld?

13. Volgens welke algemeene beginselen zouden de onder 1 genoemde tractaatsbepalingen verbeterd moeten worden of andere maatregelen getroffen worden, voor het geval de onder 4—12 genoemde maatregelen geene verwezenlijking zouden blijken te kunnen vinden?

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1919.

Bij de behandeling van de Staatsbegrooting in de Tweede Kamer constateerde de heer Kleerekooper dat naast de vele economische vraagstukken ook de geestelijke ontwikkeling van het volk recht heeft een oogenblik in de Volksvertegenwoordiging een onderwerp van bespreking uit te maken. Spreker wees erop dat blijkbaar ook bij het nieuwe Departement de overtuiging bestaat, dat op dit gebied voor de Rijksoverheid een taak is weggelegd en sprak de hoop uit, dat zich allengs onder alle groepen in ons volk de overtuiging baan zal breken, dat voor de ontwikkeling van dat volk overheidsbemoeiing met de kunst niet alleen geoorloofd, maar ook noodzakelijk is. De heer van Beresteyn sloot zich hierbij aan en gaf uiting aan zijn waardeering voor wat de Minister reeds deed. Vervolgens werd door de heeren Kleerekooper, van Wijnbergen, van Ravesteyn, Schouten, Kolthek en Schokking gedebatteerd over de vraag, wat al dan niet goede kunst is en welke kunst al dan niet door de overheid dient te worden gesteund (Handelingen, p. 1018—1029).

I. MUSEA.

Bij de besprekingen in de Tweede Kamer memoreerde de heer van Beresteyn de schenkingen die de musea in de laatste jaren mochten ontvangen van den heer en mevrouw Drucker, de familie Loudon, den heer Voûte, den heer Kessler, mevrouw Rose en den heer Pape. Met groote instemming ontving de Kamer de mededeeling van den Minister, dat de heer en mevrouw Drucker andermaal een geschenk, bestaande uit schilderijen en andere kunstvoorwerpen, hebben toegezegd, terwijl wijlen de heer van Bilderbeek te Dordrecht zijn woning met schilderijen en andere kunstvoorwerpen, getaxeerd op een waarde van ongeveer drie en een halve ton, met een kapitaal — voorsnog belast met vruchtgebruik — van f100.000, aan het Rijk heeft gelegateerd.

Restauratie van Schilderijen.

In het Voorl. Verslag wordt de wensch uitgesproken dat de Regeering haar zorg zou uitbreiden tot te restaureeren schilderijen; een commissie van advies zou hier zeer nuttig werk kunnen verrichten. Anderzijds werd betoogd, dat dit behoort bij de directeuren

der musea, waartegenover werd gewezen op de talrijke belangrijke zich niet in musea bevindende schilderijen. Bovendien zou voor tal van gemeentebesturen, naar werd opgemerkt, eene commissie van advies als boven bedoeld van belang kunnen zijn bij aanschaffing en instandhouding van schilderijen.

Of het practisch uitvoerbaar zal zijn de zorg der Regeering uit te breiden tot de restauratie van schilderijen is een moeilijk te beantwoorden vraag. Het spreekt wel van zelf dat die zorg in het algemeen niet kan worden opgedragen aan de Rijks-commissie voor de monumenten-zorg. Weliswaar heeft deze commissie haar bemoeiingen een enkele maal uitgestrekt tot de restauratie van schilderijen, maar het betrof dan in den regel schilderijen die dienden tot versiering van of deel uitmaakten van een monumentaal gebouw, b.v. schoorsteenstukken. Wat de schilderijen in de musea aangaat is ook de Minister aanvankelijk van meening, dat het toezicht en de zorg voor de restauratie moet blijven berusten bij de verantwoordelijke directeuren. Wel kunnen deze in enkele gevallen in die taak worden bijgestaan door een commissie van deskundigen ad hoc, zooals thans b.v. geschiedt ten aanzien van de restauratie van de door het Rijk aangekochte zeven primitieven voorstellende de werken van barmhartigheid, maar het komt den Minister vooralsnog niet wenschelijk voor de directeuren onder toezicht te stellen van een permanente commissie van advies. Op de vraag of voor de talrijke schilderijen in particulier bezit zoodanige commissie noodig is moet de Minister vooralsnog het antwoord schuldig blijven. Tot dusver is van de behoefte daaraan aan zijn Departement weinig gebleken; dit neemt echter niet weg dat de Minister gaarne wil overwegen of er wellicht te dezer zake iets kan worden gedaan. Hij ontveinst zich niet dat daaraan zeer groote moeilijkheden zijn verbonden. Men vergete b.v. niet dat de hier bedoelde schilderijen zich bijna alle in particuliere woonhuizen bevinden en dikwijls van eigenaar veranderen, waardoor een behoorlijke contrôle hoogst bezwaarlijk wordt. Het komt den Minister voor dat deze aangelegenheid ter bestudeering zoude kunnen worden opgedragen aan de commissie van advies in zake reorganisatie van het museum-wezen hier te lande, waarvoor gelden zijn aangevraagd bij deze begrooting. Aan deze commissie ware dan tevens ter beoordeeling op te dragen de vraag, in hoeverre gemeentebesturen van een eventueel Rijks-toezicht op schilderijen zouden kunnen gebruik maken.

Bij de besprekingen in de Kamer vroeg de heer van Berestejn waarom men wel voor een aantal monumenten van kunst en geschiedenis een commissie in het leven moet roepen, die op het behoud en herstel toezicht houdt, en de zorg voor de schilderijen enkel overlaten aan museum-directeuren. Als die oplossing juist is, dan kan men even goed de verantwoordelijkheid voor de restauratie van gebouwen aan hun beheerders overlaten. Bovendien, tal van gemeenten en instellingen zijn in het bezit van schilderijen zonder dat er een museum-directeur aanwezig is. Wie moet daar dan voor zorgen? Het komt spreker voor dat een commissie van deskundigen in deze voor het behoud en herstel dient te waken. Bovendien, als straks de monumenten-wet is aangenomen en een aantal schilderijen op de lijst geplaatst moeten worden, wie zal daarover den Minister dan

adviseeren? Een orgaan daarvoor is noodig. Het moet bovendien den museum-directeur aangenaam zijn dat hij zich in gezelschap kan bevinden van een aantal deskundigen die met hem de verantwoordelijkheid dragen. Wij moeten ons tegenover het nageslacht kunnen verantwoorden, dat wij hebben gedaan wat wij kunnen om de kunstschaten zooveel mogelijk voor ondergang te bewaren. En dat kunnen wij niet, wanneer wij deze zaak toevertrouwen aan de inzichten van één persoon, wiens werk door zijn opvolger wellicht geheel wordt afgebroken. In deze zaak zitten twee kwestie's, n.l. een aesthetische en een technische. De eerste is een kwestie van gevoel. Er zijn personen die van oordeel zijn dat door het schoonmaken de charme van den ouderdom van het schilderij verdwijnt. Belangrijker voor het parlement, omdat het het behoud der kunstschaten raakt, is echter de vraag of de restauratie, zooals die tegenwoordig meer en meer geschiedt met alcohol, nadeelig voor de schilderijen is. Hierover zijn ook de meeningen verdeeld; in deze mag de Minister niet onverschillig blijven.

Nadat de heer Bomans aan de hand van het voorbeeld der schilderijen van Frans Hals te Haarlem had uiteengezet waarom hij zich bij den heer van Beresteyn aansluit, wees de Minister er op dat er geen parallel kan worden getrokken tusschen de verzorging van monumenten en die van schilderijen, daar de eerste, voordat de commissie werd benoemd, geen officieele verzorging hadden, terwijl de verzorging van de schilderijen in de musea geschiedt vanwege de directeuren. Men meent te kunnen overgaan tot het instellen van een afzonderlijke commissie voor de schilderijenzorg, maar de ervaring, opgedaan met dergelijke commissies, is niet verblijdend. De Minister heeft aanvankelijk te doen gehad met de restauratie van de bekende zeven werken van barmhartigheid uit de kerk te Alkmaar. Een commissie zou adviseeren over de restauratie daarvan. Zij bestond uit zes leden en nu wilden er drie een gansch andere richting uit dan de drie andere, zoodat er een rapport is ingekomen dat hoegenaamd geen houvast biedt. De Minister heeft er dit expedient op gevonden dat hij een zevende lid in de commissie heeft benoemd, opdat de schaal tenminste naar een bepaalde zijde zou kunnen doorslaan. Van kunstenaarszijde is in overweging gegeven dergelijke commissies niet in het leven te roepen, omdat nimmer een rapport zal worden uitgebracht dat een stevig houvast geeft, doch liever een deskundige als Rijks-restaurateur voor de schilderijen van gemeenten te benoemen. Maar wanneer een dergelijk persoon wordt aangesteld is het te vreezen dat, wanneer hij eens autoritair mocht optreden, spoedig van alle zijden op- en aanmerkingen zullen komen in den geest als de Heer Bomans maakte. Deze zaak is niet urgent maar wel belangrijk. De voorgestelde oplossing is voor den Minister in geenerlei vorm acceptabel; deze kon daarom geen andere toezegging doen dan dat hij de zaak nog eens zal overdenken.

Museum-bezoek en Zondags-rust.

Er wordt in het Voorl. Verslag door sommige leden bezwaar tegen gemaakt dat de musea op Zondagen geopend zijn; naar het hun voorkwam behoort aan het personeel der musea Zondags-rust te worden verzekerd. Anderen konden zich hiermede niet geheel

vereenigen en drongen erop aan op Zondag ook des morgens de musea toegankelijk te stellen. Hiertegen werd verzet aangeteekend door leden, die Zondags-rust verdedigden zoowel als door hen die voor het personeel de gelegenheid opeischten ter kerke te gaan.

De Minister kan tot zijn leedwezen niet voldoen aan den wensch van sommige leden om de Rijks-musea den geheelen Zondag te sluiten. Zoodanige maatregel zoude een groote categorie van personen, die op werkdagen haar vaste bezigheden heeft, van museum-bezoek uitsluiten, wat hem ongewenscht voorkomt. Anderzijds behoort ook het museum-personeel zooveel mogelijk in de gelegenheid te worden gesteld, des Zondags ter kerke te gaan. Aan den wensch van hen die de musea ook op Zondagmorgen geopend wenschen te zien kan hij derhalve evenmin voldoen. Zijns inziens ware de tegenwoordige regeling, waardoor zoowel de belangen der museum-bezoekers als die der suppoosten worden gediend, te handhaven.

Rijks-commissie voor het museum-wezen.

In het Voorl. Verslag voor de Staatsbegrooting voor 1918 is de vraag gesteld of de behandeling van het vraagstuk der plaatselijke musea in den Ned. Oudheidkundigen Bond den Minister aanleiding had gegeven deze zaak nader te overwegen. Daarop werd toen geantwoord dat den Minister dienaangaande nog geen mededeelingen bereikten en dat eerst te gelegener tijd dit vraagstuk in nadere studie zou zijn te nemen. Thans, nu de door genoemden Bond ter zake ingestelde commissie haar rapport heeft uitgebracht, acht de Minister daartoe den tijd gekomen. Evenwel zal het niet mogelijk en ook niet wenschelijk zijn dit vraagstuk op zichzelf te behandelen, los van de vele andere problemen, die ons museum-wezen biedt; want het zijn allerminst de plaatselijke musea alleen die nadere regeling behoeven.

Meer en meer wordt naast waardeering voor het vele goede, dat onze verzamelingen bevatten, van bevoegde zijde kritiek vernomen over de organisatie van ons museum-wezen. De klacht luidt, dat aan den opzet van het geheel een leidende gedachte heeft ontbroken, waardoor de verschillende musea onderling niet voldoende ineengrijpen, geen logisch en organisch samenstel vormen en elk voor zich niet — of althans niet voldoende — naar een vast omljnd program zijn opgebouwd. Zoo wordt b.v. geklaagd dat te weinig onderscheid is gemaakt tusschen kunst en geschiedenis en dat reeds lang, op het voet-spoor van het buitenland, tot de instelling van een afzonderlijk Historisch Museum had moeten zijn overgegaan.

De Minister onderschat het gewicht van deze kritiek en van de hier op het spel staande ideëele belangen niet. Hij gevoelt behoefte aan voorlichting van een aantal deskundigen, die, in een commissie vereenigd, deze zaak in haren geheelen omvang in studie zal hebben te nemen en de Regeering van advies zal kunnen dienen en uitgewerkte voorstellen ter verbetering zal kunnen voorleggen. Voor de kosten van een dergelijke commissie wordt voorloopig een bedrag van f1.500.— geraamd.

's Rijks Architectuur-Museum.

Andermaal is tot bestrijding van de onkosten der Rijks-commissie tot voorbereiding van de oprichting van een Rijks-Architectuur-Museum een bedrag van *f* 1.000.— uitgetrokken.

Aankopen voor de Rijksmusea, f 65.389.—.

Aanvankelijk was uitgetrokken voor 's Rijks Museum van Schilderijen *f* 12.500.—, het Koninklijk Kabinet van Schilderijen *f* 10.000.—, 's Rijks Prentenkabinet *f* 7.000.—, het Nederlandsch Museum *f* 15.000.— en het Museum Lambert van Meerten *f* 2.000.—, in totaal *f* 46.500.—; deze posten werden bij gewijzigd wetsontwerp verhoogd met de gelden, die op den dienst van 1918 ongebruikt zijn gebleven; zij bedragen thans resp. *f* 14.865.—, *f* 10.000.—, *f* 9.711.—, *f* 9.711.—, *f* 26.462.— en *f* 4.351.—.

Aankoop van voorwerpen van Kunst enz., f 15.000.—.

Dit artikel, vóór 1915 groot *f* 20.000.—, is thans van *f* 10.000.— op *f* 15.000.— gebracht.

Plaatselijke musea, f 6.900.—.

Voor de musea te Amersfoort, Edam, Groningen, Haarlem en het Bilderdijk-museum is, evenals in 1918, totaal *f* 2.200.—, voor het Rembrandt-huis *f* 1.000.—, het Openlucht-Museum *f* 2.000.—, het Princessehof te Leeuwarden *f* 500.— uitgetrokken. Bovendien wordt, overeenkomstig het verzoek der betrokken gemeente-besturen, voor de Lakenhal te Leiden *f* 500.— en voor de Hidde Nijland-Stichting te Hindeloopen *f* 700.— uitgetrokken.

De Lakenhal is niet alleen eene instelling van algemeen nut, die waard is door het Rijk te worden gesteund, maar bovendien dienstbaar aan het onderwijs in de kunst-geschiedenis aan de Rijks-universiteit te Leiden, dus een Rijksbelang.

De Hidde Nijland-Stichting, genoemd naar den schenker en door dezen de gemeente Hindeloopen aangeboden, is eene verzameling van oud-Hindelooper kunst en geschiedenis. Een ingezetene heeft een huis beschikbaar gesteld, doch de noodlijdende gemeente kan de kosten van verbouwing en beheer niet dragen, zoodat het aanvaarden van het geschenk zal afhangen van het al of niet verleenen van Rijks-subsidie.

II. MONUMENTEN.

In het Voorl. Verslag wordt gevraagd hoe de Minister staat tegenover de herhaaldelijk besproken indiening van een ontwerp-monumenten-wet. Gewezen wordt op het voortdurend sloopen van bouwwerken, die historische en architectonische waarde hebben. Inventarisatie van zoodanige werken is althans hoogst noodzakelijk. Sommigen spraken hunne ingenomenheid uit met de grootere zorg, die de Regeering de laatste jaren voor het behoud van monumenten aan den dag legt. Ook werd bepleit aan eene commissie op te dragen te adviseeren over te bouwen monumenten en bouwwerken.

De Minister verklaarde tenvolle overtuigd te zijn van het nut en de wenschelijkheid van wettelijke bescherming van onze monumenten. Hij heeft dan ook de Rijks-commissie voor de monumenten-zorg uitgenoodigd, dit onderwerp in studie te nemen en hem daarover rapport uit te brengen. Met de inventarisatie der monumenten wordt geregeld voortgegaan door de afdeling A van bovengenoemde commissie, die de werkzaamheden van de opgeheven Rijks-commissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst met kracht voortzet. Het was den Minister aangenaam te vernemen dat de grootere zorg, die de Regeering de laatste jaren voor het behoud der monumenten aan den dag legt, instemming bij de Kamer vindt. Het denkbeeld om aan eene commissie op te dragen te adviseeren over (nieuw) te bouwen monumenten en bouwwerken heeft bij den Minister wat de bouwwerken aangaat reeds een punt van overweging uitgemaakt en tot het voornemen geleid, een Bouwraad in te stellen. Mocht zich bij het Departement van den Minister het geval voordoen, dat tot de oprichting van eenig nieuw gedenkteeken of monument wordt besloten, dan zal het zeker aanbeveling verdienen, ook daaromtrent het advies van dien raad in te winnen.

Een verzoek om subsidie tot herstel van de kerk te Oudendoorn, door den heer Schokking bij de besprekingen in de Kamer herhaald, beantwoordt de Minister met de mededeeling dat de stukken betreffende de restauratie van deze kerk zijn in handen gesteld van de Rijks-commissie voor de monumenten-zorg, dat hij nog geen rapport heeft ontvangen en dat hij zal overwegen of voor 1920 een Rijkssubsidie te dezer zake kan worden uitgetrokken.

Onderhoud van Rijks-monumenten, f 60.000.—.

De uitgetrokken gelden zijn gelijk aan de som, die voor 1918 beschikbaar was.

Onderhoud van reeds ondersteunde monumenten, f 159.870.—.

Het subsidie voor de restauratie van het Reventer te Zwolle is afgeloopen.

Ten behoeve van de voortzetting der aangevangen werken, waarvoor bij de wet de gelden gevoteerd zijn, zijn vervolgttermijnen uitgetrokken tot hetzelfde bedrag als bij de Staatsbegrooting voor 1918 werd toegestaan, n.l. voor de O. L. Vrouwe-toren te Amersfoort (10de van 12 termijnen); de Groote kerk te Arnhem (8ste van 9 termijnen); de Ned. Hervormde kerk te Breda (10de van 12 termijnen); de St. Lebuïnus-kerk te Deventer (5de van 7 termijnen); de Groote kerk te Dordrecht (laatste van 9 termijnen); de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (laatste van 10 termijnen); de Groote kerk te Goes (2de van 4 termijnen); de St. Janskerk te Gouda (4de van 10 termijnen); de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (8ste van 15 of 16 termijnen); de Kloosterkerk te 's-Gravenhage (6de van 7 termijnen); de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (2de van 5 termijnen); de Groote kerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, zooals is meegedeeld in de Mem.

van Antw. Staats-begrooting 1904); de St. Pieterskerk te Leiden (13de van 20 termijnen); het Stadhuis te Middelburg (2de van 3 termijnen); het Raadhuis te De Rijp (3de van 4 termijnen); de Grootte of St. Walburgskerk te Zutphen (laatste van 10 termijnen); de Grootte kerk te Brielle (eindtermijn van *f* 800.—).

Voor den toren der Grootte kerk te Steenwijk zoude voor 1919 een eindtermijn moeten worden uitgetrokken ad *f* 2.000.—. De kosten hebben de raming echter met *f* 8.000.— overschreden. In dit meerdere bedrag ware door het Rijk eveneens 50 pCt. bij te dragen, zoodat in totaal nog *f* 6.000.— aan Rijkssubsidie ware uit te keeren, te verdeelen over twee jaren. Een bedrag van *f* 3.000.— wordt daarom voor 1919 aangevraagd.

Voor de Grootte kerk te Vlissingen was voor 1918 een eindtermijn uitgetrokken. Door kerkvoogden is echter eene verhooging van het subsidie gevraagd, aangezien de totaalkosten de raming met pl.m. *f* 16.000.— hebben overschreden. Dit verzoek ware, naar den Minister voorkomt, in te willigen, weshalve een eindbedrag van *f* 8.000.— is uitgetrokken.

In de jaren 1915 en 1916 is aan de kerkvoogdij der Ned. Hervormde gemeente te Utrecht een Rijkssubsidie toegezegd ten behoeve van de restauratie van den Zuid-oostelijken aanbouw van de Domkerk te Utrecht. Nu bij de begrooting voor 1918 een begin is gemaakt met de toekenning van soortgelijke uitgestelde subsidies, behoort ook de belofte aan de kerkvoogdij der Ned. Hervormde gemeente te Utrecht gestand te worden gedaan. De kosten van de restauratie van dit deel der kerk hebben pl.m. *f* 27.200.— bedragen, waarvan overeenkomstig de gedane toezegging de helft voor Rijksrekening zal moeten komen, d. i. *f* 13.600.—, te verdeelen over twee jaren. Voor 1919 alzoo *f* 6.800.—. De kerkvoogdij heeft het voornemen te kennen gegeven om de restauratie van de Domkerk voort te zetten en thans met de sacristij aan te vangen. De afdeeling B der Rijkscommissie voor de monumentenzorg, hierover gehoord, adviseert gunstig, met dit voorbehoud, dat een volledig plan voor de restauratie worde opgemaakt, opdat de financiëele gevolgen eenigszins zullen zijn te voorzien. De afdeeling is van meening, dat in afwachting daarvan een aanvangstermijn van *f* 10.000.— ware uit te trekken. In totaal wordt voor de Domkerk derhalve een bedrag van *f* 16.800.— aangevraagd.

Voorts is een bedrag van *f* 5.350.— uitgetrokken voor den Kampveerschen toren te Veere. Voor dit monument was op Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1917 een bedrag van *f* 4.400.— uitgetrokken. Dit bedrag was gebaseerd op eene raming, die van vóór den oorlog dateerde. Door de stijging der prijzen van materialen en arbeidsloonen heeft men zich er toe moeten bepalen, het voor 1917 beschikbare bedrag te besteden aan het gereed maken van verschillende onderdeelen, zooals ramen, kozijnen en deuren, alsmede het aanvoeren van materialen, zooals metselsteen, hout, dakleien, enz. De voltooiing van het monument zal nog *f* 5.350.— vorderen, welk bedrag hierbij wordt uitgetrokken.

Naar dit begrotingsartikel zijn voorts nog overgebracht de R. K. kerk te Asselt (2de van 4 termijnen); de Nieuwekerkstoren te Delft (2de van 6 termijnen); de Bergkerk te Deventer (2de van 5 termijnen); de Ned. Herv. kerk te Doesburg (2de van 5 termijnen);

de Ned. Herv. kerk te Dongen (laatste van 2 termijnen); de R. K. kerk te Duiven (2de van 3 termijnen); het Raadhuis te Halsteren (laatste van 2 termijnen); de R. K. kerk te Horssen (2de van 3 termijnen); de R. K. kerk te Schinnen (2de van 4 termijnen); de Ned. Herv. kerk te Ulrum (2de van 3 termijnen), ten behoeve waarvan bij art. 204 voor 1918 een eerste termijn was uitgetrokken.

Voor de Ned. Herv. kerk te Monnikendam, de Ned. Herv. kerk te Oegstgeest en den toren te Poortugaal waren op dat artikel Rijkssubsidiën voor ééns uitgetrokken, zoodat voor 1919 geen vervolftermijnen behoeven te worden aangevraagd.

Onderhoud van tot dusverre niet ondersteunde monumenten, f59.500.—.

Zoals in de Mem. van Toel. der Staatsbegrooting voor 1918 is meegedeeld was voor de restauratie van meerdere monumenten een subsidie toegezegd. Bij de begrooting voor 1918 zijn een deel dier toezeggingen gestand gedaan. De monumenten, waarvoor eveneens een toezegging werd gedaan, maar waarvoor nog geen subsidie werd toegekend zijn: de Nieuwe kerk te 's-Gravenhage, het Raadhuis te Eersel, de St. Agneskapel te Utrecht, de Z.-O. aanbouw van den Dom te Utrecht, de toren te Doetinchem, de Nieuwstadstoren te Zutphen, de Ned. Herv. kerk te Elburg, de Ned. Herv. kerk te Beilen, het Raadhuis te Naarden en de pastorie der Ned. Herv. gemeente te Schelluinen.

De beheerders van de kerk te Beilen en van het raadhuis te Naarden wenschen de werkzaamheden tot gunstiger omstandigheden uit te stellen. Hiervoor worden derhalve thans nog geen gelden aangevraagd. Met de restauratie van de kerk te Elburg is nog niet begonnen. Aangezien deze herstelling niet dringend noodig is kan met de restauratie nog wel worden gewacht. De eerste vier bedoelde restauratie's zijn geheel of bijna geheel voltooid. Voorgesteld wordt, het bedrag van de daarvoor toegezegde subsidies in twee termijnen beschikbaar te stellen.

Voor de Nieuwe kerk te 's-Gravenhage bedroeg de raming der kosten f60.300.—. Hiervan werd f25.000.— als Rijkssubsidie toegezegd, waarvan voor 1919 de helft ad f12.500.— is uitgetrokken.

Voor het raadhuis te Eersel werd 50 % der kosten tot een maximum van f10.000.— in uitzicht gesteld. De kosten hebben ruim f21.000.— bedragen, zoodat het bedrag van f10.000.— ten volle verschuldigd is, waarvan voor 1919 de helft of f5.000.—.

Ook voor de St. Agneskapel te Utrecht werd 50 % toegezegd. De kosten zullen pl.m. f30.000.— bedragen, zoodat een bedrag van f15.000.— voor Rijks-rekening is te nemen. Voor 1919 wordt een eerste termijn van f7.500.— aangevraagd.

Voor den Z.-O. aanbouw van de Domkerk te Utrecht is een bedrag van f6.000.— aangevraagd.

Met de restauratie van den toren te Doetinchem is een aanvang gemaakt. De raming bedroeg in 1916 f30.685.30. Daar de plannen sindsdien wijziging hebben ondergaan en de tijdsomstandigheden hoogere kosten meebrengen, kan het totaal der kosten thans globaal op f40.000.— worden geraamd. De Rijks-bijdrage, overeenkomstig de toe-

zegging op 50 % te stellen, zal derhalve f 20.000.— bedragen. Dit bedrag ware te verdeelen over vier jaren, zoodat voor 1919 f 5.000.— is uitgetrokken.

Ook met de herstelling van den Nieuwstadstoren te Zutphen is een aanvang gemaakt. De kosten hiervan zullen voor een derde door de gemeente Zutphen en voor een derde door het R. K. Kerkbestuur worden gedragen, terwijl de Regeering eveneens een derde heeft toegezegd. De kosten zijn globaal geraamd op f 33.000.—. Aangezien het werk vermoedelijk in twee jaren zal zijn voltooid, ware ook de Rijks-bijdrage ad f 11.000.— over twee jaren te verdeelen; voor 1919 is dus f 5.500.— noodig.

Met de restauratie van de hoogst merkwaardige pastorie te Schelluinen is nog niet begonnen, maar de herstelling is dringend noodig, terwijl omstandigheden van plaatselijken aard het wenschelijk maken daarmee niet langer te wachten. De kosten waren oorspronkelijk geraamd op f 24.000.—, in welk bedrag de Staten van de provincie Zuid-Holland hebben besloten f 4.800.— bij te dragen. Thans zullen de kosten vermoedelijk f 34.000.— bedragen. Hiervan zoude 50 % door het Rijk kunnen worden bijgedragen, te verdeelen in drie termijnen, waarvan twee ad f 6.000.— en één ad f 5.000.—. Voor 1919 wordt derhalve f 6.000.— uitgetrokken.

Behalve deze subsidiën ter voldoening aan gegeven toezeggingen zijn gelden aangevraagd voor de volgende nieuwe restauraties:

Toren te Ritthem. Deze toren is een belangrijk werk in baksteen. In zijn vormen vrij eenvoudig, maakt hij door zijn massa en behandeling een imposanten indruk. De Rijks-commissie voor de monumenten-zorg acht herstelling van dit monument met Rijkssteun alleszins aanbevelenswaardig. Reeds in 1914 bleek de toren bouwvallig te zijn en sindsdien is de toestand verergerd. De kosten worden thans geraamd op f 16.000.—. Aangezien de gemeente arm is, ware de Rijks-subsidie te bepalen op f 10.000.—, te verdeelen over twee jaren. Voor 1919 is derhalve f 5.000.— uitgetrokken.

Waterpoorten te Sloten. Deze eigenaardige bouwwerken in het oude Friesche stadje Sloten hebben veel geleden door inwatering en door de strenge vorst in den afgeloopen winter. Zij eischen dringend herstelling, zullen ze niet geheel in verval geraken. De kosten zijn geraamd op f 6.000.—, waarvan 50 % als Rijks-subsidie wordt gevraagd. Op grond van het advies van de Rijks-commissie voor de monumenten-zorg meent de Minister dat dit verzoek voor inwilliging vatbaar is; hij vraagt daarom een som van f 3.000.— aan.

Ned. Hervormde kerk te Zuidland. Deze zeer oude en uit architectonisch oogpunt belangrijke kerk werd door den bliksem getroffen en brandde geheel uit. Het muurwerk bleef echter behouden, zoodat herstel zeer goed mogelijk is. De kosten bedragen naar een globale schatting f 70.000.—. Het kerkbestuur is tot herbouw bereid, wanneer het Rijk de helft der kosten betaalt. Hiertoe bestaat, naar het den Minister voorkomt, wel aanleiding. Het subsidie ware te verdeelen in zeven termijnen, ieder van f 5.000.—.

Tenslotte is de post van f 1.500.— voor onvoorziene uitgaven gebracht op f 5.000.—. De tot dusver beschikbare som is ontoereikend gebleken, vooral nu zelfs bescheiden reparaties door de hooge materiaal-prijzen en arbeidsloonen vrij aanzienlijke bedragen vorderen.

Subsidien aan vereenigingen, f 10.000.—.

De Bond Heemschut stelt zich ten doel het behouden der schoonheid van Nederland (dorps- en stadsschoon, natuurschoon, bouwwerken, gedenkteekenen) en doet dit op velerlei wijze. Maar een der voornaamste punten van zijn program »het bevorderen, dat nieuw te stichten bouwwerken aan de eischen der schoonheid voldoen» kon niet uitgevoerd worden wegens gebrek aan middelen. Men zou een bureau willen oprichten, dat zich belast met het geven van voorlichting en dat ontwerpen kan beoordeelen en verbeteren. Zulke bureaux, sedert jaren in het buitenland werkzaam met steun der Regeeringen, moeten het peil van hetgeen er in den laatsten tijd gebouwd werd aanmerkelijk doen stijgen, terwijl er een opvoedende kracht van zou uitgaan. Het komt den Minister voor dat deze Bond, die reeds veel goeds tot stand bracht, in haar streven verdient te worden gesteund, weshalve een subsidie groot f 5.000.— is uitgetrokken.

De Vereeniging Hendrik de Keyser, tot behoud van architectonisch of historisch belangrijke oude gebouwen, verricht een schoon doch kostbaar werk. Dikwijls is zij genoodzaakt een gebouw te koopen om het voor slooping te behoeden. Zij tracht dan uit de inkomsten de kosten te dekken, doch niet altijd gelukt dit omdat zij vaak koopen moet boven de handelswaarde. Uit den aard der zaak zal het aankoopen en in stand houden van de fraaie voorbeelden van oud-Hollandsche burgerlijke bouwkunst, die thans nog aan vele onzer steden een zoo treffend karakter geven, buiten de lijn der directe Regeeringszorg moeten blijven. Door echter deze vereeniging te steunen zou in dit belang op doeltreffende wijze worden voorzien; derhalve is een subsidie groot f 5.000.— uitgetrokken.

H. T. v. B.

BOERHAAVE'S BEELTENIS DOOR AERT DE GELDER.

Toen Rembrandt's bekende leerling, de Dordtenaar Aert de Gelder, in 1722 op zijn zeven en zeventigste jaar den wereldberoemden medicus Herman Boerhaave, toen vier en vijftig jaar oud, schilderde, moet er de een of andere bijzondere omstandigheid zijn geweest, die daartoe aanleiding gaf. Vermoedelijk was de genezing van de ziekte, waaraan Boerhaave in 1722 had geleden, de directe aanleiding voor hem om zich te laten vereeuwigen, zoowel alleen als in een groep met vrouw en dochter. Maar hoe kwam hij er toe, Aert de Gelder tot zijn portrettist te kiezen?

Boerhaave woonde toen te Leiden en zal vermoedelijk Aert de Gelder, die tijdens zijn leven niet veel meer dan een »plaatselijke» beroemdheid genoot, nauwelijks van hooren noemen gekend hebben. Het is dan ook niet wel aan te nemen, dat hij dezen »conterfeyter» zoo maar de reis van Dordt naar Leiden zou hebben laten maken om er zijn beeltenis en die van zijn vrouw en dochter te schilderen.

Is het soms mogelijk, dat Aert de Gelder reeds plan had op een Boerhaave-portret in verband met of als vergelding van een door den schilder bij Boerhaave ingewonnen raad of van hem ondergane behandeling?

Wij weten van Aert de Gelder's gezondheidstoestand, dat deze in 't algemeen goed was. Hij was een vroolijke, opgewekte klant, een gulle kerel, een goedhartig vriend. Ongetrouwd en zonder geldelijke zorgen leefde hij een vrij kunstenaarsleven, in zijn werken als in zijn atelier-inrichting door en door een »schilder in de ziel" en een

piëteitvol vereerder van zijn genialen leermeester Rembrandt. Maar er is een tijd geweest, in het jaar 1715, dat het hem niet goed ging. Hij was toen bezig aan een serie schilderijen en Arnold Houbraken, die ze beschrijft, zegt (III, 206): »Deze, naar ik gis, zullen ook wel de laatste blijven, want hij al een geruimen tijd doorbrengt met ter kerk te gaan, en vrienden te bezoeken." Er was dus een vermindering in werkkraft. En al was, volgens denzelfden Houbraken, de Gelder toen »nog" »in goede gezondheid",

toch duidt een en ander er wel op, dat de schilder toen vreesde, dat hij wel eens spoedig zou kunnen sterven.

Misschien is hij omstreeks dien tijd met Boerhaave, toen reeds hoogleeraar te Leiden, in contact gekomen. En dit zou dan verklaren, dat Boerhaave zich in 1722 de Gelder herinnerde. Wat evenwel daarvan zij, wij weten het niet. Evenmin is het ons bekend, of de Gelder Boerhaave heeft geraadpleegd over zijn oogkwaal. De Gelder zag namelijk scheel, gelijk blijkt uit de volgende vermakelijke uitlating van den schrijver Jacob Camp Weyerman (III, 44): »Den vroomen Arent de Gelder, die een schilder in de ziel was en op schilderachtige manier leefde, was een aardig man vol quinkslaagen en kluchtige diskoerssen, en dewijl hij onvergeeflijk scheel zag met beyde de oogen, kon men nooit zeggen, of hij den persoon daar hij mee stond te praten aankeek ofte niet, dat dikmaals de luyden niet weynig deed lacghen zonder dat hij zich daar eens aan stoorde.»

Er is één omstandigheid, die er op zou kunnen wijzen, dat niet de Gelder Boerhaave, doch Boerhaave de Gelder heeft bezocht. Dit is de »uitdossching'' van Boerhaave. Hij toch draagt op zijn door de Gelder geschilderde beeltenissen noch zijn professorale toga (zooals op het door Cornelis Troost in 1735 geschilderde portret in de Leidsche senaatskamer¹⁾, noch de toen in huis gebruikelijke kamerjapon. Zijn kleedij is nl. een van die fantastische costuums, waarmede de Gelder zijn atelier in Dordrecht had gevuld en waarin hij ook anderen kleeedde, o. a. het model van zijn Juda in het Mauritshuis. Want hij had, naar Houbraken ons mededeelt, niet minder dan Rembrandt »een voddekraam van allerhande soort van kleederen, behangsels (d. w. z. dingen om iemand mede te behangen), schiet- en stukgeweer, harnassen, enz. tot schoenen en muilen inkluis, bijeen verzamelt; en de zoldering en de wanden van zijn schildervertrek (waren) behangen met floersche en gestikte zijde bewindselen en sluijers, sommige geheel, andere gescheurt evenals de gewonnen legervaandels op de zaal van 't Haagsche Hof.»

Tenzij men nu aanneemt, dat de Gelder zulk een mantel op reis meenam als hij iemand ging schilderen, of dat hij een elders gemaakt portret later in Dordt voltooidde en er dan dien mantel op schilderde naar de natuur — moet men tot een bezoek of verblijf van Boerhaave in Dordt concludeeren, hetgeen, dunkt me, niet uitgesloten behoeft te zijn.

Van buitengewoon belang is deze kwestie natuurlijk niet, maar toch dringen zich onwillekeurig deze vragen bij ons op zoodra wij willen weten, hoe die medicus en die schilder elkander mogen hebben gevonden.

Immers het kunstgevoel en de belangstelling in kunst van medici is iets, dat evenzeer de belangstelling waard is als de liefde, die van oudsher door de schilders, speciaal door portret- en figuurschilders, is gekoesterd voor de medische en de natuurwetenschappen.

---

1) Voor de replieken, alle op naam van Troost, zie den catalogus der Boerhaave-tentoonstelling te Leiden in 1919.

Het is hier niet de plaats, uit te weiden over dit verschijnsel, waaraan de behoefte aan het kennen van den vorm der dingen en de natuurlijke gave van het opmerken en memoreeren daarvan ten grondslag liggen, en waarbij mede de aangeboren en door het leven ontwikkelde gave der »mensenkennis» een zeer groote rol speelt.

Wilde men het woord Menschenkennis bovendien in materialistischen zin interpreteren, dan zou men dadelijk reeds komen op de anatomische wetenschap, het grootste contact-punt der medici en kunstenaars, een contact, dat in Rembrandt's tijd gebleven was en door hem opnieuw is versterkt en dat bij zijn leerling de Gelder zeer wel kan hebben nagewerkt. Zoo kan ook Boerhaave evengoed getreden zijn in het voetspoor van den door Rembrandt en Elias vereeuwigden Doctor Tulp en zouden wij ons heden de illusie mogen maken, dat het buitengewone in de Gelder's Boerhaave-beeltenis een gevolg is van deze sympathieke »voeling» tusschen die twee edele menselijke kunsten, de schilderkunst en de geneeskunst.

Het buitengewone in deze beeltenis, zeide ik. Inderdaad, zij is buitengewoon en als portret van Boerhaave en als werk van Aert de Gelder. Is er één portret van Boerhaave, waarin zóó levendig zijn geniaal intellect, zijn pittigheid, het aantrekkelijke van zijn verre van fraai uiterlijk is uitgedrukt? Is er één, waarvan zulk een overtuiging uitgaat?

Als werk van de Gelder is het ook zeer belangrijk. Niet slechts, omdat het de arbeid is van een zeven en zeventigjarige; ook omdat het zoo wonderbaarlijk rijp is in de opvatting: zoo zuiver in de wijze, waarop de schilderachtige opvatting en de portret-functie elkander in evenwicht houden, zoo prachtig tevens gecomponeerd in den moeilijken, toen opnieuw voor portretten in zwang komenden ovaal-vorm.

Terecht bewondert dan ook de Gelder's biograaf, Dr. Lilienfeld, dit portret in hooge mate en spreekt hij van de meesterlijke breedheid in de behandeling van den karakteristieke kop.

Ook de hand — een kleine bewegelijke hand — zeer bijzonder mooi in de lichtwerking, is een van de aantrekkelijkheden van dit portret.

De Gelder heeft Boerhaave in hetzelfde jaar 1722 nog eens geschilderd, tezamen met zijn vrouw en dochter. Deze groep bevindt zich nog heden bij een nakomeling van Boerhaave, Douairière Bsse Schimmelpenninck v. d. Oye, Huize de Poll bij Voorst.

Ook het thans in eigendom aan het Mauritshuis overgegene portret behoorde tot voor eenigen tijd tot het bezit van een afstammeling van Boerhaave, doch was daarna eigendom van den kunsthandelaar Goudstikker geworden. Aan de bijzondere kunstliefde van den Heer D. A. J. Kessler te 's-Gravenhage, die het kocht en aan het Mauritshuis ten geschenke gaf, is het te danken, dat dit meesterlijke portret van een der grootste Europeesche beroemdheden der achttiende eeuw, deze beeltenis van »onzen» Boerhaave, thans voorgoed een plaats heeft in een onzer Rijks-musea.

's-Gravenhage, Dec. '18.

W. MARTIN.

NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

AANWINSTEN.

De bloeitijd van het Duitsche handwerk is in het Nederlandsch Museum slechts door enkele voorbeelden vertegenwoordigd, zeker niet in evenredigheid met de belangrijke plaats, die de Zuid-duitsche industrie der zestiende eeuw onder de Europeesche kunstnijverheid inneemt. Het was daarom ter completeering der verzameling van groot belang, dat uit deze periode twee uitstekende werken aan het Museum in bruikleen werden afgestaan, die zonder aarzeling aan den invloedrijksten meester, die in de eerste helft der zestiende eeuw in Augsburg en Neurenberg op het gebied der kunstnijverheid werkte, kunnen worden toegeschreven. De roem van Peter Flötner dateert pas uit de laatste dertig jaren, maar sedert door de ijverige naspeuringen van Domanig, Lange, Haupt, Vöge e. a. zijn levenswerk is samengesteld, is het duidelijk geworden, dat hij onder de Duitsche kunstnijveren, die de Italiaansche renaissance naar het noorden hebben overgebracht; een eerste plaats inneemt. Geen ander Duitsch meester was zoo sterk en bovendien zoo vroeg reeds (zijn reizen moeten vóór 1510 vallen) van den zuiveren renaissancegeest doordrongen. Bovendien is zijn veelzijdigheid onbegrensd; geen gebied, waarop hij zich niet bewoog en waarop hij niet op de eene of andere wijze zijn stempel heeft gedrukt.

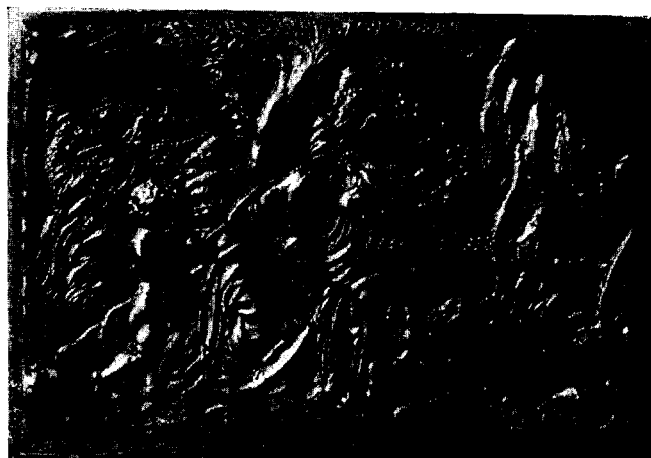

Fig. 1. Plaquette van Peter Flötner.

Al gaat Haupt misschien wat ver, als hij Flötner noemt als den bemiddelaar tusschen de Italiaansche renaissance en Holbein, zeer zeker heeft Flötner dezen in veelzijdigheid overtroffen. Wij vinden hem als architect en beeldhouwer, als meubelmaker, houtsnijder, teekenaar van siermotieven en als medailleur, maar het zwaartepunt van zijn kunst moet toch wel bij de goudsmederij gezocht worden. Van alle kunstnijveren uit deze dagen waren de goudsmeden wellicht de minst zelfstandige. Men kan niet eens van arbeidsverdeeling spreken, als men verneemt, hoe hun ontwerpen niet door hen zelf gemaakt, maar kant en klaar van andere kunstenaars gekocht werden, om door de handwerkslieden slechts nageciseleerd of afgegoten te worden. Terwijl de goudsmeden echter groote heeren waren, die ieder werkstuk van hun merk of meesterteeken konden voorzien, bleven de ontwerpers, die feitelijk buiten het bedrijf stonden, onbekend. Zoo kon het ook gebeuren, dat de reliefs van Flötner bijna een eeuw lang tot de meest geliefkoosde versieringen

der goud- en zilverwerken behoorden en niet alleen in Duitsche, maar zelfs in Italiaansche, Fransche en Nederlandsche werkplaatsen gebruikt werden, terwijl de naam van den ontwerper nauwelijks bekend was en reeds tijdens zijn leven maar zelden werd genoemd. Flötner sneed zijn ontwerpen een enkele maal in bukshout, maar meestal in den zachten Kelheimer of Solenhofer steen. Van deze oorsponkelijke ontwerpen zijn er een vijftiental bewaard gebleven. Zij werden door de goudsmiden in lood afgegoten, daar dit metaal het best de fijnheden van het relief overnam, en vervolgens door afgieten en ciseleeren nagewerkt in het edele metaal. Een dergelijke loodplaquette van Flötner's hand met de voorstelling van Jaël was reeds in de verzameling van het Nederlandsch Museum voorhanden, nu zijn daar nog twee bronsplaquettes (fig. 1 en 2) bijgekomen. Daar de ontwerper wist, dat zijn reliefs voor de meest uiteenloopende voorwerpen, zoowel van kerkelijk als wereldlijk gebruik, toepasselijk moesten zijn, ligt het voor de hand, dat de

Fig. 2. Plaquette van Peter Flötner.

inhoud der voorstelling meest uiterst vaag gekozen werd en dikwijls vatbaar blijkt voor velerlei uitlegging. De afgebeelde twee plaquettes behooren tot een serie, die wel in de eerste plaats de vijf zinnen weergeeft. Het is echter volstrekt niet onmogelijk, dat men in dezen tijd, toen de allegorie hoogtij vierde, er ook nog andere voorstellingen in heeft herkend. De eene plaquette (fig. 1) biedt, wat de eerste beteekenis betreft geen moeilijkheid; op uiterst drastische wijze is hier de reuk voorgesteld; zij zou echter ook op

de moederlijke zorgen betrekking kunnen hebben. Bij de andere (fig. 2) wordt het geval ingewikkelder. Een naakt geblinddoekt knaapje, een Amor zonder vleugels, heeft zich met een groot mes in den onderarm gesneden en brult nu luidkeels om hulp, een man en vrouw snellen toe met wanhoopsgebaren. Konrad Lange zag in dit tafereel een voorstelling van het gevoel (en van de ijverzucht?). Nu bestaat er evenwel in deze serie reeds een allegorie van het gevoel, ontleend aan het Anakreontische liedje van Amor met de bijen. Ook het gezicht is vertegenwoordigd door een gezelschap, dat naar een regenboog kijkt (door Domanig verklaard als Noach met zijn familie!). Op die plaquette zou men tevens in een knaapje, dat uit een flesch drinkt, en een ander, dat naar een druiventros wijst, een voorstelling van den smaak kunnen herkennen. Er blijft dus slechts het gehoor over om de zinnen voltallig te maken en in het hulpgeschrei van dezen gewonden putto zou men wel een toespeling op dit zintuig kunnen vinden.

Flötner is niet alleen de eerste geweest, die zuivere renaissance-motieven in de Deutsche kunstnijverheid heeft toegepast, maar hij was ook de eerste, die, vrij van alle Gotische reminiscenties, een compositie wist op te bouwen geheel in den geest der groote Italiaansche kunstenaars. In zijn reliefs kunnen, zelfs in Italië, weinigen zich met hem meten. Figuren in een landschap waren ook in de reliefkunst van het quattrociento geen bijzonderheid; maar vergelijken wij Flötner's werk met een goede plaquette van een der meesters, die hem tot voorbeeld gediend zouden kunnen hebben, dan blijkt pas, hoe gemakkelijk zijn breede gestalten zich in de ruimte bewegen, hoe degelijk de perspectief van zijn landschap is geconstrueerd, hoe vlot zijn verkortingen verlopen (zie b.v. het kind rechts van fig. 1). Men heeft in zijn opvatting van het landschap Deutsche grilligheid willen herkennen, maar hoe mooi weet hij zijn bladeren te groepeeren, b.v. in zijn geliefkoosd motief van den treurwilg (fig. 1; de bladeren van den boom in het midden zijn bijgewerkt en behooren in dezen vorm niet tot de compositie), hoe zeker combineert hij de gebruikelijke requisieten van het Italiaansche landschap, die reeds vóór hem in de Deutsche schilderkunst haar intrede hadden gedaan, de rivier met boogbruggen en scheepjes, de kasteelen en ommuurde steden en ook de planten en losse steenen op den voorgrond, tot een bijna getrouw beeld der natuur. Zijn detail is dikwijls te overvloedig, maar liever laat hij zijn landschap aan fantastische schilderachtigheid inboeten, dan dat hij teruggrijpt naar de gotische krullen en hanepooten, die de schilders der Donauschool nog zoo overvloedig voor hun romantische natuurtafereelen gebruiken. Zijn robuste gestalten bewegen zich met theatrale gebaren, maar deze uiterlijkheid vermindert geenszins de kracht van hun gezonden lichaamsbouw en door hun meesleepende actie weet hij zelfs de gevaarlijke kloof tusschen de heroïsche verschijningen op den voorgrond en het gemoedelijk dagelijksche leven op den achtergrond te overbruggen. Bij de groote zeldzaamheid van authentieke

Fig. 3. Reliekhouders, Fransch werk, ± 1300.

werken der goudsmeedkunst bieden deze plaquettes in de goud- en zilverafdeeling der verzameling een welkome aanvulling.

Voor de bezoekers van het Nederlandsch Museum een oude bekende is de lieflijke polychrome heilgebuste (fig. 3), die reeds lang als bruikleen onder de Fransche beeldhouwkunst der verzameling een belangrijke plaats innam. Zij is thans door aankoop eigendom van het Museum geworden. Het kopje is minder dan levensgroot en uit populierenhout gesneden. Een holte in borst en achterhoofd wijzen op de bestemming als bewaarplaats van een relikwie, die op kiesche wijze aan de vromen werd vertoond doordat de agrafe van den mantel op de borst als een venstertje was geopend. Over een linnen ondergrond ligt nog de volledige oude polychromie; en het sneeuw witte voorhoofd,

Fig. 4. Schotel van polychroom Italiaansch aardewerk.

de warme blos op de wangen, kersroode lippen, zwartbruine oogen en goudblonde lokken, doen zij niet onwillekeurig aan zoo menig vroeg-middeleeuwsch minneliedje denken?

»Blanche comm'lis, plus que rose
[vermeille''
»Resplendissant comme rubis
[d'Orient. . . .''

Geen wonder, want stijl en karakter toonen duidelijk aan, dat deze onbekende Heilige alleen in den hoogsten bloeitijd der vrouwenvereeering, het eind der dertiende en het begin der veertiende eeuw, in het land der lyrische poëzie bij uitnemendheid, Frankrijk, in den vorm van dit beeldhouwwerk vereerd kan zijn.

Naast de verheffing der wereldsche geliefde was in de dertiende eeuw ook de eeredienst voor heilige vrouwen gestadig toegenomen. Daarbij was de geliefde in waardigheid gestegen, maar de heiligen en martelaressen daalden van haar hoog voetstuk en steeds meer moest de abstracte geestelijke visie voor zinnelijke wereldsche schoonheid plaats maken. Reeds in 1270 durft een Bologneesch dichter openlijk zijn geliefde tot tusschenpersoon tusschen God en zichzelf verklaren, met de eenige verontschuldiging, dat zij in uiterlijk een engel evenaardt, en gretig wordt dit thema zelfs door de grootsten der middeleeuwsche dichters overgenomen. De geestelijkheid schroomt niet, de wereldsche minneliederen met kleine wijzigingen voor den kerkdienst te gebruiken. Geen wonder, dat ook de beeldhouwkunst van deze verheerlijking van het zinnelijk schoon de duidelijke sporen draagt. Geestelijke grootsheid had de kerkelijke

beeldhouwkunst in het midden der dertiende eeuw bereikt, nu daalt zij langzamerhand tot liefvalligheid af, die ten slotte in de veertiende eeuw wel in manierisme moest ontwaarden. Op het hoogtepunt van dezen tijd, toen liefde en godsvrucht op één lijn gesteld werden, omstreeks 1300, zou ik deze buste willen plaatsens, en niet alleen om de stralend zalige en tevens schalksch beminnelijke trekken van haar fijn besneden gezichtje. Houten beeldhouwwerken uit deze periode zijn in Frankrijk uiterst zeldzaam, minder moeilijk zijn voorbeelden ter vergelijking in ander materiaal te vinden. De smalle schouders, die nog aan de Romaansche zuilbeelden herinneren, vindt men in de tweede helft der dertiende eeuw ook bij de bewegelijke tempelgroep aan het hoofdportaal der cathedraal te Reims, maar meer dan aan deze doet dit kopje denken aan de vriendelijk aanminnige heilige vrouwen, die aan de cathedraal van Amiens de binnentredenden op het mysterie der gewijde handeling voorbereiden. Zoowel bij St. Anna als bij de drie Maria's vindt men hier verwante trekken. Het breede voorhoofd, de wijde boog der wenkbrauwen, de smalle oogjes met hooge onderleden zijn bij de beeldhouwkunst van dezen tijd in Frankrijk algemeen, maar opmerkelijk is de overeenstemming in de eigenaardigheid van den mond. Want ook hier steekt de smalle bovenlip iets naar voren en is de mond zoo zacht gesloten, dat zij ieder oogenblik tot spreken schijnt geneigd. De hoofdtrekken van onze buste, tezamen met den vriendelijken glimlach, vertoont ook het gekleurd ivoren Mariabeeldje der kroningsgroep

Fig. 5. Ets van Antonio Tempesta.

in het Louvre (cat. Molinier, 50; afb. Michel IIa, fig. 309) van ongeveer 1280. Maar al deze beelden zijn deels naïver, deels leggen zij nog meer getuigenis af van vroom gewijd idealisme. Een klein weinig koketterie laat in ons kopje den wereldschen werkelijkheidszin reeds doorschemeren, die de kunstenaars der veertiende eeuw bezielde. Maar ziet men dan hoe een dergelijk onderwerp een veertig jaar later behandeld werd, en ik zou hierbij op het Madonnakopje willen wijzen, dat in Laôn bewaard werd (afb. Vitry et Brière, pl. XCVI, fig. 6), dan valt toch op, hoe, bij dezelfde trekken, hier reeds een manierisme in het spel komt, waar onze buste nog geheel vrij van is. Na den hoogsten bloei der groote gothiek der cathedralen en vóór het volledig doorbreken van het realisme, behoort zij tot een overgangstijdperk, waarin beide stroomingen zich doen gevoelen. Juist de bijna

eclectische verbinding van dertiende eeuwse klassiciteit met een zweem van het, hier nog ongekunsteld, realisme der komende tijden geeft aan dit vrouwenkopje zijn bekoorlijk mysterieus karakter van teedere heiligheid.

Nu de vondsten der laatste jaren meer en meer den Italiaanschen oorsprong van het Nederlandsche aardewerk met tinglazuur hebben aangetoond, was het niet onaardig, dat de verzameling van het Museum verrijkt kon worden met een schotel, die, zeer waarschijnlijk van Italiaansch maaksel, duidelijke overeenkomst met veel van het vroege

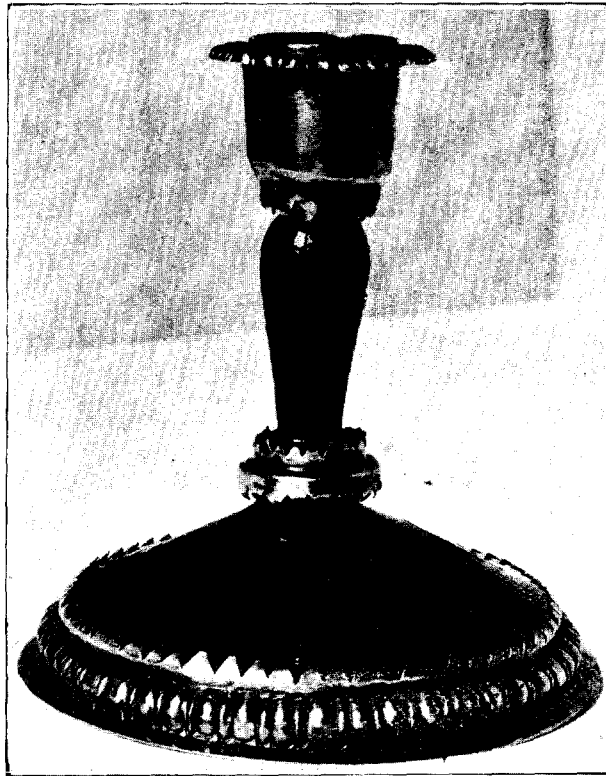

Fig. 6. Kandelaar van robijn glas, Duitsch werk, c. 1700.

het National Museum te München bevinden, in de *Rassegna d'Arte* (Maart 1916, pag. 59) uitvoerig beschreven. Op vlugge, handige wijze is hier met een minimum van middelen een vlotte plastische teekening van een enkele figuur gegeven. De omtrekken zijn vluchtig in ticht-blauwe lijnen geschetst, de schaduwen met enkele penseelvegen cobaltblauw, daar tusschen safraangele en groengele reflexen. Aan het eind der zestiende eeuw bestond er te Faenza een levendige handel in dit eenvoudige aardewerk en als eindbestemming wordt behalve Beieren b.v. ook Rouaan genoemd. Bij de beschrijving van deze exportwaar sluit zich de behandeling van onzen schotel volkomen aan. Het steigerend paard is blijkbaar

Nederlandsche aardewerk vertoont. Dit exemplaar (fig. 4) heeft den bijna rechthoekig verdiepten vorm van vele Italiaansche schotels en is aan beide zijden met een glanzend rossig-wit tinglazuur bedekt. Het fijne rankenspel der guirlandes in oranje, blauw en geel, dat met de versiering van een bepaald soort Nederlandsche tegels nauw verwant is, vindt wellicht zijn oorsprong in het Spaansche lusterwerk der vijftiende eeuw, wordt echter reeds spoedig in Italië een algemeen gebruikelijk motief en houdt daar weer verband met de bekende bloemkransen der vroege renaissance. De behandeling der teekening in het plat van den schotel vertoont overeenstemming met die van een zekere soort Faenza-schotels uit het einde der zestiende en het begin der zeventiende eeuw, die naar het schijnt, in verschillende landen benoorden de Alpen navolging vond. Gaetano Ballardini heeft deze schotels, waarvan zich ook twee exemplaren in

ontleend aan een ets van Antonio Tempesta (fig. 5)¹⁾ uit een reeks dergelijke prenten van het jaar 1590 en, hoewel door den minder vaardigen handwerker in de anatomie wat mishandeld, toch is de gratie van houding en de nerveuse beweging bewaard gebleven, in scherpe tegenstelling met de plumpe wijze, waarop Italiaansche voorbeelden door Nederlandsche plateelschilders overgenomen werden. Ik denk hierbij vooral aan dergelijke borden met cupidootjes, waar het verschil tusschen het noordelijk en zuidelijk karakter steeds zoo duidelijk zichtbaar is. Dat een ets van Tempesta tot voorbeeld genomen werd, zou op zichzelf geen bewijs zijn voor de Italiaansche herkomst, daar het werk van dezen meester in de zeventiende eeuw ook in Holland goed bekend was. Een nauwkeurige vergelijking van vorm, behandeling en indeeling der versiering laat echter nauwelijks plaats voor eenigen twijfel aan den Italiaanschen oorsprong van dezen schotel.

Tot slot zij nog gewezen op een aanwinst van geheel anderen aard. Het Nederlandsch Museum bezat reeds een dubbelglas, waarvan de eene helft door en door rood gekleurd is. Een echt stuk goudrobijn was echter nog niet aanwezig. De vrienden van het Museum, die reeds den aankoop van zoo menig stuk hebben mogelijk gemaakt, verrijkten nu de verzameling met een mooi exemplaar van dit destijds zoo zeldzame materiaal. Het is een kandelaar (fig. 6) in een verguld zilveren montuur gevat, versierd met mat geslepen bloemslingers tusschen wapperende linten en huppelende amoretten. De montuur draagt het pijnappelmerk der stad Augsburg en daarnaast een ingeslagen B (of TB), door Robert Schmidt als Tilman Bornemann († 1694) of Theodosius Besmann († 1724) verklaard. Het glas is vlekkeloos en doorschijnend oranje-rood. Geen twijfel of dit is een uitstekend exemplaar van het mooie materiaal, dat aan het einde der zeventiende eeuw door den genialen alchimist Kunckel werd vervaardigd, die op het romantische Pauweneiland bij Potsdam, onder protectie van den grooten Keurvorst van Brandenburg, zijn geheimzinnig bedrijf uitoefende.

FERRAND HUDIG.

BOEKAANKONDIGING.

HET REDDEREN VAN DEN NATIONALEN KUNSTBOEDEL, door F. Lugt, Amsterdam. P. N. van Kampen en Zn. 1918.

Hoewel het verkeerd zou zijn vooruit te loopen op de besprekingen en besluiten van de door Z.E. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ingestelde commissie, belast met de reorganisatie van de Musea in Nederland, moet er op deze plaats toch een enkel woord gezegd worden over het bovengenoemd geschrift van den heer F. Lugt, — al ware het om der wille van de rechtvaardigheid, zoowel jegens den heer Lugt, als ook tegenover den Oudheidkundigen Bond, wien wel wat meer recht mocht wedervaren ten aanzien van zijn handelingen in het Museumvraagstuk, dan de heer Lugt noodig vindt.

Dit geschrift toch heeft een sterk polemische tint en »der langen Rede kurzer

1) De heer N. Beets was zoo vriendelijk mij hierop attent te maken.

Sinn" is in hoofdzaak wel, dat van al wat er zou moeten gebeuren in den jammerlijk verwarden rommel onzer Musea vrij zeker niets terecht komt, nu men, naar aanleiding van de brochure, die de Oudheidkundige Bond deed uitgeven, van hooger hand een commissie heeft ingesteld, waarin — o schrik! — weer leden benoemd zijn, die wat de overgrootste meerderheid betreft, behooren tot een soort, aan welke »de zucht om de hand in eigen boezem te steken" vreemd is, aangezien zij »volgens een heerschend systeem hard en veel hebben gewerkt". M. a. w.: aangezien zij reeds lang moeten beschouwd worden als verward en versuft, als aftandsch of tenminste obstructionistisch, aangezien zij, evenals de commissieleden, die den Oudheidkundigen Bond met hun rapport hebben gediend, vermoedelijk zullen uitgaan van en zullen zweren bij »stellingen en axioma's", die »jongeren en andersgeaarden volstrekt niet als zoodanig voelen".

Dit alles — het staat passim, telkens weer meer of minder duidelijk, op en tusschen de regels van het geschrift van den heer Lugt — klinkt niet bepaald vriendelijk, maar is om der wille van de goede zaak, die de heer L. voorstaat, te verdragen; bovendien zou de schrijver het, naar hij uitdrukkelijk aan het slot nog gauw zegt, betreuren als hij enkelen van zich vervreemde. De heer Lugt ziet geen heil in het programma, ontvouwd in de uitgave van den Bond »Over Hervormingen en Beheer onzer Musea". Hij ziet geen heil in de regeeringscommissie, hij gelooft niet aan eenige uitkomst van belang, tenzij men in het vervolg breke met de commissie's en luistere naar personen, welk woord hij op blz. 7 van zijn pennevrucht nog welvoeglijkheidshalve in het meervoud schrijft, al bedoelt hij kennelijk: één persoon, éénen mensch, die bereid is »het offer van eigen persoon" te brengen (blz. 9). Wie dat zou moeten zijn zegt hij er bij, *als wij ons tenminste niet zeer vergissen* — want hij zegt het nog lichtelijk bedekt —: hijzelf zou bereid zijn »den boedel te redderen", indien men hem riep.

Het is nu maar de vraag, of zijn betoog verder zoo helder, zoo overtuigend, zoo zakelijk is, dat ook alle andere Nederlanders er van doordrongen zijn, dat zij niet beter kunnen doen, dan zich tot hem te wenden. Dit laatste schijnt ons niet onbetwistbaar het geval, *al staat er natuurlijk allerlei in het boekje, dat het overwegen en wellicht het toepassen waard is, en . . . . waar ook de gewraakte commissies het zonder meer mee eens zullen zijn.* De plaats ontbreekt ons hier om de brochure-Lugt punt voor punt te bespreken, en dat is trouwens ook niet noodig, op denzelfden grond, waarop de heer Lugt het overbodig acht, het commissie-rapport van den Bond »puntsgewijs" te bespreken, n.l. omdat zijn geheel betoog immers uitgaat van eenige, vaak herhaalde grondstellingen, van axioma's, die andersgeaarden — of zij jonger of ouder zijn dan de heer Lugt, laat ik nu daar — op hunne beurt niet als zoodanig gevoelen. Uit die grondstellingen heeft de schrijver een populair-klinkend »Leitmotiv" gehaald, dat voor oneindig veel variatie's vatbaar is en door het geheel heen overal weerklinkt. Ik haal een paar varianten aan:

1. »de kunstwerken verkeeren niet in de passende omgeving en als zij dientengevolge minder mededeelzaam blijken te zijn, minder warmte blijken uit te stralen, moeten wij zoo verstandig zijn de fout bij onszelf te erkennen" (blz. 6).

2. »de leiders hebben zich òf tot onderhoud bepaald, òf zich op vermeerdering ingespannen òf . . . . . de verzamelingen zuiver als leermiddel beschouwd (blz. 10).

3. . . . . »daaraan (n.l. aan de dorre, betweterige wetenschappelijkheid der vaklieden) »is het ongetwijfeld ook te wijten, dat de wetenschappelijk ontwikkelden zoo weinig waarde hechten aan de bijkomstige gedachten, die de kunstwerken ons, buiten hun eigenlijke missie kunnen suggereeren" (blz. 22).

Men dient derhalve . . . . . 4. »de schoonheid te laten heerschen in een omgeving, die zich het best aanpast bij onze begrippen van rust en harmonie" (blz. 25).

5. »de dirigerende geneesheeren" (museumdirecteuren en consorten) »persisteeren bij een verouderde diagnose en zullen zodoende de kwaal nooit verhelpen" (blz. 47).

6. »Mocht het noodig zijn om der wille der duidelijkheid een antithese te stellen, dan moge die aldus luiden: *Museum-leermiddel* tegenover het beginsel *Museum=genotmiddel* (blz. 36).

Deze zes voorbeelden, die ik uit een groot aantal bij de lectuur aangestreepte koos, zijn voldoende om den toon van het geschrift te kenschetsen. De grondidee is steeds: Zooals het is, is het slecht, en wel door de ongeschiktheid der tegenwoordige en vermoedelijk ook der toekomstige soort van beheerders; zooals het moet worden, zooals een ideale hervormer het zou maken zou het niets dan pracht en heerlijkheid, waardigheid en genot zijn voor allen.

Tegen het afbrekende gedeelte, tegen die edele verontwaardiging hebben wij niet veel te zeggen en ik geloof, dat de bewerkers van de Bonds-brochure de eerste stelling van den heer Lugt (op blz. 39), waar hij het de plicht van den toekomstigen leider van 's Rijksmuseum acht: »ten eerste een keuze te doen uit het beste en daarmee een aaneengesloten keur-verzameling samen te stellen", onmiddellijk zouden hebben onderschreven, als ze die bedoelingen niet reeds ampel hadden ontvouwd in hun geïncrimineerd geschrift, waar zij de stelling uitwerkten, dat »het behoort tot de taak van den Nederlandschen staat in zijn openbare verzamelingen van schoone kunsten in de eerste plaats de meesterwerken op elk gebied der Nederlandsche Kunst en kunstnijverheid zoo volledig en zoo representatief mogelijk bijeen te brengen" (blz. 35 v. Over Hervorming en beheer onzer Musea").

Het is wáár, in dat nuchter rapport ontbreken grootelijks de blinkende phrasen, de welgekozen citaten en de grandiose doodoeners, waar ieder ja en amen op zegt, die de heer Lugt kwistig heeft gebruikt en waarmee hij zijn publiek onfeilbaar zal bereiken, maar men mag niet vergeten, dat het daar noodig was, zakelijk en uitvoerig te zijn, dat alle franje zooveel mogelijk moest worden vermeden, omdat ze kon worden verondersteld als bekend en omdat hare beteekenis, voorzoover zij die kon hebben, uitteraard bij voorbaat door de schrijvers was aanvaard, anders waren zij tot den overigen arbeid niet bereid geweest. Een courantenartikel om propaganda te maken voor het groote publiek, was het niet wat men van de commissie had gevraagd.

Wij zeiden, dat wij tegen het afbrekend gedeelte van 's heeren Lugt's uitingen niet *veel* hadden in te brengen; dit geldt echter slechts in het algemeen. In het bijzonder zou men zijne beschuldigingen vaak genoeg kunnen weerleggen. Niet waar hij spot met of sputtert tegen velerlei verkeerde dingen in de inrichting van 's Rijksmuseum: tegen de Nachtwachtzaal en de groote hal met hunne vreemdsoortige versiering, tegen de belemmeringen, die de allerongelukkigst nog steeds gehandhaafde en geëerbiedigde bepalingen bij legaten meebrengen, tegen de lijsten, de decoratie, tegen de aloude vergissing, dat de moderne gebruikskunst *onmiddellijk* voordeel zou hebben bij de kunstnijverheidsmusea, tegen de zwakke, afhankelijke positie van den hoofddirecteur, tegen kenners, die geen liefde voor de kunstwerken, geen gevoel voor de schoonheid hebben, tegen een overwegend historisch onderwijs, dat een nivelleerende methode zou willen zien aangenomen, waardoor de »kleurlooze middensoort» zou worden bevorderd . . . . Dit alles en nog veel meer, zal een ieder beamen, die iets voor kunst en kunstgenot voelt, al blijft de heer Lugt maar al te vaak bij zijn beweringen, zonder aan te toonen, dat dit alles ook werkelijk zoo is, dat men b. v. de studie zóó en niet anders heeft willen opvatten en opvat, dat men zich in museumaangelegenheden ook thans, nu voor het éérst de bakens verzet *kunnen* worden, nog *wenscht* te houden aan den ouden sleur. Maar daarop in te gaan zou een nieuwe brochure vorderen en ligt dus niet in onze bedoeling. Waar de schrijver echter voorbeelden geeft van allerlei fouten, die men b. v. in het Nederlansch Museum zou hebben begaan, waar hij een kast — als ik mij wel herinner is het trouwens niet het oorspronkelijk exemplaar waar het gipsafgietsel in de Nachtwachtzaal van werd genomen — »vrijwel onzichtbaar, tegen het licht in een doorloop» . . . »in het onwrikbare serieverband vastgeklonken» ziet, en er dan in een insinueerend nootje bijzegt, dat die kast thans beter staat, daar zou men hem toch willen raden voortaan even bij de directie aan te loopen, die hem niet geheel onbekend is, en te vragen, hoe de zaak eigenlijk in elkaar zit, hij zou dan andere inlichtingen hebben gekregen. En hoe komt de heer Lugt er toe, zooveel te smaden op dingen, waarvan hij — die heel wat met vroegere bestuurders van het Nederlandsch Museum heeft gepraat — zeer goed kan weten, waarom ze zoo en niet anders zijn, *ondanks* den goeden wil en de energie van den bestuurder, die meestal op onverzettelijken tegenstand stuitte, als hij voorstellen deed om wanden gedeeltelijk of geheel te bekleeden, schotten aan te brengen en wat dies meer zij? Ik treed hier niet in debat over het al of niet betrekkelijk juiste van de standpunten van directeur en architect, maar ik moet aan den heer Lugt ten laste leggen, dat hij — of hij 't bedoelt of niet — beschuldigingen uit aan bekende adressen, terwijl hij weten kon, dat het verzet tegen de volgens hem juistere methode elders lag dan waar hij het aanwijst.

Maar dit zijn kleinigheden. Sceptischer moet men, dunkt ons, de beschouwingen van den idealiseerenden »debrouillard», »den man van aanpakken» (blz. 70) lezen, waar deze opbouwend te werk gaat, waar hij plannen maakt ter verbetering of liever waar hij de door alles heenklinkende leuzen en verzuchtingen: »Museum, genotmiddel» »schoonheidsbevorderende eenheid» (blz. 38), en wat dies meer zij, uitwerkt.

Als hij in de eerste twee hoofdstukken: »Het aanvaarden van den Kunstboedel'' en »Het oude Stelsel'' en zelfs in nog een deel, van zijn derde hoofdstuk: »De nieuwe Weg'', de dwaasheden en gevaren van het oude regime aan de kaak heeft gesteld, komt hij op blz. 39 eindelijk tot voorstellen — het éérste eveneens door den bond aanvaarde, hebben wij reeds genoemd. Het tweede, »Alle kunstuitingen (dient men) zoo ten toon te stellen, dat geen storende versnippering het genieten belemmert'', leidt hem tot de overweging, dat de scheiding van Kunstmusea en Historische Musea *niet wenschelijk* is, evenmin wenschelijk als de scheiding der verschillende takken van beeldende kunsten. Schilderkunst, beeldhouwkunst, kunstnijverheid en de aanvullende historische gedenkteekenen'' moeten eendrachtiglijk bijeen blijven, aangezien »wat men gewoon is te scheiden, feitelijk onafscheidelijk blijkt''. Dat klinkt goed, maar zou toch in den vorm, waarin de heer Lugt het aangeeft op blz. 61, waar hij de zalen voor de doelenstukken, de zeehelden en Oranjeportretten in den geest ontwerpt, tot onbevredigende resultaten leiden. Als ik het wel begrijp, wil hij tusschen de schilderijen van Miereveld en van der Helst, Vroom, de van de Velde's, de Vlieger, van der Venne, Bakhuyzen e.a. in, ook nog den wel curieuzen, maar natuurlijk toch groven, voor de open zee gedachten spiegel van de Royal Charles hebben, of bv. de vitrine van Heemskerck en Barentsz., — met de in verregaanden staat van ontbinding verkeerende, aandoenlijke vetkaarsen. Loopt dit, zooals het daar staat, als men het eens ernstig uitwerkt, niet uit op een handig geschikte veilingzaal?

Daarmee wil ik volstrekt niet zeggen, dat de heer Lugt — werd hij geroepen tot zulk een taak — geen fraai geheel zou weten te scheppen met de kunstvoorwerpen, wier qualiteit hij uitmuntend kan beoordeelen, ik bedoel uitsluitend, dat het hier geschrevene, voorzover het een andere richting uitwijst, dan waarheen de commissie van den Oudheidkundigen Bond het meende te moeten leiden, mij in dit opzicht niet heeft overtuigd en niemand zoo licht zal overtuigen, die zich de moeite wil geven er over na te denken.

Ware — om nog verder op zijn denkbeeld in te gaan — de toestand anders, dan ze nu eenmaal is. Bezat bv. het Nederlandsch Museum slechts een zeer klein aantal stukken van hooge kunstwaarde, dan verdiende het natuurlijk aanbeveling daarvoor geen afzonderlijk museum in te richten. Een gebouw of gedeelte van een gebouw, waar iedereen toegang heeft, te vullen met dingen, die geen of slechts geringe kunstwaarde bezitten en die behalve dat van geenerlei historische beteekenis zijn, dat zal toch wel niemand willen! Men deed dan inderdaad verstandig de enkele schoone zaken, die daar in het gedrang stonden, er uit te halen en ze tot opluistering van de keurcollecte van schilderijen te gebruiken. Deze laatste zou, volgens de beginselen van den heer Lugt ingericht, toch al omvangrijker worden dan de keurcollectie door de Bondscommissie bedoeld, als ik mij niet bedrieg, zij zou dan echter nog wat meer ruimte noodig hebben. Maar nu de voorstelling die hier wordt gegeven, scheef is, zou zulk een handelwijze toch vrij bedenkelijke gevolgen hebben. Het Ned. Museum bezit immers in zijn tentoonstellingzalen althans, dank zij de gezond-hardhandige en scherpkritische schifting van den voormaligen beheerder, slechts zeer weinig, wat niet verdient om der schoonheid wille te worden

tentoongesteld. Dit geldt zoowel voor de beeldhouwkunst als voor de meubelen (op enkele stoelen en kisten na misschien). Nam men *alles* op in de schilderijcollectie, dan werd daar een vermoeiend groot aantal zalen vereischt. Kiest men echter — en dan natuurlijk de allerbeste stukken, of liever gezegd die stukken, die thans 't meest aan onzen modernen smaak voldoen —, dan wordt het overige *noch* studiemateriaal *noch* depot, maar een romp zonder kop, een onthoofde verzameling. Doubletten, die men natuurlijk naar hartelust zou kunnen gebruiken zal men er in 't geheel niet vinden, daar ze, zoals de heer Lugt terecht zegt, niet in een Museum behooren en ze dus reeds lang naar tegenwoordige depots en kasten verhuisd zijn, waaruit reeds blijkt, dat hun waarde luttel was.

De heer Lugt werkt veel met Bode's Kaiser Friedrichs Museum te Berlijn, maar hij vertelt er niet bij, dat Bode het eveneens onder zijn opperste gezag staande Kunstgewerbe Museum, dat door von Falke wordt beheerd, als een op zich zelve volledig geheel kon laten voortbestaan, toen hij zijn schilderijzalen decoreerde met goede stukken beeldhouwwerk en veel deels opzettelijk voor dat doel gekochte, deels van allerlei schenkers gekregen meubelen en voorwerpen. Wij zijn het eens met den heer Lugt, dat men den argeloozen bezoeker geen wijsheid moet willen opdringen, maar hij zal zelf toegeven en geeft herhaaldelijk toe, dat het hem, die behalve een genietend kunstzinnige ook een kenner en vakman is, genoegen doet om het aesthetisch verband, dat een goed beheerder met takt weet aan te duiden, te onderkennen. Een genoegen van edele soort, omdat het ons tevens bewust of halfbewust *openbaringen schenkt omtrent de aesthetische ontwikkeling van het menschelijk geslacht en omtrent de betrekkelijke waarde van ons eigen oordeel*. Dat en dat alleen is de bedoeling van het serieverband, dat van den heer Lugt zoo dikwijls een veeg uit de pan krijgt en dat hij voorstelt als een pantser, waarin alle schoonheid meedoogenloos wordt verstikt. In den hierboven aangewezen geest is het ook in den tegenwoordigen tijd door allen bedoeld, die er met liefde en nadruk over hebben geschreven en wien men ten onrechte verwijt, dat zij — schoolmeestersnaturen als ze waren — het »curatorium" wenschen te vormen over de in een »luxe gevangenis" (blz. 36) opgesloten kunstschaten. Zeker moet de schoonheid in de eerst plaats verschijnen en tot haar recht komen in den Muzen-Tempel, maar zij dient daar kosmisch, geordend te verschijnen, niet in toevallige atelierschikking, niet in het bont, voor korten tijd dragelijk allegaartjes-karakter van het met smaak verzorgd verkooplokaal. Men mag het organisch verband niet opdringen aan het publiek, maar het moet er niettemin zijn, het moet telkens onder de velerlei vormen en kleuren uitschijnen en doorklinken als de vaste gang van het metrum in goed gelezen, niet gescandeerde verzen.

Wil men dit bereiken, wil men ook hoogbeschaafden en uiterst gevoeligen zulk genot schenken, dan dient men bovendien, waar het kan gebeuren, te zorgen voor de mogelijkheid van vergelijking met kunstwerken uit den vreemde. Daardoor wordt onze maatstaf anders en ruimer, ons genot, inplaats van verkleind of belemmerd te worden door wat ons vreemd is, grooter en rijker. Er is natuurlijk geen sprake van, dat wij thans nog in staat zouden zijn een eenigszins volledige verzameling van Italiaansche, Fransche

of Engelsche kunst bijeen te brengen, niemand zal daar tevergeefs naar verlangen en het is ook niet noodig. Wordt er goed gekozen en weet men de juiste plaats voor een Italiaansch schilderij, voor een cassone, voor een Fransche buste te kiezen, dan zal dit aan het geheel der omgeving van Nederlandsche kunstwerken, die er op een of andere wijze mee verwant zijn, een bijzonder cachet kunnen verleen, het zal velen de oogen kunnen openen voor een heerlijkheid, die zij slechts uit onwetendheid hebben versmaad. Tenslotte zal het de bedenkelijkste aller houdingen des geestes tenminste niet aankweken, den »esprit de clocher», die er toe leidt, dat zoovelen, ook kunstgevoeligen onder het Nederlandsch publiek, tevergeefs naar het buitenland reizen, omdat zij ook daar, temidden van werken van Piero di Cosimo en Donatello, van Claude Lorrain en Houdon, steeds weer naar smeuge Brouwers en Ostades, Verhulsten en Xaverys zochten. De heer Lugt resigneert op dit punt dunkt ons te veel en hij — een handig agitator — doet ook dit op een wijze, die inslaat bij heel wat menschen, wier vaderlandsch hart sterker bonst als zij lezen, dat juist de kracht der Nederlandsche Musea te zoeken is in dit isolemment, in deze verstokenheid van buitenlandsche kunst. Dit klinkt bijna alsof ook het voorgeslacht slechts uit wijs inzicht en niet veeleer uit zonderlinge kortzichtigheid, het had vermeden van groote reizen het edelste mee te brengen, wat er aan de markt was. Zeker ligt de waarborg voor het voortbestaan van een volk in zijn oorspronkelijkheid, maar deze wijze uitspraak van Potgieter wordt door den polemist ter kwader ure gebruikt om te pleiten voor dingen, waar het Potgieter allerminst om te doen was.

Met het denkbeeld alles op smaakvolle en kunstgevoelige wijze bijeen te houden, een denkbeeld, waarvan wij met een enkel voorbeeld trachten aan te toonen, hoe het ons op dood spoor brengt, hangt ten nauwste samen de afkeer van den heer Lugt tegen het idee: Historisch museum (blz. 23, 28 en later passim). Hij ziet in zulk een stichting een groote gruwelkamer, waar »historische perioden» zouden worden geïllustreerd »met wegcijfering van de meest duurzame cultuurwaarde, in de eerste plaats de kunst». Maar hier tegen zijn in hoofdzaak twee dingen te zeggen. In de éérste plaats zal het toch steeds aan de kunst ten goede komen, als men haar niet omlijst met velerlei zaken, die, hoe belangrijk ze ook practisch, ethisch of technisch mogen zijn geweest, nu eenmaal met kunst niets te maken hebben. In de tweede plaats is het aantal dezer dingen zeer groot en is hun belang voor . . . . — niet zoozeer voor den heer Lugt en voor mij misschien — voor anderen, *die op zijn minst evenveel recht van bestaan hebben*, wien echter kunst altijd bijzaak blijven zal, eveneens groot genoeg, om er een behoorlijke plaats voor aan te wijzen. Het aantal belangstellenden, in deze materie, zal zelfs wellicht heel wat grooter blijken dan het aantal van oprecht belangstellenden in kunst en men kan niet inzien, waarom men hun de stof zou onthouden, waarvoor zij zich interesseeren, waarin zij, die leven voor het orde brengen in feiten en geschiedkundige begrippen, hun geluk vinden, als een ander in de kunst. De bezoeker heeft recht op het vrije zien, zegt de heer Lugt zelf in ander verband (blz. 26), welnu, hij krije ook het recht van keuze tusschen het eene of het andere museum. Bovendien zal een behoorlijk directeur

er ook in zulk een museum voor weten te zorgen, dat het geheel er aangenaam uitziet. Hij zal decoratief partij weten te trekken van de stukken, hem toegewezen, die ook wel degelijk kunstwaarde bezitten, al zijn het niet de werken van de allergrootste meesters. Kortom, hij zal dit organisch bijeenhoorend geheel, den juisten stempel kunnen geven. In zulk een museum, niet in het kunstmuseum, zouden Oranjeportretten, o.a. dat van Maurits niet te ver verwijderd van de relieken van Heemskerk en Barentsz. inderdaad goed op hun plaats zijn (vgl. Lugt blz. 61). Dat Huygen's klokken in het nieuwe historisch museum, wanneer dit in Amsterdam verrees, wellicht geen plaats zouden vinden is, dunkt ons, zelfs geen al te zwaar argument tegen zulk een stichting. Heel wat minder erg is echter nog de eventueele ontstentenis van de Ruyter's wiel of, zoo voeg ik er bij, van Oldebarnevelt's stokje. Maar wij gelooven heusch, dat het den heer L. hier meer om een grapje te doen was. Een historisch museum behoeft toch niet alle verspreide stukken, die ergens een nobele of frissche en vermakelijke locale herinnering in het leven houden, op te slikken. In verreweg de meeste gevallen bewijst hier zeker reproductie en afgietsel denzelfden dienst voor den historicus, niet voor den dichter of den romanschrijver, niet voor den indrukken-jager, in de goede beteekenis, maar wie zou voor dezen een romantische bedevaart naar verre provinciesteden overbodig willen maken?

De heer Lugt gaat inmiddels over tot bespreking van het Rijksmuseum te Amsterdam. Over de even moeilijke en belangrijke vraagstukken in verband met de overige Rijksverzamelingen, loopt hij heen.

Hij betreurt het onpractische van het, als architectonische schepping en om zijn ligging, geprezen gebouw, ziet bij voorbaat af van iederen eisch om eindelijk een nieuw gebouw te krijgen, dat voor het doel geschikt zou zijn — weer een resignatie die ik gevaarlijk acht, als het om het doorzetten van ernstige verbeteringen gaat — en verdwaalt bij zijne vergelijking met andere musea van Europa te spoedig in algemeenheden. Hij zegt trouwens uitdrukkelijk, dat hij »een nieuwe inrichting van het Rijksmuseum hier niet in alle onderdeelen» (blz. 75) zal uitwerken. Met de bezwaren van bureaucratischen aard tegen die nieuwe inrichting is hij bekend en hij bepleit ernstig en volkomen terecht een verandering ten goede in de positie van den directeur. De bezwaren van technischen aard echter onderschat hij ten zeerste, want hoe zou zijn denkbeeld van het aanbrengen van gangen, schotten en zolderingen mogelijk zijn zonder in te grijpen in het architectonisch geheel, zonder te kappen en te hakken? Hoe wil hij het goede licht in de eeregalerij brengen zonder »de forsche gewelven» aan te tasten en . . . . . zonder tevens een raren rommel van ramen en lichtgaten te scheppen? Een architect van naam, die het werk van Dr. Cuypers sinds vele jaren goed kent, door mij op dit punt geraadpleegd, gaf mij geheel en al gelijk. Neen, men late het gebouw zooals het is, met al zijn schoonheid en al zijn gebreken en zette erin wat erin staan kan, zonder zijn beteekenis en waarde te verliezen. Of men grijpe in . . . . . maar, ik zelf ben de laatste, die dit zal bepleiten, zoolang een andere oplossing mogelijk schijnt, daar ik overtuigd ben van een bedenkelijke uitkomst dezer verrichtingen. Waartoe, nu de heer Lugt de zaken eenmaal groot wil aanpakken, alvast dergelijk geschipper op papier? Waarom niet nog eens het goed recht der kunst op een passende omgeving op een passend huis bepleit? Waarom over het

bezwaar der ligging niet heengestapt, waar het een stad geldt, die steeds aangroeit en wier centra telkens worden vermeerderd en verschoven?

Zooals ik reeds elders zeide, richt mijn betoog zich geenszins tegen allerlei details, die de heer Lugt bespreekt, niet tegen zijn meening over het keuzesysteem in het algemeen, niet tegen de m. i. juiste opvatting van de berging dier stukken. »die niet onder de beste zullen gelden» (blz. 58) en die hij in de nabijheid der keurcollectie wil brengen, toegankelijk voor alle ernstige bezoekers, als een soort half open depot dus, niet tegen zijn eisch, dat er in een goed kunstmuseum altijd iets te doen moet zijn, lezingen, tentoonstellingen en wat dies meer zij, — mits, voeg ik er bij, dit niet in banketteer-reclame ontaarde —, maar tegen het geheel. Tegen de verkeerde voorstelling, als zou de commissie, die voor den Bond schreef, en zeker ook thans weer de ministerieele commissie, noch tot offers bereid noch er toe in staat zijn, als zou zij niet de schoonheid in de éérste plaats tot haar recht willen brengen. Het gaat er maar om of men de uiting dier schoonheid in een organisch-aesthetisch verband wil laten zien of niet en . . . . wat men onder dit verband verstaat. En in dit opzicht, meen ik, loopt de schrijver vooruit op beslissingen en beraadslagingen, waarvan hij de uitkomst vooralsnog niet kent.

De verdere hoofdstukken, »De taak van den hervormer», »Hoofddirecteur en Inspecteur», »Opleiding en personeel», »Het particulier initiatief en de geldmiddelen» geven mij hier minder aanleiding tot algemeene bespreking. Hier zou slechts een behandeling punt voor punt in aanmerking komen, om niet te gewagen van de vele invectieven en uitvallen, die het geheel tot smakelijker leeskost maken voor allen, die buitenstaanders zijn en dus op gezag gelooven. Maar zulk een uitpluizen gaat ver buiten de hier beschikbare ruimte en loopt veel te zeer vooruit op de adviezen, die de thans met de taak van »redderen» belaste commissie zal geven. Trouwens ik geloof ernstig, dat de heer Lugt en zijn applaudisseerende lezers eenigszins gerust kunnen zijn. Waar nu eindelijk en sedert vele jaren voor het eerst zal kunnen worden aangepakt en hervormd, daar zal men ook doortasten en zeer veel dingen, van al wat de heer Lugt gispt, zijn, dunkt ons, ook hun, die er thans voor staan om hunne bedoelingen ten opzichte daarvan door te zetten, even zoovele steenen des aanstoots, die zij met vereende krachten willen uit den weg ruimen. Hun een nieuwen steen in den weg te leggen, in den vorm van voorbarig smalen is m. i. op dit oogenblik verkeerd.

Dat de heer Lugt echter op blz. 29 beweert, dat *men* — wie is die men? — den »mensen stijlgevoel» verwijt, was mij toch wel wat al te bar. Over al het voorgaande ben ik bereid vriendschappelijk te kibbelen, maar aan zulk een verwijt heb ik, voor mijn persoon tenminste, nooit meegedaan. Als dat van anderen, waarmee ik mij solidair stel, echter toch onverhoopt mocht kunnen worden bewezen, ja dan zou ik natuurlijk al mijn tegenwerpingen terugnemen en mij geheel scharen aan de zijde van den heer Lugt, eensklaps overtuigd, dat ik mij in een onbewaakt oogenblik eensgezind had verklaard met menschen, die bezwaarlijk iets nuttigs of schoons kunnen verrichten, aangezien zij hun even-naasten een der hoogste en zeldzaamste gaven van geest en smaak als een zonde verwijten.

W. VOGELSANG.

ANTWOORD AAN DEN HEER BUSCHMANN.

Een goed verstaander heeft maar een half woord noodig, maar een slecht verstaander heeft aan een heel woord nog niet genoeg.

Deze woorden zoude ik willen toepassen op den heer P. Buschmann, waar hij in het Februari-nummer van Onze Kunst het vlugschrift van den Ned. Oudh. Bond over de Hervorming en het Beheer onzer Musea bespreekt.

Er zijn in deze bespreking twee punten, die ik meen op den voorgrond te moeten brengen om aan te toonen, dat hij slecht gelezen of althans slecht verstaan heeft.

Het eerste is, dat hij allerlei bezwaren oppert tegen maatregelen, overwegingen, voorschriften, of hoe men het noemen wil, die voorgesteld zijn voor de inrichting van plaatselijke *historische* musea en waarvan hij meent, dat zij toepasselijk zijn op *kunst*-musea. Hij heeft kennelijk over 't hoofd gezien, dat de geheele afdeeling, blz. 61—121 tot titel draagt: »Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea'' en verder, dat een der hoofdlijnen van het Bonds-streven er op gericht is, onze kunstmusea te ontlasten van hetgeen alleen historische beteekenis heeft en ze dus juist te maken tot plaatsen van kunstgenot, de historische musea daarentegen tot plaatsen van leering, ontwikkeling, wetenschap.

Het is het streven, dat overal in de wereld doordringt en dat laatstelijk zoo treffend tot uitdrukking is gekomen in een Amerikaansch gezegde: een Museum voor kunst moet een verzameling zijn van zooveel mogelijk kunstwerken en zoo weinig mogelijk opschriften; een wetenschappelijk museum daarentegen een verzameling van goed en uitvoerig geredigeerde etiketten, elk geïllustreerd door een met zorg uitgekozen voorwerp.

Het tweede punt, ten aanzien waarvan de heer Buschmann het vlugschrift en dus ook de bedoelingen van den Ned. Oudh. Bond ten eenen male verkeerd heeft begrepen, is de opleiding der a.s. museumambtenaren. »Om blijken van gevoel en smaak'', zoo zegt hij, »wordt niet gevraagd; principieel verschil tusschen een aspirant-apotheker en »een aspirant-museum-directeur wordt er niet gemaakt, ieder jongmensch wordt geacht »voor het baantje in aanmerking te kunnen komen, mits hij de noodige dosis feiten en »data in zijn hoofd weet te houden.»

Niets strookt minder met de bedoelingen van de ontwerpers der stellingen en der leden van den Bond, die deze stellingen hebben aanvaard.

Uit de gedachtenwisselingen op de Bondsvergaderingen is duidelijk gebleken en in de stellingen met hunne toelichting is het niet minder duidelijk uitgedrukt, dat de Bond lang niet alle doctoren in de kunstgeschiedenis geschikt acht voor de museum-loopbaan:

»Voor het toelaten tot de museum-loopbaan — zoo leest men op blz. 139 — heeft »men nog een verderen waarborg (dan de academische examens en de promotie) voor »de zekerheid, dat de sollicitanten streng zijn gezift: in den eisch (let wel: *eisch*) van »stelling 75 en 76, dat aan een vaste benoeming aan een museum een stage of proeftijd

»van in den regel twee jaren behoort vooraf te gaan. In dien tijd is het mogelijk, de »*persoonlijke geschiktheid*, het *kunstgevoel*, den *smaak* en het *talent* van den aspirant te »toetsen en bovendien de eigenschappen van persoonlijken aard, die in het museumleven »zulk een groote rol spelen: ijver voor de zaak, gevoel voor orde, stiptheid, stoelvastheid, »geschikt tot omgang met het publiek, tot samenwerking met chefs, ambtgenooten en »ondergeschikten te leeren beoordeelen. . . . Evenmin als ieder jong-gepromoveerde in »het Staats- en Internationaal recht geschikt is voor de diplomatieke loopbaan, is ieder »jeugdig historicus, die de hoogeschool met een cum laude verlaat, reeds geschikt voor »den museumdienst. Al deze belangrijke imponderabilia, die bij een examen niet tot »hun recht komen, zullen bij de stage den doorslag kunnen geven.»

Hoe de heer P. Buschmann tegen zulke ondubbelzinnige woorden in durft beweren : »ieder jongmensch wordt geacht voor het baantje in aanmerking te kunnen komen, mits »hij de noodige dosis feiten en data in zijn hoofd weet te houden en een proefschrift »weet aaneen te stooten, waarvoor ook het saaiste onderwerp geschikt is, mits het volgens »de wetenschappelijke voorschriften worde gecuisineerd'', is mij een raadsel.

C. H. D. G.

VERSLAGEN.

Aan het verslag van den Oudheidkundigen Dienst in *Nederlandsch-Indië* over het eerste kwartaal van 1918 wordt het volgende ontleend.

Overeenkomstig den wensch van den Gouverneur-Generaal werden opnieuw pogingen in het werk gesteld om den grafsteen van Gouverneur-Generaal Carel Reyniersz, die zich op de begraafplaats van het particuliere land Koepang bij Soerabaja bevindt, naar Batavia te doen overbrengen, waar dit historische stuk, zoo de pogingen slagen, een plaats zal krijgen op het voorerf der *Portugeesche Buitenkerk*. Er bestaan plannen om laatstgenoemd gebouw te restaureeren; daar geen der ambtenaren van den Oudheidkundigen Dienst op het oogenblik beschikbaar is, zal waarschijnlijk gebruik worden gemaakt van de belangeloos aangeboden diensten van een bekwaam bouwkundige te Batavia.

Van den chef van de afdeeling Havenwerken werd bericht ontvangen, dat de zoogenaamde *Uitkijk* in de benedenstad van Batavia, van geenerlei nut meer zijnde en in staat van verval verkeerende, voor afbraak in aanmerking kwam, tenzij uit een historisch oogpunt op de instandhouding werd prijs gesteld. Daar de *Uitkijk* een der kenmerkende gezichten van de oude stad en ook in historisch opzicht een niet onbelangrijk bouwwerk is (het onderstuk is het oude stadsbolwerk Middelburg), werd krachtig op behoud aangedrongen.

De Resident van *Ternate* deed mededeeling, dat hij de fortjes Tolokko of Hollandia (ca. 1610), Kajoe Merah of Kalomata (ca. 1608), Kota Djandi (vermoedelijk de redoute San Pedro Paolo, ca. 1540) en Castella of Gamaloma had laten schoonmaken.

Voor het doen van eenige zeer noodzakelijke herstellingen, alsmede voor omrastering, onderhoud, enz. zullen fondsen beschikbaar worden gesteld. Het fort Orange (1607), dat nog een bezetting heeft, wordt onderhouden door de Genie.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Rijkscommissie voor het museumwezen. — Bij Kon. Besluit is:

1°. ingesteld een Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museumwezen hier te lande;

2°. aan deze commissie opgedragen:

a. na te gaan, wat in het algemeen ontbreekt aan de organisatie van het museumwezen hier te lande, en in het bijzonder wat verbetering behoeft ten aanzien van: het samenstel, de werking, inrichting en leiding van de musea van geschiedenis en kunst, voornamelijk van de Rijksmusea, de onderlinge verhouding van die instellingen en de opleiding van de a.s. museumambtenaren;

b. van hare werkzaamheden en bevindingen aan de Koningin rapport uit te brengen en voorstellen ter verbetering te doen;

3°. bepaald, dat het den leden, wier gevoelen van dat der meerderheid afwijkt, zal vrijstaan van dat afwijkende gevoelen te doen blijken bij afzonderlijk rapport, hetwelk te gelijk met dat der commissie aan de Koningin zal worden aangeboden;

4°. aan de commissie de bevoegdheid verleend, zich zoo noodig door deskundigen te doen voorlichten en dezen als adviseerend lid tot de vergaderingen toe te laten;

5°. benoemd: tot lid en voorzitter Mr. M. I. Duparc en tot leden de verschillende directeurs van de Rijksmusea en de leden van de Bondscommissie benevens de H.H. S. de Clercq, architect, C. G. 't Hooft, A. W. M. Mensing, T. B. Roorda, Prof. Jhr. Dr. J. Six en F. Schmidt Degener.

Aan de commissie is als secretaris toegevoegd de heer P. Visser, commies bij de afd. K. en W.

Sinte-Catharinakerk van den Briel. — Dezer dagen is men gereed gekomen met het reusachtig kruisgewelf, dat onder den toren is aangebracht. Het steigerwerk is verwijderd.

Gemeld gewelf, waarvan de diagonalen van hoekpunt tot hoekpunt een lengte van 12.80 M. bereiken, bestaat uit een middenstuk van 2 M., vier stuks gebeeldhouwde knooppunten, met acht stuks aanzetten en verdere werken. Het geheel heeft een belasting van 22 duizend K.G.

De ontwerpen zijn van den Rotterdamschen architect den heer Jac. van Gils, terwijl de uitvoering geschiedde onder de voortdurende leiding van den Heer H. Goossens, gemeente-architect van den Briel, sedert het jaar 1894 aan de restauratie van toren en kerk verbonden.

N. R. Ct., 29 Dec. Ocht.bl.

Te *Dokkum* wordt opgericht een Oudheidkamer voor Dokkum en omstreken.

Goes. — Te Goes, waar den laatsten tijd nog al eens vaak kleine restauraties worden uitgevoerd, welke hoofdzakelijk te danken zijn aan het initiatief van den gemeentebouwmeester, den heer Bothuizen, is het 17de-eeuwsche zandsteenen poortje van het Oude Mannenhuis in de Zusterstraat gerestaureerd. De verflaag, waaronder het beeldhouwwerk schuil ging, is er afgeloogd, zoodat de lijnen beter uitkomen; beschadigde of ontbrekende stukken van het steenwerk zijn vernieuwd. *N. R. Ct.*, 3 Maart 1919.

Gorsel. — De oude toren der Ned.-Duitsch Herv. Kerk te Gorsel is gerestaureerd. De gebouwtjes, dienende voor brandspuithuisje en arrestantenlokaal, die terzijde tegen den toren waren aangebouwd, zijn verwijderd. *N. R. Ct.*, 2 Febr. 1919.

De Sint Janskerk te Gouda. — Aan het verslag van de werkzaamheden tot restauratie is het volgende ontleend:

De beeldhouwwerken van het vak no. 29 werden voltooid, terwijl ook het gesmeed ijzeren hek daarvóór geplaatst werd.

De zandsteen van den toreningang, die reeds voor een groot gedeelte in het vorige jaar was gereedgemaakt, werd gesteld. In verband hiermede werd ook het binnengaand steenwerk gerestaureerd.

De oude deuren van den toreningang werden ontdaan van het quasi-gotische oplegwerk uit de eerste helft der 19^e eeuw en opnieuw met eiken schroten bekleed en geplaatst.

Van de drie zuidelijke vakken, grenzende aan vak no. 29, werden de fundamenten ontgraven en onderzocht. Deze bleken zich in zeer goeden toestand te bevinden. Slechts bij den omgaanden oostelijken hoek zal in een volgend jaar eenige vernieuwing noodig zijn. Minder deugdelijk was het metselwerk der topgevels, waarvan de meest westelijke vanaf de geboorte der bogen geheel moest afgebroken en opnieuw opgemetseld worden.

De raamstijlen werden in zandsteen vernieuwd, alsook de schuine ruggen.

De kapspanten, makelaar en gordingen van dit gedeelte eischten gedeeltelijke vernieuwing, alsook de bebording en afdekking.

Om de restauratie dezer zuidelijke gevels mogelijk te maken werden de daartegen leunende bijbouwen weggebroken.

Het gebrand glas boven den toreningang werd na restauratie opnieuw geplaatst.

De groote eikenhouten tiengeboden-borden werden geheel hersteld en door het kerkbestuur in het transept opgesteld.

Haarlem. — Door den gemeenteraad van Haarlem is besloten om 6 schilderijen van Frans Hals te doen restaureeren door den Heer D. de Wild te 's-Gravenhage voor

ten hoogste f 12.000.—, met name de schutterstukken van den s. Jorisdoelen van 1616, 1627 en 1636, die van den Kloveniersdoelen van 1627 en 1633 en de regentessen van het Oude-mannenhuus.

Harderwijk. — De gemeenteraad van Harderwijk heeft 1 Maart een voorstel van B. en W., gedaan naar aanleiding van een verzoek van den minister van onderwijs, om in de restauratiekosten van den op het Doelenterrein staanden ouden wal-toren de helft, zijnde f 450 (de andere helft zou door het Rijk worden gedragen) door de gemeente te doen bijdragen, verworpen. De raad wenschte er niets aan ten koste te leggen!

's Ministers verzoek betrof de restauratie van twee wal-torens. Een er van is evenwel reeds eenigen tijd geleden gesloopt! N. R. Ct., 2 Maart 1919.

Havelte. — Ernstige pogingen worden in het werk gesteld om het oude kerkgebouw te Havelte, dateerende uit de 12de eeuw, grondig te restaureeren.

Een bedrag van f 21.000 is voor dat herstel noodig en bijna bijeen.

N. R. Ct., 25 Oct. 1918.

De St. Jan in 's-Hertogenbosch. — Blijkens het laatste verslag over de herstelling van het uitwendige der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch in 1917, werd een aanvang gemaakt met de herstelling van den zuidoostelijken zijbeuk.

In verband met de regeling der werkzaamheden was het wenschelijk, de herstelling van dezen uit drie gelijke travée's bestaanden zijbeuk in haar geheel ter hand te nemen; zij bleef in het verslagjaar bepaald tot de ondergedeelten der beide contreforten en der vensteromlijstingen. De toestand van deze bouwdeelen bleek verre van gunstig te zijn; belangrijke vernieuwingen moesten noodwendig worden aangebracht, teneinde de instandhouding ervan te verzekeren.

De ornamentale behandeling der vernieuwde gedeelten kon door de aanwezige resten van het oude werk met volkomen zekerheid worden vastgesteld.

Ook werd de ontbrekende venstertraceering der eerste travée zuidzijde van het hoog-choor ter plaatse aangebracht en met glas-in-lood gedicht. Tevens werd voortgegaan met het herstel der oude frontaalschilderingen boven de vensters van het hoog-choor; verscheidene gedeelten dezer merkwaardige reliëfs konden, als zijnde in goeden staat, behouden blijven. Het vervaardigen van gipsafdrukken der overige oude frontaalschilderingen werd voortgezet.

Maastricht. — Aan het verslag van de gemeentelijke commissie voor de bewaring van geschiedkundige gedenkstukken te Maastricht, over 1917, is het volgende ontleend:

Van den oproep der commissie tot ontblooting of opknapping van antieke en merkwaardige huisgevels werd maar weinig gebruikt gemaakt, ondanks de ijverige bemoeiingen van het gemeentebestuur en de toezegging eener geldelijke tegemoetkoming.

Geheel vruchteloos evenwel was de oproep niet. Een fraaie huisgevel aan de Grootte Markt No. 55 werd ontbloot; deze thans in zijn oorspronkelijk kleed, wekt de bewondering van den voorbijganger.

Verschillende huiseigenaren hebben te kennen gegeven, dat zij van plan zijn tot denzelfden maatregel over te gaan. Bij onderzoek bleek, dat ongeveer 300 gevels van huizen tot bedoelde categorie konden gerekend worden.

De Commissie besloot een bedrag beschikbaar te stellen voor een stelselmatig onderzoek van de overblijfselen van den vestingmuur, die in Romeinschen tijd de stad had verdedigd. Uitgaande van het feit, dat in 1868 de overblijfselen eener Romeinsche poort onder de voormalige O. L. Vrouwepoort waren ontdekt en uitgaande van de onderstelling, dat ten Zuiden van die poort ook nog resten van den Romeinschen stadsmuur onder den nog bestaanden walmuur aanwezig zouden zijn, besloot men het ondergrondsche gedeelte hiervan over een kleine uitgestrektheid te ontblooten. Men koos daartoe de plek, waar zich in den O. L. Vrouwenwal de z.g. poort van Bonhomme bevindt.

Het staat nu vast, dat de middeleeuwsche vestingmuur aan de O. L. Vrouwekade niet op de grondslagen van den Romeinschen walmuur is opgetrokken, doch dat deze te zoeken is dicht bij de O. L. Vrouwepoort en waarschijnlijk meer in Westelijke richting was omgebogen.

Bij de slooping van het huis genaamd Het Kerkske, stelde de Commissie op het ontbloote terrein een onderzoek in. Daar toch stond eertijds de kapel van den H. Evergislus. Die kapel schijnt van overoude dagteekening te zijn geweest. In een oorkonde van het kapittel van O. L. Vrouwekerk uit 1281 komt zij reeds ter sprake.

Texel. — De gemeente Texel besloot om de schilderijen: Salomo's eerste gericht en een jachttafereel van C. van Schoyen voor f 450.— en f 200.— door den heer De Wild te doen restaureeren. *N. R. Ct.*, 3 Maart 1919.

Het Schultehuis te Wanneperveen. — Het bestuur der Vereeniging het Schultehuis te Meppel bericht, dat de Vereeniging verplicht is om te liquideeren, tenzij spoedig hulp komt. Door het overlijden van een der leden, die de Vereeniging krachtig steunde, moeten de door hem verstrekte voorschotten worden afgelost, waartoe de middelen ontbreken. Het Schultehuis te Wanneperveen zal verkocht moeten worden en de inventaris geveild. Het bestuur verzoekt om dit bericht te plaatsen als laatste redmiddel, in de hoop, dat belangstellenden hierdoor wakker gemaakt worden om het huis nog te redden.

Gaarne voldoet de Redactie aan dit verzoek. Na de zoo goed begonnen pogingen van het bestuur ware eene liquidatie dubbel te betreuren.

Wie helpt nog? Men wende zich tot den Voorzitter, den Heer R. Houwink H.zn. te Meppel, Zuideinde 98.

Zwolle. — Bij de afbraak van het hotel »de Halve Maan», gelegen aan de Ossenmarkt te Zwolle, tegenover den ingang van O. L. Vrouwenkerk, op de plaats, waar het huis van den Vicaris gestaan zou hebben, is een muurschildering te voorschijn gekomen onder een 5 m.M. dikke kalklaag. Zij moet dagteekenen uit de 15de eeuw.

N. R. Ct., 25 Febr. 1919.

Gouden Romeinsche munten in de Betuwe gevonden. — Te Bato's Erf (gemeente Herwaarden) zijn op de uiterwaarden van de steenfabriek een drietal gouden Romeinsche munten gevonden waarvan wij de beschrijving doen volgen.

I. Valentinianus I (364—375). Aureus. Naar rechtsgewend gelauwerd borstbeeld. Omschrift: D(ominus) N(oster) VALENTINIANVS P(ius) F(elix) AUG(ustus). Keerzijde de keizer staande, naar voren gewend, in de rechterhand een standaard, in de linker een Victoria-beeldje op een bol geplaatst houdend. In het veld links een groot kruis. Omschrift: RESTITVTOR REIPVBLICAE. In de afsnede, onder het beeld van den keizer *ANTI*. (Antiochia).

Cohen ¹⁾ VIII, p. 90, No. 26.

II. Valens (364—378). Solidus. Naar rechts gewend borstbeeld met diadeem. Omschrift: D(ominus) N(oster) VALENS P(ius) F(elix) AUG(ustus). Keerzijde de keizer staande, naar rechts gewend, in de rechterhand het labarum, in de linker een Victoria-beeldje, op een bol geplaatst, houdende. In de afsnede, onder het beeld van den keizer TR. (Treviri = Trier).

Cohen VIII, p. 108, No. 32.

III. Arcadius (395—408). Solidus. Naar rechts gewend borstbeeld met diadeem. Omschrift: D(ominus) N(oster) ARCADIVS P(ius) F(elix) AUG(ustus). Keerzijde de keizer, naar rechts gewend, in de linkerhand het labarum, in de rechter een Victoria-beeldje, op een bol geplaatst houdende, zet de rechtersoet op een ter aarde liggenden gevangene. In de afsnede COMOB, in het veld, ter weerszijden van het beeld van den keizer, M—D (Mediolanum = Milaan).

Sabatier ²⁾ I, pl. IV, No. 6, pag. 18.

A. O. v. K.

Kunstschaten uit Frankrijk. — In verband met het gevaar, dat tijdens den oorlog uit musea of particuliere verzamelingen verdwenen kunstschaten in het buitenland te koop geboden worden, verzoekt de daartoe ingestelde commissie (Voorzitter de heer d'Estournelles de Constant) om, wanneer verdachte kunstwerken te koop geboden worden, hiervan onmiddellijk kennis te geven aan den Franschen gezant te 's-Gravenhage of aan het Office des Intérêts privés en pays ennemis et occupés, section des Oeuvres d'art, Ministère des Affaires étrangères à Paris.

---

1) H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain. Paris 1880—1892, 8 vols.

2) J. Sobotier, Description générale des Monnaies Byzantines. Paris, 1862, 2 vols.

Gaarne ondersteunen wij dit verzoek, ook al zal wel geen onzer leden zich opzettelijk willen schuldig maken aan heling van wederrechtelijk verkregen goed. Het is echter van groot belang om zoodra verdacht goed wordt aangeboden, dit *terstond* aan een der opgegeven adressen te melden, opdat onmiddellijk hiertegen maatregelen genomen kunnen worden.

De Musea in Rusland. — Het hoofdgebrek, aldus het R. T. A., van de Russische musea was vroeger het volkomen ontbreken van een verstandig eenheidsprincipe. Ieder museum kocht niet wat het noodig had, maar wat het toevallig kon te pakken krijgen, zonder rekening te houden met andere musea. Noodig was het een centraal bestuur van alle musea te stichten. Dit is na de Octoberrevolutie mogelijk geworden. In den zomer van 1918 stichtte de volkscommissaris Lunatscharsky bij het commissariaat voor volksontwikkeling een bijzondere afdeling voor musea en ter bescherming van kunstmonumenten. Deze afdeling organiseerde den moeilijken arbeid van het vervoeren van kunstvoorwerpen uit bedreigde gebieden en vereenigde in Moskou reusachtige kunstrijksdommen, waardoor een groot fonds voor musea gevormd werd. Dit volksfonds groeit dagelijks aan, dank zij het binnenkomen van kleine verzamelingen en kunstvoorwerpen. De afdeling wil uit het volksmuseumfonds nieuwe musea stichten. Eerst wordt een museum voor Russische kunst van de oudste tijden tot heden geopend. Een deel van deze heiligenbeelden stamt uit de Moskouer kathedralen; de rest uit kloosters uit de provincie. Behalve heiligenbeelden worden Russische meesters uit de 18^e en 19^e eeuw tentoongesteld. Het geheele materiaal wordt met de schatten reeds in de Moskouer musea aanwezig, de basis voor een geweldig nationaal museum te Moskou. Behalve voor werken van Russische meesters wordt een museum voor West-Europeesche kunst gesticht, ook verzameld uit de provincie. Verder een inrichting voor decoratieve kunst en een voor toegepaste kunst. Voorts een Oostersch museum, een van het Russisch volksleven en een van het jaar 1812.

OFFICIEELE BERICHTEN.

ZOMERVERGADERING (VOORLOOPIGE MEDEDEELING).

De algemeene vergadering van dezen zomer zal te *Nijmegen* plaats hebben. De datum staat nog niet geheel vast, doch zal vermoedelijk in de laatste week van Juni vallen.

Het bestuur van den Bond heeft zich tot het »Algemeen College van toezicht op het beheer der kerkelijke goederen van de Hervormde gemeenten" gewend met het verzoek zich te beijveren, dat de kerkvoogdijen, die het beheer hebben over gebouwen, welke van oudheidkundige waarde zijn of wel meubilair enz. van oudheidkundig belang bevatten, eene tegemoetkomende houding aannemen tegenover die bezoekers, die om archeologische, kunsthistorische of artistieke motieven de kerkgebouwen komen bezichtigen.

Naar aanleiding van de in deze aflevering opgenomen vragenlijst met toelichting betreffende de bescherming van monumenten in oorlogsgevaar herinneren wij er aan, dat deze stukken reeds in October 1918 bij het bestuur zijn ingekomen en vóór het einde dier maand aan den Minister toegezonden, dus vóór den tijd, dat berichten over den te verwachten wapenstilstand inkwamen. De machtiging tot het openbaar maken van vragenlijst en toelichting werd verkregen nà het ter perse gaan der laatste aflevering van het Bulletin — 1918.

De Minister achtte thans het tijdstip niet gunstig om zich tot de regeeringen te wenden.

Overeenkomstig een door den Minister uitgedrukten wensch, neemt het bestuur nu maatregelen om de oudheidkundige vereenigingen in het buitenland met de vragenlijst in kennis te stellen.

De Secretaris,

E. J. HASLINGHUIS.

Personalia.

Bij Kon. Besluit van 20 December is, met ingang van 1 Januari, Prof. Dr. A. H. J. Holwerda op zijn verzoek eervol ontheven van het beheer van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, en is benoemd tot directeur van voornoemd Museum: Dr. J. H. Holwerda, thans onderdirecteur.

Tot assistente aan het Nederlandsch Museum is benoemd Mej. Dr. E. van der Looy van der Leeuw, in hare plaats is Mej. I. Blok benoemd tot assistente aan het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

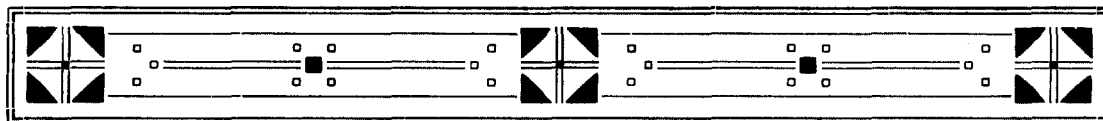

Bij Kon. Besluit van 18 Januari is benoemd tot Voorzitter van de afdeeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg het lid dier Commissie Mr. S. Gratama, Vice-President van den Hoogen Raad der Nederlanden, te 's-Gravenhage.

Met ingang van 1 Februari is op zijn verzoek aan den Heer A. J. M. Mulder eervol ontslag verleend als Onder-directeur bij het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

OFFICIEELE BERICHTEN.

ALGEMEENE VERGADERING.

De algemeene vergadering van den Bond zal dit jaar plaats hebben te Nijmegen, van Woensdag 25 tot Vrijdag 27 Juni. Eene commissie van voorbereiding en ontvangst heeft zich gevormd, waarvan het eere-voorzitterschap bereidwillig werd aanvaard door den burgemeester van Nijmegen, den heer F. M. A. van Schaeck Mathon. De commissie bestaat verder uit de volgende heeren: J. J. Weve, c. b. i., voorzitter; Mr. W. A. van Bijlert, secretaris; Mr. C. G. J. Bijleveld; Mr. Dr. J. H. P. M. van der Grinten; Jhr. W. J. de Jonge; G. M. Kam; J. R. van der Lans; Dr. H. van der Velden; Chr. A. Vieweg.

Verwijzend naar het volledige programma en de orde van den dag, die met een volgende aflevering van het Bulletin zullen worden verzonden, deelt het bestuur reeds thans de hoofdpunten uit het eerste mede:

WOENSDAG 25 JUNI.

's Avonds 8 uur. Bijeenkomst en verwelcoming in het gebouw »De Vereeniging».

8.30. Opening der algemeene vergadering.

Na afloop der vergadering gezellig samenzijn in de »De Vereeniging».

DONDERDAG 26 JUNI.

's Morgens 9.30. Bijeenkomst in de hal van het Raadhuis. Wandeling door de stad ter bezichtiging van oude monumenten en van musea.

's Namiddags 1 uur. Geldersche koffietafel in de societeit »De Harmonie», aangeboden door de commissie van ontvangst.

2.30. Voortzetting der wandeling door de stad.

6.30. Middagmaal in hotel Boggia (prijs p. hoofd f 5.50 zonder wijn).

Na afloop reunie in »De Harmonie».

VRIJDAG 27 JUNI.

's Morgens omstreeks 9 uur vertrek met den tram naar Berg-en-Dal. Gelegenheid om vandaar door de Meerwijken naar de Heiligland-stichting te wandelen.

's Namiddags 1 uur noenmaal in het Oranje-hotel te Nijmegen.

De deelnemers worden verzocht tijdig kennis te geven, hetzij aan den heer Mr. C. G.

J. Bijleveld, hetzij aan Jhr. W. J. de Jonge, in welk hotel, voor welke dagen en tegen welken prijs zij logies wenschen.

Hotels te Nijmegen: Hotel Mulder (of Boggia), Lange Burchtstraat, logies met ontbijt *f* 3.— tot *f* 6.— per persoon. Oranjehotel, Stationsweg, logies 2e etage *f* 3.50, 1e étage *f* 4.—, ontbijt *f* 0.90. Hotel »de Keizer», Spoorstraat, logies met ontbijt *f* 2.50. Hotel Métropole, Lange Burchtstraat, logies met ontbijt van *f* 2.25 tot *f* 3.—.

De heeren Mr. S. R. Bakker, D. Veersema en J. J. Wesseling te Zierikzee verzochten den steun van den Bond voor een adres aan den raad der gemeente, waarin zij dezen, in verband met een nieuw artikel in de plaatselijke bouwverordening, gericht tegen de ontsiering van straat of stadsdeel, verzoeken een commissie te benoemen, die B. en W. te dezen van advies kan dienen. Zij stelden voor, dat »Heemschut» en de Bond van Ned. architecten eenige leden in een zoodanige commissie zouden aanwijzen. Het bestuur van den Bond heeft zijn adhaesie aan dit adres gaarne betuigd. Het heeft verder onder de aandacht van de genoemde heeren gebracht, dat, aangezien de commissie van advies veelal ook factoren van oudheidkundig-architectonischen aard zal moeten laten gelden, de Bond eveneens in aanmerking zou komen voor de aanwijzing van een lid in die commissie.

De secretaris van den N. O. B.,

E. J. HASLINGHUIS.

BOUWGESCHIEDENIS DER ST. JANSKERK TE 'S-HERTOGENBOSCH.

1^e HOOFDSTUK: RECONSTRUCTIE VAN DEN NOG BESTAANDEN TOREN.

Ter inleiding en motiveering dezer studie moge dienen, dat ik mij aangaande de bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch — voor lange jaren reeds — sommige vraagpunten heb gesteld, welke moeilijkheid voor mij nimmer is opgelost geworden, ook niet in het jaar 1907, toen het welbekende en in menig opzicht zoo voortreffelijke werk van Dr. C. F. Xav. Smits de pers van Vromant te Brussel verliet.

Toen indertijd de lezing van den nieuwsten auteur mij niet geheel kon bevredigen, besloot ik mijn oud onderzoek weer op te nemen. Ik ben thans zoover gevorderd, dat ik mij durf veroorloven, het eerste hoofdstuk mijner navorschingen, zijnde de toren zonder meer, hier te publiceeren.

Na den toren hoop ik het ontstaan en verworden der elkander opvolgende kerken, zoomede de lotgevallen van enkele afzonderlijke kapellen, te laten volgen.

De St. Janstoren te 's-Hertogenbosch bestaat tot eene hoogte van 30 M. uit het metselwerk van den oorspronkelijken toren, terwijl de bovenste 14 M. gevormd worden door een steenen klokkenhuis, dat daarop naderhand is opgetrokken.

Deze in totaal 44 M.¹⁾ hooge baksteenbouw wordt bekroond door een achtkantige spits met twee, ten dienste van het klokkenspel uitgespaarde open gaanderijen. (Zie de gereproduceerde houtsnede hier naast).

Slechts de onderste 30 M. opgaand werk van het torenvierkant zijn de bijzondere aandacht waard. Dit *benedengedeelte* van den toren, die sober en vaal-rood afsteekt tegen de in velerlei grijzen geschakeerde, rijkbekapte kathedraal, hier en daar met lichtere restauratiepartijen getint, is *bouwkundig* belangwekkend om zijn ouderdom en zijn voor tijd en plaats aanzienlijke afmetingen.

Als voortbrengsel der Romano-gothiek weet het van bijna zevenhonderd jaren mee te spreken.

Zijne afmetingen aan den voet bedragen 12×12 M., zoodat de reus op een respectabel grondvlak van 144 M². oprijst.

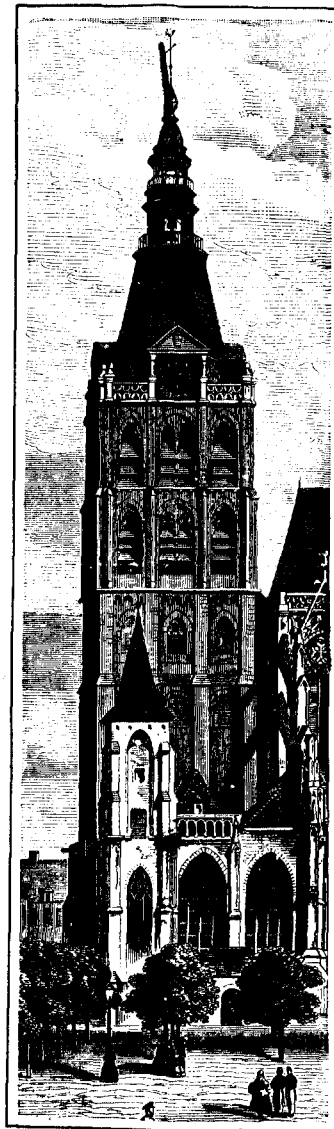
En aangezien slechts kleinere dorpstorens uit de XIIIde eeuw in Noordbrabant in tekening of in wezen gespaard zijn gebleven, neemt hij in de provincie zeker een eenige plaats in.

Motieven genoeg om tot een nader archaeologisch onderzoek over te gaan.

Niet dat de toren vroeger nooit een punt van bespreking heeft uitgemaakt. Integendeel, Dr. C. R. Hermans beschreef hem reeds in 1853, en voor dien tijd zeer verdienstelijk, al vergiste hij zich ook in de dateering. Evenzoo J. C. A. Hezenmans in 1866. Maar voor een volledige reconstructie strekte men het onderzoek nimmer zoo ver uit, als eisch was en tegenwoordig verlangd wordt.

Dit bouwkundig speuren was dan ook vrij moeilijk, aangezien de torenwanden langs-onder, tot bijna 12 M. hoogte, schuil gaan achter later tegengemetselde muren²⁾.

Nochtans voert alleen ernstige monumentstudie³⁾ in dezen tot een bevredigende kennis, omdat geen oorkonden,

Toren der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, omstreeks 1869, door V. de Donckers. (ongerestaureerd)

1) Het klokkenhuis, met inbegrip van de balustrade en een gedeelte waterlijst van den Romaanschen toren, meet ongeveer M. 14.35 of 50 Bossche voet.

2) Vergelijk plaat I (plattegrond). Het *gearceerde* gedeelte geeft den oorspronkelijken toren aan.

3) Voor den *toren* scheen het mij niet noodzakelijk toe, eene aanvraag te doen, om sommige gedeelten te mogen afhakken of doorboren. Voor de *kerk* zal zulks later zeer wenschelijk blijken en stel ik mij dan ook voor, zulk een verzoek tot de autoriteiten te richten.

noch afbeeldingen op stadszegels, noch overoude schilderijen ons omtrent den toren in zijn primitieven toestand gegevens verschaffen.

Wanneer deze toren uit het overgangstijdperk in zijn oorspronkelijke gedaante (voor zoover mogelijk) hier in lijnen herbouwd zal zijn, dan zal de mededeeling van Dr. C. F. X. Smits, dat dezelve den Rijnlandschen stijl vertoont¹⁾, wellicht nog meer *gespecialiseerd* kunnen worden.

In verband met de verdere bouwgeschiedenis der St. Janskerk, zal de nauwkeurig gereconstrueerde toren vooral ook een belangrijk en vast gegeven vormen ter beantwoording der vraag, hoedanig een bedehuis tijdens de opkomst der stad met dezen toren een geheel heeft uitgemaakt.

Ordelijkheidshalve meen ik eerst sub I de *verbouwingen* van den St. Janstoren te moeten nagaan, en dan, nadat de vreemde bestanddeelen zijn aangewezen, sub II tot de *reconstructie* van het oorspronkelijke werk voort te kunnen schrijven.

I. VERBOUWINGEN.

Gedurende zijn 700-jarig bestaan is de toren beurtelings **a)** op eerlijke manier verbouwd en verfraaid; **b)** in den verval tijd ruw veranderd of minder stijlvol opgeknapt; **c)** in het laatst der vorige eeuw op goedbedoelde, maar wel wat willekeurige wijze gerestaureerd.

a) (Uitwendig). Tegen den *Noorderbuitenwand* werd reeds in den loop der XIII^{de} eeuw de zwaaraangelegde Lieve Vrouwe-kapel gebouwd, te welker behoefte een 1.15 M. dikke muur tegen de onderste torenverdieping werd opgetrokken. Deze is later weer voor de helft afgekloofd. (Zie plattegrond).

Deze belending metselde een der rondboogvensters, waardoor de grondverdieping des torens aanvankelijk licht schepte, geheel dicht. (Zie plattegrond, Noord, en plaat VI bij a).

Aan de sindsdien van licht verstoken Noordelijke raamnis heeft men later een goede bestemming trachten te geven, zooals ik verderop zal aantonen.

Aan den *Zuid-buitenwand*, waar de toren in de eerste helft der XIV^{de} eeuw door de toen nieuw gebouwde gothische kerk is ingesloten geworden, hakte men — zooals onderzoek en opmeting uitwijzen — de breede hoeklisenen van de onderverdieping weg en metselde een paar Gothische draagsteentjes in den vlakken torenmuur. Door deze werden de welfgraten opgevangen van de laatste, meest Westelijke travéeën dier nieuwe kerk. (Zie plattegrond, Zuid, en plaat II bij 4).

Vóór langs den toren, dus aan de Westzijde, bekleedde men in een latere periode, de reuzenmoppen tot 11 à 12 M. hoogte met een laag tufsteen²⁾, versierd door twee blindramen en kleine frijten en eindigend in een opengewerkte balustrade³⁾.

1) Op. cit., bldz. 18.

2) In Juli 1908 gaf de architect der restauratiewerken, wijlen L. Hezenmans, mij desgevraagd op schrift, dat de Westergevel bekleed was geweest met tras- of tufsteen, die gedeeltelijk aan de Noordzijde van den kleinen toren nog gespaard is en daar met trassteen was hersteld en behouden. De portlandcement waarmede vóór 1858 de Westergevel was behandeld, had op den zachten trassteen kwalijk gehouden en was er met heele plakken afgevallen.

3) De *grootere* contreforten komen bij de kerk zelve in behandeling.

Rondom den N.-Oostelijken en Z.-Oostelijken torenvoet zijn aanzienlijke verzwaringen aangebracht (zie plattegrond) en wel vóór dat de laatste der huidige kerkpijlers daar ter plaatse werden gebouwd, dus vóór ± 1450 . Deze verzwaringen kunnen geboden zijn door den slechten toestand van den primitieven toren, die in den Oostelijken wand een groote scheur vertoont. (Zie plaat II en V). Ze kunnen ook geëischt zijn door de belasting met het later opgebouwde klokkenhuis, in welke veronderstelling dit van kort vóór 1450 zou dagteekenen.

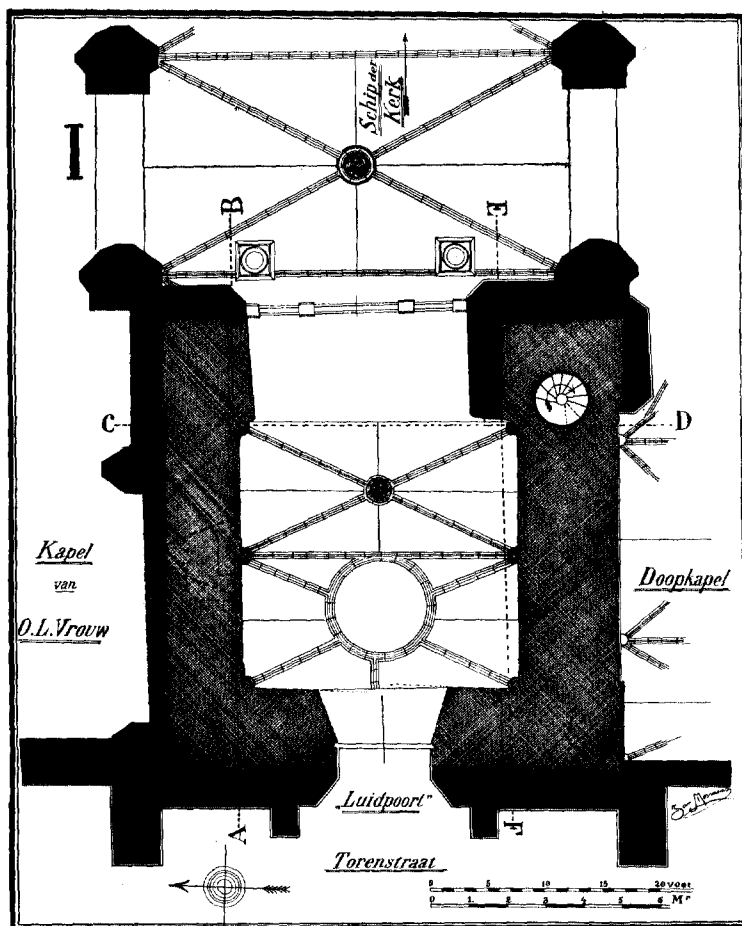
ab^{is}) (Inwendig). In de eerste helft der XIV^{de} eeuw is de benedenverdieping van den toren inwendig aanzienlijk verbouwd.

De ruimte werd toen in twee travéeën verdeeld, waarvan elk door een Gothisch gewelf werd overdekt. (Zie plaat II, III en IV).

Ronde muurschalken, die thans zonder basement uit lage steenen zitbanken oprijzen en in looverkapieteelen eindigen, dragen de geëlanceerde graatbogen dier twee welfvelden.

Het eene veld bestaat uit vier welfvakken met gefigureerden sluitsteen; het andere uit vijf welfvakken met eene ronde opening daarin, vermoedelijk voor het ophijschen van klokken.

Tegen de zijmuren, door de schalken in twee paar vakken verdeeld, bouwde men op eenvoudig (tuf?)steenen onderwerk met waterdorpel, vier blinde vensters elk met drie stijlen en maaswerk¹⁾. Deze traceeringen zijn er tegenwoordig radicaal uit verdwenen,

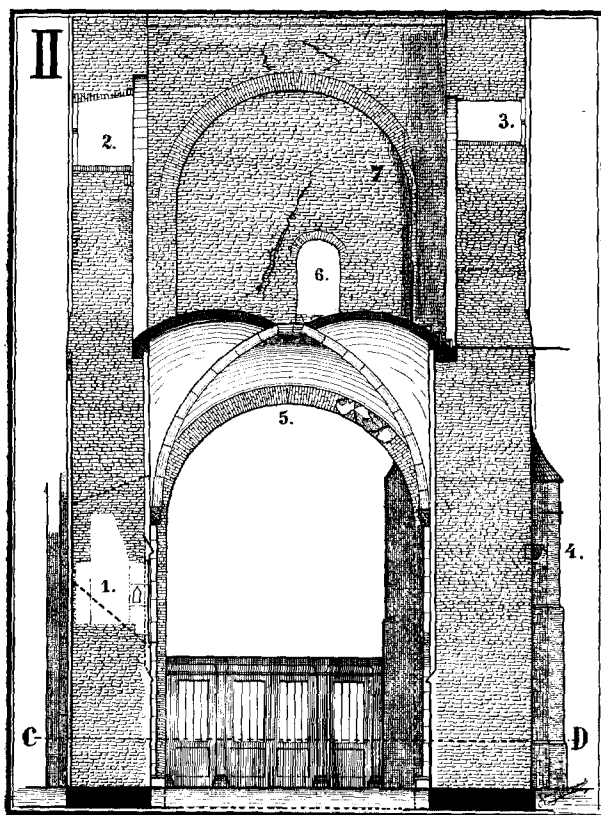

Plaat I. Plattegrond. — Het gearceerde stelt den oorspronkelijken toren voor; het volgeteekende de latere aanbouswels.

1) Men had daarvoor de torenwanden eerst afgehakt; voorkant ingebracht Gothisch werk strookt dus thans met voorkant oud baksteenwerk.

en dus niet zoo makkelijk te herkennen als op plaat III en IV duidelijkheidshalve is aangegeven. Waarschijnlijk zijn ze er door de Katholieke orgelbouwers in 1619 uitgehakt.

Het kleine Romaansche lichtvenster tusschen toren en Lieve Vrouwe-kapel, dat reeds vroeger door het voormetselen van den kapelmuur lichtloos was geworden, stopte

men bij die gelegenheid zoo maar niet met steenen vol. Integendeel men bezette die donkere nis met breede steenen posten, hing haar met eene deur af, hakte de ruimte ter linkerzijde, »onder den man" wat uit, en bracht tot plaatsing van een lichtlantaarn, in den muur een maziertgatan. Vervolgens kapte men den onderkant der sterk naar beneden hellende raamnis bijna geheel vlak en metselde er een paar trapjes voor, zoodat een plat, goed betreedbaar vloertje verkregen werd.

Deze kleine, brandvrije ruimte¹⁾ van 2 à 2½ M. oppervlakte, op 4 M. boven den beganen grond gelegen en oorspronkelijk slechts met behulp van een losse ladder te bereiken, zal (naar mijne meening) bestemd zijn geweest voor »stadskom" of bewaarplaats der stedelijke privilegiebrieven. De ruimte is weliswaar uiterst beknopt, maar dat was geen beletsel voor de bestemming. De stadskom, die thans nog bestaat²⁾ en nabij het Zuidtrancept wordt aangewezen, is twee eeuwen later gebouwd en heeft ook ter nauwernood 4 M². oppervlakte.

b) 't Is hier de plaats niet en daarbij is het weinig interessant, er op te wijzen, hoe in den *vervaltijd* overal in den toren op ruwe wijze gebroken en

Plaat II. Doorsnede over C—D. Gezicht naar het Oosten.

1. Oorspronkelijke raamnis, later tot vermoedelijke bewaarplaats der privilegiebrieven omgebouwd. 2 en 3. Later ingebroken schietspleten of lichtopeningen, ongelijk van grootte en op verschillende hoogte aangebracht. 4. Draagsteentje, waarop de graatbogen eener later gebouwde kerk worden opgevangen. 5. Boog tusschen toren en oudste kerk. In den boog zijn veldkeien verwerkt. 6. Poortje, waarschijnlijk toegang gevend tot een vroegeren kerkzolder. 7. Rollaag, die tegen een vroeger daar uitgemetseld bouwwerk, vermoedelijk de steenen trapkast, doodliep.

1) Thans tot onherkenbaar geschonden en verbouwd. Vergelijk: plattegrond, Noord, met plaat II bij 1; en plaat III bij a met plaat VI bij a.

2) Er zijn in verloop van tijd niet minder dan vier verschillende in St. Jan geweest.

weer aangemetseld is. Liever wil ik hier de eigenaardige stijlvermenging signaleeren, die men zich bij het verhoogen van den ouden toren in de XVde eeuw veroorloofde, toen men een Gothisch bedoeld klokkenhuis aan het Romaansche onderstel paste.

Van het klokkenhuis, dat dezelfde breedte-indeeling kreeg als het bestaande werk, kwamen de contreforten te staan op de uitspringende daklijst van het Romaansch gedeelte. Zoodoende liet men den toren 35 c.M. naar elke zijde *breeder* worden, juist daar waar de bouw zich had behooren te *versmallen*.

Misschien om eenig (doch onvoldoend) *tegenwicht hier aan te stellen* en den onderbouw voor het oog een beteren sokkel te doen *schijnen* voor den Gothischen bovenbouw, verdikte men de lisenen van den Romaanschen toren met een halven steen, verborg de oude daklijst onder schuin metselwerk en metselde lessenaardakjes, daar, waar de pilasters de horizontale lijnen ontmoeten ¹⁾).

Dit zullen altijd echter zéér kennelijke toevoegsels aan het oorspronkelijke werk zijn gebleven en wel in die mate, dat toen men in 1863 een teekening van den toren in den ouden toestand maakte, de teekenaar deze dan ook eenvoudig veronachtzaamde ²⁾).

c) *Restauratie*. De Gemeenteraad van 's-Hertogenbosch besloot den 25^{en} April 1870 tot eene uitwendige bouwherstelling van den toren over te gaan. Deze had plaats van 1871 tot '74 onder wijlen architect J. M. Nabbe ³⁾).

Men werkte, als ik de verslagen goed begrijp, vaksgewijs naar beneden. Al het oude baksteenwerk werd afgekloofd en opnieuw opgemetseld met steen van het tegenwoordige klein formaat. Lijsten en vensters van tufsteen werden in Udelfanger herbouwd. Begin Juli 1874 was het werk afgelopen en stond de toren er weer knap en solied bij ⁴⁾).

Intusschen was hij, oudheidkundig gezien, er niet interessanter op geworden.

Reeds is door Dr. Smits gewezen op het feit, dat de grove muurwanden achter een bekleedingslaag van kleinere baksteen werden verborgen, en het oorspronkelijk karakter, dat het uiterlijk voorheen kenmerkte, verloren ging.

Meer te bejammeren is het evenwel, dat men bij die gelegenheid zich niet ontzag, willekeurig een rondvenster aan de Westzijde (waar ik later op terugkom) benevens eene schietspleet *dicht te metselen*, en verder aan drie zijden van den toren lichtopeningen te breken, die er blijkens afbeeldingen van vóór de restauratie, niet in aanwezig zijn geweest ⁵⁾).

De bouwhersteller Nabbe gaf aan deze nieuwe lichtopeningen den vorm van

---

1) Zie houtsnede van V. de Donckers, bij dit opstel, bldz. 53 gereproduceerd; titelplaat in »De St. Janskerk» door den architect Hezenmans geteekend; houten maquet der St. Janskerk door Frans Donckers Rzn., geboren te 's-Hertogenbosch in 1821, in zijne jeugd vervaardigd, en thans berustende in het Provinciaal Museum.

2) Zie plaat N°. 150 (in de archieven der Stedelijke Architectuur), geteekend door C. Peters. Sommige maten op deze plaat zijn foutief. Voor de hoofdzaken is ze bruikbaar.

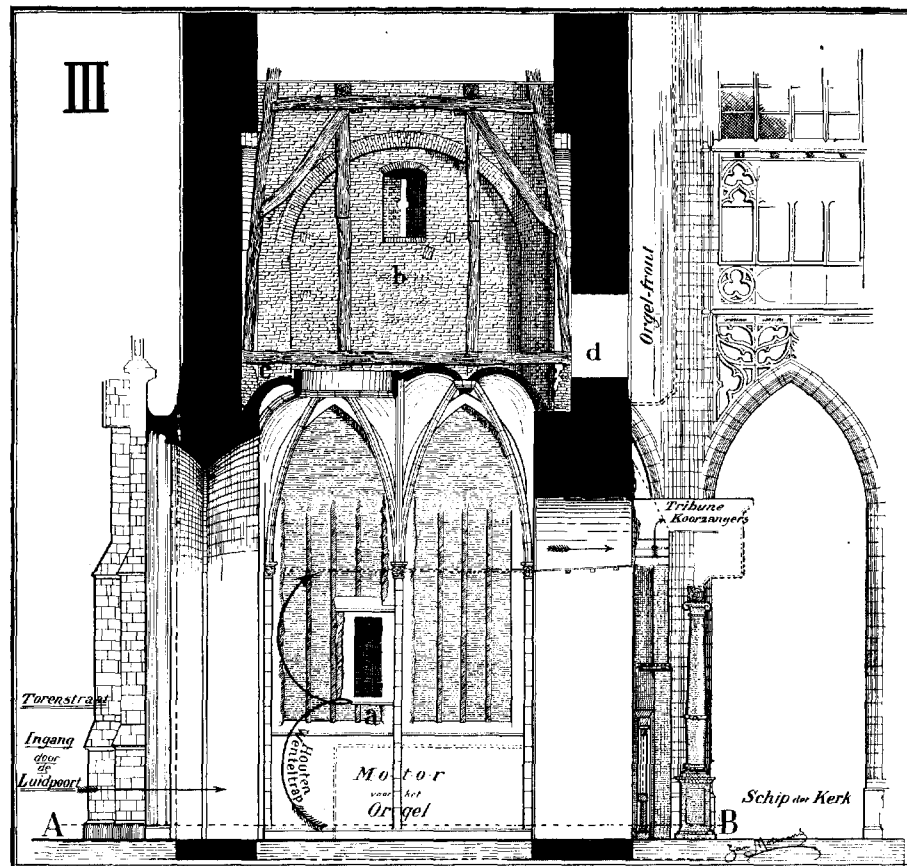
3) Zie Gemeenteverslagen resp. op bldz. 74, 35, 23 en 32.

4) Niet zoo solied of eenige jaren geleden vrozen groote stukken bekleedingslaag af.

5) Zie de genoemde houtsnede V. de Donckers; titelplaat in »De St. Janskerk»; houten maquet; en teekening N°. 150 in de archieven der Stedelijke architectuur.

schietgaten, maar niet het oudste model, zijnde een rechte spleet zonder meer voor *boog-schutters*, doch den lateren vorm n.l. dien van »busgaten”, d.w.z. schietspleten met in 't midden een *ronde opening*, om er het *buskruitwapen* door te steken en zoo in alle richtingen te kunnen vuren.

Daarbij plaatste hij ze aan Zuid- en Noordkant *hooger* dan in den Westelijken muur. (Zie plaat II bij 2 en 3).

Plaat III. Doorsnede over A—B. Gezicht naar het Noorden. a. Deur van het kamertje der privilegiebrieven. b. Sporen van een segmentbogig gesloten opening. C—C. Verhooging van den zolder, na het inbrengen van het Gothisch gewelf. d. Toegang tot voormaligen kerkzolder.

Zulk restauratiewerk klaagt zichzelf als niet-authentiek aan. Immers »busgaten” van het omschreven model kwamen pas na de uitvinding van het buskruit (XIV^{de} eeuw) in zwang, terwijl het *hooger* plaatsen der lichtopening aan *twee* zijden noodzakelijk was, om ze boven de daken der belendende kapellen, Noord- en Zuidwaarts, te laten uitkomen, die *veel later* gebouwd zijn dan de toren.

't Behoeft wel geen langer betoog, dat de schietgaten-lichtopeningen, op den huidigen dag in den toren aanwezig, niet tot den oorspronkelijken bouw behooren en evenmin in het karakter van het overgangstijdperk passen.

II. RECONSTRUCTIE.

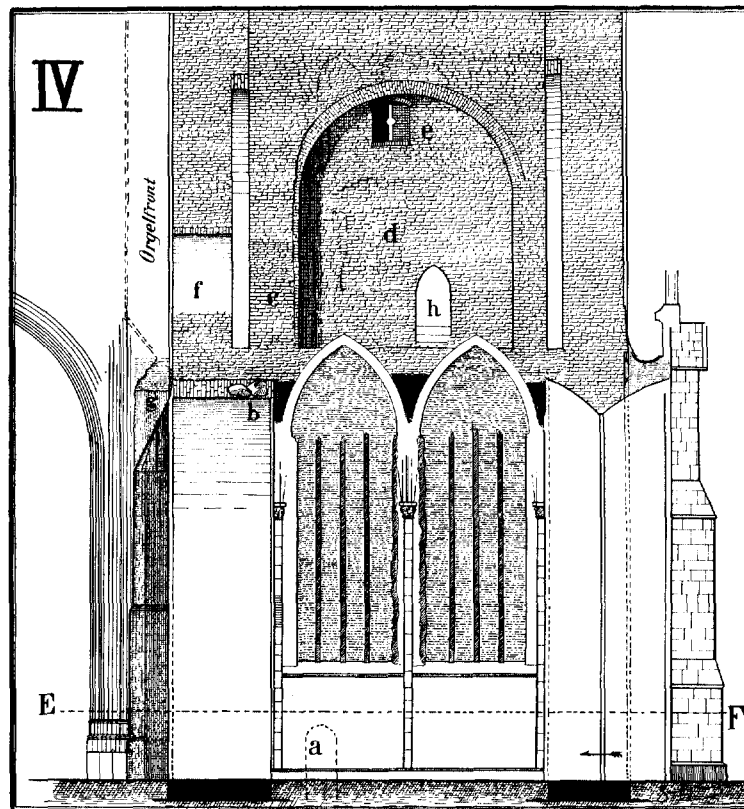
De St. Janstoren zou, naar men wil, het eerst vermeld zijn in het jaar 1222, in eene overeenkomst van Hendrik I met den bisschop van Keulen. In welken term? Niet met het gewone latijnsche woord »turre» of toren, doch als »atrium ecclesiae», voorbouw der kerk.

Met bewust voorbijzien van de eigenlijke beteekenis van het middel-eeuwsche atrium, meenen sommige auteurs, dat hier te 's-Hertogenbosch onder atrium in engeren zin de grondverdieping van den toren is te verstaan. Anderen hechten aan het Bossche atrium de beteekenis van de bij de kerk onbebouwd gebleven ruimte, dus het kerkhof. De eersten laten den toren reeds in 1222 bestaan. De laatsten nemen het feit, dat in het charter van 1222 de toren vermeld zou zijn geworden, niet aan.

Welke hulp biedt ons in deze de *stijlkritiek*?

De heer Stan Leurs te Leuven, wiens vorschingen op het gebied der Brabantsche torens mij goed bekend waren, gaf mij op mijne vraag, of de Bossche toren in 1222 vernoemd zou kunnen zijn, een *ontkennend* antwoord. Naar zijne meening moet men het *vermoedelijke bouwjaar* in het tweede kwart der XIII^{de} eeuw stellen.

Zijne motieven daarvoor waren: het baksteen-materiaal; de *spitsbogige* sluiting der

Plaat IV. Doorsnede over E-F. Gezicht naar het Zuiden.
a. Mogelijke toegang tot de voormalige torentrap. b. Veldkeien in den nog bestaanden kerkboog gemetseld. c. Plaats, waar de voormalige torentrap vermoedelijk was uitgemetseld. d. Sporen van segmentbogig gesloten nis. e. Later ingebracht schietgat of lichtraam. f. Toegang tot een voormaligen kerkzolder.

vensters of galmgaten; het voorkomen in de raamomlijsting (tusschen zuiltje en rollijst) van een eenvoudigen *ring*; en de *gevorderde* vorm der kapiteeltjes. (Zie detailteekening raam). Vooral ook de vergelijking met andere bouwwerken uit het tijdperk¹⁾.

Het *materiaal* bestaat uit baksteen van $28 \times 29 \times 14 \times 17\frac{1}{2}$ c.M., afmetingen, die aan de oude Bossche standaardmaat of voet beantwoorden²⁾. De gehouwen werken bestonden uit tufsteen.

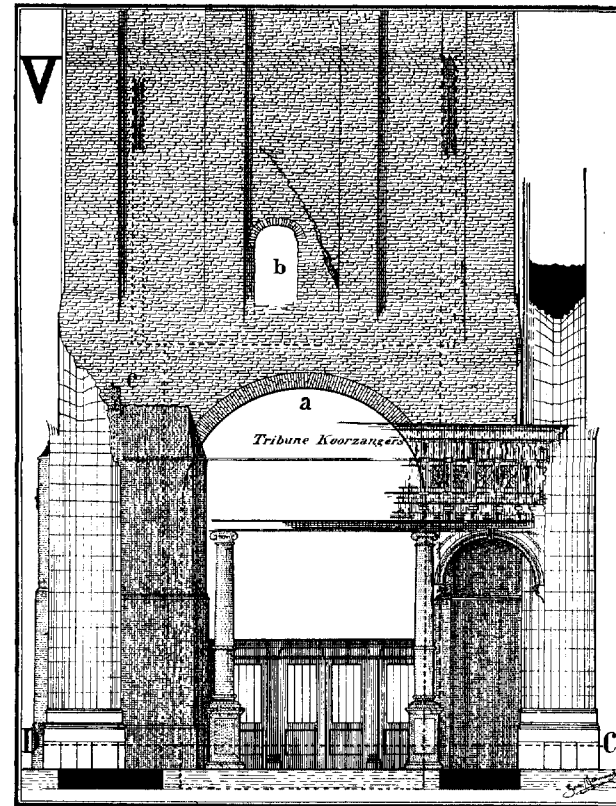
Baksteen en tufsteen zijn dus hier door elkaar gebruikt, niet slechts voor den torenromp *als geheel*, maar ook in de sierende deelen op *zich zelf genomen*, tenminste

voor die van de onderste verdieping, waar het baksteenen boogfries op tufsteenen consoles rust. Ja zelfs zijn in dit fries op ééne plaats een paar stukjes tuf gemetseld, waar volgens regelmaat baksteenen koppen hadden moeten zitten³⁾.

Voor zulk een door elkaar gebruiken van bak- en tufsteen sta ik even vragend stil: Is dit reparatie geweest? Baksteenwerk met tuf repareeren op den regenkant komt mij onwaarschijnlijk voor. Dan een zekere speelschheid van metselaars of steenhouwers, die tuf overhoudende dit metselden waar baksteen was voorgeschreven? De naïeviteit der middel-euwers verzet zich niet tegen deze opvatting.

Doch is er nog niet een andere reden te vinden? Ik heb alle gemengd gebruik van bak- en tufsteen voor de sierende deelen nog niet gesignaleerd.

Voor het torenportaal toch zal

Plaat V. Doorsnede over D-C. Gezicht naar het Westen.

ik moeten wijzen op vermoedelijk baksteenen kolonnetschachten, met mogelijk tufsteenen basementen en kapiteelen.

1) Ik zou zeker zeer te kort schieten, als ik den nauwkeurigen kenner der Brabantsche en Kempische torens hier niet openlijk voor zijn zaakkundige dateering mijn hartelijken dank uitdrukte.

2) Dr. Hermans in »De Katholiek» Nov. 1853 geeft op: $32 \times 16 \times 8\frac{1}{2}$. *Misschien* zaten zulke groote moppen aan den toen nog ongerestaureerden *buitenkant*.

3) Zie ze op de reconstructieteekening (Plaat VIII) van de *Westzijde*, ofschoon ze eigenlijk te vinden zijn aan de *Zuidzijde*.

Verder is er, bij de herstellingswerken onder aan den toren, een verglaasde baksteen console gevonden, in profiel gelijk aan de overige torenconsoles, doch zóó gering van afmeting (8 c.M. breed en 14 hoog) dat men haar niet afkomstig kan veronderstellen uit een boogfries aan kerk of toren. Wel uit een of ander kleiner onderdeel. En nu is de eenige plaats die ik aan een dergelijke *kleine* console zou kunnen geven, de *tympaan* der torenvensters (zie detailteekening raam), waarvan dus een enkel met inlandsch materiaal versierd zou kunnen zijn inplaats van met tuf.

Dat de torenbouw zelve na zooveel honderd jaren nog duidelijk vertelt, dat zijn *ontwerper* geen Bossenaar was, maar een vreemdeling is zeker een eigenaardige archaeologische bijzonderheid.

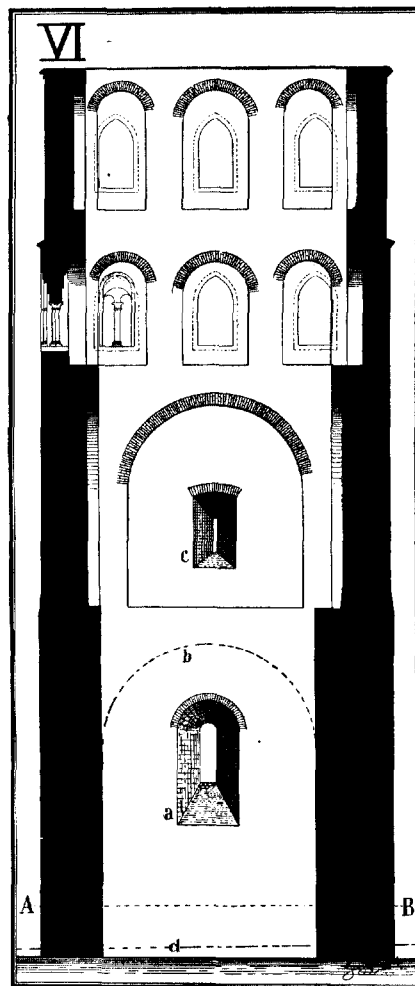
Ziehier de verklaring.

Het torenplan is ontworpen en uitgevoerd naar den maatstaf van een *elders* gebruikelijke *eenheidsmaat* of voet ter lengte van ongeveer 30 c.M. Ware de bouwmeester een inwoner geweest, hij had zich ongetwijfeld bediend van den *Bosschen* voet, die slechts $28\frac{10}{100}$ c.M. haalt, zooals ik aan de oudste gebouwen (Roodenburg) en aan de XIII^{de} eeuwse stadsmuren en poorten heb kunnen waarnemen ¹⁾.

De *uitheemsche* en de *Bossche* voetmaat doen mij thans aan den St. Janstoren oud en nieuw werk gemakkelijk onderscheiden.

Het *begane-grond-peil* ligt circa 30 c.M. onder de Torenstraat en circa 55 c.M. onder den kerkvloer. De XIII^{de} eeuwse architect bepaalde de *torenafmetingen aan de basis* op 40 uitheemsche voeten langs elke zijde, dus op ongeveer 12×12 M. Contreforten zijn niet aangewend. Voor den *torenopstand* projecteerde hij drie geledingen. De onderste twee elk ter hoogte van éénmaal, de bovenste ter hoogte van de *halve* torenbreedte.

De toren is over zijne breedte door *lisenen* in vakken verdeeld. De onderste verdieping heeft twee zéér breede hoeklisenen, met een ruim 7 M. breed vak daartusschen, hetwelk

Plaat VI. Dwarsdoorsnede van het oorspronkelijk muurwerk over A—B.
a. Raamnis. b. Plaats van het vermoedelijk uitgebroken, ribloos kruisgewelf.
c. Schietspleet of lichtopening.
d. Tegenwoordig peil van den toren.

1) Deze standaardmaat, in ijzer op het stadhuis bewaard, is van de stichting der stad tot aan de invoering van het metrieke stelsel in bijna alles wat lengte, breedte of diepte had aangewend en gehandhaafd.

door zes baksteen rondboogjes op draagsteentjes van tuf wordt overspannen.

De middelste verdieping telt vier *smallere* lisenen door een rondboog verbonden.

De derde of bovenste verdieping heeft dezelfde vier lisenen, doch hier wordt elk tusschenvak door drie rondboogjes van tuf afgesloten, welke versiering met de voormalige waterlijst van de spits een geheel uitmaakt.

De *overgang* van de onderste torengeliding naar de middelste wordt bewerkstelligd door een lang en steil glacis, dat het torenvierkant aan elke zijde slechts een klezoor (tusschen de lisenen een drieklezoor) doet terugwijken.

Die van de tweede naar de derde geleding is meer sprekend en bestaat uit een flinke tufsteen waterlijst, die den voorkant metselwerk ook *meer terug doet springen*, n.l. ongeveer 20 c.M. (Tusschen de pilasters ongeveer 35 c.M.).

De muren zijn, naar elk der vier windstreken, gebroken door zes *vensters in overgangsstijl*, drie aan drie boven elkaar.

In het midden van deze lichtopeningen, die omlijst worden door tufsteen zuiltjes en een rollijst of baguette »en ogive», staat een dubbele kolonnet, door een knoppenkapiteel bekroond. De hierdoor onderverdeelde dubbele lichtruimte wordt overspannen door twee tufsteen rondboogjes. De tympan van den spitsboog, die het geheel omsluit, is daarenboven nog versierd met twee opgehakte rondboogjes, op draagsteentje rustend.

Behalve de 24 vensters, die de bovenverdiepingen van alle zijden licht verschaften, en die den St. Janstoren te 's-Hertogenbosch familie doen schijnen van de Westfaalsche torens te Lippstadt, Horn, Geseke, Erwitte enz., bezat de toren aan de Westzijde nog een vrij groot *rondvenster*¹⁾.

Waarschijnlijk is dit »oculus»-venster zoo oud als de toren zelf. De reeds lang geamoveerde Romaansche toren van het naburige dorpje Gemonde bezat ook een dusdanige lichtopening. In den Bosch heeft de restauratie het ronde raamgat dicht gemetseld en de sporen onzichtbaar gemaakt. 't Is dus raadzaam, vroegere schrijvers over den toren er op na te slaan. En dan vind ik voor de meening, dat dit rondvenster van meet af in den toren is geweest, een medestander in wijlen J. C. A. Hezenmans, geschiedschrijver en archivaris der stad.

Deze berichtte ten jare 1866 in zijn werk »De St. Janskerk» op blz. 9, alwaar hij natuurlijk bedoelde een beschrijving te geven van den toren, *in zijn primitieven staat*, dat, »behalve de 24 beschreven vensters, zich aan elke zijde van den colossus een *rondlicht* opende.»

Ik aanvaard gaarne deze mededeeling van een ooggetuige van vóór de restauratie, doch ben zoo vrij ze met oordeel en onderscheid te gebruiken.

Met Hezenmans²⁾ ben ik het eens, doch slechts gedeeltelijk, n.l. voor wat de *Westzijde* betreft. Dus niet voor Noord- en Zuidzijde. Wat Hezenmans dáár voor resten

---

1) De gegevens, die voor het bestaan van dit rondvenster getuigen zijn: de tekening van den ouden toestand in 1863 gemaakt; de reeds meermalen genoemde maquet der kerk; en een binnen in den toren nog flauw te onderkennen nagenoeg rond vak later ingemetselde reuzenmoppen.

2) Een broeder van den bekenden architect.

van rondlichten aanzag waren m. i. de sporen van vierkante, segmentbogig gesloten nissen, die naar buiten met smalle schietspleten correspondeerden. (Zie plaat III bij *b* en plaat IV bij *d*).

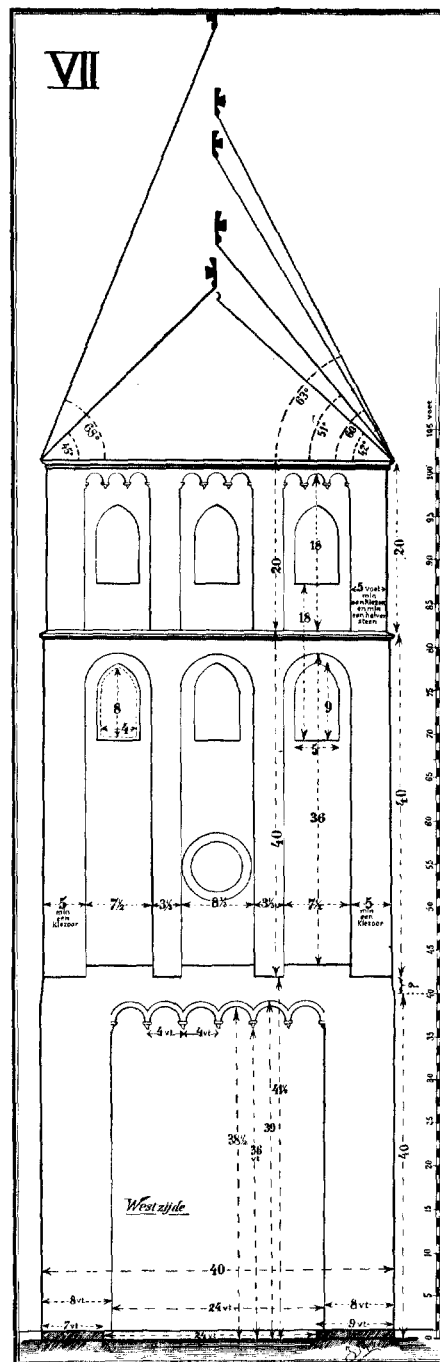
De torenwanden zijn ongelijk van dikte! Zuid- en Oostzijde meten 9 voet in doorsnede of M. 2.70, West- en Noordwand slechts 7 voet of M. 2.10. Boven de grondverdieping houdt dit verschil op en gaan de muren verder in gelijke zwaarte opwaarts.

De grootere dikte van Zuid- en Oostzijde gelijkvloers, meen ik niet anders te kunnen verklaren, dan hierdoor, dat de bouwmeester gewenscht heeft, in den Zuid-Oosthoek des torens méér muurwerk te verkrijgen dan in de andere hoeken, om beter daar ter plaatse een *steenen spiltrap* in het metselwerk te kunnen uitsparen. Ik vermoed alsoo daar de oorspronkelijke trap.

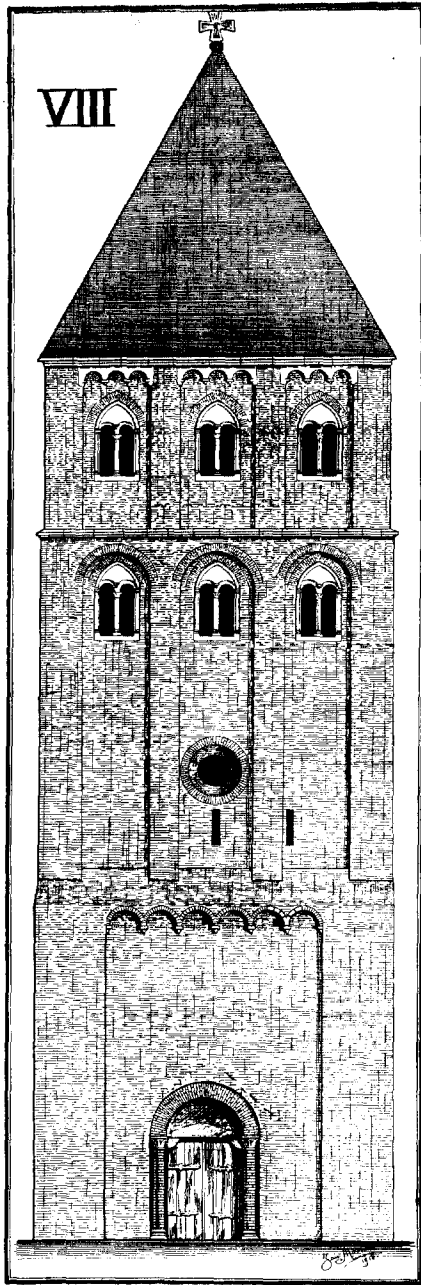
Zulke in de muurmassa uitgespaarde spiltrappen komen aan Romaansche en Gothische torens in Westfalen en het Rijnland veelvuldig voor o. a. te Nottuln, Lüdinghausen, Ascheberg, Ibbenbüren, Stadtlohn, Bochum, Kapellen, Nieukerk, Weeze, enz., terwijl ik, als een voorbeeld, dat de torenwand, die de spiltrap omsluit, *zwaarder* is aangelegd dan de overige torenwanden, kan wijzen op den toren van Calcar.

De Bossche torentrap trad binnen op de *tweede* verdieping (door het terugspringen der muren) uit den torenhoek vierkant of rond uitgemetseld te voorschijn, zooals men heden ten dage nog eenigszins daar ter plaatse kan constateeren. Plaat II (bij 7) en plaat IV (bij *c*) geven aan, hoe de rollagen der groote spaarbogen in den Zuid-Oosthoek blijkbaar tegen een vroegeren uitbouw — de oorspronkelijke steenen trapkast — dood liepen¹⁾.

1) Dr. Hermans meende in dezen torenhoek ook reeds de sporen van een wenteltrap (den ingang) te zien. (Vergelijk »De Katholiek» van Nov. 1853). Er zitten twee treden, vermoedelijk later werk.

Plaat VII. Overzicht van eenige aan den toren gevonden breedte- en hoogtematen, alsmede zes mogelijke hellingen van de spits.

Plaat VIII. Reconstructie van het West-aanzicht des torens.

De *opgang* tot de wenteltrap, dus het torendeurtje, moet *binnen* in den toren zijn geweest, zooals bijv. nog in den reeds vermelden Westfaalschen toren te Ibbenbüren het geval is.

Er bestaat m. i. geen reden, om dien *opgang* *buiten* aan den toren, dus in de tegenwoordige doopkapel, te zoeken.

Dan had men immers in 1880, toen men den Zuidertorenwand in de doopkapel tot 2 à 3 M. hoogte afhakte en met een spouwmuur voorzag, daar eenig spoor van een torenopgang moeten vinden. Het primitieve torendeurtje kan ook niet verborgen zijn achter het zware blok metselwerk, dat daar ter plaatse tot versterking van den torenvoet is aangebracht, aangezien dit in breedte ongeveer beantwoordt aan de M. 2.40 breede toren-*liseen*, waarin toch de bouwmeester, als druischende zulks tegen heel zijn bouwkundig gevoel in, geen *opgang* naar den toren zal ontworpen hebben ¹⁾.

Of de onderste torenverdieping *overwelfd* is geweest, valt niet met zekerheid te zeggen, noch te ontkennen, daar het ingebrachte Gothisch gewelf de te onderzoeken punten bedekt. Niets verzet er zich echter tegen. Metingen in de hoogte, die ik ondernam, met onderkant van nog bestaanden kerkboog ²⁾ en eerste rij schietspletten tot uitgangspunten, maken het eenigszins aannemelijk.

Dit kan, gezien den stijl van den toren, ofwel een ribloos kruisgewelf of een ribbengewelf zijn geweest. Het eerste lijkt mij het waarschijnlijkst; want anders zou het in de XIV^{de} eeuw geslagen Gothisch gewelf niet tot meer beduidende sterkte of verfraaiing hebben gestrekt en derhalve niet aangebracht zijn.

De eiken *balklaag* en *vloer*, die dan boven dit kruisgewelf zal hebben gelegen, vond vermoedelijk zijn steunpunten op de platten der groote spaarbogen. Toen nu het Gothisch wulfsel hooger kwam te liggen

1) Zie plattegrond (plaat I) bij D.

2) Zie plaat II bij 5, en plaat V bij a.

dan het oorspronkelijke, zag men zich verplicht de zolderbalken wat op te vijzelen. Zooals plaat III bij c aangeeft, metselde men ruwe hoopen steen op de vloeren der spaarbogen en plaatste daarop de nieuwe balklaag, die alzoo 'n 90 c.M. hooger kwam te liggen.

Strookt de onderste zolder ongeveer met de eerste torenversmalling, zolder n°. 2 en 3 vallen *niet* met lijstwerk aan den buitenkant samen, maar zijn onafhankelijk daarvan aangebracht. Van buiten *twee* overgangen tegen van binnen *drie* zolders.

Steigergaten kijken Zuidwaarts door het onderste boogfries naar buiten. Noordwaarts zitten ze anderhalven meter hooger. Binnen zijn er verschillende paarsgewijs, schuin boven elkander aangebracht. Enkele zitten Oostwaarts op punten die binnen de oorspronkelijke kerk vielen. 't Is vreemd en doet de vraag rijzen, of het wel allemaal steigergaten zijn.

De origineele *schietspleten* waarvan twee zich *niet* naar binnen verwijden, twee andere daarentegen in een breede nis met divergeerende zijwanden overgaan, monden naar buiten soms *vlak neven de liseen* uit. (Zie o. a. plaat VIII). Welke overweging leidde tot zulk een eigenaardige plaatsing? Was het om vijandelijke boogschutters, die beneden stonden, een afleidend, onvast mikpunt op de schietgaten te bezorgen?

Of zich aan dezen toren een *portaal* heeft bevonden en zoo ja, hoedanig dit van aanleg was, wijzen geen eigenlijke monumentale gegevens meer uit. Toch kan met behulp van een in het bouwwerk schuilend element, n.l. de oude maten, waarnaar gewerkt werd, zoo goed als bewezen worden, dat het van 't begin af heeft *bestaan*.

De H.H. Leurs en Smits in hunne studie over de Kempische Torens¹⁾, *vermoeden* zulks van den Bosschen toren slechts blootweg, en wel als uitzondering op den algemeenen regel, die meebrengt, dat in de Maasstreek en in Brabant de benedenverdiepingen der Romaansche torens *niet van buiten af* (slechts binnen door de kerk) toegankelijk zijn.

Ik meen hun vermoeden, met een groote mate van zekerheid te kunnen steunen.

Volgens meetkundig onderzoek was de deuropening 8 voet²⁾. De deur of het portaal bevond zich, van buiten gezien, *niet in het midden*; de afwijking uit de torenas bedroeg (en bedraagt nog!) ongeveer 30 c.M. of 1 voet, een symmetrisch gebrek, dat nochtans volkomen verklaarbaar is.

De bouwmeester immers heeft, niet buiten aan den bouw, maar binnen in de torenruimte (waarvan het vierkant — door de ongelijke dikte der wanden — niet precies in het quadrat van het torenplan ligt) het hart opgemeten en vastgesteld van het oorspronkelijk portaal. Op gelijke wijze had hij gehandeld met het raam in den Noordelijken torenwand; en beide, raam zoowel als ingang, kwamen alzoo ongeveer één voet uit de respectieve aslijnen des torens te zitten. (Zie voor het raam plaat VI bij a).

Toen men later het oorspronkelijk portaal in een Gothisch ombouwde, hield men

---

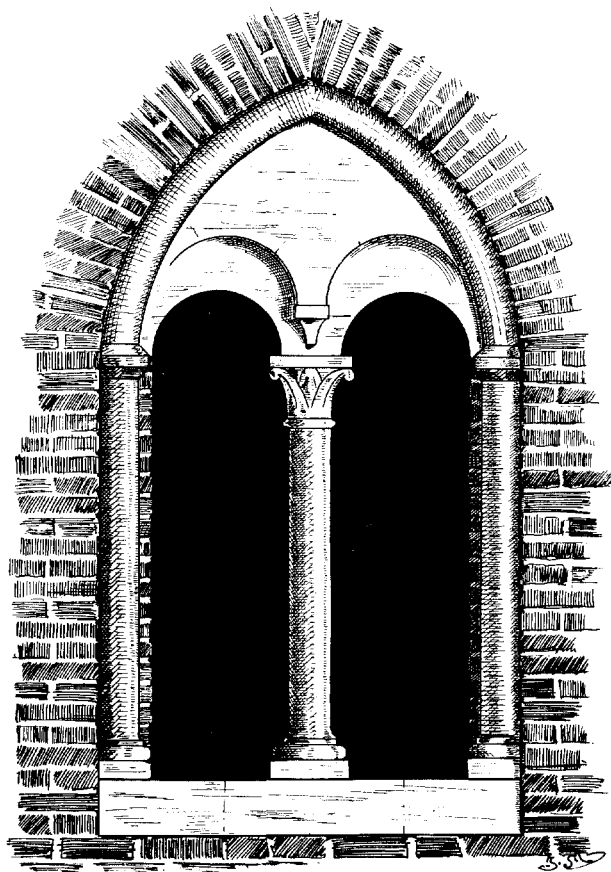
1) »Oud-Holland», 1918.

2) Dat is juist het derde gedeelte van het 24 voet breede vak tusschen de hoekpilasters.

— nawijsbaar — de oude plaats, doorgangswijdte ¹⁾ en diepte in den dag aan ²⁾.

De *ordonnantie van het portaal* schijnt vrij eenvoudig te zijn geweest. De ingang was vermoedelijk door slechts ééne kolonnet aan elke zijde ingelijst, welker schacht dan van *baksteen* was.

Tijdens herstellingswerken in Juli 1880 vond men onder aan den toren gebakken steenen, die met hun drieën aaneengelegd een ronde schijf van circa 41 c.M. uitmaken ³⁾.

Detailtekening van de lichtvensters, zooals die zich thans (vermoedelijk nauwkeurig op het oude werk gecopiëerd) in den toren bevinden.

Indien dit materiaal van kolonnettschachten aan het portaal afkomstig is, is er m. i. maar plaats geweest voor ééne enkele aan elke zijde. Bij 41 diameter schacht zal het basement zowat 60×60 c.M. of 2×2 uitheemsche voeten zijn geweest, en past dit precies in den terugsprong, dien de tegenwoordige portaaldeur nog binnen den voorkant-toren maakt.

De onderste verdieping had waarschijnlijk van binnen geen *ontlastbogen*; de tweede verdieping langs elke zijde één, waarvan de Zuidelijke minder breed en ondieper was in verband met den voormaligen torentrap; de derde en vierde verdieping ieder drie naar elke windstreek, die later bij de verhooging van den toren nog met andere ontlastbogen zijn verdikt. Zie plaat VI, waarop echter die *later* voegemetselde ontlastbogen niet zijn aangegeven.

Tot slot dezer regelen nog een enkel woord over de *totaalhoogte* van den toren.

Zooals uit plaat VII blijkt, wordt aan schier alle torenpartijen de eenheidsmaat in veelvouden of fracties teruggevonden;

1) Thans $8\frac{1}{10}$ *Bossche* voet, een weinig sprekend getal, maar dat juist beantwoordt aan 8 *uitheemsche* voeten.

2) De tegenwoordige portaaldeur draait op circa 60 c.M. of 2 uitheemsche voeten, binnen den ouden voorkant-toren.

3) Dr. C. F. X. Smits geeft er bldz. 14 van zijn meermalen aangehaald werk eene tekening van.

vooral de hoogtematen zijn sprekend en dragen het kenmerk der voorbereidende gedachte. Men kan vast en zeker aannemen, dat vóór en tijdens den bouw de afmetingen niet zoo maar aan het toeval zijn overgelaten, maar dat de werklieden, steeds met de voetmaat in de hand, een plan uitvoerden, in hetwelk de bouwmeester zijn smaak voor eenvoudige rekenkunstige afpassing — zonder verdere symbolische beteekenis — had uitgedrukt.

De breedte is 40 voet; de *hoogte* der eerste verdieping en die der tweede eveneens 40 voet, die der derde slechts de helft. Totaal hoogte dus: $40 + 40 + 20 = 100$ voet of 30 meter. Eigenlijk is de torenhoogte $\pm 101\frac{3}{4}$ voet. Dit kleine verschil, wel verre van de theorie in duigen te werpen, illustreert ze en doet m. i. een aardige archaeologische bijzonderheid aan het licht treden. Dit verschil van $1\frac{3}{4}$ voet (52 c.M.) berust zoo goed als zeker op eene *vergissing* der metselaars, begaan òf bij den vrij ingewikkelden overgang van de eerste naar de tweede geleding, òf, nog waarschijnlijker, bij het eerste boogfries, waarvan men aan den onderkant draagsteentjes op 36 voet uit den grond aanbracht, terwijl *binnenkant boogjes* op 36 voet hoogte hadden moeten komen liggen.

Waar het nu vast schijnt te staan, dat het torenvierkant met de voetmaat in de hand is ontworpen en uitgevoerd tot een sprekende hoogte van 100 voet, daar rijst de vraag: is hetzelfde aan te nemen voor de spits? *Kan daarvan ook nog het sprekend getal voeten* ('t zij een op zich zelf staand cijfer of een complementair getal) gevonden worden?

Of heeft de bouwmeester voor den torenhelm eene *schuining*, in graden uitgedrukt, voorgeschreven? of volgens een bestaanden driehoek gebouwd?

Ik heb tal van berekeningen gemaakt. Begonnen ben ik met even aan te nemen, dat de metselaars *geen vergissing* hebben begaan en de toren *bewust* op 102 voet was geprojecteerd. Ik moest dan voor de bedaking het complementair getal van 18 voeten aanvaarden, hetwelk eene helling van slechts 42° oplevert, een zeer gedrukte kap, die alleen aan kleinere Romaansche torens schijnt voor te komen.

Geen enkele becijfering heeft mij omtrent den gedachtengang van den architect ten opzichte van de spits, *zekerheid* kunnen verschaffen.

Lettende op het *gebruik van den tijd* in de middeleeuwen, gevoel ik neiging, om voor den torenkap aan te nemen, den *Egyptischen driehoek*, waarbij de hoogte 25 voet, de schuining 51 graden zou zijn, òfwel den *gelijkbeenigen* driehoek, die den torenhelm eene hoogte van 35 voet en eene schuining van 60 graden verleent.

Meer lokt het mij echter aan, de *mentaliteit* van dezen torenbouwer (die weinig of geen voorkeur heeft voor getallen uit ons decimaal stelsel) tot punt van uitgang te nemen.

Die veronderstelde mentaliteit zal den architect voor de spits 24, 36 of 40 voet hebben doen bepalen. Van deze drie getallen heeft 36 *dit* voor, dat deze hoogte ongeveer (ruim) den gelijkbeenigen driehoek van 60 graden oplevert.

Ik heb dan ook provisioneel de spits zóó gereconstrueerd, de mogelijkheid daarmede geenszins elimineerend, dat misschien een gedrukte helm van 24 voet, of een slanker van 40 (ja zelfs van 50 voet) juister den oorspronkelijken toestand zou kunnen weergeven.

's-Hertogenbosch, 22 Sept. 1918

JAN MOSMANS.

HET NEDERLANDSCH OPENLUCHT-MUSEUM.

In de Stellingen van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond over een te stichten Historisch Museum is de meening uitgesproken, dat dit museum zal omvatten: »herinneringen aan historische toestanden uit het openbaar en bijzonder leven van ons voorgelacht, in al zijn uitingen, behalve in die, welke op het kunstzinnig leven betrekking hebben,» en: »dat het stichten van afzonderlijke musea, uitsluitend gewijd aan afdelingen, die tot een algemeen Historisch Museum behooren, in een klein land als het onze, in beginsel niet wenschelijk is, daar het Historisch Museum er door onmogelijk zou worden.»

Bij de rubriek »Maatschappelijk Leven», als deel der Historische verzameling,

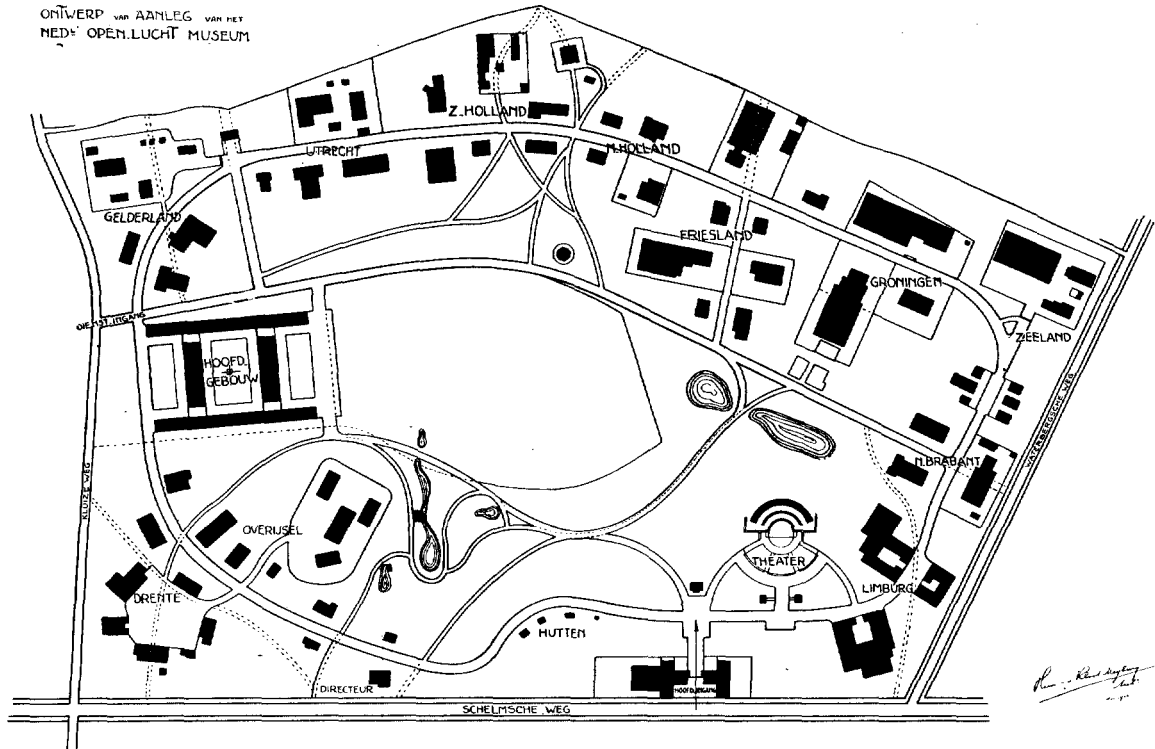

Fig 1. Plattegrond van het museumterrein.

wordt genoemd: »Landbouw»; in de Toelichting op de Stellingen vinden wij aangegeven »dat het Historisch Museum zal bevatten de documenten, betrekking hebbende op de studie van onze beschavingsgeschiedenis, en dat partieele musea, als een Oranjemuseum, een Wapenmuseum, een Scheepvaartmuseum, enz. enz.» zijn veroordeeld, als onherstelbare schade doende aan het groote doel, dat wordt beoogd.

Deze laatste uitspraak treft ook het Nederl. Openluchtmuseum, en het lijkt verwonderlijk, dat het ongenoemd blijft bij de afkeuringwaardig geoordeelde partieele musea. Immers de studie te bevorderen van de beschaving der plattelands-bevolking van Nederland, (een belangrijk, uitgebreid gedeelte onzer beschavingsgeschiedenis, dat o. a. de geheele afdeling

»Landbouw" omvat) is het doel van de Vereeniging, die het Openluchtmuseum stichtte.

Kon dit, bij vergissing, over het hoofd zijn gezien, waar meerderen van hen, die de museum-stellingen mede ontwierpen, ook bij de stichting van het Openluchtmuseum tegenwoordig waren? Doelt het verzwijgen, in dit verband, van dit partieel Historisch museum niet veeleer op een lijdelijk afwachten, welke richting en welke vlucht de nieuwste verschijning in het Nederlandsche museumwezen nemen zal, om dan later te kunnen bepalen, hoe een goede aansluiting met een algemeen Historisch museum te verkrijgen zal zijn?

Immers de voorwerpen, die in het verzamel-gebouw van het Openluchtmuseum

Fig. 2. 17de-eeuwsch Saksisch boerenhuis. Achtergevel (schuurzijde).

worden bijeengebracht, huisraad en meubelen uit boerenwoningen, werktuigen voor boerenbedrijf, landbouw en huisnijverheid, vervoermiddelen op het platteland, textiel en vrouwenhandwerk, kleederdrachten en sieraden, zij vormen inderdaad collectieën, die in een algemeen Historisch museum niet mogen ontbreken, maar die toch stellig het Openluchtmuseum niet missen kan.

Beperkte zich dan ook de verzameling van het Openluchtmuseum tot deze voorwerpen alleen, de Bonds-banvloek had stellig ook dit museum getroffen. Maar een eenvoudige ineensmelting van Openlucht- en Historisch museum is daarom onmogelijk,

omdat de gewichtigste afdeling der verzameling van het Openluchtmuseum in geen zalen van eenig Historisch museum zou kunnen worden opgenomen; zij bestaat uit bouwwerken van het platteland, boerenwoningen, met al hare annexen, stallen, schuren, putten, molens, werkplaatsen, enz. Een afdeling dus van een Architectuur-museum? Inderdaad, in Skandinavië wordt een dergelijk museum ook wel genoemd: »Bygnings-museet,» Gebouwen-museum. Maar dan zal er aansluiting gewenscht zijn met het toekomstig Nederl. Architectuur-museum, dat weer niet, zonder schade, ontberen kan de afdeling: »Bouwkunst op het Platteland.»

Een moderne Museum-Salomo zou, ten einde raad, dus geen dom oordeel vellen, als hij besliste, het pas-geboren Openluchtmuseum in twee helften te hakken en iedere moeder een deel te geven, de voorwerpen aan het Historisch- en de gebouwen aan het Architectuurmuseum; — maar het arme kind was dan morsdood.

Het kan onbescheiden lijken, nu de regeling van het geheele museumwezen aan een Staatscommissie is toevertrouwd geworden, over deze vraagstukken te spreken, maar het feit dat het Openluchtmuseum zich ontwikkelen gaat tot een uitgebreide en belangrijke afdeling in het complex onzer Nederlandsche musea, doch niettemin verzwegen werd bij de beschouwingen, die de Nederl. Oudheidk. Bond aan het museumwezen wijdde, geeft een aannemelijke reden, de aandacht voor deze nieuwe stichting te vragen.

Hoe kwam dan het Openluchtmuseum tot stand? In de Skandinavische landen werd de inspiratie er voor gevonden door den Heer F. A. Hofer, die reeds vroeger aan volkskunde zijn studie wijdde en nu hier vond, wat hij voor Nederland wenschte. Men zag daar bijeengebracht, datgene wat tot dusverre in Nederlandsche verzamelingen totaal verwaarloosd was, de verdwijnende gebouwen, met hun binnen-inrichtingen, meubelen en huisraad van het platteland en daarbij, in museumzalen in overzichtelijke serieën en groepen geschikt, voorwerpen van meest uiteenloopenden aard, betrekking hebbende op kunst- en beschavingsontwikkeling der landelijke bevolking. Omdat Zweden, Noorwegen en Denemarken, buiten de drie hoofdsteden en enkele andere grootere plaatsen, in hun geheel gerekend kunnen worden »het platteland» te zijn, is er de oorspronkelijke plattelands-cultuur overwegend en zijn daarom de voortbrengselen dezer cultuur buitengewoon belangrijk en overvloedig.

Het is hier niet de plaats een uitvoerige beschrijving te geven van de Skandinavische Openluchtmusea¹⁾; Denemarken heeft zijn museum te Copenhagen en de gebouwenverzameling in het kort-bij gelegen Lyngby, Noorwegen bezit twee musea, in Christiania en in Lillehammer en Zweden drie, in Lund, in Jonköping en in Stockholm. Het laatste is het grootste, het meest bekende; op een rotsplateau, in het museumpark »Skansen» zijn de woningen en bouwwerken bijeengebracht; men heeft er ook, en dit is schadelijk voor de eenheid der verzameling, de fauna van Zweden geherbergd. Het, bij de plaatsing der bouwwerken, hier gevolgd romantisch plan van aanleg geeft wel het aantrekkelijke

1) Men vindt hier over beschrijvingen: »Bouwkunst» Jaarg. IV, afl. 6, door D. J. v. d. Ven. »Elseviers geïll. Maandschrift» Jaarg. 1914 afl. Juli en Augustus door Mevr. E. v. Erven Dorens-Bonnikke, en »Het Huis oud en nieuw», Jaarg. XI, afl. 8, door A. v. Erven Dorens.

van »schilderachtigheid”, maar ten koste van meer systematische overzichtelijkheid.

Aan den voet van het Skansen-plateau is, voor twaalf jaren, het »Nordiska-museet” verrezen, een grootsch monumentaal gebouw, doelmatig van indeeling en, in alle zalen en kabinetten, uitmuntend van verlichting. De tentoongestelde voorwerpen, die een schier volledig overzicht geven van de kunstnijverheid, het huisraad, het meubel, de werktuigen, de boerenkunst en folklore in de Noordelijke landen, zijn met goeden smaak en kundig oordeel geschikt tot een leerzaam en aangenaam te overzien geheel.

Nordiska-museet is geworden »het Historisch museum van Zweden” en vormt, met de daarbij behorende en onder eenzelfde beheer staande gebouwen-verzameling »Skansen”, inderdaad een volledig-historische verzameling.

Men mag zich aan geen voorspelling wagen over den uitslag der besprekingen van de Staatscommissie, betreffende het moeilijk vraagstuk van een uitsluitend Historisch museum voor Nederland. Mocht evenwel, te eeniger tijd, tot stichting van zulk een museum besloten worden en een schifting tot stand

komen in de verzamelingen van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, laat men dan het oog richten naar Stockholm's museum en bestudeeren, hoe daar de historische verzamelingen, waarvan, als in elk land, de eigenlijke kern wordt gevormd door de zeer rekbare afdeling, aangeduid met den naam »Zeden en Gewoonten”, in verbinding met het aantrekkelijk plattelands-gebouwenmuseum, een geheel vormen, dat bewonderenswaard is.

Fig. 3. 17de eeuwsch Saksisch boerenhuis. Voorgevel (woonzijde).

Waar in Nederland de verhouding tusschen plattelands-cultuur en die van de steden geheel anders is dan in Skandinavië, ligt het voor de hand, dat de hoofdkern van een Nederlandsch Historisch museum, de meest uitgebreide afdeeling, de geschiedenis van de steden bevatten zal en dat vermoedelijk een der grootere gemeenten in het land zal worden uitgenoodigd, gastvrouw te worden van deze nieuwe stichting. Bestond het Openluchtmuseum nog niet, dan ware het, ter wille der volledigheid, gewenscht een plattelands-cultuurhistorische afdeeling, met een gebouwen-museum daaraan te verbinden.

Thans evenwel zal het streven naar deze volkomenheid, als eisch voor een algemeen

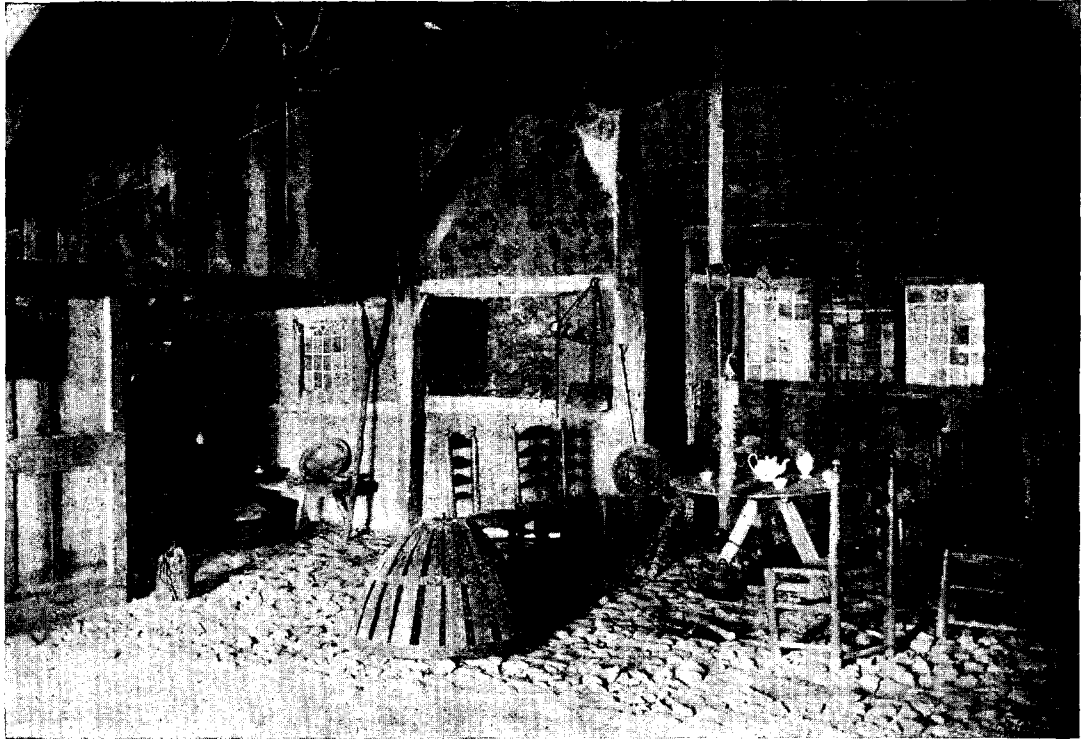

Fig. 4. 17de eeuwsch Saksisch boerenhuis. Binnenaanzicht van het woongedeelte.

Historisch museum, niet meer gehandhaafd kunnen worden; want Nederland heeft in zijn Openluchtmuseum een historisch plattelandsch-museum, dat wel nog jong is en in zijn eersten groei, maar grooter van opzet en, door de gebouwenafdeeling, uitgebreider van samenstelling, dan het, als onderafdeeling van een Historisch museum, ooit worden zou.

Een samensmelting van beide musea ware alleen dan mogelijk, als ze in de zelfde gemeente gevestigd zouden zijn. Het bestendigen evenwel der scheiding van plattelands-cultuur en die der steden behoeft volstrekt geen overwegend bezwaar mede te brengen, mits er goede en volkomen samenwerking verkregen wordt en het Nederl. Openlucht-

museum te Arnhem inderdaad zal worden de zuster-stichting van het elders gevestigde Algemeen Historisch museum.

Te ver al, misschien, zijn denkbeelden in deze beschouwing gelokt geworden naar de onzekere beloften van de toekomst; het past met bescheidenheid terug te keeren naar het reële van het tegenwoordige, om een beschrijving te geven van het Openlucht-museum, dat den 13den Juli 1918 zijn poorten voor het publiek ontsloot.

Met beperkte middelen werd op initiatief van den Heer Hoefler het Ned. Openlucht-museum gesticht door de Vereeniging van dien naam; zij zag zich in haar plannen gedwars-boemd door de noodlottige oorlogsomstandigheden, die oorzaak werden, dat de verzameling nog maar een bescheiden omvang verkregen had, toen er tot opening besloten werd. Toch wilde men niet langer wachten, aan het Nederlandsche volk te toonen, wat het streven, het karakter is van dit museum, waarover al sinds eenige jaren verwachtingen waren gerezen, die bij langer uitstel, misschien geheel verloren zouden gaan.

Het museum-terrein, het landgoed »De Waterberg», 30 H.A. groot, heeft een eenigzins trapeziumvormig grondvlak, met een niveau-verschil, tusschen het laagst en het hoogst gelegen gedeelte van 25.70 Mr.; het is met oud hoog hout en gedeeltelijk met nieuwe bebossching beplant; in het midden strekt zich een glooiende, ovaalvormige weide uit; eenige vijvers verhoogden het natuurschoon der omgeving (zie fig. 1).

Aan den kringweg, die geprojecteerd is, op ruimen afstand romdom de weide, worden de boerenwoningen en andere bouwwerken geplaatst, provinciaalsgewijze bijeengehouden; het meer heuvelachtig terrein is voor Overijssel en Limburg bestemd, het vlakkere gedeelte voor de andere provinciën. De huizen, stallen, schuren, werkplaatsen, enz. worden ingericht met binnenbetimmering, meubels, huisraad, werktuigen, die er passen zonder leugenachtige verfraaiing of overlading, zooals meerdere drie-wanden-kamers in musea wel te zien geven. De onderlinge afstand der woningen kan, door de uitgestrektheid van het terrein, zoo groot worden, de beplanting is er zoo welig, dat de bouwwerken elkaar geen schade kunnen doen en elk op zichzelf beschouwd kan worden. Er wordt niet gestreefd naar eenige imitatie van omgeving, alleen de directe aansluiting van sloot, tuintje of heg, romdom de woning zal worden aangegeven; de natuurlijke beplanting, boomen of struikgewas, wordt slechts zoover gekapt als noodig, om het bouwwerk er vrij in te kunnen plaatsen, zoodat het eer den schijn kan hebben, dat de huisjes, als museum-objecten, geplaatst zijn in vitrines van groen.

Hierdoor wordt bereikt, dat niet een willekeurig schilderachtige omgeving, die voor vele boerenwoningen — men denke aan die, uit onze Hollandsche provincies — leugenachtig moet worden, ook een onjuisten indruk zal geven van het tentoongestelde huis op zichzelf. Waar een geheel boerderij-complex geplaatst wordt, zal niet ieder deel afzonderlijk, als fragment, maar het geheel, dus ook het erf, worden weergegeven.

Bij het binnentreden van het museumpark den kringweg volgend, zal men, teruggekeerd bij den hoofdingang, achtereenvolgens alle Nederlandsche provinciën, zooals ze er door de bouwwerken verbeeld zijn, hebben kunnen bezichtigen.

Rondom de weide worden die typen van bouwwerken geplaatst, welke niet uitsluitend in een bepaalde provincie voorkomen, maar in meerdere streken van Nederland, zooals molens, een dorpskerkje, grenspalen, enz.

Aan de westzijde van de weide zal verrijzen het museumgebouw, waar de voorwerpen, die in de huizen geen plaatsing vinden, worden tentoongesteld.

Bij den hoofdingang, op het hoogste gedeelte van het terrein, is, ter linker zijde, geprojecteerd een restaurant met aansluitend terras en, ter rechter zijde, een portierswoning met stalling. De ontwerpen voor het museum en de inganggebouwen zijn uitgevoerd door den architect H. v. d. Kloot Meyburg.

Fig. 5. Het Saksisch boerenhuis in aanbouw.

Kort bij den ingang, afgescheiden van den grooten kringweg, is een hellend terreingedeelte bestemd voor amphi-theater, toeschouwersruimte van een aan te leggen openluchttooneel, waar vertooningen op het gebied van volksgebruiken en ook voorstellingen van dramatische kunst gegeven kunnen worden.

Uit de indeeling van het museumplan volgt dat, bij verkrijging van eenig bouwwerk uit een willekeurige streek van het land, de plaats van opstelling reeds te voren is bepaald, zoodat, bij geleidelijke ontwikkeling der gebouwenverzameling, een systematisch en overzichtelijk geheel wordt verkregen; de rust- en

amusementsgelegenheden zijn afgescheiden gehouden buiten den museum-kringweg, zoodat de eenheid der gebouwenverzameling er niet door verstoord wordt.

Zoodra de vereeniging in het bezit van een museumterrein was gekomen, — het Gemeentebestuur van Arnhem heeft het oude, prachtige landgoed »De Waterberg» hiervoor kosteloos in erfpacht afgestaan — is men het eerst er op bedacht geweest, te onderzoeken, of van het oudste Nederlandsche woningtype, het Saksische van vóór de 18de eeuw, nog een boerenhuis te vinden zou zijn, om, als het niet anders mogelijk was, het na te bouwen, of, wat natuurlijk de voorkeur verdient, het aan te koopen en te verplaatsen naar het museumpark.

Na nauwkeurig onderzoek in den oosthoek van Overijssel, werd inderdaad een nog overgebleven huis van dit type aangetroffen op het erf Teusse, te Vasse, gemeente Tubbergen; als woonhuis niet meer dienende, was het als bergschuur in gebruik gebleven bij de, in de 18de eeuw op het erf gebouwde, veel grootere boerenwoning.

Het ligt niet in de lijn van dit opstel in te gaan op de geografische verspreiding van het Saksische huis in Europa¹⁾; men weet dat in ons land het z.g. hallehuis, het driebeukig, met een doorlopend dak gedekt gebouw, met verschillende afwijkingen, tot in de Hollandsche provincieën gevonden wordt. Het zuiver Saksische type evenwel wordt, of werd tot voor korten tijd, aangetroffen in Twente en aan de oostgrenzen van Groningen, Drente en Gelderland.

In de 18de eeuw heeft men, bij de ontwikkeling van het boerenbedrijf, huizen

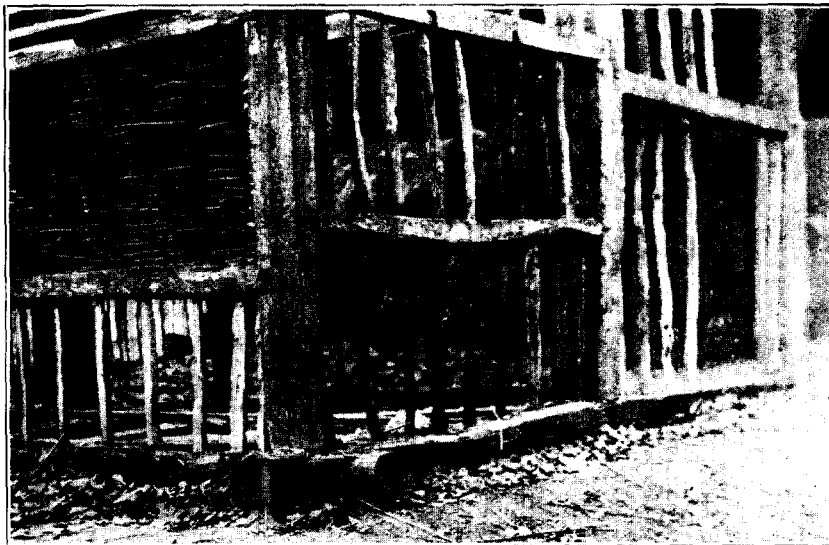

Fig. 6. Vlechtwerk in de muurtjes van het Saksische boerenhuis.

van grootere afmetingen gebouwd; bleef bij het Saksische huis eikenhout, als vroeger, het voornaamste constructie-materiaal, de muren vonden nu hechter verband bij gebruik van baksteen en de gehakte Bentheimer blokken boden vaster fundament voor de zware pijlers en gebinten.

Het boerenhuis te Vasse aangetroffen, dat vermoedelijk wegens bouwvalligheid geen tien jaar meer had kunnen stand houden, maar nog in voldoende staat was, om met omzichtigheid te worden afgebroken, en weder opgesteld te Arnhem, vertoont kenmerken te zijn gebouwd in de 17de eeuw²⁾; een nauwkeurig bouw-jaartal kon niet

1) »Men vindt uitvoerige gegevens hierover bij Dr. W. Pessler, *Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischer Verbreitung*“, Fr. Vieweg & Sohn, Braunschweig 1906.

2) Het huis werd overgebracht in het najaar 1916.

worden opgespoord. Om als schuur beter dienst te doen is indertijd de achtergevel doorgebroken geworden, om ook daar een groote schuurdeur te plaatsen; er werden evenwel aan de balken en stijlen voldoende gegevens gevonden van den oorspronkelijken toestand, zoodat oordeelkundige restauratie is mogelijk gebleken.

De plattegrond is bijna kwadraatvormig; bij een breedte van 10.25 M. een lengte van slechts 10.75 M. (in de 18de eeuw werden huizen van deze geringe lengte niet meer gebouwd), de gevel tot aan den top is 7.75 M., de zijmuren zijn 1.60 M. hoog. Het huis is geheel van eikenhout gebouwd, alle verbindingen zijn gehecht met houten spieën.

De hoofdconstructie bestaat uit vier gebinten; zware, 4 M. hooge standers, staande onderling op gelijken afstand en rustend elk op een groote veldkei, zijn op $\frac{4}{5}$ van hun hoogte twee aan twee verbonden met even zware dwarsbalken; het eerste en laatste gebint staan ter plaatse van voor- en achtergevel, zoodat de binnenruimte in drie gelijke vakken gedeeld wordt; op de standers ter weerszijde rust een zware balk, die het steunvlak vormt van het imposante dak.

De in vakwerk gebouwde zijmuren, die geen constructieve functie vervullen, staan op een rondom liggende grondplaat, die, telkens waar een stijl gesteld is, weer door een groote veldkei ondersteund wordt (zie fig. 5 en 6).

De afbeeldingen van het huis in aanbouw maken duidelijk, hoe de wanden gedicht zijn, met onder in gleuven, boven in gaten, tusschen de regels gestoken stokken, waaromheen een teenen vlechtwerk, dat later, aan buiten- en binnenzijde met leem werd bestreken. Men kan ook zien, hoe de dakspanten, in verband gehouden bovenaan door hanebalken en voorts door lange schuins loopende schoren, met ruw gekloofde latten zijn bezet; de dakbedekking bestaat uit een 15 c.M. dikke stroolaag¹⁾.

De achtergevel, waarin de hooge dubbele schuurdeur, vertoont een vooruitspringende planken topbedekking; aan den voorgevel, die het woongedeelte van het huis begrenst, is de vooruitspringende top bedekt met stroo, met eenvoudig vlechtwerk versierd. De windveeren aan den woonkant-gevel zijn bekroond door een christelijk symbolisch versieringsmotief, het kruis met het hart, terwijl die aan den schuurkant, in verbasterd ornament, de heidensche Wodan-paardekoppen vertoonen (zie fig. 2 en 3).

Een korte lage uitbouw, noodig om binnen, achter den haard, meer ruimte te winnen, is doorbroken door vier venstertjes, met in lood gezette ruiten; deze en een klein raampje, naast de smalle woningdeur in den voorgevel, vormen den eenigen lichtinval in het huis, dat in stemmig, wonderlijk half-duister gehuld blijft.

Het karakteristieke van de oud-saksische woning is het ongedeeld zijn der binnenruimte; mensch en dier leven er in één groot vertrek bijeen. Van het huis uit Vasse is het woongedeelte één, de deel twee vakken groot; de haard, het symbolisch, hier ook

---

1) Voor nauwkeuriger beschrijving van constructie en gewestelijke benaming der onderdeelen van het Saksisch huis worde verwezen naar Dr. Gallée, *Het Boerenhuis in Nederland, Oosthoek, Utrecht, 1904*, en naar Werner Lindner, *Das Niedersächsische Bauernhaus in Deutschland und Holland*, Verlag Ernst Geibel, Hannover 1912, en ook naar het eerder genoemde werk van W. Pessler.

het werkelijk middelpunt van de woning, heeft zijn meest primitieven vorm bewaard; een uitholling in den met keitjes bevoerden grond, dient om er hout en turf te stookken, daarboven draagt een zaagvormige haal, aan een houten stok bevestigd, den ketel of den kookpot; een rookvang of schoorsteen is in dit huis een ongekend begrip, de walm en rook hebben er vroeger den weg naar buiten gevonden door de reeten van zoldering en dak, of door de open schuurdeur, als de atmosfeer er te nevelig werd. Om het vuur, dat 's nachts onder de asch smeulen blijft, te beveiligen tegen nieuwsgierige brandgevaar brengende huisdieren, dekte men den haard met een ijzeren vuurkorf.

In den hierboven genoemden uitbouw »de achterhaard'', was de vaste plaats van

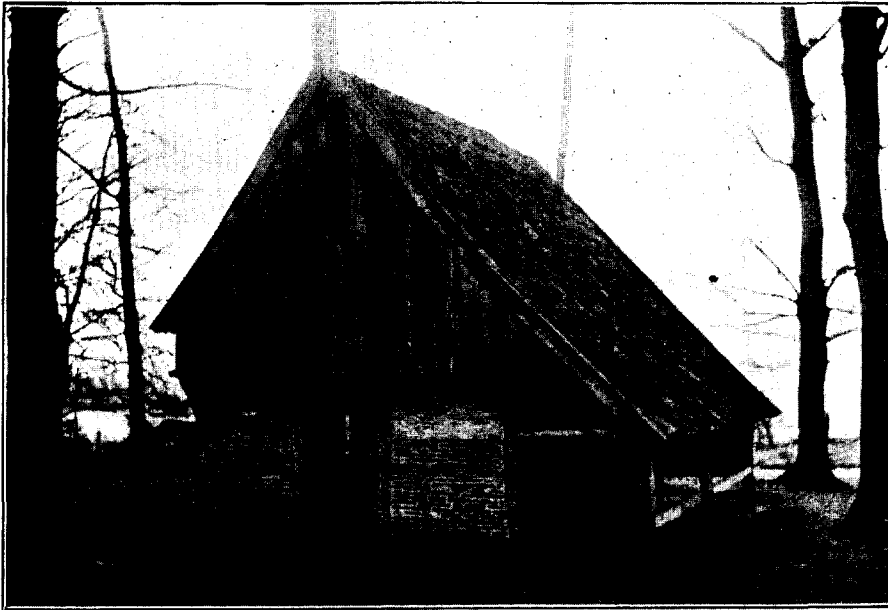

Fig. 7. Bakhuis met bijenstand, behoorende bij een 18de-eeuwsche Saksische boerderij.

de boerin, die vandaar het geheele huis en het bedrijf kon overzien, terwijl zij bezig was het vlas te spinnen of het maal en het veevoer te koken (zie fig. 4).

Bijzijde ligt de open waschhoek, waar het keukengerei in rekken en op schappen geborgen staat, en daarnaast het lichtloos melkkamertje; aan den anderen kant is de bedstede van den boer en de boerin.

De verdere binnenruimte, de deel, heeft een harden leemen vloer, de balken der gebinten dragen als zoldering ruwe dennestammen, in 't midden waarvan een opening is gelaten, »de slop'', waardoor het hooi en de veldvruchten boven geborgen konden worden. Boven het woongedeelte bestaat de zoldering uit zware eiken planken.

Aan beide zijden van de deel zijn de stallen voor het groote en het kleine vee,

nog een bedstede en een weefkamertje, waar juist plaats genoeg is voor de daar opgestelde weefstoel; het is de wintercel van den boer, die er, door het smalle glasruitje, maar karig licht op zijn getouw ziet schijnen.

In al zijn eenvoud geeft het interieur van dit Twentsch huis, door den krachtigen opbouw, de mooie proporties, de kleur, het fijn getemperde licht, een bekoring, die niemand onverschillig laat in zijn waardeering voor het bouwwerk, dat door den boerendhandwerksman, van kunstbegrip onbewust, naar oude bewaarde tradities, getimmerd werd, uit materiaal, bij zijn erf gevonden en met gebrekkig gereedschap bewerkt¹⁾.

Op het terrein-gedeelte voor Overijssel bestemd is ook in aanleg geprojecteerd een achttiende-eeuwsche Saksische boerenhoeve, zooals er, in ongerepten staat, in die provincie nog worden aangetroffen, doch waarvan elk jaar worden afgebroken of bedorven door verbouwing en schennende moderniseering²⁾.

Op het erf, omgeven door een lagen wal, met eiken kreupelhout beplant, (»eekwal») staan bij het groote boerenhuis de bijgebouwen, de hooi- en korenschuur, de stal voor het kleine vee, de wagenschuur, het bakhuis, de bijenstal, enz. Van zulk een boerderij-complex heeft het museum nog alleen het bakhuis kunnen verkrijgen; het is afkomstig van het erf »Eekman», bij Denenkamp (zie fig. 7).

De hoofdconstructie van het gebouwtje komt overeen met die van het hierboven beschreven 17de eeuwsche boerenhuis; de standers en de zijmuurtjes, die tusschen deze zijn opgetrokken, ook de voor- en achtergevel, rusten hier op Bentheimer steen; het oostelijke zijmuurtje, waaroverheen het dak, met pannen gedekt, veel lager reikt dan aan de andere zijde, is nog met leemen vakken gedicht; van de overige drie muurtjes bestaat het vakwerk uit baksteen. Beide houten topgevels springen iets vooruit en zijn ondersteund door eenvoudig geprofileerde consoles. In het kozijn, boven de ruw houten deur, is het jaartal 1741 gesneden; de bakoven is in den achtergevel uitgebouwd.

De overhuiving van het eene dakvlak vindt zijn verklaring in de plaatsing, aan die zijde, van een rij korven, die er het vroege oosterlicht en tegelijk de beschutting bieden voor de bijenzwermen, die er wonen komen.

De economische vinding, het bakhuis en de open »iemenschuur» in één bouw samen te vatten, breekt het symmetrische in het eenvoudige huisje en geeft het een behagelijk, meer schilderachtig aspect³⁾.

Kort bij den museum-ingang zijn eenige hutten opgesteld, want het plan geeft aan

---

1) Door een noodlottig ongeval is dit Twentsche huis, den 5^{en} April door brand geheel verloren gegaan; de groote teleurstelling, door het verlies van dit zeldzaam bouwwerk verwekt, is geweken, nu een soortgelijk huis als het verbrande nog kon verkregen worden, staande op het erf »Dubbelink» in de Boerschap Beuningen, gem. Losser; het wordt eerdaags naar het museumpark overgebracht.

2) Ik vond in Twente een »los huis», waar een timmerman, met stads-ondervinding, tot groote bewondering der bewoners, bezig was een scheidingsmuur in de deel te timmeren, van vurehouten stijlen en regels, met triplexplaten gevuld, het schot zou grijs geverfd worden.

3) Het bakhuis werd aan het museum geschonken door den heer A. J. H. Blijdenstein te Enschedé en is in 1916 naar Arnhem overgebracht.

hutten, de meest primitieve woningen op het platteland, niet provinciaalsgewijze in te deelen bij de overige bouwwerken, uit een verder gevorderd cultuur-stadium, omdat niet een verschillend kenmerk ze tot deze of gene streek bepaaldelijk doet behooren; een plaggenhut, als in Brabant nog gevonden wordt, is niet veel verschillend van een uit Drente.

In het museum is opgenomen een plaggenhut, nagebouwd naar een bestaande in het dorp Onstwedde, op den grens van Groningen en Drente (zie fig. 8).

Op een grondvlak van 7.15×3.35 M., een kwart M. uitgediept, zijn één M. hooge muurtjes van vierkante heideplaggen, in metselverband, opgestapeld; boven in die

Fig. 8. Plaggenhut uit de grensstreek tusschen Groningen en Drente.

muurtjes zijn daksparren van ongeschilde dennestammen gestoken, aan de nok verbonden door een zwaardere nok-spar en versterkt door hanebalkjes; de dakvlakken zijn gedekt met groote ronde plaggen, als bij een pannendak over elkaar gelegd. Alleen de voorgevel is tot de nok doorgetrokken en, boven het plaggen-muurtje, met ruwe planken bekleed. De houten schoorsteen, daarboven uitstekend, de drie kleine vaste raampjes en de grauwe deur zijn duidelijke kenteekeningen, dat het groenig heuveltje een woning is; als eenig blijk van decoratief gevoel der bewoners, prijkt boven achter de ruitjes een, in punten geknipte strook van oud krantenpapier en is binnen, met licht zand, een tapijtje verbeeld.

Het huisje is, door een planken scheiding gedeeld in twee vertrekken, een bergplaats, open tot aan de nok, en een woonkamer met zoldering. Armelijk is de bedstede, de getimmerde muurkast, zonder deur, het schouwtje met open vuur, de tafel, stoelen en wat huishoudgerei, die het woonvertrek zijn gezelligheid geven. Al is die ook van de meest schamele soort, een beteren indruk wekt ze dan sommige benauwde behuizingen in stads-achterbuurten.

Fig. 9. Standaardmolen, afkomstig uit Huizen (N.-H.).

Bij de verzameling hutten verdient ook opgenomen te worden het nog primitiever type, zonder opstaande wanden, het dak rustend direct op het uitgediept, ovaalvormig grondvlak. Deze hut komt nog voor op de Veluwe, als tijdelijke woning van houtschillers, en vertoont overeenkomst met praehistorische woningen, waarvan overblijfselen teruggevonden werden bij het Uddeler meer ¹⁾.

Als curiosum is bij de hutten-afdeeling geplaatst een houten huisje, met pannendak, de kleinst denkbare één-persoons-woning, een der twee laatst overgeblevene van een dertigtal, dat in een groep bij elkaar gestaan heeft, aan de overzijde van het Y te Amsterdam en dat nog bewoond werd tot op den dag, dat het afgebroken is en over-

gebracht naar het museum. De huisjes behoorden aan Volendammer visschers, proto-typen van de latere forensen; de rustdagen brachten zij door bij hun gezin, aan de Zuiderzee,

1) Men leze: *Nederland's vroegste Geschiedenis*, Dr. J. H. Holwerda, blz. 18, afbeelding: *Platenatlas*, blz. 3.

de werkdagen in de Amsterdamsche hut, gunstig gelegen bij de aankomstplaats der visschersschuiten en bij de groote stad, waar ze hun visch moesten rondventen. Onnoodig te vermelden, dat van meubilair in dit huisje geen sprake is, de hoogte van het kamertje zou een laag krukje nog toelaten, maar men vergenoegde zich er uit te rusten, zittend »op de hurken»; de open haard ligt midden in het vertrek, daarachter dwars, ter breedte van het geheele huis, is een bedstede ingetimmerd. De stad Amsterdam heeft de welwillendheid gehad, dit eigenaardig en eenig bouwwerkje, bewoond gebleven in de kom van de hoofdstad, nog lang na de invoering van de woningwet, aan het Openluchtmuseum ten geschenke te geven ¹⁾.

Het spreekt van zelf dat in een Plattelandsmuseum de herinnering aan de molens, de glorie van Nederland, die geleidelijk verdwijnen, bewaard zal worden.

Een groote steenen korenmolen, afkomstig uit Delft ²⁾ is op het museumterrein aanwezig, maar nog niet opgebouwd; binnen kort wordt met dit werk aangevangen.

Een 17de-eeuwsche houten standaardmolen werd verkregen uit Huizen, prov. Noord-Holland, nadat met medewerking van den Bond Heemschut vergeefs beproefd was geworden, het merkwaardige en schilderachtige bouwwerk te behouden, op zijn hoogen heuvel, bij de Zuiderzee (zie fig. 9).

Men mag dit haast verdwenen type als wel algemeen bekend beschouwen; zij die in de constructie nauwkeuriger belang stellen, vinden hierbij een afbeelding van den molen, in aanbouw ³⁾ (zie fig. 10).

Fig. 10. Standaardmolen, in aanbouw.

In het tijdelijk museumgebouw, ontworpen door den architect Herm. v. d. Kloot Meyburg, en bestemd later te dienen als garage, is de verzameling voorwerpen, in groote verscheidenheid, tentoongesteld. Dat deze collectie hier thans niet besproken wordt is geenzins, wijl ze dit minder waard zou zijn, — integendeel — eene beschrijving zou tot uitvoerigheid moeten leiden, die de beperkte ruimte in dit tijdschrift te ver zou over-

1) De overbrenging had plaats in het voorjaar 1918.

2) De molen is een geschenk van de Fransch-Hollandsche Oliefabrieken Calvé-Delft.

3) Voor beschrijving van molens worde verwezen naar »Het huis oud en nieuw," Jaargang XV, blz. 283. »Iets over Standermolens," door H. en G. J. Veenstra; en naar »De Bouwwereld" 1917, no 46, 47 en 48. »Windmolens," door G. Smits.

schrijden. Het lijkt beter, meer overzichtelijk, later een afzonderlijke beschouwing aan deze museum-afdeeling te wijden.

Ik wenschte deze bespreking te sluiten met een verzoek aan hen, voor wie dit tijdschrift bestemd is, — een Bond van degenen die, uit ijver voor het wetenschappelijke, uit liefde voor het schoone in de Nederlandsche Volkskunde, de meest belangstellenden te achten zijn, — het Openluchtmuseum te komen bezichtigen, om, beter dan door welke beschrijving ook, door aanschouwing te worden aangespoord het streven van de Vereeniging »Het Nederlandsch Openluchtmuseum» en het werk, dat zij onderneemt, krachtig te steunen, door woord en daad.

Arnhem, Maart 1919.

A. VAN ERVEN DORENS.

BOEKBESPREKING.

DR. J. H. HOLWERDA, *Nederland's vroegste geschiedenis* (Amsterdam, S. L. van Looy, 1918).

Reeds meer dan tien jaar geleden heeft Dr. Holwerda met zijn werk, *Nederland's vroegste beschaving, proeve van een archaeologisch systeem* (Leiden, 1907), een poging gedaan om het archaeologisch materiaal uit ons land te ordenen. Hij onderscheidde allereerst verschillende groepen in het groote aantal voorwerpen van onze museums. Verder wilde hij den toestand van beschaving, die elke groep vertegenwoordigt, nader omschrijven en daarbij trachtte hij tevens een antwoord te vinden op de vragen naar den tijd en den oorsprong van elken toestand der beschaving.

Maar dit systematisch behandelen der voorwerpen in de museums was niet voldoende. Want de voorwerpen alleen kunnen ons geen voorstelling geven van het leven in oude tijden. Slechts onderzoekingen met de spade in de nederzettingen en begraafplaatsen der volken van het verleden zouden het mogelijk maken om de verschijnselen der beschaving uit onze oudste geschiedenis werkelijk te leeren kennen. Op de bewerking van het materiaal, in 1907 aanwezig, kon Dr. Holwerda nu een reeks van opgravingen laten volgen en door deze opgravingen is een geheel nieuw licht opgegaan over de verschillende tijdvakken onzer oudste geschiedenis.

Het onderzoek in den bodem van ons land is nog lang niet voltooid. Maar toch meent Dr. Holwerda reeds een rustpunt te hebben bereikt, geschikt om de resultaten van zijn opgravingen in hun onderling verband te overzien en om de archaeologische gegevens te vereenigen tot een geheel. Een eerste overzicht van dien aard was de platenatlas, *Nederland's oudste geschiedenis in beeld* (Amsterdam, 1912). Het nieuwe boek, dat ons de vroegste geschiedenis van Nederland verhaalt, geeft ons bij dezen atlas den tekst. Ter aanvulling van het verhaal vindt men achter in het boek een aantal afbeeldingen. Jammer genoeg komen deze afbeeldingen, gedrukt op slecht papier, in het geheel niet tot hun recht. Zijn werk hoopt Dr. Holwerda later nog te voltooiën door een topographisch

overzicht van de archaeologische vindplaatsen in ons land, een nieuwe bewerking van de *Nederlandsche oudheden* van Pleyte.

Een kort overzicht van den inhoud van het boek, dat thans is verschenen, moge hier volgen. — Na een hoofdstuk, gewijd aan de verschillende theoriën over het onderzoek der praehistorie, bespreekt Dr. Holwerda de periode der hunnebedden en grafheuvels en hij ontwikkelt zijn denkbeelden over de herkomst en den tijd van deze vormen van beschaving. Daarna komen de Germaansche en Gallisch-Germaansche stammen ter sprake met hun urnenvelden en hun nederzettingen op woerden en terpen. Het volgend gedeelte is gewijd aan de overblijfselen der Romeinsche beschaving in Nederland, de vestingen der soldaten en de hoeven op het land. Ten slotte vindt men een overzicht van de monumenten der beschaving uit den Frankisch-Saksischen tijd na het vertrek der Romeinen.

Met dit boek wil Dr. Holwerda dus een geschiedenis geven van ons land sedert den vroegsten tijd van menscheijk leven tot het begin van de Karolingische periode. Dat een dergelijk werk thans mogelijk is, dankt men voorzeker uitsluitend aan zijn toewijding en energie. Want door zijn opgravingen heeft Dr. Holwerda ons voor het eerst een voorstelling gegeven der vroegste geschiedenis van Nederland. Het boek, waarin hij thans het definitieve resultaat zijner studiën mededeelt, wekt dus zonder twijfel groote verwachtingen. Maar deze verwachtingen worden wel eenigszins teleurgesteld.

Had men gedacht in dit boek een definitief oordeel te vinden over de verschillende vraagstukken onzer vroegste geschiedenis, dan treft men slechts in hoofdzaak aan de oude opvattingen van den Schrijver, die hij reeds vroeger in een groot aantal artikels in tijdschriften had uiteengezet. Dikwijls en bij herhaling hadden deze opvattingen krachtigen tegenspraak uitgelokt. Zelfs meent Dr. Holwerda in zijn Voorwoord te mogen klagen over ongelooft en naijver, die hem menige teleurstelling hebben bezorgd. Deze klacht is zeker niet gegrond. Wanneer immers de zeer persoonlijke theoriën, die Dr. Holwerda telkens met zoo groote vrijmoedigheid verkondigde, geen geloof vonden, dan is dat toch niet te wijten aan naijver; en bij de discussie, die een enkele maal volgde op de tegenspraak, bleek veelal de opvatting van Dr. Holwerda niet juist te zijn.

Voor een vroegste geschiedenis van Nederland was een principieele bespreking van al deze vraagstukken noodzakelijk geweest. Maar Dr. Holwerda heeft een dergelijke discussie niet gewild. Soms vermeldt hij alleen de titels der artikelen, die tegen zijn uiteenzettingen zijn verschenen. Enkele andere vraagstukken heeft hij besproken in de aantekeningen achter in het boek. Maar men bespeurt niet, dat hij zich de denkbeelden van hen, die zijn opvattingen bestreden, voldoende ten nutte heeft gemaakt. Zelfs vindt men thans enkele onjuistheden, waarop de Heer Vollgraff de aandacht had gevestigd bij een bespreking van het oudere werk van Dr. Holwerda, *Nederland's vroegste beschaving* (in dit »Bulletin», N. S. I, 1908, blz. 175—186), in het nieuwe boek terug.

Ik noem hier slechts de beschouwing over de zoogenaamde Gooische haardsteden. Daarbij is een mededeeling van Janssen, die deze haardsteden had ontgraven, in beide werken niet geheel juist weergegeven. — Verder is onder de vondsten uit Vechten sprake

van een altaar, dat daar door Tongersche schippers is gewijd. Maar, zooals de Heer Vollgraff reeds opmerkte, is op den steen te lezen: burgers van Tongeren en te Vechten ver-wijlende schippers ¹⁾).

Evenmin vindt men in het boek een volledige bewerking der letterkundige over-levering of van de Romeinsche inschriften. Toch zijn door de studie der inschriften zeer belangrijke gegevens te verkrijgen over de inrichting van de administratie, het stelsel van belastingen, het krijgswezen, de landsverdediging in Romeinschen tijd.

Dr. Holwerda heeft zich bijna uitsluitend beperkt tot de resultaten van zijn eigen opgravingen. Een geschiedenis van Nederland tot den Karolingischen tijd is het boek daarbij niet geworden. Veeleer heeft men het te beschouwen als een aantal verslagen over deze opgravingen, vereenigd tot een geheel met de zeer persoonlijke algemeene beschouwingen van den Schrijver.

Na de uitvoerige bespreking van het eerste boek van Dr. Holwerda in dit »Bulletin» door den Heer Vollgraff en na mijn artikel over de alleroudste beschaving in Nederland (in dit «Bulletin» N. S. IX, 1916, blz. 80—94), is het hier zeker niet de plaats om nog eens met Dr. Holwerda in debat te treden over zijn opvatting van de studie der praehistorie of over de beschaving van hunnebedden, grafheuvels en urnen-velden. Evenmin wil ik na mijn beschouwingen over Nijmegen in den Romeinschen tijd in den vorigen Jaargang van dit tijdschrift (blz. 76—92 en 93—110) terugkomen op de vraagstukken der Romeinsche geschiedenis van Nederland. De uiteenzettingen van Dr. Holwerda over Nijmegen en de oudste nederzettingen aldaar in het nieuwe boek geven mij ook geen aanleiding om mijn meening over de archaeologische geschiedenis der stad te herzien. Slechts één ding wensch ik op te merken. Dr. Holwerda meent namelijk, dat op het Valkhof een Romeinsch fort lag, gebouwd in den tijd van Drusus. Maar voor een dergelijk fort, op een zoo belangrijke plaats als de laatste groep heuvels aan den linkeroever van den Rijn, is het Valkhof zeker niet groot genoeg ²⁾).

Over de Romeinsche vesting, te Arentsburg bij Voorburg ontdekt, heb ik mijn meening gezegd in »Mnemosyne» (N. S. XLVI, 1918, blz. 83—100). Dr. Holwerda

---

1) Een dergelijke vergissing wil ik hier nog opmerken in het verhaal van de onderwerping der Friezen door den Romeinschen veldheer Corbulo. Dr. Holwerda schrijft, dat Corbulo bij die gelegenheid aan de Friezen een soort van staatsbestuur gaf »voorzoover Germanen zich laten regeeren».

Deze laatste uitdrukking is ontleend aan het verhaal van den Romeinschen geschiedschrijver Tacitus, aan wien wij ook het bericht danken over de onderwerping der Friezen. Tacitus gebruikt de uitdrukking evenwel niet in het verhaal over de maatregelen van Corbulo, die onder de regeering van Keizer Claudius in 47 in Friesland een Romeinsch bestuur wilde vestigen, maar als hij vertelt van de komst te Rome onder Keizer Nero in 58 van voorname Friezen, die bij hun volk gezag uitoefenden »voorzoover Germanen zich laten regeeren».

2) Dr. Holwerda noemt Nijmegen een »Romeinsche kolonie». Dit is niet juist. Zelfs gebruikt hij een enkele maal de uitdrukking »de Batavenkolonie Noviomagus», Moet dit beteekenen »de Romeinsche kolonie in het land der Bataven» of »de nederzetting der Bataven met het recht eener colonia»?

spreekt in zijn nieuwe boek wederom het vermoeden uit, dat de naam van deze vesting was *Praetorium Agrippinae*, naar de echtgenoot van Keizer Claudius, die omstreeks het midden der eerste eeuw regeerde. Naar mijn meening was het *Forum Hadriani*. Maar ook op dit vraagstuk wensch ik thans niet terug te komen.

Opmerkelijk is het, dat Dr. Holwerda een geheel andere voorstelling geeft van het onderzoek in den bodem van Arentsburg dan Dr. Van Giffen, de geoloog die dit onderzoek heeft geleid (verg. Dr. A. E. van Giffen. Verslagen der Geologische Sectie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap II, blz. 170—176).

In dezelfde verhandeling geeft de Heer Van Giffen ook een verslag van onderzoekingen in den kunstmatigen heuvel, waarop het dorp Valkenburg aan den Rijn is gebouwd, tusschen Katwijk en de Haagsche Schouw.

Het zou goed zijn, als de Heer Van Giffen zijn opmerkingen eens op een minder ontoegankelijke plaats bekend maakte. Want in dien heuvel heeft hij de overblijfselen ontdekt van een Romeinsch fort. Dat is een ontdekking van groot belang voor onze kennis van de inrichting der Romeinsche verdedigingslinie in ons land. Tegelijkertijd is het een krachtig argument tegen de opvatting van deze linie, die Dr. Holwerda voorstaat. Want naar zijn meening liep de linie langs den Zuidelijken oever van de Waal.

Niet gelukkig is Dr. Holwerda geweest in het laatste deel van zijn werk met de beschouwing over de Frankisch-Saksische beschaving. Zijn veronderstellingen over de bevolking van ons land, over de herkomst der Franken, over het ontstaan van de kunst uit den tijd der groote Volksverhuizing berusten op geen degelijken grondslag. Maar daarnaast moeten wij de aandacht vestigen op de levendigheid van zijn beschrijving der opgravingen in de Saksische en Frankische burchten, de Hunenborg in Twente en de Hunneschans aan het Uddelermeer.

De persoonlijke ondervindingen van Dr. Holwerda, zijn eigen ontdekkingen en naspeuringen, geven aan zijn werk een zeer bijzondere beteekenis. Kunnen wij veelal niet meegaan met de al te persoonlijke theoriën, die hij verbindt met zijn onderzoekingen, wij willen zijn groote verdiensten niet vergeten. Want door zijn opgravingen is hij de ontdekker geworden van Nederland's vroegste geschiedenis.

A. W. BIJVANCK.

INGEZONDEN.

*Aan de Redactie van het Bulletin van den
Ned. Oudhk. Bond, Leiden.*

Mijne Heeren,

Ik heb de Museum-brochure slecht gelezen of slecht verstaan, betoogt de Heer H. de G. in uw laatste nummer. De voorschriften van den Bond gelden slechts voor *Plaatselijke historische musea*, en ik heb gesproken of ze voor kunstmusea moesten gelden. Dat is dus abuis. Maar de Heer H. d. G. rangschikt alle plaatselijke historische musea onder

de categorie der »wetenschappelijke» musea, of »verzamelingen van goed en uitvoerig »geredigeerde etiketten, elk geïllustreerd door een met zorg gekozen voorwerp» — d. w. z. dat negen tienden der kleinere musea op genade en ongenade zouden overgeleverd worden aan het zoogen. »wetenschappelijke» systeem. Dáártegen was mijne critiek gericht, en zij wordt door de terechtwijzing van den Heer H. d. G. helaas niet ontzenuwd.

Wat de opleiding van het museum-personeel betreft, ook hier heb ik heengekeken over de woorden »kunstgevoel, smaak en talent» die inderdaad een enkele maal genoemd worden naast »ijver voor de zaak, gevoel voor orde, stiptheid, steelvastheid» en meer andere fraaie eigenschappen, die de sollicitant tijdens een proeftijd of stage moet blijken te bezitten.

Maar gedurende heel den academischen leertijd en zelfs in het doctorale proefschrift wordt niet naar gevoel of smaak gevraagd; er wordt niets gedaan om die essentieele eigenschappen bij den student in de kunstgeschiedenis te toetsen, te ontwikkelen of te louteren. En na hem jaren lang met nuttige kennis te hebben opgepropt, en hem plechtig den doctorshoed op het hoofd te hebben gedrukt, geeft men hem een kansje om te toonen of hij, naast steelvastheid enz. nu eigenlijk wel de minimum dosis kunst-smaak bezit — en zoo niet kan hij zijn loopbaan van de meet af aan als pillendraaier of schoenlapper herbeginnen.

Ik moge mij naar de letter vergist hebben; ik wenschte dat ik mij ook vergist had naar den geest. Want dan waren de enkele bezwaren, die ik tegen de Bondsbrochure had in te brengen, uit de wereld, en kon ik haar zonder voorbehoud bijtreden, zooals ik het reeds van ganscher harte deed voor de meeste en belangrijkste stellingen, die er in ontwikkeld werden.

Mag ik u verzoeken bovenstaande een plaatsje te gunnen in uw tijdschrift?

Bij voorbaat dankend noem ik mij,

Mijne Heeren,

Uw zeer dienstwillige
BUSCHMANN.

Antwerpen, 21 April 1919.

II. ANTWOORD AAN DEN HEER BUSCHMANN.

De heer Buschmann geeft op het eerste punt, waarop ik meende, dat hij de bedoelingen van onzen Bond verkeerd had begrepen, toe, dat hij abuis had, maar meent toch, dat ik zijne bezwaren op het punt der plaatselijke musea niet heb ontzenuwd. Dit was ook niet mijne bedoeling. Over de wijze, waarop plaatselijke historische musea moeten worden ingericht, is het kruisgesprek nog niet begonnen.

Bij het tweede punt, de opleiding der a.s. museumambtenaren, ligt zijn hoofdbezwaar daarin, dat volgens zijne opvatting de Bond aan een willekeurig jongmensch op de Universiteit slechts met kennis wil opproppen en hem eerst tijdens den proeftijd gelegenheid wil geven, zijn kunstgevoel en smaak te toonen.

Natuurlijk veronderstelt de Bond bij den jongenman, die zich aan de kunstgeschiedenis

wil wijden, a priori liefde en neiging tot dit vak en dus ook aanleg daarvoor, d. w. z. kunstgevoel. Wie geen muzikalen aanleg heeft, gaat niet aan muziek doen en wie geen visueelen aanleg heeft, niet aan de beeldende kunst. Aan de hoogeschool kan alleen kennis worden bijgebracht, smaak alleen worden ontwikkeld, niet gedoceerd. Wie aan het einde zijner academische studies examen aflegt, kan alleen getoetst worden op het terrein der kennis, niet van den smaak. Men kan iemand geen wetenschappelijk diploma weigeren op grond van gebleken gebrek aan smaak.

De doctor of doctorandus, die van de noodige kennis heeft blijk gegeven, doch gedurende zijn proeftijd toont, niet de noodige museale eigenschappen te bezitten moet eenvoudig naar een anderen werkkring omzien. Voor den persoon zelf is dit niet, of meer of minder erg, dan een dergelijk geval voor den literator, die blijkt de gave tot deceeren, of voor den doctor in de staatswetenschappen, die blijkt de noodige diplomatieke eigenschappen te missen. In ieder vak zijn er afgestudeerden, die, trots hun voldoende vakkennis, toch de noodzakelijke eigenschappen voor de praktische uitoefening van hun beroep ten eenenmale missen. Zooals voor hen allen, is dit ook voor den kunsthistoricus eene teleurstelling, voor de musea is het evenwel geen verlies, indien hij een anderen werkkring zoekt, desnoods dien van pillendraaier of schoenlapper. C. H. D. G.

VERSLAGEN.

15de Jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst (1 Jan. 1917—15 Mei 1918). — De lokalen aan de Statenlaan, waar het bureau der Commissie sedert 1907 gevestigd was, werden 1 Maart 1918 tijdelijk verplaatst naar het Binnenhof, boven de bureaux van den Raad van State. De hervorming van den dienst der monumenten, waarbij het bureau der Commissie met dat voor de restauratie der monumenten werd vereenigd, kwam tot stand. De verzameling photographieën van monumenten verkreeg eene belangrijke uitbreiding en telt thans 3222 negatieven en 4514 photo's. De voorloopige lijst der monumenten in de provincie Gelderland verscheen in Jan. 1918 bij den uitgever A. Oosthoek te Utrecht, de voorloopige lijsten van Noord-Holland en Friesland zijn in bewerking, terwijl ook met de beschrijving der Maastrichtsche monumenten en die der provincie Utrecht begonnen werd.

Door het lid den heer C. H. Peters werd de Commissie medegedeeld, dat door hem in bewerking was eene beschrijving der monumenten in de provincie Groningen en dat hij bereid was zijn werk voor den druk gereed te maken, indien, ter bestrijding der kosten van photographische opnamen, opmetingen enz. hem een subsidie van f 600 in vooruitzicht kon worden gesteld. Nu dit bedrag gelukkig is toegestaan, kan binnen enkele jaren eene belangrijke studie over de Groningsche bouwkunst te gemoet gezien worden. De voornaamste verdere bemoeiingen der Commissie in het belang van het behoud van oude gebouwen betroffen: in- en uitwendige herstellingen aan gebouwen te Alkmaar, Bergen

op Zoom, Eersel, Ewijk, Geertruidenberg, Haarlem, Maastricht en Nieuwpoort, herstel van oude schilderijen en muurschilderingen te Brouwershaven, Medemblik, Borne en Deventer.

Aan het slot geeft de Commissie een verslag welke veranderingen in hare samenstelling en werkwijze door haar noodig worden geacht bij de plannen tot reorganisatie der Commissie.

Twee bijlagen bevattende de lijst der gemeenten, die eene verordening tegen het loodgietersgevaar hebben ingevoerd, en eene derde aanvullingslijst bij den nieuwen Catalogus van de boekerij, de aanwinsten bevattende van 1917—15 Mei 1918, zijn aan het verslag toegevoegd.

Tweede Jaarverslag der Vereeniging voor Terpenonderzoek (1 Mei 1917—30 April 1918). — Evenals in 1916 heeft Dr. A. E. van Giffen voor de Vereeniging in 1917 opgravingen verricht in de wierde »De Wierhuizen» te Jukwerd bij Appingedam van eind Mei tot half Augustus 1917. — De resultaten van de opgraving waren belangrijk. Talrijke grondsporen kwamen daarbij aan het licht. Gedeeltelijk waren het mestputten, gedeeltelijk de overblijfselen der fundamenten van gebouwen. Ook groepen van palen werden waargenomen en het was mogelijk om deze palen te combineeren, zoodat zelfs de constructie van gebouwen eenigszins duidelijk werd. Deze ontdekkingen konden alle geschieden in het gedeelte der wierde, dat op wetenschappelijke wijze werd onderzocht. In het aan de practijk opgeofferde gedeelte kon Dr. van Giffen toch ook een belangrijke waarneming doen. Daar werd telkens in het profiel, dat bij het afgraven ontstond, duidelijk de doorsnede zichtbaar van een kleinen heuvel, blijkbaar met een middellijn van ongeveer 50 Meter. Hier werd dus in de wierde een afzonderlijke hoogte geconstateerd en aldus een nieuwe bevestiging verkregen voor de hypothese van kernbouw bij de terpen. De bij de opgraving gevonden voorwerpen werden voorloopig overgebracht naar het Zoölogisch Laboratorium der Rijks-Universiteit te Groningen om daar door Dr. van Giffen te worden bewerkt. Daar de voor rekening der Vereeniging verrichte opgravingen zeer kostbaar zijn, kon er in 1918 slechts op beperkte schaal worden gegraven. Bij het verslag vindt men een kaart van de wierde, een palenkaart voor de jaren 1916—1917, een kaart van huisconstructie's en een aantal zeer duidelijke photo's. Het Bestuur meent den Heer van Giffen een woord van hulde te moeten brengen voor zijn zaakkundige leiding. Van de zorg, waarmede hij de opgraving heeft geleid, is dit Verslag een sprekend getuige.

Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, Jaarverslag 1917. — De directeur Dr. A. H. L. Hensen werd nog steeds door den oorlog verhinderd om naar Rome terug te keeren en gebruikte zijnen tijd in Holland voor het voorbereiden van wetenschappelijke publicaties. Het bureau te Rome werd overgebracht naar de via Zanardelli 36.

Door Dr. G. J. Hoogewerff werd een supplement bewerkt, als derde deel van de »Bescheiden in Italië betreffende Ned. Kunstenaars en Geleerden» in de kleine serie van de Rijks geschiedkundige publicaties. Thans blijven nog de rechterlijke en de parochiale archieven te behandelen. Een begin werd daarbij gemaakt met de Libri Relationum

Barbriorum, rapporten van geneesheeren over behandelde verwondingen, over 1535—1562, en de Relazioni degli Sbirri, politierapporten over 1604—1610. De ongelukkig hiertusschen verdwaalde kunstenaarsnamen werden aangeteekend.

Er werd begonnen aan een legger van Nederlandsche kunstwerken in Italië, waarvan 548 foto's bijeengebracht werden. Met de uitgave der twee reizen van Cosimo III de Medici door de Nederlanden in 1667/69 werd een begin gemaakt.

Aan het slot vermeldt Dr. Hoogewerff een tweetal ontdekkingen: Te Albane werd een tweede altaarstuk van Gerard Honthorst gevonden van c. 1618 en in de nissen der kerk van santa Constanza buiten Rome vond men onder de kalk 58 namen van Hollandsche kunstenaars uit de 17de eeuw ingekrast.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum van Oudheden in Drenthe over 1918. — Daartoe in staat gesteld door een belangrijke gift van den Heer Onnes van Nijenrode konden door Dr. van Giffen onderzoekingen worden ingesteld naar hunnebedden in de provincie Drente aanwezig. Ten behoeve van het Rijk werd eene beschrijving met photo's en teekeningen vervaardigd van alle hunnebedden in Drente en verder werden onderzocht: het groote hunnebed bij Havelte en eenige op den Havelterberg zich bevindende grafheuvels, de plek waar in het begin der vorige eeuw het verstoorde hunnebed op de heerlijkheid de Eese zou hebben gelegen, benevens eenige tumuli in de nabijheid ervan, het steengraf in het Emmeveld en de heuvel die het omsluit; het hunnebed met omgelegen heuvel ten N.-W. van Exloo, en drie gestoorde grafheuvels in den omtrek en eindelijk het meer westelijke van de 5 hunnebedden tusschen Bronger, Drouwen en Borger. Door den Heer E. Lieftinck te De Punt werd een bedrag van f500 beschikbaar gesteld tot onderzoek van de zoogenaamde legerplaats bij Zeyen en de bijgelegen tumuli, een gelijk bedrag werd hiertoe door de Gedeputeerde Staten toegekend. Verdere onderzoekingen hadden plaats in de omgeving van Odoorn en Exlo, van Diever, van het Noord-Sleener heideveld, van de zoogenaamde »Negen" of »Zeven Bargaen" (bij Borger). Bij een proefgraving in den heuvel in den Zuideresch te Exloo, bleek, dat deze door de natuur gevormd was. Ten slotte werden bij het doorwerken van een terrein onder Schipbeek scherven van zoogenaamde kogelpotten uit den Carolingischen tijd gevonden.

Door ruiling met het Groningsch Museum werden een achttal munten van Koevorden verkregen. De verdere aanwinsten bestonden uit een aantal boeken, in Drente gevonden munten en een tweetal koperen zegelstempels van den »Etstoel van Drenthe" en van den »Vrede-rechter in het Kanton Meppel".

Verslag betreffende het Archief en het Museum van 's-Hertogenbosch over 1917. — Het Archief werd verrijkt met een door Jhr. J. van Panhuys ten geschenke gegeven register getiteld: Lanckwerp Schepenboeck, afkomstig van Jacob Laurens Chatveld, secretaris van 's-Hertogenbosch van 1745—1758, het bevat de namen der Bossche schepenen van 1401 tot 1674. Verder stond de heer P. J. M. Sopers een 10-tal schepenbrieven af, waarvan de oudste van 1598, de jongste van 1766 dagteekent.

Het Museum verkreeg, behalve een tweetal silhouetportretten van den oud-burgemeester Jhr. P. van der Does de Willebois, ten geschenke de groote ontwerp-teekeningen in waterverf door A. Derkinderen voor den Historischen Optocht, bij gelegenheid van het 7de eeuwfeest van de stichting der stad gemaakt, benevens een tweetal aquarellen van den heer Fr. Slager.

Verslag van den Gemeente-Archivaris over het voorgevallene in de Gemeente-verzamelingen te Utrecht in 1917. — Het archief werd vermeerderd met een 5-tal middel-eeuwsche charters, afkomstig van het archief van het St. Margriethof te Utrecht. Van Jhr. G. G. Calkoen ontving de bibliotheek zijne aantekeningen, in twee deelen bijeengebracht over de St. Mariakerk. De heer J. J. van Oordt tot Bunschoten stond af een register van overluidingen van den Dom over 1614—1651. De belangrijkste aanwinsten van het Museum waren een aantal oude stedelijke muntstempels bij de verbouwing van het stadstimmerhuis voor den dag gekomen, verder een buitengewoon fraai gebeeldhouwd schoorsteenfries uit het midden der 16de eeuw, afkomstig van een door de gemeente aangekocht huis op de Stadhuisbrug. Ten slotte werd nog verkregen eene zeer curieuse verzameling vergulde sitsjes voor boekomslagen, Duitsch fabriikaat uit het midden der 18de eeuw, waaronder zich eenige fraaie patronen en ook enkele oudere stukken van strengeren stijl bevinden.

Museum Zutphen. Jaarverslag 1918. — Behalve een halve daalder van 's-Heerenberg en een gouden proefslag van een duit van Zutphen waren de aanwinsten niet belangrijk. Het museumbezoek nam zeer toe en bereikte het voor Zutphen niet onbelangrijk aantal van 3143 bezoekers. De secretaresse klaagt echter, dat »waar de belangstelling voor het Museum grooter wordt, noch de voorwerpen, noch de platenatlas tot hun recht kunnen komen" door gebrek aan ruimte.

Er werden 6 tentoonstellingen gehouden, waarvan 5 van teekeningen, handschriften en reproducties van kunstvoorwerpen en eene van schilderijen, pastels en etsen.

KORTE BERICHTEN.

In het concept van het Gemeenteprogram van den Vrijzinnig-Democratischen Bond is onder IV d. opgenomen:

De gemeente inventariseere de monumenten van wetenschap en kunst en zie toe op het behoud dier monumenten, waarvoor zoo noodig steun bij restauratie gegeven kan worden.

Amsterdam. — Door B. en W. is voorgesteld om de gevels van het Stadsmagazijn, in 1605 door Hendrik de Keyser gebouwd, en van den Saaihal, uit 1641, door verwijdering van de bepleistering in den ouden staat terug te brengen. Het voornemen is om ook de naast den Saaihal gelegen gevels van de bepleistering te ontdoen.

Nederlandsch Openluchtmuseum te Arnhem. — Den 5^{en} April l.l. ontstond er brand in het Oud-Saksische boerenhuis op het terrein van den Waterberg en dit brandde geheel af vóór dat afdoende maatregelen tot redding van het huis te nemen waren. Een der grootste bezienswaardigheden van het museum ging hiermede verloren, al hoopt men nog de hand te kunnen leggen op de eenige nog bekende hoeve van dit type.

Volgens het Algemeen Handelsblad van 6 April werd de brand veroorzaakt doordat bij het fotografeeren van het interieur vonken van het Blitzpoeder tegen de rieten zoldering aanspatten. Naar men ons bericht geschiedde dit fotografeeren in het gebouw zonder voorkennis van de Directie, nadat tevoren eenige opnamen voor het gebouw, in tegenwoordigheid van de Directie waren gedaan. Hoe dit eigenmachtig optreden van den photograaf echter bij behoorlijk toezicht mogelijk was, blijft eene onopgeloste vraag.

Het geldt hier daarom niet alleen een belang voor *dit* museum, maar een *algemeen* museumbelang. Degeen, die belangrijke zaken aan een museum toevertrouwt, moet verzekerd zijn, dat die daar veilig zijn en dat de Directie voor het behoud hiervan meer dan gewone zorg zal aanwenden. Wordt het vertrouwen hierin geschokt, dan kan dat slechts van een zeer nadeeligen invloed zijn op alle musea. Wij hopen daarom, dat de sympathieke leider van het Ned. Openluchtmuseum op onomstootbare wijze kan aantonen, dat hij hierbij geheel is van smetten vrij.

Door »de Bouwwereld» (blz. 120) wordt er op gewezen, hoe het reeds een eerste eisch zoude zijn geweest om in dit brandbare, voor het publiek toegankelijke gebouw het riet en houtwerk zoo goed mogelijk onbrandbaar te maken, en om op dit afgelegen terrein voldoende brandblusmiddelen ter beschikking te hebben.

Is hier wel voor gezorgd? Zoo niet, dan zullen de belangstellenden in dit museum, gelijk »de Bouwwereld» het uitdrukt, »zeker gaarne gerustgesteld worden over de wijze, waarop de Directie nu den put denkt te dempen, eer nog meer kalveren erin verdrinken.»

Kimswerd. — Het kerkgebouw der Ned. Hervormde Gemeente te Kimswerd (Fr.), dat uit een kunsthistorisch oogpunt merkwaardig is, wordt inwendig gerestaureerd, na advies van den architect Kramer te Leeuwarden ingewonnen. De kerkmeubelen zullen van de leelijke gele verflaag worden ontdaan, waardoor de oorspronkelijke kleur van het eikenhout weer zichtbaar zal worden. Daarna wordt alles bijgebeitst. Het gebouw dateert van 1515 en is in 1695 geheel vernieuwd. Uit dat laatste jaar dateert ook de preekstoel, een monument van snijwerk.

N. R. Ct., 10 Maart '19.

Middelburg. — Eenige jaren geleden heeft de gemeenteraad van Middelburg besloten, de schilderijen behorende tot de Stedelijke Oudheidkamer successievelijk te doen restaureeren door den heer D. de Wild te 's-Gravenhage. Thans is door de restauratie de voorheen onbekende auteur van enkele schilderijen te voorschijn gekomen. Het portret van den Zeeuwschen admiraal Johan Evertsen bleek te zijn vervaardigd in 1661 door Hendrick

Berckmans, een leerling van Wouwerman en Jordaens, die van 1655 tot zijn dood in 1679 te Middelburg heeft gewerkt.

Een geheel nieuwe schildersnaam kwam te voorschijn op het kapitale gezicht op Middelburg, dat den raadzaal siert, als Lucas Poncras, die in de gildeboeken sinds 1644 voorkomt en in 1650 is overleden, maar van wien geen werken bekend waren. Zijn schilderij heeft meer historische, dan artistieke waarde, hoewel deze laatste geenszins weg te cijferen is.

N. R. Ct., 15 Maart '19.

In het Verslag van den Oudheidkundigen Dienst in *Nederlandsch-Indië* over het derde kwartaal 1918 wordt melding gemaakt van de vondst eener oude Compagnies-begraafplaats nabij het Fort Oranje te *Ternate*; van de zes bewaard gebleven grafsteenen worden de opschriften medegedeeld, die blijken te dateeren uit 1679—1713. Voorts is het den wd controleur, kapitein Vogel, gelukt de door Valentijn bedoelde, in 1608 op de Spanjaarden veroverde »vastigheid op *Djailolo*'' terug te vinden bij Leko aan de Ake Lama in het district Sahoe. Zij blijkt te hebben bestaan uit twee steenen fortjes. In hetzelfde district Sahoe bevindt zich ter hoofdplaats Sosoepoe achter het posthuis een vierkant gemetselde pilaar, waarop in groote letters V. O. C., vermoedelijk een grensteeken eener factorij aldaar.

Het verslag bevat bovendien opgaven van de forten op Halmageira, Tidore, Makjan, Moti, Groot Obi en Soela Senana. Er volgen dan nog korte aantekeningen aangaande de *Obi-eilanden* en het fort te *Senana*; nabij dit laatste zijn ook een viertal grafsteenen, uit 1743—1748, voor den dag gekomen.

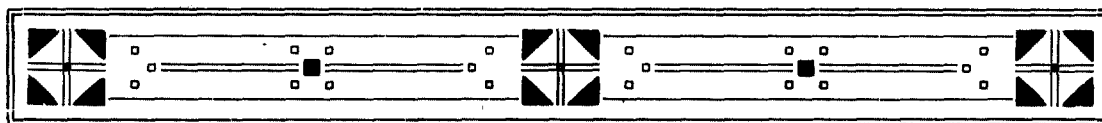
Verbod van uitvoer in Duitsch-Oostenrijk. — Om den uitvoer van kunstwerken, als gevolg van de gewijzigde vermogenstoestanden, tegen te gaan heeft de voorloopige Nationale Vergadering bij wet van 5 December 1918 (Stbl. n°. 90) allen uitvoer van kunst- en kunstnijverheidszaken, praehistorica, handschriften en drukwerken verboden, en tevens ook verkoop van dergelijke zaken en van monumenten door openbare lichamen. De kroon- en familiegoederen van het voormalig keizerlijk huis worden hiermede gelijk gesteld, totdat hierover nader zal zijn beschikt. Uitvoer van werken van levende of nog geen 20 jaar overleden kunstenaars blijft vrij en in bijzondere gevallen kan door het Monumenten-bureau (Staatsdenkmalamte) verlof tot uitvoer worden verleend.

Tegen overtredingen wordt door strenge strafbepalingen gewaakt.

J. C. O.

Verschenen boeken. — Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven. Indexen door C. L. de Leur en G. van Klaveren Pz. Utrecht, 1918. Bij de uitstekende catalogi van de Utrechtsche archieven werd steeds het gebrek aan indexen gevoeld. Door de hier aangekondigde uitgave zal het naslaan der zoo algemeen gewaardeerde catalogi zeer vergemakkelijkt worden.

MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN NIJMEGEN.

Bij het samenstellen eener beschrijving van de overgebleven gebouwen en daartoe behorende kunstwerken eener bepaalde plaats stuit men op de moeilijkheid dat het aanhouden eener zuiver chronologische volgorde ten gevolge kan hebben, dat meermalen tot een zelfde gebouw moet worden teruggekeerd. Daardoor gaat dan het overzicht over de wording van het gebouw verloren.

Bespreekt men daarentegen de gebouwen slechts afzonderlijk, dan blijft te vreezen dat het algemeene overzicht over hetgeen geleidelijk werd, niet tot zijn recht zal komen.

Een middenweg schijnt daarom geboden en wordt door ons ingeslagen door een eenigszins uitgewerkte opsomming naar de tijdsorde te laten volgen door een afzonderlijke beschrijving van de voornaamste der genoemde monumenten, gerangschikt naar hun bijzondere bestemming.

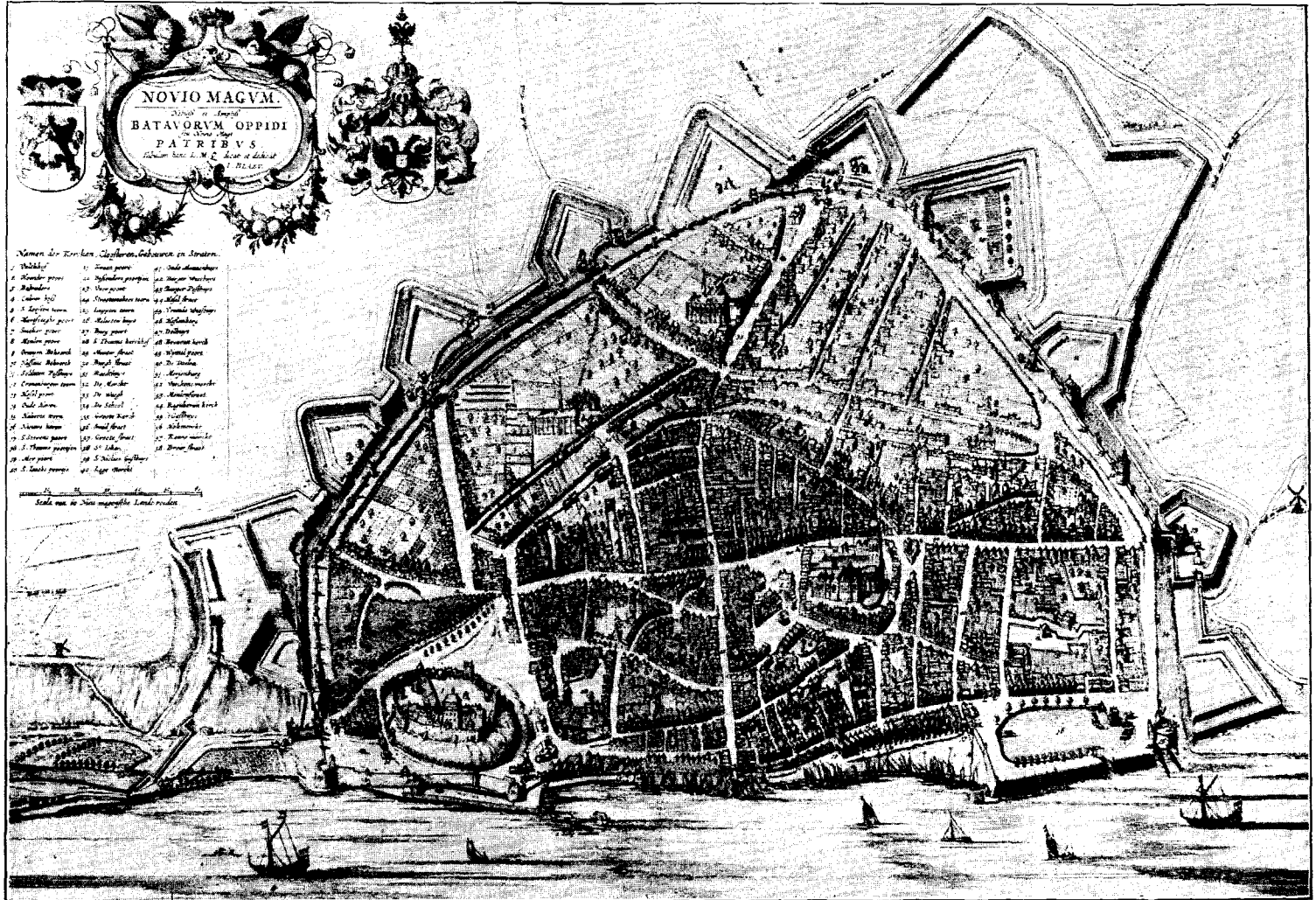
Het bleek onmogelijk daarbij elke herhaling te vermijden, maar, waar zij voorkomt, strekt zij ongetwijfeld tot meerdere duidelijkheid en diene dit den schrijver tot verschooning.

1. Uit de geschiedenis van Nijmegen's wording en hare monumenten.

Nijmegen, dat voor ruim een eeuw geleden nog trotsch ging op het bezit van zijn keizerlijken burcht, een monument van toenmaals meer dan duizendjarigen ouderdom, gold sinds eeuwen als de oudste stad van Nederland.

In een nog bewaard, op steen gebeiteld opschrift uit het jaar 1155, dat Frederik Barbarossa huldigt als den wederoprichter van den keizersburcht, wordt Julius Caesar als haren eersten stichter genoemd en daarmede de oorsprong van de latere stad tot het begin onzer vaderlandsche geschiedenis teruggebracht.

Latere eeuwen zijn niet achtergebleven in het hooghouden dier traditie. De beide Smetiussen, vader en zoon (1590—1617 en 1636—1704), achtereenvolgens predikant te Nijmegen en beiden als verzamelaars harer oudheden en kenners harer geschiedenis vermaard, ijverden ten zeerste voor de bevestiging van den overgeleverden roem der stad, Niet minder krachtig volgde hen hierin de rechtsgeleerde en oudheidkenner Mr. G. C. In de Betouw (1731—1820), de schrijver van zoovele werkjes over de Romeinsche vondsten uit Nijmegen's eerste tijden.

Stadplan uit den Atlas van Blaeu.

In 1733 verscheen voor de 1ste maal Arkstee's berijmde lofspraak op Nijmegen »de Hoofdstad der Batavieren". Het waren voornamelijk de aantekeningen der genoemde oudheidkundigen, die aan deze uitgave, maar vooral aan de latere van 1788, waarde gaven.

Dat Nijmegen de plaats inneemt, die door Tacitus in zijn verhaal van den opstand der Germanen onder Claudius Civilis, als de stad of sterkte der Batavieren wordt genoemd, stond dan ook tot op onzen tijd bij vrijwel de meesten vast.

Streng wetenschappelijk werk, in den geest waarin onze bij uitstek kritisch aangelegde tijd dit opvat, hebben de vroegere onderzoekers en schrijvers evenwel met betrekking tot Nijmegen's geschiedenis niet geleverd. Eerst in de laatste tijden is daarmee begonnen, jammer genoeg, nadat vele voor de wetenschap belangrijke vondsten waren weggesleept en van vele andere de juiste vindplaatsen niet waren opgeteekend.

Nadat gedurende de laatste kwart-eeuw verschillende onderzoekers, ten deele onafhankelijk van elkander, nieuwe bouwstoffen voor de reconstructie van Nijmegen's oudste geschiedenis hadden verzameld ¹⁾, heeft Dr. J. H. Holwerda te Leiden in de allerlaatst verlopen jaren in een te voren nog niet omwoelden bodem, aan de oostzijde der stad, een stelselmatig onderzoek ingesteld, dat in zijn voorloopige uitkomsten een nieuw en helder licht schijnt te werpen op een der belangrijkste vraagpunten van Nijmegen's oudst verleden.

Er waren op dit gebied moeilijkheden overgebleven, die steeds nieuwe verklaringen uitlokten, maar nimmer tot een bevredigende oplossing hebben geleid. De belangrijkste strijd-vraag was ontstaan door het verschil in de

benamingen, die de geschiedbronnen geven aan de plaats, welke met het tegenwoordige Nijmegen schijnt overeen te komen. Tacitus spreekt van »Oppidum Batavorum", Ptolomaeus van »Batavodurum" als hoofdstad der Batavieren. De laatste benaming wordt door Tacitus mede gebruikt, maar onderscheiden van de eerste. Op de kaart van Peutinger staat bij het belangrijke wegenknooppunt, dat met het tegenwoordige Nijmegen samenvalt, de naam »Noviomagus".

Dr. Holwerda heeft nu een kamp naar Germaanschen bouwtrant, maar met

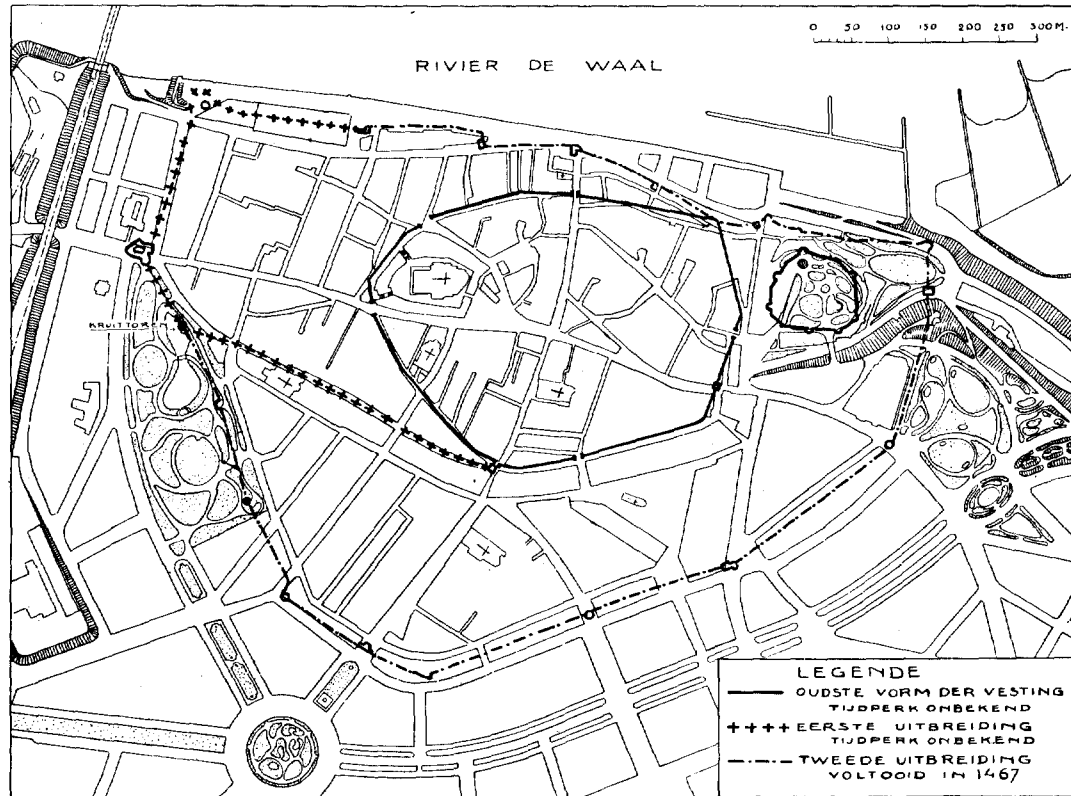
Kronenburgertoren.

---

1) Wij denken hier o. m. aan het belangrijke museum van romeinsche oudheden, dat de heer G. M. Kam te Nijmegen uit eigen middelen heeft opgericht.

overblijfselen van hoofdzakelijk romeinsche beschaving uit het eerste driekwartgedeelte van de 1ste eeuw na Chr. blootgelegd. Het draagt de onmiskenbare sporen van door brand te zijn verwoest. Alle gegevens wijzen op het »Oppidum Batavorum», dat Claudius Civilis, naar het verhaal van Tacitus, niet durfde verdedigen, maar in brand stak, alvorens naar het eiland van zijn stam terug te trekken.

Het is bekend dat het tiende legioen, onder Cerialis, het vluchtende Batavenleger versloeg en achtervolgde en daarna, tot in het begin van de 2de eeuw, in deze streken gelegerd bleef. Dr. Holwerda's nasporingen hebben nu, op nauwelijks 300 meters westwaarts

Ontwikkeling der Vesting.

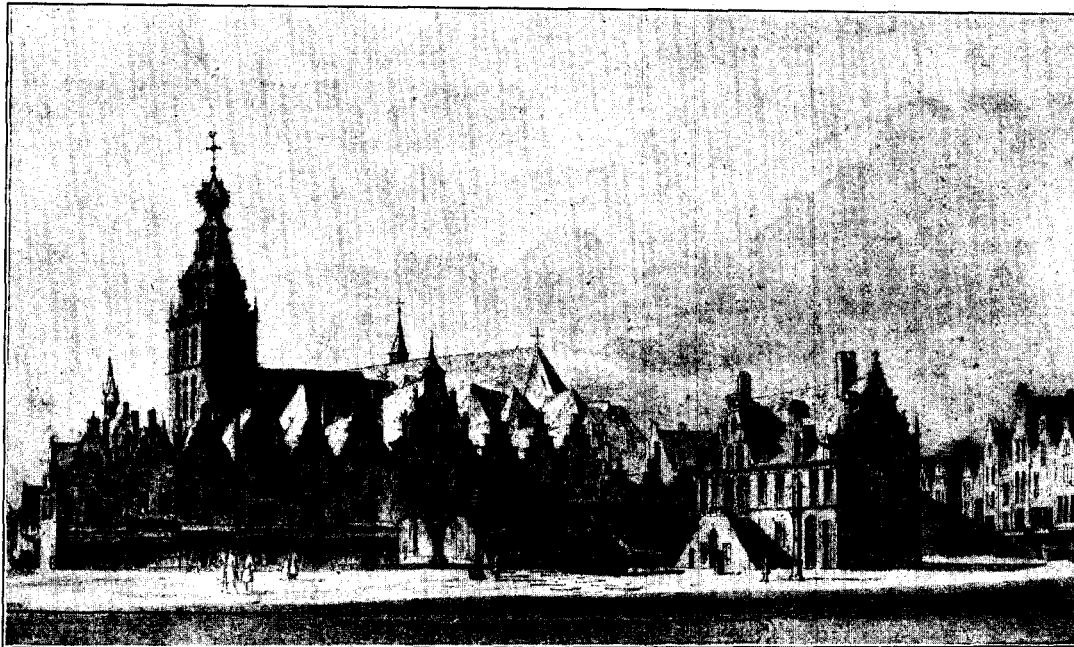
van het Germanenkamp, het bestaan van een tweede kampplaats, maar van zuiver romeinschen oorsprong, aangetoond, dat, blijkens de gevonden scherven, aan hetzelfde, tiende legioen heeft toebehoord.

Is dit kamp, op zich zelf genomen, niet identiek met een »stad», het moet toch de aanleiding gegeven hebben tot de vorming van een nederzetting in zijn nabijheid. Die nederzetting van burgerlijken aard is in den meer vreedzamen tijd, die op de onderdrukking van den opstand volgde, in omvang toegenomen en verkreeg van keizer Trajanus naar wien ook het tiende legioen zich noemde, stadsrecht. Wel is waar bleef ons het

decreet dier verheffing onbekend, maar andere feiten staven op voldoende wijze ons beweren. Talrijke opschriften op gedenkteekenen van soldaten, die hier gelegerd waren, noemen hun vaderstad naar Trajanus: »Ulpus Noviomagus».

Aldus zou bedoelde keizer den grondlegger der stad kunnen genoemd worden en mag men haren ouderdom van omstreeks het jaar 100 na Chr. rekenen.

De aard en het bestek van dit opstel gedoogen niet dat wij in de bijzonderheden der romeinsche voorgeschiedenis van Nijmegen verder doordringen. Belangstellenden verwijzen wij naar de publicaties van Dr. Holwerda's onderzoekingen in het »Bulletin» en elders, zoomede naar het Juni-nummer van het »Bulletin» van 1918, alwaar

Groote Markt. Naar een teekening van Abraham de Haan A^o. 1732.

door Dr. Bijvanck in verband met dit zelfde onderwerp is geschreven.

Evenmin kunnen wij ons hier inlaten met een speciaal onderzoek naar de juiste plaats, die de romeinsche stad zou hebben ingenomen, hetzij dat hiervoor de kern van het tegenwoordige Nijmegen (zie: Van Schevichaven in »Gelre» deel IX), dan wel een terrein ten Westen van de Nieuwe Haven (de voormalige Winseling en Lennepe-kamer), of zelfs nog een andere plaats moet gelden.

Wij volstaan met de mededeeling dat talrijke opgravingen in en onmiddellijk bij Nijmegen getuigen van een onafgebroken verblijf van de Romeinen gedurende de drie eerste eeuwen onzer tijdrekening en een groot deel van de vierde eeuw. In het gemeentelijke museum (voormalige kerk van het klooster Marienburg, op het plein van dien naam),

zoomede in de verzamelingen van den heer G. M. Kam en de paters Jezuïten van het Canisius-College (beide aan den Berg-en-dalschen weg) bestaat overvloedige gelegenheid om aan de opgegraven voorwerpen de verschillende cultuur-perioden dezer eeuwen te bestudeeren.

Uit de hierboven beproefde dateering van den aanvang der geschiedenis van Nijmegen, mag geenszins worden afgeleid dat zij als een onafgebroken geheel kan worden vervolgd. Van de Frankenstammen, die, na vele worstelingen, tegen het einde van de 4de eeuw de Romeinen blijvend zijn opgevolgd, zijn maar weinig sporen overgebleven.

Men zou zelfs geneigd zijn aan te nemen dat deze streken een langdurige periode van ontvolking hebben gekend.

Van den strijd der Franken met het afnemend romeinsch gezag heeft het terrein van den voormaligen burcht een klein tooneel bewaard. Bij het onderzoeken in 1910 van den bodem van het halfroond, dat als »Ruïne" bekend staat, werden binnen dit kleine bestek de geraamten ontdekt van niet minder dan zes gevallen strijders, waarvan twee door de daarnaast gevonden zwaarden, als Germanen (Franken) werden herkend.

Overigens zwijgt de geschreven geschiedenis van Nijmegen ten eenenmale over den tijd, die tusschen het vertrek der Romeinen en het optreden van Karel den Groote verliep.

Volgens den Kroniek van Smetius, zou in 692, of daaromtrent (alzo onder Pepijn van Herstal), te Nijmegen de eerste christelijke kerk zijn gesticht. Willem van Berchen, de 15de-eeuwsche Geldersche kroniekschrijver, vermeldt het feit alleen als geschied onder »een der Pepijns". Op welken grond beider beweren steunt is onbekend. Daar

Wapenstein der Molenpoort, A^o. 1532.

de H. Willebrord, na zijn terugkeer in 691 uit Rome, te Buren, Tiel en Dorestad (Wijk bij Duurstede) predikte, is het niet onwaarschijnlijk dat hij het ook te Nijmegen deed, dat alsdan reeds een stad van eenige beteekenis zou moeten geweest zijn.

Dat Nijmegen in het tijdperk der worsteling tusschen Franken en Friezen (7de en 8ste eeuw) niet wordt genoemd, is gereedelijk te verklaren door hare ligging. Het zwaartepunt van den strijd was Dorestad, dat als de sleutel gold van den toegang tot Friesland van zee uit. Zomin als Utrecht en Tiel handelsplaatsen van beteekenis waren, kon het nog meer oostelijk gelegen Nijmegen tot bloei geraken; terwijl daarenboven de Rijn en geenszins de Waal, toenmaals de hoofdverkeersweg te water was.

Eerst toen de Noormannen in de 9de eeuw Dorestad en andere plaatsen aan den Rijn te zwaar bestookten en de Friesche handelaren hun geluk langs den beter beschermden bovenrijn, in Keulen en Mainz, gingen beproeven, schijnt de Waal drukker scheepvaart gekend te hebben en kan ook Nijmegen tot meer welvaart zijn gekomen.

Dat evenwel de Merovingische vorsten, evenals hunne voorgangers de Romeinen, in Nijmegen een burcht, of sterkte bezaten lijdt geen twijfel.

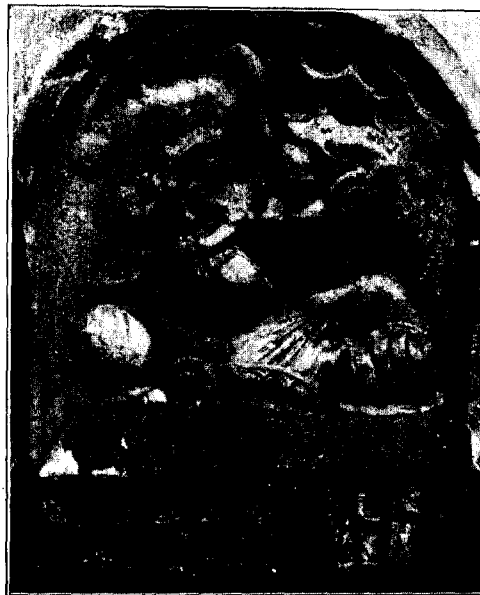
Karel de Groote verleent aldaar reeds in 777 »palatio publico» schenkingen aan het bisdom Utrecht, in een tijd, toen hij zeker nog niet met den bouw van een nieuwe palts was begonnen. Waarschijnlijk werd daartoe eerst bij zijn tweede bezoek in 806 besloten en liet de keizer bij zijn dood in 814 het bouwwerk onvoltooid achter.

Lodewijk de Vrome (814—840), Karel's opvolger, die herhaaldelijk te Nijmegen verblijf hield, zou dan het werk van zijn vader grootendeels, zoo niet geheel, hebben voltooid. Tijdens den landdag, dien hij er in 830 hield, stroomde volgens de kroniekschrijvers »geheel Germanie» naar Nijmegen te zamen. Dit zou getuigen voor de uitbreiding, die de nabij den burcht gelegen stad inmiddels had ondergaan, want de burcht zelf, hoe grootsch ook aangelegd, was ongetwijfeld te klein om het gevolg van zooveel vorsten te herbergen.

De beteekenis, die de stad Nijmegen door Karel's burchtbouw had gekregen, heeft zij door de eeuwen heen weten te handhaven. Haar eigenlijke geschiedenis vangt dan ook met den tijd van den grooten Franken-koning en Romeinschkeizer aan en valt aanvankelijk met die van de palts te zamen. Nadat bij het verdrag van Meerssen in 870 een blijvende grens tusschen de gebieden van Lodewijk den Duitscher en Karel den Kalen tot stand was gekomen, kwamen Nijmegen en de burcht aan het duitche rijk.

Het waren de dagen, waarin de Noormannen aanzienlijke gedeelten van Europa bestookten. In 880 drongen zij binnen het nog onversterkte Nijmegen, dat zij met een hoogen wal en een gracht omringden, waarna zij zich ter overwintering in het koninklijke paleis verschansten. Lodewijk III, de zoon en opvolger van Lodewijk den Duitscher, belegerde de indringers, die een verdrag met hem sloten, de opgeworpen vestingwerken slechtten en het paleis verbrandden.

Voor de laatste maal plunderden Noorsche benden in 925 de toen nog steeds open stad. Met behulp van de burchtbezetting werden zij verdreven en nu brak voor Nijmegen een tijdperk aan van rust.

Wapenstein der Hezelpoort, A^o. 1533.

Verschillende Duitsche keizers vertoefden achtereenvolgens in de keizerlijke palts, totdat deze in 1047 bij een strijd tusschen Hendrik III en Godfried van Lotharingen, tot den grond toe werd verbrand. De kroniekschrijvers, die ons dit feit verhalen, zijn eenstemmig in hun lof over de pracht van het gebouw en de grootte van het verlies, dat geleden werd.

De burcht blijft nu voorloopig onbewoond. Eerst in 1064 verschijnt er met Hendrik IV weer een Duitsch keizer, maar het paleis had zijn waardigheid ingeboet en bleef in verval, totdat de van grootsche idealen vervulde keizer Frederik Barbarossa besloot het in zijn ouden luister te herstellen (1155). Die herstelling stond vrijwel met een geheele verbouwing gelijk en vormde met hare muren en torens den eigenlijken kern van het kasteel, zooals de eeuwen ons dit, helaas slechts in beeld, hebben overgeleverd.

Karel de Grootte had ten behoeve van de paltshofhouding een uitgestrekt gebied

aan zijn stichting verbonden, het latere »Rijk van Nijmegen», waarvan een groot gedeelte, te zamen met de stad, thans nog als Gemeente een in zekeren zin zelfstandig geheel uitmaakt.

Gedurende de middeleeuwen waren Burcht en »Rijk» rijksgrond. De stad kon moeilijk onbeschermd blijven en moet reeds betrekkelijk vroeg ommuurd zijn geweest, maar het tijdstip harer bevestiging is onbekend.

In 1230 verhief keizer Hendrik VIII Nijmegen tot rijksstad, waarbij hij haar dezelfde rechten schonk, die Aken en andere rijkssteden genoten. Zij had derhalve toen reeds stads-

Wapenstein der Hezelpoort, A^o. 1541.

recht, waaruit wederom volgt, dat zij in elk geval bevestigd was. De burcht lag nog immer buiten de veste.

Toen graaf Willem II van Holland in 1247 tot Roomsch-koning verkozen was, verpandde hij nog in hetzelfde jaar den burcht met diens domein en de stad aan zijn neef Otto II van Gelderland, daar hij geld noodig had om zijn kroning te Aken te bewerken. Dit pandschap werd daarna verzaamd, maar is nimmer ingelost, zoodat Nijmegen, ofschoon Rijkseigendom, Geldersch bleef. Eerst bij den vrede van Munster in 1648 werd het verband met het Duitsche rijk verbroken.

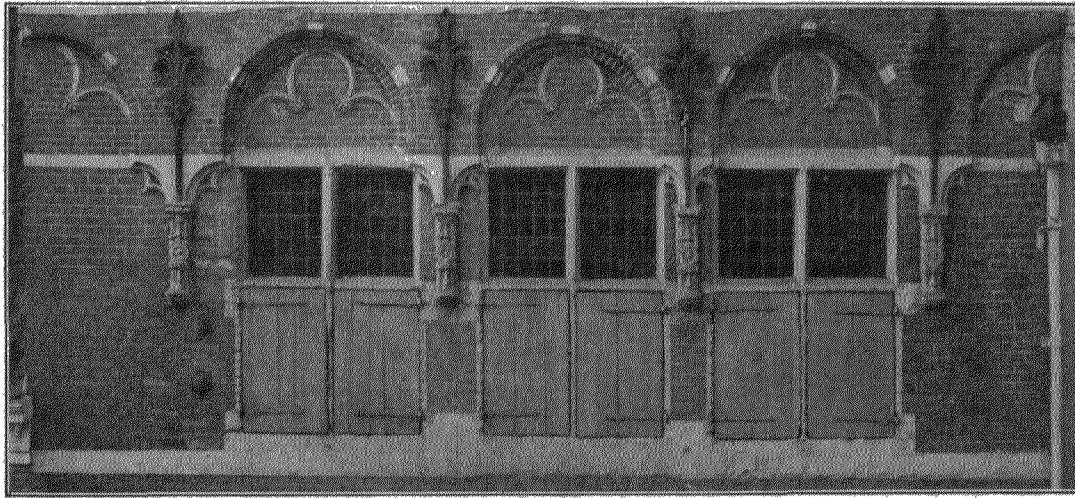
Van lieverlede gingen nu onder het Geldersch bestuur de waardigheid en het gezag van den burcht verloren. Ten slotte kwam zelfs het bezit van het »Rijk» aan de stad. Van den burcht gescheiden, bleef zij niettemin daarvan in zekere mate afhankelijk, maar in de 2de helft der XV^{de} eeuw breidde zij hare grenzen, die reeds vroeger naar het

Westen waren uitgelegd, ook naar het Zuiden en Oosten uit. Toen dit werk in 1467 was voltooid, bevond zich ook de burcht binnen hare muren. Van de vermoedelijke ontwikkeling der vesting geven wij in de bijgaande afbeelding een overzicht.

De Geldersche vorsten hadden van nu af met den wil der stad rekening te houden. Niemand ondervond dit meer dan de laatste hunner, Karel van Egmond, toen de burgerij in 1537 de versterkingen sloopte, die hij ter beteugeling der stad aan den burcht had laten aanbrengen.

Enkele herinneringen aan de XVde eeuwsche vestingwerken zijn bij de slooping der vestingwerken, tusschen de jaren 1879 en 1886, gespaard gebleven, met name de Kronenburgertoren, — een machtig met boogfriesen gesierd baksteenwerk in het naar hem genoemde park aan de Westzijde der stad — en een gedeelte van den oostelijken vesting-

Fragment van een gevel aan de Hezelstraat, omstr. 1545.

muur met uitvaltoentje in het Hunerpark. De Kronenburgertoren geeft vermoedelijk de plaats aan, waar de XVde eeuwsche vestingmuur aan het toenmaals instand gehouden gedeelte van den westelijken verdedigingsmuur aansloot. Niet onwaarschijnlijk bestond de toren toen reeds, want in 1420 wordt een »Neye toeren bij der Heselpoorten» genoemd.

Toen Nijmegen voor de eerste maal ommuurd werd, lag de Kerspelkerk, die aan St. Geertruid gewijd was, buiten hare Oostpoort, tegenover den burcht. Reeds onmiddellijk na de verpanding besloot de nieuwe burchtheer met het oog op de veiligheid van zijn kasteel, of, zooals het heette, omdat de burgerij in oorlogstijd van het gebruik harer kerk verstoken was, de kerk te doen verwijderen. Hij schonk daarom aan de stad een ruim terrein aan de Westzijde der tegenwoordige (en ook wel toenmalige) markt met de bestemming om daarop een nieuwe kerk te bouwen. Met den bouw werd spoedig daarop begonnen. In 1253 was het koor gereed en in 1272 werd de voltooide kerk ter eere van

de H. Maagd en den H. Stephanus gewijd. Van dit oogenblik af, tot tegen het einde der XVIde eeuw werd zij voortdurend vergroot, of omgebouwd.

Naast de hoofdkerk, waren er in de XIIIde eeuw ook kleinere kapellen in de stad. Een dier kapellen, aan de Broerstraat, werd in 1292 aan eenige volgelingen van den H. Dominicus toegewezen, die er een klooster vestigden, dat aanvankelijk van slechts geringen omvang was. De kapel werd in 1375 vervangen door de in hoofdzaak nu nog bestaande St. Dominicus- of Broerenkerk. Van het in 1430 vergrootte klooster zijn de kruisgang en eenige andere deelen, ofschoon verbouwd, thans mede nog in wezen.

Deuromlijsting in steen, Snijderstraat,
A^o. 1643.

Was het getal der openbare gebouwen binnen Nijmegen in de XVde eeuw gering en het voorkomen van de meerendeels houten huizen der burgers onaanzienlijk, vrij belangrijk, althans in omvang, waren de geestelijke gestichten. Verscheidene daarvan, die vóór den grooten vestinguitleg buiten de muren waren gelegen, kwamen ten gevolge der stadsuitbreiding daar binnen. Hiertoe behoorden de in 1895 afgebroken Regulierenkerk aan de Molenstraat en het klooster Marienburg, waarvan de kerk, op het plein van dien naam, thans tot Gemeente-museum dient.

Van de overige kloosters en gestichten bleef nagenoeg niets gespaard. Zoo is van het klooster Bethlehem aan den Hessenberg, slechts een zwaar beschadigde gevelsteen over. Van de Commanderij van St. Jan aan de Korenmarkt bleef niets meer dan de romp der kerk, thans in gebruik bij de Waalsche gemeente. Het Observantenklooster, later voor kazerne (de Waalkazerne) ingericht, liet weinig meer dan eenige muren na en in de tegenwoordige Luthersche kerk aan de Groote straat, herkent men slechts met moeite de

vroegere kapel van het St. Jans-gasthuis. Daarentegen is de kapel van het St. Nicolaas-gasthuis aan het straatje, dat den naam »het Glashuis» draagt, nog duidelijk herkenbaar aan een fragment, dat overigens met latere bouwwerken geheel is samengesmolten.

Ter plaatse, waar de eerste kerspelkerk gestaan had, werd omstreeks het midden der XVde eeuw een gedachtenis-kapel gebouwd, die mede aan St. Geertruid werd gewijd. Het gebouw werd bij de verbetering der vestingwerken, omstreeks 1600, grootendeels afgebroken en het overblijvende onder het zand der vestingwal bedolven. Bij den uitleg der stad in 1880, kwam dit gedeelte wederom bloot. Men ziet het thans, wanneer men

onder den wegbrug, die zich in het Hunerpark bij de Belvedere bevindt, doorgaat.

Het belang van Nijmegen als vesting, was oorzaak dat voortdurend, ook na den grooten uitleg in de XVde eeuw, aan hare verdedigingswerken werd gearbeid. In het begin der XVIde eeuw, hoofdzakelijk in het tijdperk tusschen 1530 en 1540, werden verschillende vestingpoorten vernieuwd. Met uitzondering van de Molenpoort, hadden deze thans gesloopte gebouwen weinig of geen architectonische beteekenis. Men kan zich hiervan overtuigen aan de op groote schaal vervaardigde fotografische afbeeldingen in het gemeentemuseum. Belangrijk evenwel zijn de in die poorten ingemetseld-geweest-zijnde stadswapens en opschriftsteenen.

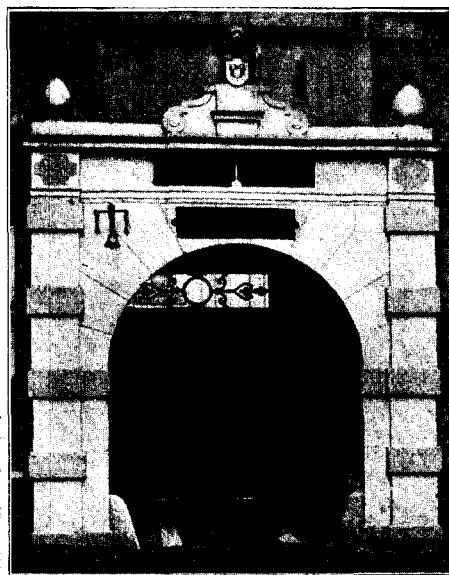
Is het stadswapen van 1532, afkomstig van de Molenpoort, nog geheel gothisch, in een opschriftsteen van de in 1533 herbouwde Hezelpoort komen reeds renaissance-vormen voor. Eenige jaren later, in 1541, wordt deze zelfde poort versierd met drie andere »wapenstukken», het werk van »Mr. Peter van Utrycht», die zijn schilden flankeert door staande kinderfiguren en daarmede zuivere renaissancekunst levert. De genoemde wapen- en opschriftsteenen bevinden zich tegenwoordig met enkele andere in de Gedeputeerden-plaats van het Gemeentehuis, alwaar zij in den Westelijken wand zijn ingemetseld.

Maar niet alleen de verdedigingswerken, ook de openbare gebouwen geven nu, meer dan vroeger, getuigenis van den bloei der stad. Aan de Westzijde der markt stond de lakenhal, vermoedelijk een onaanzienlijk gebouw. Men besloot den gevel te vernieuwen en in 1533 werd met het afbreken begonnen. Eerst na eenige jaren evenwel (1542—1545) verrees het nieuwe front in blauwen hardsteen. Gedeelten van dit werk zijn nog aan de benedengedeelten van de huisgevels zichtbaar. Bijzondere zorg werd besteed aan de middenpartij, tevens de doorgang naar de St. Stevenkerk (de kerkboog), ofschoon het werk in de bouwperiode, die ons nu bezighoudt niet werd voltooid. De onderbouw werd voorloopig van een nooddak voorzien.

Inmiddels werd in de jaren 1554—55 aan het Raadhuis een nieuwe voorbouw (de schepenzaal) toegevoegd en het inwendige met een kostbaar gestoelte verrijkt.

In de St. Stevenskerk ging men voort met in het zuidelijke dwarspand pijlers op te richten en welven te slaan, ofschoon het voltooiingswerk niet meer zoo snel vorderde als weleer.

Dat ook de burgerij kosten over had voor de vernieuwing en verfraaiing harer

Poortje van het Oud Burgeren Gasthuis,
A^o. 1646.

huizen, bewijst een thans in den West-wand der Gedeputeerdenplaats van het Raadhuis ingemetseld gevelfragment in den stijl der Dordtsche vroeg-renaissance. Het is afkomstig van een in 1884 afgebroken gevel aan de Hezelstraat en dateert mede uit het midden der XVI^{de} eeuw.

Weldra zou evenwel de ondernemingsgeest van magistraat en burgerij verminderen. In 1566 braken de eerste godsdiensttwisten te Nijmegen uit. Na veel strijd tusschen de partijen, kwam het in 1579 tot een verdrag. Twee jaren later werd de afzwering van koning Philips ook binnen Nijmegen's muren afgekondigd. Maar in 1585 bracht Parma de stad opnieuw onder Spaansch gezag, waaronder zij bleef totdat Maurits haar in 1591, na een beleg, voor goed aan de Unie teruggaf.

Poortje van het Oud Burgeren Gasthuis,
A^o. 1646.

De bouwbedrijvigheid, die middelerwijl had gerust, leefde nu weder op. Een eerste werk was het vernieuwen der in 1590 afgeschoten torenspits. In 1593 werd daartoe de steenen romp hersteld. De bouw van de spits volgde in 1605. Gelijktijdig werd nu de onvoltooid gebleven kerkboog van een bovenbouw voorzien, waarbij, aan de Marktzijde vooral, geen kosten werden gespaard. Maar hiermede was voor het openbare plein nog niet genoeg gedaan. In 1612 maakt het in 1592 aldaar gebouwde vleeschhuis plaats voor een nieuw en grootscher gebouw, waarin waag en vleeschhal gelijkvloers, de burger- en garnizoenswachten boven ondergebracht werden.

In denzelfden tijd verzezen ter weerszijden van den kerkboog huisgevels in »vlaamschen» stijl, waarvan enkele fragmenten nog over zijn. Tegenover den kerkboog, aan het oostelijke einde van het marktplein, bewijzen de thans overpleisterde resten van een huisgevel in Floris-stijl, dat de bouwlust algemeen was.

Blijkens hetgeen oude afbeeldingen van gebouwen als toevallig geven moeten in de eerstvolgende jaren nog vele burgerhuizen verbeterd, of zelfs geheel nieuw gebouwd zijn. Opvallend is evenwel het kleine aantal der tot ons gekomen overblijfsels. Tendeede is dit zeker het gevolg van het feit dat het openbare gezag nagenoeg geen gebouwen van beteekenis liet oprichten. Als uit de eerste helft der XVII^{de} eeuw afkomstig, rekenen wij daartoe alleen de »Belvedere», die in 1646 boven een verdedigingstoren werd opgetrokken en de »Gallerij» aan de Waalkade, uit dien zelfden tijd een kleine beurs,

waarvan slechts een enkele travée, in een politiewachtpost ingemetseld, is overgebleven.

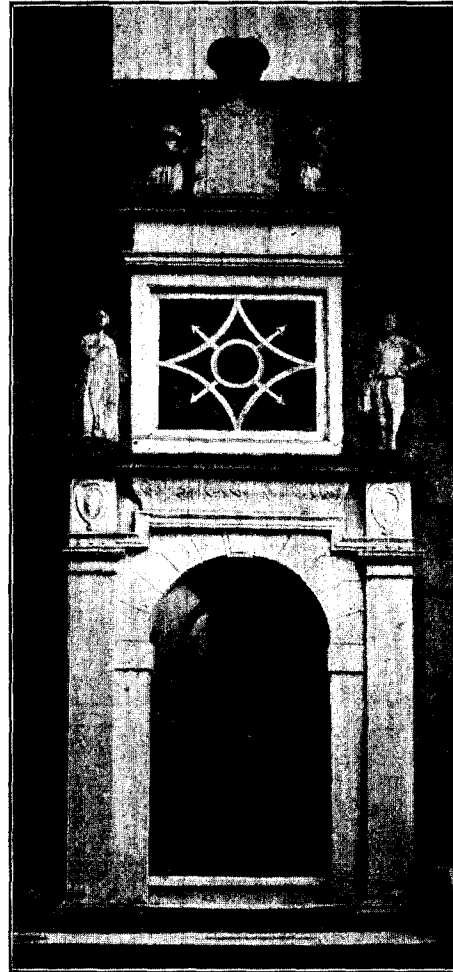
Voor het overige bepalen de overblijfsels van bouw- of ambachtsbedrijvigheid uit dit tijdperk zich tot eenige steenen deuromlijstingen en poortjes, zooals een deuromlijsting van 1643 in de Snijderstraat en twee gasthuispoortjes, achtereenvolgens van 1645 en 1646 in het Oud Burgeren gasthuis aan de Molenstraat. Voor den ingang van het tegenwoordige R. K. weeshuis (op de binnenplaats), dat in 1638 tot Arme-kinderen-weeshuis werd ingericht en in 1643—1649 werd vergroot, bevindt zich een deuromlijsting van steen uit de 1ste helft der XVIIde eeuw, waarvan echter het bovenste gedeelte met venster niet meer aan den oorspronkelijken vorm beantwoordt.

Aan de Waalkade ziet men nog het fragment van een gevel met overstek van het jaar 1641. Het bovengedeelte wordt door beeldhouwde, houten consoles ondersteund.

Het bestuur van het Protestantsche Weeshuis aan de Bagijnestraat liet in 1645 den voor-gevel van het gebouw vernieuwen en koos tot bouwmeester Salomon de Bray, wiens werk tot op heden, ofschoon niet ongeschonden, bewaard is gebleven. Overpleisterde gevelfragmenten met festoen-versieringen uit 1648, zijn aan de Houtmarkt zichtbaar aan twee gevels met overigens laat-middeleeuwsche vormen.

De ambachtskunst van dit tijdperk bleef het best bewaard in sommige meubels der St. Stevenskerk, zooals de preekstoel van 1639 van Joost Jacobs te Amsterdam, een tochtportaal van 1632, het Heerengestoelte van 1644 en het doophek van 1652 door den Nijmeegschen meester Cornelis Hermansz Schaeff.

Met deze opsomming zijn wij genaderd tot in de tweede helft der XVIIde eeuw. Openbare gebouwen uit dit tijdperk kennen wij nagenoeg niet. Als daartoe behoorende, noemen wij de poort der Kwartierlijke Akademie in bak- en natuursteen van 1655 (in 1894 overgebracht naar den Zuidelijken wand der Gedeputeerden-plaats) en de toegangspoort tot de voormalige vertrekken van de Gedeputeerden der Geldersche kwartieren van 1663 aan de Westzijde van den oorspronkelijken Raadhuisgevel. De Windmolenpoort

Deuromlijsting in steen van het R. K. Weeshuis, A^o. 1643 (?).

(gesloopt in 1860) kreeg in 1691 aan hare Noordzijde een nieuwen gevel (afbeelding bij Arkstee), waarbij boven de poortdoorgang de kolossale orde van Palladio, doorgaande over drie verdiepingen, is toegepast.

Wij vinden dezen bouwtrant thans nog aan enkele partikuliere woonhuizen te Nijmegen van omstreeks 1660, of iets later, zooals aan het tegenwoordig voor Bijzondere school ingerichte huis aan het Kelfkenbosch n°. 19. Blijkens den in 1669 door H. Veltmann van Kleef op grooten schaal geschilderden plattegrond der stad (in het Gemeentemuseum)

Deuromlijsting in steen van het Prot. Weeshuis,
A°. 1645.

had de middenpartij oorspronkelijk een fronton en was het, nu gepleisterde gevelvlak met zijn nauw aaneengesloten Ionische pilasters in baksteen gemetseld. Een overeenkomstig voorbeeld, maar in de dorische orde, geeft het huis Lagemarkt n°. 34, dat aan den achtergevel (in den tuin) nog een uit fragmenten samengesteld steenen poortje bezit met cartouche, waarin het jaarcijfer 1685. Bij beide gebouwen rijzen de pilasters van den grond op. Een voorbeeld op kleiner schaal, dat de kolossale orde alleen in de verdieping vertoont, geeft het huis aan de Groote Markt n°. 7 met fronton boven het middengedeelte van de kroonlijst. De onderbouw is geheel veranderd en de gevel thans geverfd. Op het genoemde, geschilderde stadsplan komt ook op den N. O. hoek van het Kelfkensbosch een woonhuis met noordelijken voorgevel in Palladio-stijl voor, dat vermoedelijk in 1668 is gebouwd. In de XVIIIde eeuw is het tot zijn tegenwoordigen staat gebracht, waarbij de voorgevel naar het Westen werd gekeerd.

Bleek de stad karig in het stichten van gebouwen, voor den inwendigen luister van het Raadhuis had zij steeds middelen beschikbaar. Bij de afzonderlijke beschrijving van dit gebouw komen wij daarop nog nader terug.

Nog spaarzamer dan de XVIIde eeuw, liet ons de XVIIIde bouwwerken van eenige beteekenis na. Van stadswege werden er geen gesticht. Ook de werkzaamheden in het Raadhuis zijn gering. Het overgeblevene beperkt zich tot een enkelen schoorsteen (kamer van den secretaris) en sommige gestucadoorde plafonds en wanden. Aan de Westzijde van het Kelfkensbosch verrees in 1749 een hardsteen pomp, waarvan het

front thans als museumstuk aan een der wanden van de Gedeputeerden-plaats is opgesteld.

Van de partikuliere woningen van eenige beteekenis uit de genoemde eeuw zijn er nog enkele over, maar geen harer bleef intact. Hiervan is het reeds hierboven aangeduide, in 1762 omgebouwde huis aan het Kelfkensbosch n°. 27 het belangrijkste. De gevel is eenvoudig, maar spreekt door zijn goede verhoudingen. De rijk gesneden omlijsting van het venster boven de hoofddeur werd omstreeks 1885 verwijderd, daar zij geheel vergaan was. Naast den gevel zijn twee hardsteenen hekpijlers opgesteld, die om hun vorm vermeldenswaardig zijn. Binnenshuis trekt het stucadoorwerk de aandacht en in de »zaal» ook de marmeren schoorsteen met gestucadoorde spiegel-omraming.

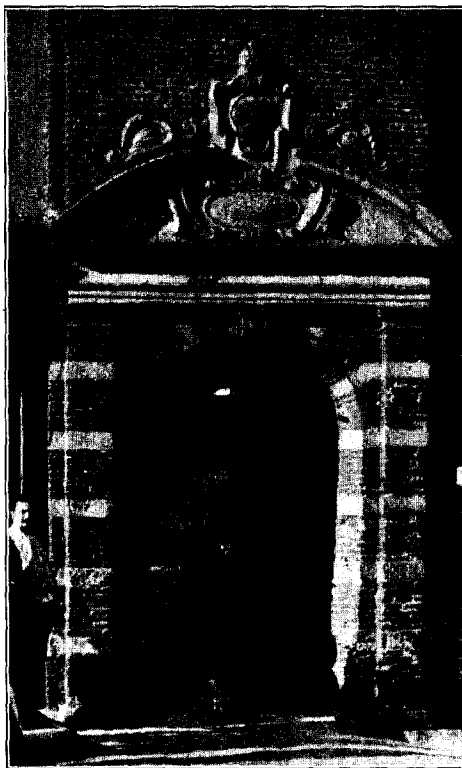
Het huis aan de Lange Burchtstraat n°. 24 is een ander voorbeeld van deftigen bouw. De gevel is, evenals die van het onmiddellijk hierboven genoemde woonhuis, in baksteen opgetrokken. De deur heeft een (geverfde) omlijsting van steen, waarboven een venster met gesneden omraming van hout. Zowel door zijn verhoudingen als in het algemeene voorkomen staat de gevel merklijk achter bij dien van het huis aan het Kelfkensbosch.

Een thans geheel verbouwde, vroeg-XVIIIde eeuwsche gevel van het huis aan de Lage Markt n°. 14, heeft in de verdieping de herinnering aan zijn voormaligen tooi bewaard in een met meerminden versierde houten vensteromlijsting.

Hier en daar zijn nog eenige geveltoppen van XVIIIde eeuwsche woonhuizen bewaard, zooals in de Hezelstraat (n°. 33), in de Grootestraat (n°. 26) en elders. Zij hebben echter weinig architectonische beteekenis, vooral wanneer men ze vergelijkt met vele andere, die toen ter tijd elders in ons land tot stand kwamen.

In het reeds genoemde huis aan het Kelfkensbosch n°. 19 (thans Bijzondere School) bevindt zich een trappenhuis, waarin de trap met leuning en het stukadoorwerk uit het laatste gedeelte der XVIIIde eeuw (vermoedelijk 1762), de aandacht waard zijn.

Uit de eerste helft der XIXde eeuw vallen slechts twee gebouwen en dan nog volledigheidshalve te vermelden. In de eerste plaats noemen wij den in 1839 door den stadsarchitect P. van der Kemp gebouwen schouwburg, waarvan alleen de voorgevel intact bleef. De zijgevel werd gewijzigd en ontsierd door het aanbrengen van brandgalerijen.

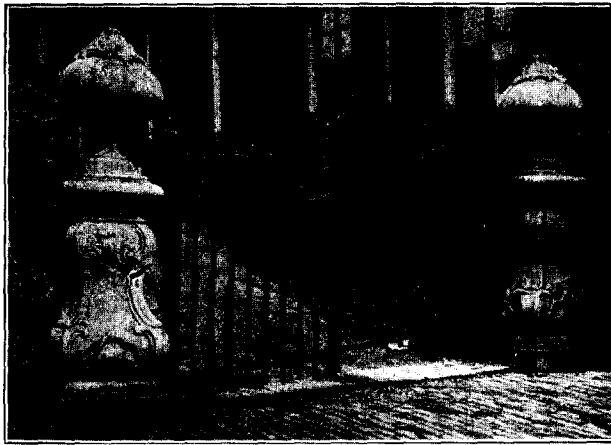
Poortje der kwartierlijke Akademie, A^o. 1655.
(Vóór de overbrenging naar de Gedeputeerden plaats).

Het inwendige is nagenoeg geheel verbouwd. Ondanks het dorre, dat den voorgevel eigen is, doet hij als afsluiting van de Burchtstraat niet kwaad. Zekere rust is daarenboven aan het geheel niet te ontzeggen.

Van dezelfde hand is de gevel van het Oud-Burgenen gasthuis in de Molenstraat, die in 1849 is opgetrokken.

2. Het Valkhof.

De naam »Valkhof» waaronder de voormalige Keizersburcht te Nijmegen vrij algemeen bekend staat, behoorde in de Middeneeuwen uitsluitend aan het nu nog eveneens geheeten plein, dat tusschen het kasteel en de meest nabij zijnde stadspoort (de Burcht-poort) was gelegen en waar de valkenkooien van den burggraaf stonden.

Tuinhek met hardsteenen pijlers, naast het huis Kelfkensbosch No. 27.

Tegenwoordig wordt ook de plaats, waar het kasteel gestaan heeft, welke tot wandelpark dient, Valkhof genoemd. Ten tijde van de slooping (1796) sprak men van den »Fursten-domsburcht», maar het mag niet ontkend worden dat de thans in gebruik zijnde benaming hare rechten heeft. Reeds op het in 1572 uitgegeven stadsplan van Braun en Hogenberg wordt de burcht als »Den Wallick hof» aangeduid, en in vele stukken, zoo van vroeger als later tijd, keert dezelfde naam in allerlei spellingen terug.

De oorsprong van het burcht-kasteel is zeer oud. Met zekerheid

weten wij dat Karel de Groote in 777 te Nijmegen een rijks-palts (palatium publicum) bezat, alwaar hij toen een schenking aan het bisdom Utrecht deed. 's Keizers tijdgenoot en levensbeschrijver, Eginhard, vermeldt dat de vorst te Nijmegen den bouw van een nieuw paleis begon (inchoavit). Op goede gronden moet worden aangenomen dat dit in zijn laatste regeeringsjaren geschiedde en dat zijn zoon en opvolger, Lodewijk de Vrome, den bouw voleinde.

Van dezen paleisbouw is weinig meer overgebleven dan de oudste deelen der achthoekige kapel, in den N.-W.-hoek van de wandelplaats en nog is het onzeker of zelfs die gedeelten niet tot een jongeren tijd behooren. Het geheel is een rondbouw, waarbij een zestienhoekige omgang in twee verdiepingen een achtzijdigen kern omsluit, die in elke verdieping door half rond getoogde openingen met den omgang gemeenschap heeft. In het midden van de openingen der verdieping zijn deelzuiltjes opgesteld, die de op dubbele toogjes rustende boogvullingen ondersteunen. De afstand tusschen twee tegen-

overgestelde zijden van den kern bedraagt 6.25 meter, de breedte van den omgang 1.98 meter. De ingeschreven cirkel van den buitenomtrek heeft een middellijn van 13.53 meter. De pijlerdikte bedraagt 0.727 meter, de dikte van den buitenmuur 0.96 meter. Het oorspronkelijke werk was geheel in tufsteen opgetrokken. Hiervan zijn nog over: de achthoekige kern, de westelijke voorhal (met keizersloge in de verdieping) en vier vakken van den buitenmuur, ten N. van den ingang.

Aan de westzijde van het tweede voorname overblijfsel van den (lateren) burcht, de zoogenaamde »Ruïne», die deel uitmaakt van Frederik Barbarossa's paleisherstelling, bevindt zich zoowel onder als boven den grond, eenig metselwerk in tufsteen, dat mede tot de oudste bouwperiode van het kasteel moet gerekend worden. Het zijn de overblijfselen van een muur en diens fundeering, welke laatste vóór-karolingisch kan zijn (deel der palts, waarin Karel de Groote in 777 verblijf hield?), terwijl de muur-overblijfsels zelf dan tot Karel's eigen schepping zouden behooren.

Het is voornamelijk de aard der gebezigde metselspecie, die hier den weg wijst. De fundeering, die na-romeinsch is (getuige: de aardlaag met haar inhoud, waarin zij verzónken werd), is gemetseld van tufsteen in mortel van eenvoudig kalk en zand. In de mortel van den daarop rustenden en jongeren muur is overvloedig baksteenpoeder gemengd, waardoor zij rood gekleurd is. Bij de slooping van het paleis in 1796 en '97 werden enorme hoeveelheden dergelijke mortel als waardeloos materiaal in den bodem achtergelaten, na van de tufsteen, die zij had verbonden, gescheiden te zijn. Maar ook vinden wij dezelfde mortelsoort vastgehecht aan steenblokken, die van de slooping afkomstig, om hun beteekenis bewaard bleven (romeinsche gedenksteen, architectuur-fragmenten). Andere steenblokken, waarop de sporen van roode mortel zichtbaar zijn, werden bij den bouw der burchtkapel aan sommige harer pijlers opnieuw verwerkt. In hare fundeering treft men zelfs brokstukken van roode mortel, die, op zich zelf, als werksteen zijn gebezigd. De kapel en hare fundeering zijn evenwel in gewone mortel van kalk en grindhoudend zand opgetrokken.

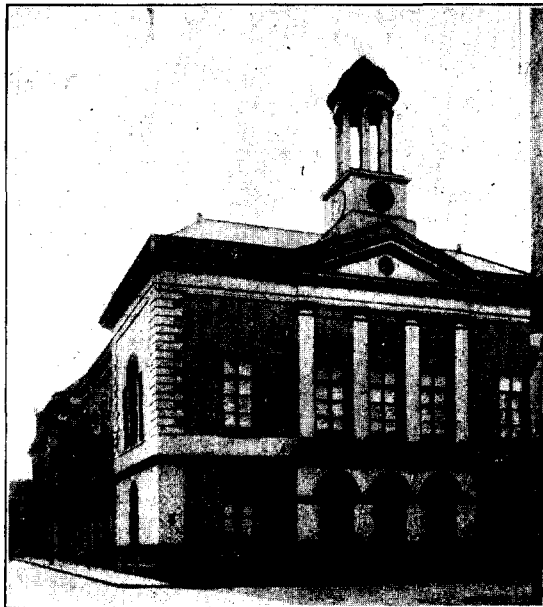

Schoorsteen met spiegel in het huis Kelfkensbosch N°. 27.

Hieruit volgt dat de kapel later is gebouwd dan het belangrijke werk, waarvan de roode mortel achter bleef. Mag men dit laatste — onder meer om de daarin verwerkte romeinsche bouwfragmenten — tot de schepping van Karel den Groote rekenen, dan behoort de achthoekige kapel tot een jongere bouwperiode, hetzij dan tot die der voltooiing onder Lodewijk den Vrome, hetzij tot een nog jongeren tijd.

Uit de oude kronieken weten wij dat de burcht door de Noormannen in de 9de eeuw in brand werd gestoken en verwoest. Dat hij herbouwd werd, blijkt uit de keizerbezoeken, die na dien tijd plaats hadden en uit het feit dat bij de vermelding eener tweede verwoesting in 1047, het paleis om zijn sterkte en schoonheid overvloedig wordt geroemd.

Een herbouwing der burchtkapel omstreeks het begin der 10de eeuw is dus aan-

Voorgevel van den Stadsschouwburg, A°. 1839.

nemelijk te achten en zou dan onder koning Swentibold moeten hebben plaats gehad. Met dit tijdstip zou de teerlingvorm der zuilkapiteelen in de galerij-togen overeenkomen, wanneer voor het eerste optreden van dien vorm de gebruikelijke dateering wordt aangehouden. Men kan aan het monument aantonen dat de deelzuiltjes met de daarop rustende dubbele boogjes tot den oorspronkelijken bouw der kapel behooren.

Nu zijn er evenwel andere gegevens, die voor een hooger en ouderdom der kapel pleiten. Het gebouw is volgens bepaalde verhoudingen met groote zorg ontworpen, waarbij de romeinsche voet als eenheidsmaat is gebruikt. De vensters vertoonen diepe nissen met uitwijkende dagzijden alleen aan de binnenzijde, terwijl zich aan de buitenzijde ondiepe nissen zonder afschui-

ning bevinden. De versiering van den toog boven den hoofdingang, waarbij natuursteenblokken met roode (romeinsche) tegels-op-hun-kant afwisselen, heeft een uitgesproken archaisch karakter en past volkomen bij hetgeen de Merovingische tijd ons overleverde. Hetzelfde karakter vertoont de wijze van behakken der welfsteen in verscheidene togen der galerij-openingen. De voegen zijn daar nml. zooveel mogelijk *liggend* gehouden, in tegenstelling met de *radiale* richting, zoodat de sluitsteen ten slotte wigvormig moest worden toegespitst. Een juiste dateering van het hoogst belangrijke monument blijft echter moeilijk en zal misschien nimmer mogelijk zijn.

De kapel werd in den loop der eeuwen gedeeltelijk verbouwd, maar behield geheel haar grondvorm. In het begin der XVde eeuw werden elf wandvakken van den buiten-

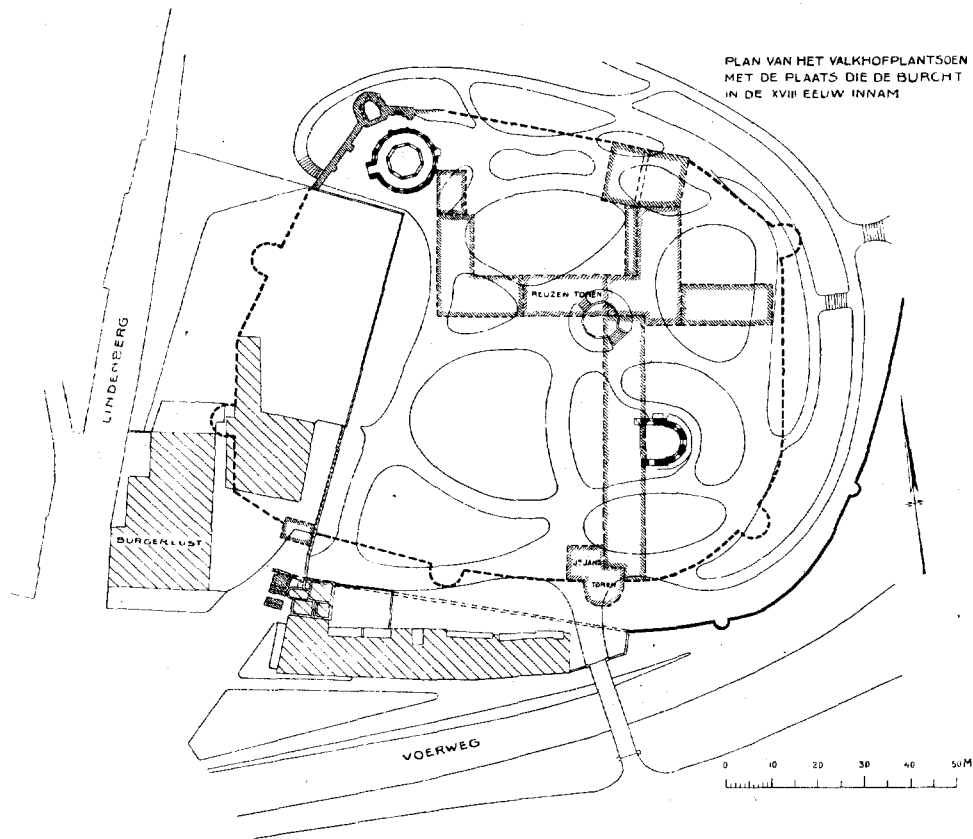
muur in baksteenmetselwerk vernieuwd, waaronder ook het oostelijke wandvak, dat vermoedelijk door een koornis werd gevormd. Aangezien ter plaatse ook de oorspronkelijke

Achthoekige Valkhofkapel.

fundering werd weggebroken, missen wij de gegevens om over den oudsten toestand van het koor iets met zekerheid te zeggen.

De middenbouw (de kern) werd bij de gedeeltelijke vernieuwing in den vorm van een verdedigingstoren met schietgaten, hooger dan oorspronkelijk en mede in baksteen opgetrokken. Ter hoogte van de onderkant der schietgaten werd toen een houten vloer op balken gelegd. De omgang werd tevens in beide verdiepingen van gemetselde kruisgewelven voorzien. Oorspronkelijk waren alleen de benedengalerij en de westelijke uitbouw in beide verdiepingen overwelfd. De bovengalerij had een zichtbare houten bekapping. Het is onzeker of ook de middenruimte oorspronkelijk op die wijze gedekt, dan wel overwelfd was.

Valkhofplantsoen met de plaats, die de burcht in de XVIII^{de} eeuw innam.

Daar de nieuwe baksteenwelfen van de beneden-galerij verhoogde kappen hadden, moest de vloer der bovengalerij hooger worden gelegd dan oorspronkelijk was geschied. Op zijn beurt vereischte dit het hooger leggen van de dorpelplaten in de bovenste galerij-togen en het evenredig inkorten van de deelzuiltjes, die trouwens ook door nieuwe, kortere kunnen vervangen zijn.

Inwendig verdienen de gewelfschilderingen en de versiering van sommige wandvakken met omcirkelde kruisen de aandacht. Zij dateeren zeer stellig van na 1545, toen

de kapel volgens de burggrafelijke rekening *geheel* werd gewit (bezoek van keizer Karel). Vijf en dertig jaren later werd zij bij gelegenheid van de doorreis van koningin Anna, de gemalin van Philips II, zonder kosten te sparen opnieuw opgeknapt. De genoemde schilderijen behooren zoo goed als zeker tot deze restauratie.

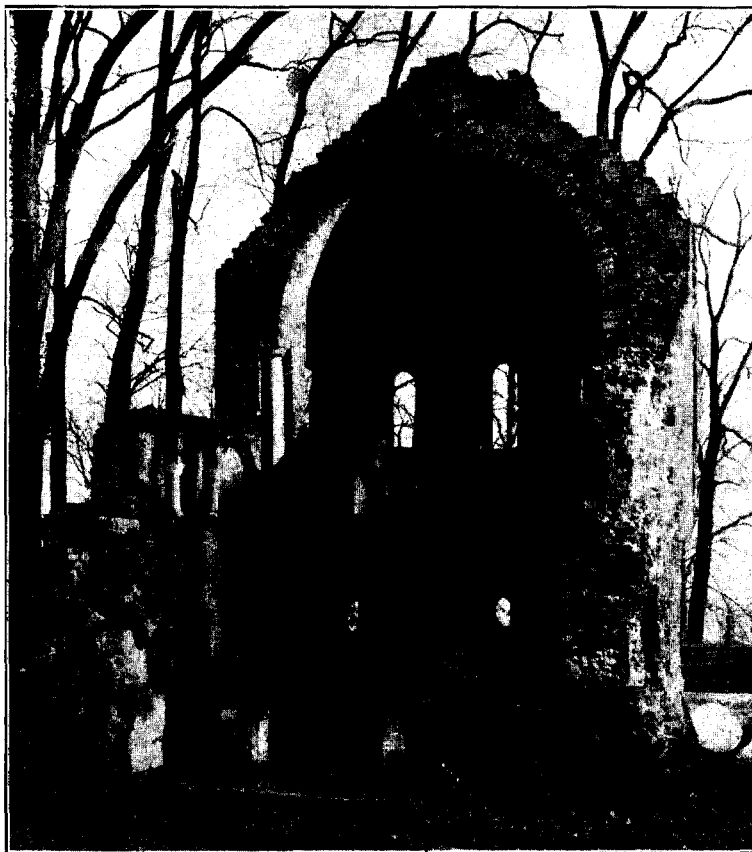
Tusschen 1904 en 1906 werd de kapel voor de laatste maal hersteld. Daarbij is met groote zorg gewaakt voor het behoud en de bescherming van hetgeen door de eeuwen was overgeleverd (zie het »Bulletin» A°. 1907, blz. 1—15).

Van den aanleg van Karel's palts »in zijn geheel» weten wij niets. Het kleine muurfragment langs de Westzijde der Barbarossa-ruïne kan ons natuurlijk hieromtrent niets leeren en het terrein, dat door den voormaligen burcht met zijn pleinen werd ingenomen, is bij de slooping zoo door en door omwoeld, dat ook de toekomst ons wel nimmer meer dan tot heden zal openbaren.

Iets meer weten wij van Barbarossa's burchtherstelling. Wel is waar, werd ook dit werk in den loop der eeuwen (voornamelijk in de XV^{de} eeuw) veranderd, in hoofdzaak bleef het karakter van den

XII^{de} eeuwischen burcht met zijn belfried (den Reuzentoren), ommuring en verdedigings-torens, tot aan de slooping ongeschonden bewaard.

Talrijk zijn de tot ons gekomen burcht-afbeeldingen, vooral die uit de XVIII^{de} eeuw, waaronder een plattegrond, die behoord heeft bij een rapport van het jaar 1725, wegens uit te voeren herstellingswerken. De teekening geeft het dakenplan en is gedeeltelijk figuratief. Aan de hand van dit plan, vroegere afbeeldingen en de weinige overblijfselen, die zich zoowel boven, als onder den grond bevinden, is het mogelijk geweest een

Halfronde koornis van Barbarossa's burchtherstelling, A°. 1155.
Binnenzijde.

reconstructie te ontwerpen van den toestand waarin de burcht zich in het midden der XVIII^{de} eeuw bevond. Wij geven een afbeelding van den omtrek van den plattegrond, waarop, gelijktijdig met den tegenwoordigen parkaanleg, de achthoekige kapel en het halfronde van Barbarossa als nog bestaande en boven den grond oprijzende gedeelten, met zwarte invulling zijn aangegeven. De Noordwestelijke muurtoren met weerszijds aansluitende deelen van den vestingmuur, zoomede deelen van de brug, die

voor de hoofdboort lag, zijn, als onder den grond gelegen, door arceering van de boven den grond zichtbare overblijfsels onderscheiden.

De ringmuur, die door de aanwezigheid van bij de slooping in den grond gelaten baksteenen contreforten ten deele met zekerheid in zijn loop kon worden gevolgd, is op de teekening door een zware, gestippelde lijn afgebeeld. De muurtorens nemen de plaatsen in, die uit de afbeeldingen konden worden opgemaakt.

Bij het inteeekenen van den *buitensten* ringmuur, die evenwel niet tot Frederik's bouw behoort en vermoedelijk uit de XV^{de} eeuw dateert, is het nog aanwezige gedeelte door een getrokken lijn, het vermoedelijk vroeger be-

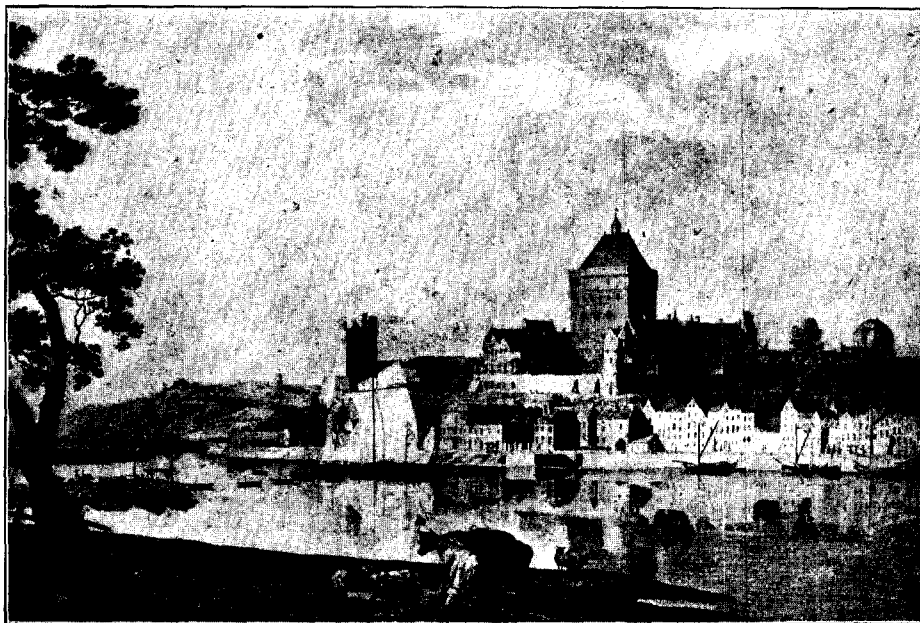
Halfronde koornis van Barbarossa's burchtherstelling, A^o. 1155.
Buitenzijde.

staan hebbende deel door een dubbele gestippelde lijn aangeduid.

Behalve den binnensten ringmuur met zijn bolwerken en hoofdboort, behoorden tot de XII^{de} eeuwse stichting zeer zeker de Reuzentorens en de nog aanwezige koornis. Zoomin als deze, stond de eerste oorspronkelijk op zich zelf, maar verrees vermoedelijk tusschen twee vleugels, die aan zijn smalle zijden aanstieten en waarschijnlijk met de einden naar het noorden ombogen. De koornis sloot met hare westzijde tegen een

langwerpig gebouw, dat aanvankelijk wel niet de lengte zal gehad hebben, die het op onzen plattegrond vertoont.

In de XVde eeuw werd het kasteel uitgebouwd. Was tot nu toe tufsteen als bouw materiaal gebezigd, thans werd baksteen gekozen. Waarschijnlijk werd bij deze gelegenheid het genoemde langwerpige gebouw, zoowel in de richting van den Reuzentoren als naar het zuiden verlengd, waarbij de zuidelijke afsluiting werd gevormd door het optrekken van een der muurtorens (het Jonker Jans-torentje). Ook de naar het noorden ombuigende vleugels, ter weerszijden van den Reuzentoren, zijn waarschijnlijk in dit tijdperk verlengd geworden, waardoor eenerzijds

Valkhofburcht in 1795 naar een teekening van Hendrik Hoogers.

aansluiting werd verkregen met de achthoekige kapel, anderzijds met den Noordelijken vestingmuur.

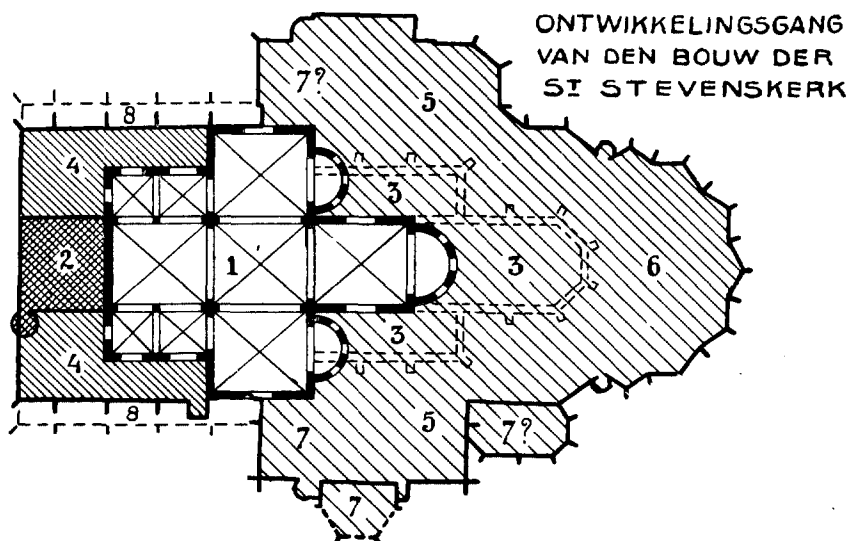
Nog in de XVIde eeuw werd het gebouwen-complex vergroot door de oprichting van een gebouw tusschen den bestaanden vleugel ten Oosten van den reuzentoren en den oostelijken vestingmuur (de prinsenkéuken).

Latere verbouwingen hadden slechts verbeteringen ten gerieve van de bewoners ten doel.

Van het algemeen aanzicht dat de burcht onmiddellijk vóór zijn slooping moet gehad hebben, geven ons de gewasschen en later door Thelott in koper gestoken teekeningen van Hendrik Hoogers uit de jaren 1784 en 1795 een goed denkbeeld. Van de

laatste geven wij hierbij een afbeelding naar het origineel in het Gemeente-museum.

Van de overgebleven onderdeelen van Frederik's paleis bespreken wij hier alleen het half rond, gewoonlijk »Ruïne'' genoemd. Het bestaat uit een rechthoekig gedeelte, waaraan een halfronde nis sluit, die met een halfkoepel is gedekt. De binnen-middellijn meet 6.87 meter. Vermoedelijk sloot aan het rechthoekige en oorspronkelijk waarschijnlijk met een tonwelf gedekte gedeelte westwaarts een kwadraatvormige met een kruisgewelf overdekte ruimte aan, waarvan de zijde alsdan 7.50 meter moet hebben gemeten. Het geheele complex vormde te samen de paleiskapel en was door een tusschenvloer in twee verdiepingen gedeeld. De benedenverdieping was overdekt met kruisgewelven, ten deele rustend op vrijstaande zuiltjes, waarvan eenige, ofschoon geschonden, nog in wezen zijn.

Legende.

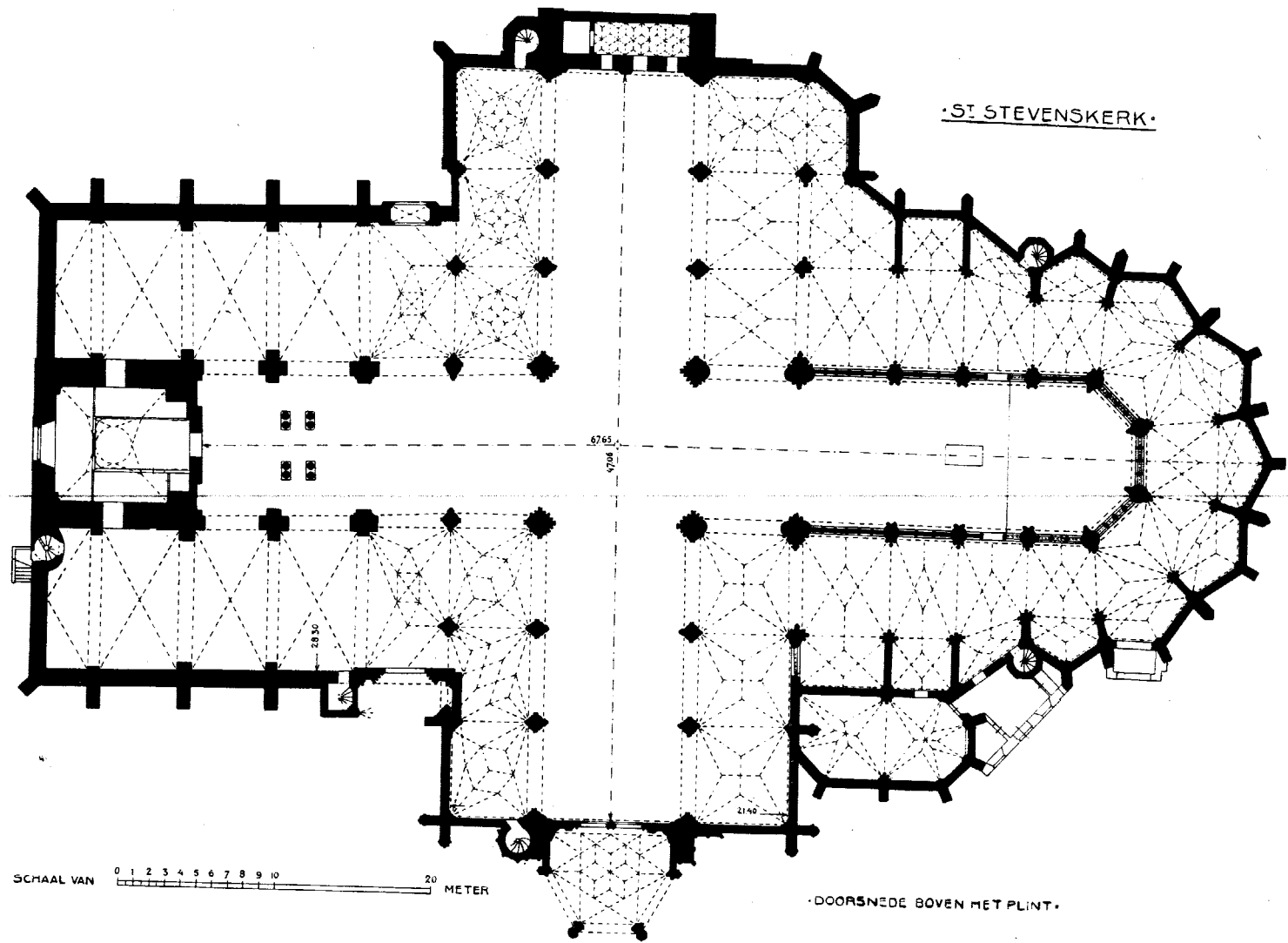
1. Tusschen 1253 en 1272 (afgebroken op de 2 westelijke kruispijlers na). — 2. Tusschen 1272 en 1326 (later verbouwd). — 3. Tusschen 1343 en 1361 (weggebroken, vorm en grootte onbekend). — 4. Tusschen 1371 en 1428. — 5. Omstreeks 1431 (H. Kruiskoor in Zuid: transept). — 6. Tusschen 1423 en 1456. — 7. Pijlers en welven tusschen omstreeks 1550? en 1585. — 8. Niet tot uitvoering gekomen.

De aansluiting dier welven aan de wanden van het half rond zijn duidelijk herkenbaar.

De bovenruimte, die ongetwijfeld door een opening in den vloer met de benedenruimte in gemeenschap stond, was voor de hofhouding, laatstgenoemde voor het garnizoen en dienstponeel bestemd, in den geest der dubbelkapellen te Eger, Neurenberg, Vianden en elders.

De bouwvormen en het ornament komen geheel overeen met die van het ons van elders bekende Rijnsch-romaansch uit den stichtingstijd. Merkwaardig zijn de plaatsing der rondvensters in de assen der lisenen en het niet overeenstemmen der hoogte-indeelingen van binnen- en buitenarchitectuur. Binnen het half rond trekken de beide romeinsche hoekzuilen met hunne wit-marmeren kapiteelen uit den eersten stichtingstijd van den

Grondplan der St. Stevenskerk. (tegenwoordige toestand).

burcht, de aandacht. Drie andere, mede van den burcht afkomstige karolingische kapiteelen zijn binnen het monument te midden van andere bouwfragmenten opgesteld. Zij zijn in bijzonderheden beschreven in het »Bulletin» van Mei 1918.

De meeste der bouwfragmenten, die buiten het halfronde in twee groepen los op elkander gestapeld liggen, zijn van Romeinschen oorsprong en van den ouden burcht afkomstig. Zeer waarschijnlijk behooren zij tot het bouw materiaal, dat Karel de Groot van elders liet aanvoeren.

3. De St. Stevenskerk.

De bouwgeschiedenis van Nijmegen's hoofdkerk is slechts in enkele hoofdtrekken bekend. Het kerkelijk archief ging tijdens de reformatie grootendeels verloren. Voor zoover de geleidelijke wording der kerk betreft, zijn wij uitsluitend aangewezen op hetgeen ons Willem van Berchen, kanunnik der kerk en schrijver van een Geldersche kroniek, die tot even in de 2de helft der XVde eeuw loopt, mededeelt.

Van Berchen's latijnsche beschrijving is niet steeds even duidelijk en geeft hier en daar tot verschillende opvattingen aanleiding. Toch is het mogelijk aan de hand van zijn tekst en hetgeen het monument leert, een algemeen denkbeeld te vormen van den vorm, dien de oorspronkelijke bouw had en de wijzigingen, die de kerk in den loop der jaren onderging. Wat de tijdstippen betreft, waarop de stichting en latere verbouwingen en uitbreidingen plaats hadden, deze zijn uit de kroniek ten deele alleen binnen de grenzen der regeeringsjaren van sommige hertogen bekend, omdat ook van Berchen zich meerendeels daartoe bepaalt.

Het jaar 1249 waarin men begon te bouwen, staat vast. Evenzoo dat het koor in 1253 gereed was en de voltooidde kerk den 7den Sept. 1272 plechtig door Albertus Magnus, wijbisschop van Keulen, ter eere van de H. Maagd en den H. Stephanus werd gewijd.

De vrij lange tijd, die aan den bouw werd besteed, zou kunnen doen denken aan een groot gebouw. Toch was deze eerste kerk, wier toren tijdens de wijding nog gebouwd moest worden, van bescheiden afmetingen. De vorm was die van een grieksch kruis, wiens oostelijke arm vermoedelijk in een halfronde altaarnis eindigde. Waarschijnlijk hadden ook de dwarsarmen aan hunne oostzijden elk een dergelijke, maar kleinere nis, daar van Berchen mededeelt dat de kerk drie altaren had. Aan den westelijken arm sloot ter weerszijden een lagere, overwelfde zijbeuk aan. Ook het schip en de kruisarmen waren vermoedelijk overwelfd, daar de nog bewaard gebleven westelijke kruispijlers binnen hunne inspringende hoeken schalken bergen. Zij eindigen in de bekende knolkapiteelen uit den overgangstijd van romaansch naar gothiek. De inwendige breedte van de kruisarmen bedroeg 8.80 Meter, de vermoedelijke lengte der kerk, in de hoofdas gemeten, ongeveer 36 Meter. Behalve de beide reeds genoemde kruispijlers bleven ons van deze kerk de bovengedeelten der langsmuren van den westelijken arm. Zij zijn in tufsteen gemetseld, hetgeen doet vermoeden dat de geheele kerk uit dit materiaal was opgetrokken, te meer daar ook de

bewaard gebleven deelen van den oudsten toren, die tusschen 1272 en 1326 werd gebouwd, van tufsteen zijn.

Van Berchen deelt mede dat onder Reinoud III (1343—1361) een nieuw koor met zij-koren werd gebouwd, die alle later moesten plaats maken voor het derde, nu nog aanwezige koor.

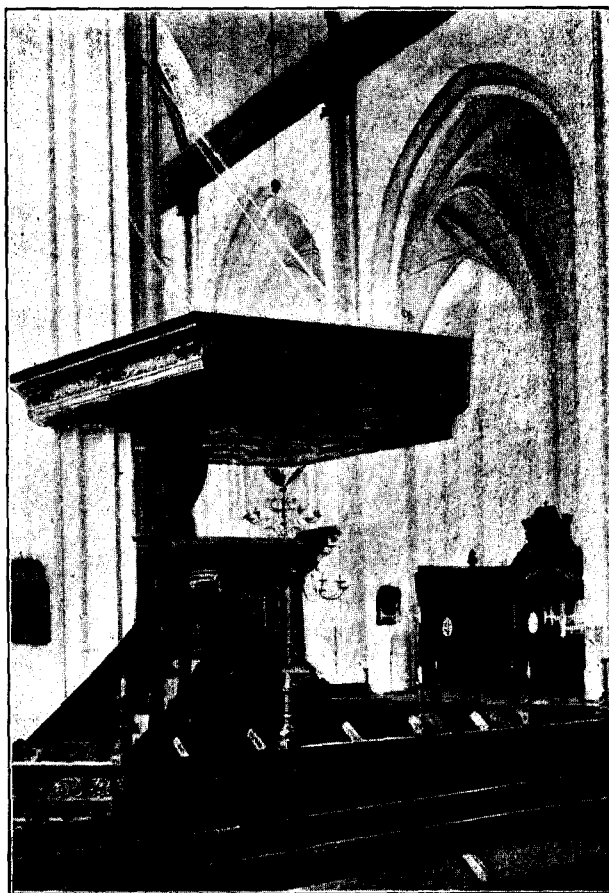
Onder Willem I en Reinoud IV (1371—1428) werden de smalle zijbeuken verbreed en tot aan den westelijken muur van den toren verlengd. Ook dit werk bleef in hoofdzaak behouden. Het werd in baksteen uitgevoerd en met eenvoudige kruiswelfen overdekt. Sommige dier welfen werden (vermoedelijk bij belegeringen) beschadigd en zijn in later tijd in stukadoorwerk nagebootst.

Veel belangrijker waren de werken, die nu volgden. Er was blijkbaar besloten tot de stichting van een grootsch monument, dat al het oude eenmaal moest vervangen, terwijl dit laatste aanvankelijk dienst zou blijven doen.

Dit nieuwe plan beoogde de stichting van een langschip met ter weerszijden een dubbele zijbeuk, een dwarspand, of transept, met enkele zijbeuken en een langgerekt koor met omgang en kapellenkrans. Deze bouw is, als hallenkerk, van het oostelijk einde tot en met het dwarspand gereed gekomen. Of ook een nieuwe toren in het plan was opgenomen, blijft aan gissing overgelaten. Onwaarschijnlijk is het niet.

Volgens van Berchen werd het koor met zijn omgang opgericht tusschen de eerste jaren der regeering van Hertog Arnoud (1423—1456) en zijn tijd, dus de 1ste helft der XV^{de} eeuw, en werd de omgang in 1456 overwelfd.

Uit een brief, die door den stedelijken magistraat in 1431 aan de H. Kruis-Broederschap werd geschreven, weten wij dat deze een zekere som beschikbaar stelde voor den toenmaligen bouw van het H. Kruiskoor. Andere gegevens leeren dat dit koor tot het zuidelijke dwarspand behoorde.

St. Stevenskerk. Middenbeuk¹ met preekstoel en doophek.

Het noordelijke dwarspand moet uit ongeveer denzelfden tijd dateeren als het zuidelijke. Niettemin zijn de westelijke zijbeuken van beide dwarspanden eerst veel later gewelfd. Het stedelijk rekenboek leert ons dat sommige pijlers van den westelijken zijbeuk van het Zuider-transept eerst in 1552 en 1553 zijn opgetrokken.

De middenschepen van kerk en transept waren, blijkens den vorm der pijlers bestemd om in steen te worden overwelfd. Of die welfen inderdaad zijn uitgevoerd mag

St. Stevenskerk. Blick in den noordelijken kooromgang.

betwijfeld worden. In het jaar 1600 kocht de stad het noodige hout om in de kerk »een solderingh te leggen”. Deze zoldering hield het uit tot 1772, toen men begonnen is met het aanbrengen van het nu nog aanwezige »verwulfsel”, een tongewelf van stuc op houten latwerk, dat de middenruimten dekt.

De vraag is gerezen of het oorspronkelijke bouwplan der kerk niet beoogde om eenmaal het middenschip van kerk en transept, als lichtlantaarn, boven de welfen der zijbeuken op te trekken. In hetgeen het monument, ook boven de welfen, te zien geeft ligt geen aanwijzing om zonder diepgaand onderzoek, op die vraag te antwoorden. Misschien zal een dergelijk onderzoek later zekerheid verschaffen.

Met betrekking tot de afmetingen van het kerkgebouw kan worden medegedeeld dat de lengte tusschen toren en buitenwand van de middelste omgangskapel 67.65 meter, die van het transept tusschen de beide sluitmuren 47.06 meter is.

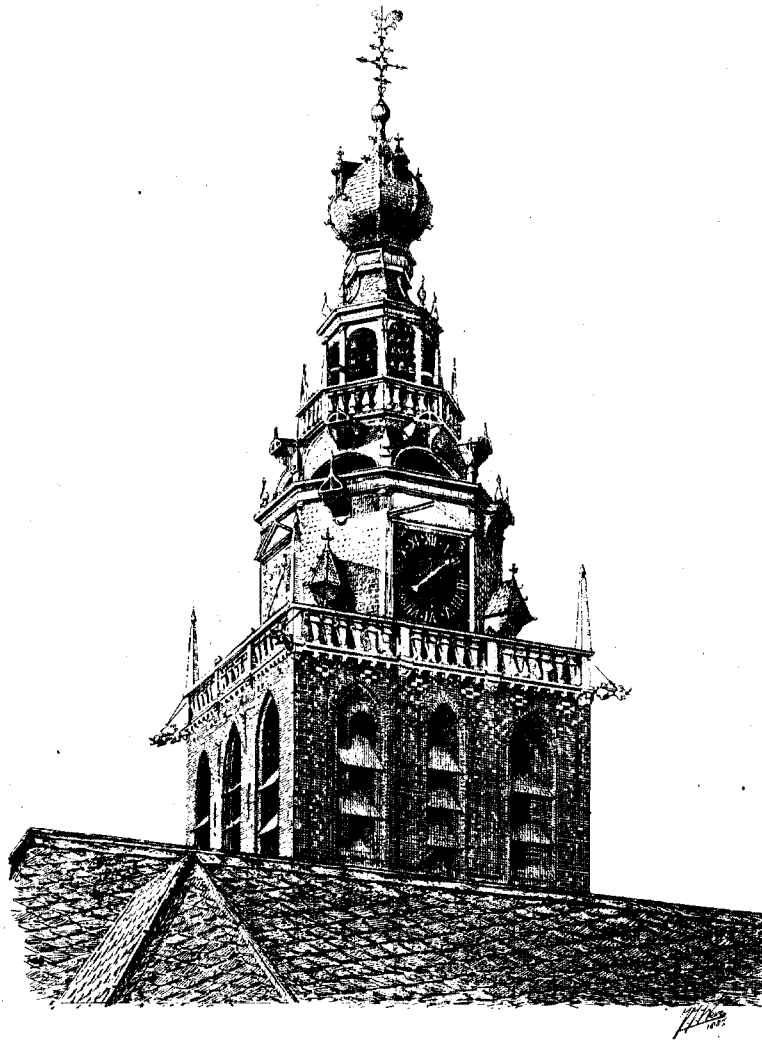
De breedte van het westelijk deel bedraagt tusschen de zijmuren 28.30 meter, die van het dwarspand 21.40 meter. Tot aan den top van het gestucadoorde middenschipgewelf is de kerk 18.35 meter hoog.

De gemetselde gewelven zijn om hun rijke vormen (ster- en netgewelven), de pijlers en draagribben om hunne profileeringen de aandacht waard. In den koorwand met zijn door tralies gesloten openingen, verdienen de deuren als proeven van timmermanskunst nadere beschouwing.

Het gebouw is gemengd, uit baksteen en bergsteen opgetrokken. De laatste is aan de buitenzijden ten deele geheel verweerd, zoodat het hier en daar moeilijk valt de oorspronkelijke vormen in hun ouden staat terug te denken.

Onder de merkwaardigste deelen, die door het weder (en den beeldenstorm?) geleden hebben, behoort het portaal met drie open bogen vóór den zuidelijken dwarsarm, een werk uit de XVIde eeuw, dat getuigt van de liefde, die de stad voor haar hoofdkerk koesterde.

Een vroeger portaal, mede aan de Zuidzijde der kerk en onmiddellijk ten Westen van het dwarspand, is sedert ongeveer de helft der XVIde eeuw afgebroken, maar liet sporen achter, welke op een soortgelijken grondvorm doelen als die, welke het tegenwoordige portaal bezit. De overgebleven architectuur wijst op niet later dan het begin der XVde eeuw, toen de zijbeuken verbreed werden. De verwaarloosde architectuur van deze verbreding, die met het begin van den bouw van het nieuwe dwarspand samenvalt, wijst er op dat zij slechts een tijdelijk

Toren der St. Stevenskerk. (Spits A°. 1605).

werk beoogde, waarbij evenwel voorzien werd dat het een betrekkelijk langen duur zou kunnen hebben. Zelfs de draagkorven onder de welfribben werden, op een enkele uitzondering na, niet afgewerkt.

Hoe onverwachts de voltooiing van het grootsche bouwplan in haren loop werd gestoord, blijkt wel het meest uit het thans naar buiten bloot liggen van het gedeelte

van een hoekpijler met vensteraanzet, rechts van het afgebroken portaal, welke pijler binnenshuis de aansluiting moest vormen van het zuidelijke dwarspand aan den ontworpen buitenmuur van den langbouw. De overwelling van de oostelijke travee van den zijbeuk, kwam zoomin aan de bedoelde Zuidzijde, als in het overeenkomstige vak aan de Noordzijde tot uitvoering. Beide welfvakken werden later in stuc-werk gedicht.

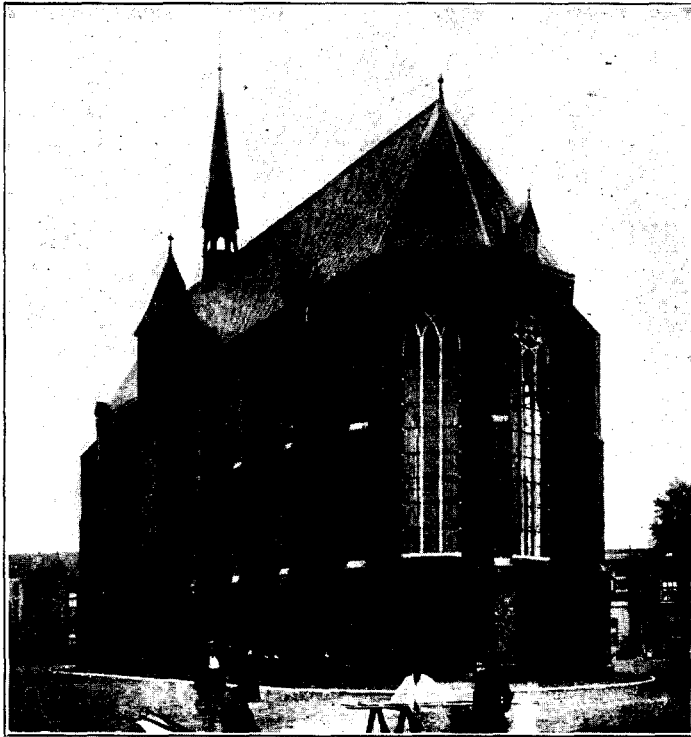
Inwendig was de kerk eenmaal rijk getooid. Het aantal altaren was in 1461 zelfs tot dertig geklommen. De nu alle verdwenen venstertraceeringen omsloten een ten deele kleurige beglazing. Van de veertig vensters die de kerk eenmaal bezat, moesten er, ter

versterking van den bouw, een tiental worden dichtgemetseld.

Van de vele vrijstaande beelden zijn er geen tot ons gekomen, van de figurale beeldhouwwerken slechts twee en dan nog in geschonden staat, nml. een grafteeken met voorstelling van het laatste oordeel boven de zuidelijke deur van den koorwand en een »Aanbedding der drie koningen» boven de deur naar de voormalige »Blok» in den Noordwand van den noordelijken transeptarm.

Het lot der beelden trof ook het meubilair uit den katholieken tijd: het oxaal, de koorbanken, enz.

Bewaard bleef het praalgraf van Anna Catharina van Bourbon, die in 1469 als weduwe van hertog Adolf van

Marienburgkerk. Buitenaanzicht.

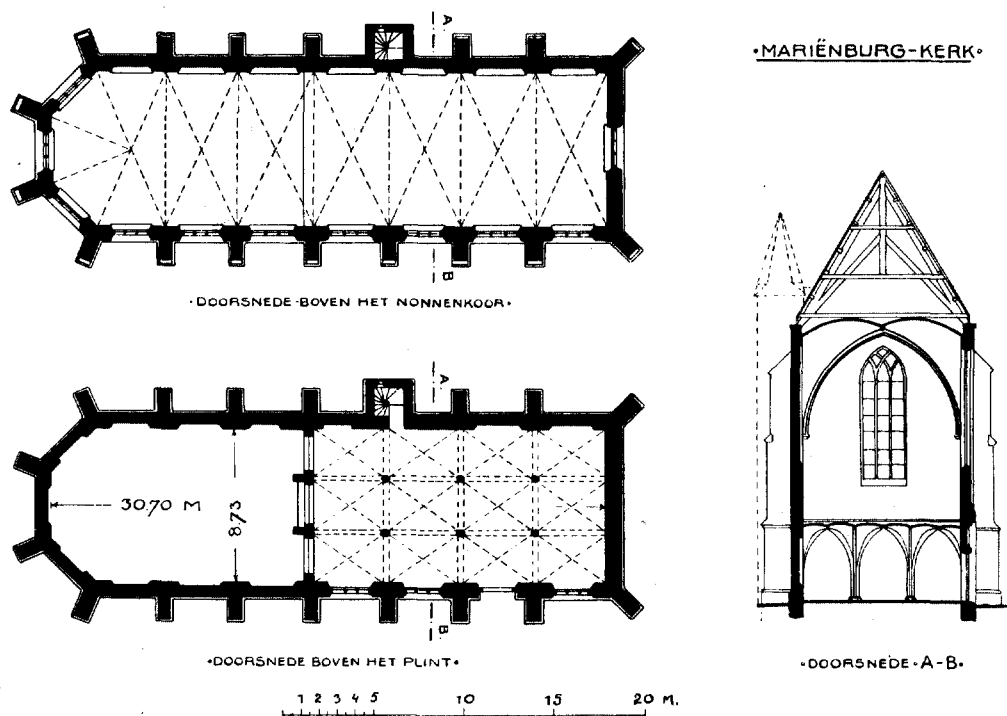
Gelre overleed. Het monument werd voor haren zoon, Karel van Egmond, in 1512 door Willem Loemans van Keulen vervaardigd en bevindt zich boven het graf, binnen het koor. Boven de steenen tombe is de vorstin, ten voeten uit, in koper gegraveerd voorgesteld. Aan de zijden van het koor bevinden zich de mede in koper gegraveerde kwartieren van haar wapen en daaronder de figuren der twaalf apostelen (langzijden) en van kaarsdragende monniken (kopzijden). Het geheel vertoont uitsluitend gothieke vormen.

Behalve dit grafmonument bevinden zich thans binnen het koor en aan diens wand opgesteld, de koperen grafplaten van Thomas Buys, deken en kanunnik der kerk, die in 1570 overleed, en van burgemeester Jacob Leeuwens, gestorven in 1665. Talrijk

zijn de grafzerken in de kerk, waaronder enkele, die niet zonder kunstwaarde zijn.

De latere kerkmeubilering is grootendeels ongeschonden tot ons gekomen. Wij noemen de drie eikenhouten tochtportalen, waarvan twee aan de Zuidzijde, achtereenvolgens uit de jaren 1623 en 1632 (?), en het derde aan de Noordzijde, dat in 1657 is gemaakt, met gebruikmaking van gedeelten der oude kanunnikenbanken van 1577, het werk van Mr. Gaert van Dulcken, den vervaardiger der vierschaar in het Raadhuis.

Het tochtportaal voor de transept-deur (1632 ?) is vermoedelijk van de hand van Mr. Cornelis Schaeff, den Nijmegenaar, die in 1644 het nog aanwezige Heeren-gestoelte en in 1652 het doophek om den preekstoel sneed. Zijn werk geeft duidelijke

Mariëburgkerk. Grondplan en doorsnede.

blijken dat de meubelkunst van zijn vaderstad haar hoogtepunt had overschreden.

Beter is de preekstoel zelve, het werk van Joost Jacobs, kistenmaker te Amsterdam, dat reeds in 1640 was gereed gekomen. De trap is van jonger datum. Zeer tot hun schade zijn de preekstoel en de meeste meubelwerken der kerk thans met een donkerkleurig, dik vernis overtoegen.

In 1771 werd op verzoek van de »Gedeputeerden des kwartiers» tegenover de preekstoel nog een gestoelte opgericht. Sedert Willem V, tijdens zijn verblijf in den burcht, van dit gestoelte gebruik placht te maken, werd het »Prinsengestoelte» genoemd.

De kerk bezit twaalf koperen kronen, waarvan vier groote met 32 of 30 blakers

en acht kleinere voor 16 kaarsen. Zij zijn, niet zonder zachten drang, door de gilden der stad geschonken en met hare wapenschilden getooid. De tijd harer vervaardiging ligt meerendeels tusschen de jaren 1645 en 1660.

Aan de Zuidzijde van het koor, aansluitend aan het zuiderpand, werd vermoedelijk tegen de helft der XVI^{de} eeuw de gerfkamer, of sacristie gebouwd, die thans tot consistoriekamer dient. Zij is overdekt met stergewelven. Aan de Westzijde vertoont zich een der contreforten van het transept, zooals zij door wijziging van den oorspronkelijken toestand in de binnen-architectuur werd opgenomen.

De prachtige orgeltribune en orgelkast, voltooid in 1776, zijn van de hand van Jan Keerberger uit Rotterdam.

3. De St. Stevenskerktoren.

De toren, in of kort na 1273 begonnen, is herhaaldelijk verbouwd. Van het oudste werk bestaan nog gedeelten in tufsteen tot boven de welfkappen van de aansluitende zijbeuken, zoomede een deel van den ronden hoektraptoren, dat in de zuiderzijbeuk zichtbaar is. Het overige deel van den toren, tot aan de houten spits, is van baksteen en aan de buitenzijde ten deele met hetzelfde materiaal nieuw bekleed. De oorspronkelijke vormen gingen daarbij grootendeels verloren.

Biedt het uiterlijk van het torenlichaam dan ook weinig bekoorlijks, de spits met achtzijdig grondvlak, verdiepingsgewijzen opbouw en peervormigen helm, trekt des te meer de aandacht.

De vorige spits, die na een brand in 1566, van het daarop volgende jaar dateerde, werd in 1590 bij het beleg door prins Maurits afgeschoten. In 1592 begon het herstellingswerk aan den romp, waaraan het jaartal 1593 aan de Oostzijde, onder de balustrade, herinnert.

De spits zelve is uitgevoerd naar het ontwerp van Peter Gerritsz Verspeck, Mr. timmerman te Leiden. In 1602 werd dit plan den raad voorgelegd, nadat in het vorige jaar een projekt van andere, ons onbekende hand was afgekeurd. Met de uitvoering werd in 1604 begonnen. Zij kwam in 1605 geheel tot stand. De kosten hadden toen 9755 gld. 13 st. 3 oort beloopen.

Nog geen dertig jaren had de spits gestaan, toen de inmiddels gerezen klachten over bouwvalligheid en vooroverhellen zoozeer toenamen, dat raad moest worden geschaft. Ophouden met luiden bleek onvoldoende, zoodat in 1641 een consult met stadstimmerlieden van elders werd gehouden. Eerst in 1645 werd op advies van de fabrieksmeesters van Leiden en Amsterdam, besloten het geheel inwendig met balken te versterken. Ofschoon nog in 1675 een »oculaire inspectie» door twee raadsleden werd noodig geoordeeld, zijn sedert de klachten geheel verstomd. Wel is waar, helt de spits eenigszins naar het Zuiden over, maar vrees voor haar behoud behoeft niet te worden gekoesterd.

Het uiterlijk voorkomen der spits toont een zekere gedrongenheid, waardoor zij het slanke van vele andere Nederlandsche torenspitsen mist. Ook is de overgang van den vierkanten, steenen romp in den achthoekigen bovenbouw aesthetisch niet tot oplos-

sing gebracht. De peervormige bekroning munt daarentegen uit door haar bevalligen vorm. Jammer genoeg, mist zij sinds lange jaren de naar buiten springende hogels, waarmede eenmaal de hoekribben waren bezet en die ons uit een oude afbeelding (in het gemeente-museum) bekend zijn.

4. De Marienburgkerk.

Het klooster Marienburg, waartoe de thans nog aanwezige kerk behoorde, lag voor den in 1467 voltooiden uitleg der stad, buiten de stadsmuren.

Het is onbekend in welken tijd de kerk werd gebouwd. De bouwvormen behooren in het algemeen tot die van omstreeks de helft der XV^{de} eeuw, zoodat de mogelijkheid niet is uitgesloten dat de kerk is gesticht na de opneming van het klooster binnen de stad.

Het gebouw is merkwaardig als een der weinige voorbeelden van een kerk met nonnenkoor in ons land.

Het grondplan telt zes langwerpige traveeën, aansluitend aan een $\frac{5}{8}$ koor van de breedte der kerk. De vier westelijke traveeën zijn door twee rijen van telkens drie pijlers in drie lage beuken van onderling gelijke breedte verdeeld. De aldus gevormde twaalf velden worden door kruisgewelven overdekt. Onmiddellijk boven deze welven bevindt zich het nonnenkoor, waarvan de vloer zich 4.50 meter boven die der kerk verheft. De geheele lengte der kerk is binnenwerks 30.70 Meter; de breedte 8.73, de hoogte tot aan den sluitsteen der bovenste gewelven 15.25 Meter.

Aan de Zuidzijde, waar zich eenmaal het klooster bevond, heeft de kerk geen vensters. Daarentegen is aan deze zijde de traptoren uitgebouwd, waarvan de trap tot in de kap voert.

De toegang tot de kerk bevindt zich in de 2^e travee aan de Noordzijde, terwijl het nonnenkoor uitsluitend van het klooster uit betreden werd en wel door een nu toegemetselde (van buiten zichtbare) opening aan de Zuidzijde.

De kerk is geheel in baksteen opgetrokken. De raamtraceeringen waren van bergsteen en zijn, tijdens de restauratie in 1910, in dit materiaal vernieuwd. De achtkantige pijlers der benedenkerk zijn van trachiet.

Het gebouw is bij de restauratie ingericht tot museum van oudheden der gemeente, waartoe een geheel vrijstaande, ijzeren binnenbouw in verdiepingen werd opgericht. De eerste verdieping ligt in een zelfde niveau met het nonnenkoor en sluit onmiddellijk hierbij aan.

Van het oude klooster is niets overgebleven. Toen de kerk in 1910 bevrijd werd van de daartegen staande gebouwen van lateren tijd, bleek dat zelfs de fundeeringen van het klooster verdwenen waren.

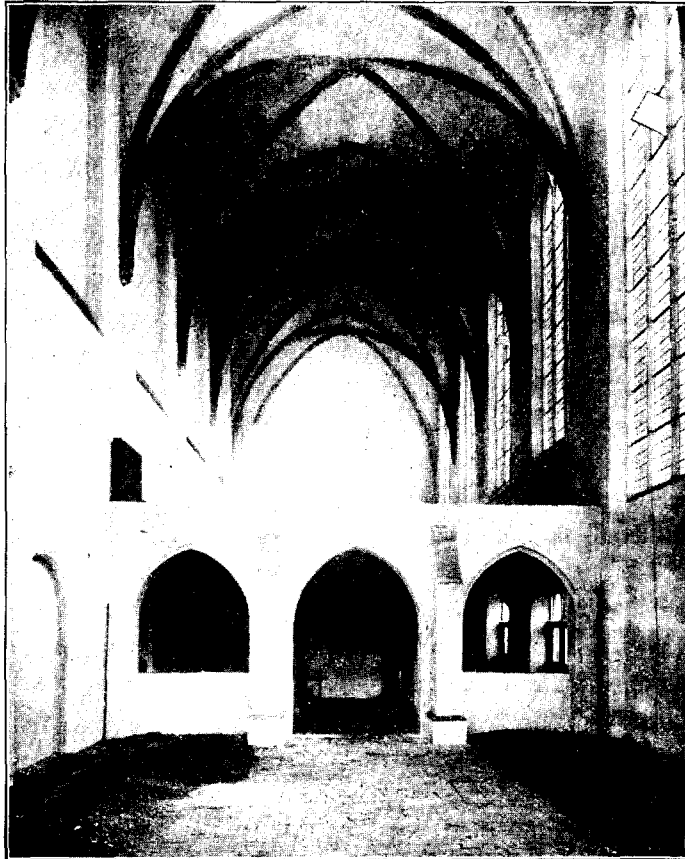
5. Dominikanenkerk en klooster.

In het jaar 1292 werd door de toenmaals jeugdige Orde van den H. Dominicus, op bescheiden voet, binnen Nijmegen een klooster gesticht. Een kapel aan de Broerstraat,

door zekeren Thilman, heer van Ubbergen, gesticht, werd als kloosterkerk ter beschikking gesteld. Eenige aangrenzende woningen dienden voor behuizing.

Toen het aantal kloosterlingen in loop van tijd was toegenomen, werd in 1375, ter plaatse waar tot zolang de kapel stond, een kerk gebouwd. In 1430 volgde, na slooping van inmiddels aangekochte naburige panden, de bouw van een nieuw klooster.

De kerk en ten deele ook het klooster, zijn thans nog in wezen, ofschoon niet

Marienburgkerk. Binnenaanzicht naar het Nonnenkoor (tijdens de restauratie).

geheel meer in oorspronkelijken staat. De eerste werd in 1866 door Dr. P. J. H. Cuypers met een zuidelijke zijbeuk vergroot en in 1885 van een nieuwen gevel met hoektoren voorzien. Van het klooster, dat eenmaal aan vier verschillende straten toegangen had, bestaan nog een deel van de kruisgang en enkele andere overwelfde ruimten.

De kerk, een baksteenbouw, was oorspronkelijk een tweeschepige hallenkerk van negen traveeën. De hoofdbeuk eindigt in een $\frac{5}{8}$ koor en heeft binnenwerks 45.— meter lengte, bij 8,65 meter breedte. De noordelijke beuk, die 4.05 meter breed is, eindigt bij het begin van het koor. De beide oostelijke traveeën dezer zijbeuk zijn door een op gewelven rustenden vloer naar de hoogte in twee deelen verdeeld, waarvan het bovenste voor nachtkoor was bestemd. Oorspronkelijk door

een zijwand van de hoofdbeuk gescheiden, is het door doorbreking van dien wand, bij de jongste restauratie met de hoofdbeuk in gemeenschap gebracht.

De architectuur der kerk is hoogst eenvoudig en bijna zonder eenige versiering. Zelfs de pijlers zijn geheel glad en ongeprofileerd. Toch maakt het inwendige door zijn goede en rijzige verhoudingen een zeer bevredigenden indruk.

De welfen der hoofdbeuk, die tijdens het beleg der Franschen tusschen 1672 en 1675 ernstig beschadigd en in 1685 veiligheidshalve ingeslagen werden, zijn in 1877 vernieuwd.

In 1794 trof opnieuw een bom van het Fransche geschut de kerk, waarbij toren en klokken verloren gingen.

Van de oorspronkelijke buitenarchitectuur bleef een gedeelte bewaard van een met boognissen in baksteenmetselwerk getooiden rand, die onder de goot doorliep en, als voorbeeld van uitgemetselde versiering uit de 14de eeuw, niet geheel zonder belang is.

Van 1579 tot 1808 behoorde de kerk aan de hervormden, die haar tot 1795 voor haar godsdienstoefeningen gebruikten. In 1810 kwam zij weder in het bezit der Dominikaner orde, die van hare terugkeer binnen Nijmegen in 1672 af in de Jodengas was gehuisvest. Een in 1775 aldaar geplaatst eikenhouten altaar met gedreven, verguld-koperen tabernakeldeel (Hemelvaart) bevindt zich thans in de Sacristie der kerk.

6. Het gewandhuis (de lakenhal) met den kerkboog.

De Westzijde der Grootte Markt werd eertijds ingenomen door de lakenhal. In het midden had zij een poort, die toegang gaf naar de St. Stevenskerk (de kerkboog) en in 1480 reeds wordt genoemd.

De verdieping der lakenhal bevatte de zalen, die voor den handel bestemd waren. Zij dienden tevens voor vergaderingen en behoorden in eigendom aan de stad. Daar beneden, met de straat gelijk, bevonden zich kleine woningen, die in het begin der XVI^{de} eeuw gedeeltelijk door de stad verhuurd waren, maar ten deele aan anderen toebehoorden. Het schijnt dat oorspronkelijk ook in de benedenruimte openbaar handel werd gedreven, want nu nog ziet men in de scheidingsmuren der afzonderlijke huizen, gelijkstraats en ter halve diepte dier huizen, hardsteenen pijlers ingemetseld, die naar weerszijden eenigszins buiten de scheidingsmuren voorspringen en rondom schoon bewerkt waren. Zij moeten dus vrijstaand geweest zijn en ondersteunden vermoedelijk zware zolderbalken.

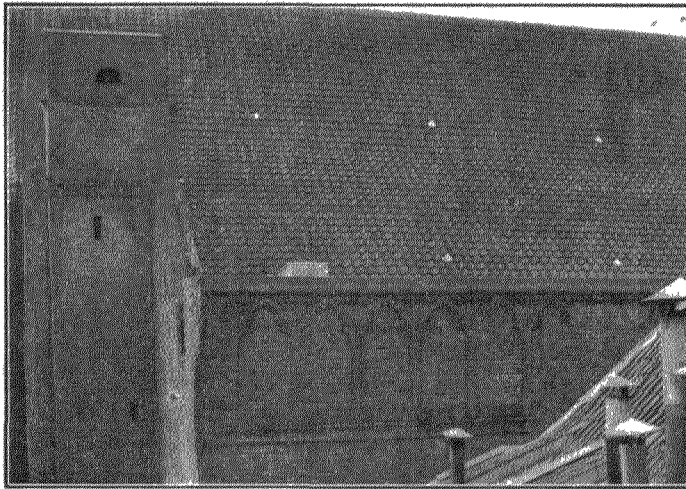
Omstreeks 1531 beraamde de stad plannen van verbouwing en werd met het afbreken der kanteelen begonnen. In 1535 volgde de voorgevel. De stadsmetselaar, Mr. Claes de Waell, ontving in het volgende jaar 15 gln. 12 st. voor het maken van een ontwerp voor den nieuwen bouw.

De arbeid schoot slecht op. Eerst in 1540 werden er nieuwe stappen gedaan en wordt naar Maastricht gereisd om te onderhandelen met Mr. Wilhelm van Noerenborch, die aanneemt »idt gewandhuijs van harde steen te tymmeren" en later als bouwmeester de noodige uitslagen maakt, waarvoor de stad hem deelen van wagenschot verstrekt. Wegens vertraging in de levering van den steen werd het 1542, eer met het opmetselen werd begonnen. In 1545 was het werk gereed.

Van dezen gevel bleven de onderbouw van den tegenwoordigen »Kerkboog" en eenig hardsteenwerk aan de gevels der ten Noorden van den »boog" gelegen huizen over. In deze overblijfselen zijn verschillende meestershanden herkenbaar. Architectonische waarde heeft meer bijzonder hetgeen tot den kerkboog behoort en hiervan weder meer in het bijzonder het Marktfront met den tweeling-boog, zijpijlers en middenpijler. Bij overwegend gothieke detailvormen, valt het renaissance-beeldhouwwerk aan de pijlerhoofden op. Het

is van een eigenaardig karakter, geheel verschillend van dat der colonette-kapiteeltjes binnen den doorgang. Deze laatste, die in zachten steen zijn gekapt, zijn vermoedelijk van de hand van een der kunstenaars, die gelijktijdig de hierna te noemen Apostolische school met beeldhouwwerk versierden.

De dubbele boog van den Marktgevel behoort niet tot het eerste ontwerp. Dit blijkt bij nadere beschouwing van de welfondersteuning binnen den doorgang. Nog tijdens de uitvoering van het werk schijnt dit te zijn gewijzigd, vermoedelijk in verband met een tevens nieuw ontworpen Marktgevel, die dan door Mr. Wilhelm van Neurenberg moet zijn bedacht. Maar ook dit werk werd niet voltooid en kwam niet verder dan tot den bovenkant der welfen. Zoo bleef het vooruitspringende deel van den middenpijler (een dubbelpijler) zonder bestemming, die vermoedelijk bestond in het, naar Neurenbergschen

Gemetselde gootborstwering der St. Dominicus-kerk, A^o. 1375.

trant, ondersteunen van een erker in het midden van den gevel. Boven de welfen van den doorgang werd een nooddak aangebracht, dat eerst in 1605 werd weggebroken, waarna de nu nog aanwezige bovenbouw verrees. Bij die gelegenheid kreeg de erker-pijler een wapenleeuw te dragen.

Een jaar te voren, in November 1604, was Mr. Cornelis Janssen van Delfft, na 31 Aug. ter overkomst te zijn »verschreven», als stadsmetselaar aangesteld. Vermoedelijk werd dus de nieuwe bouw door hem

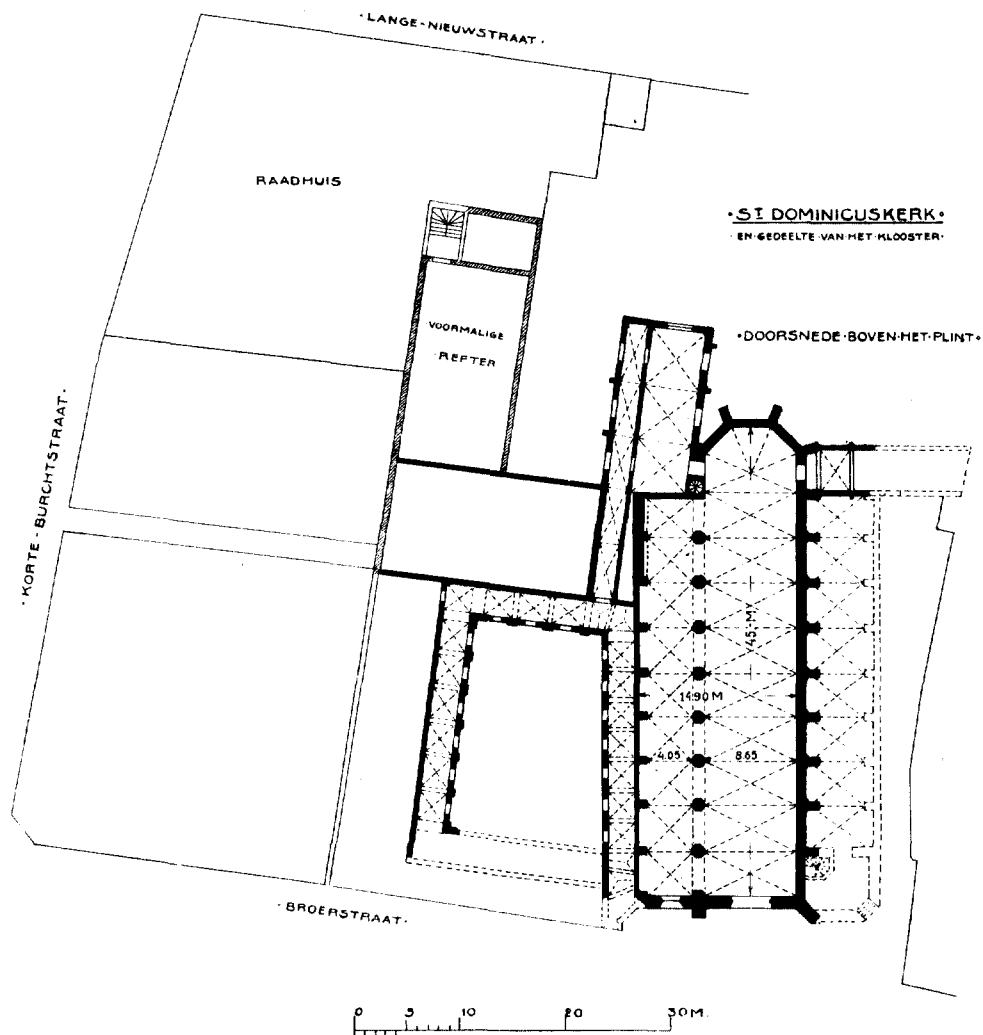
ontworpen. Aan de uitvoering nam hij persoonlijk deel, en hij werd daarbij door de steenhouwers Lambert Lambion en Hendrik van Munster bijgestaan.

Van de beide topgevels is de oostelijke (d. i. de naar de Markt gekeerde) in den geest van Vredeman de Vries ontworpen en rijk versierd. Het beeldhouwwerk (wapenleeuw en leeuwenmaskers) is van hooge kunstwaarde. De westelijke gevel is een eenvoudige trapjesgevel van baksteen met kruiskozijnen en banden van witte natuursteen. Tot versiering dient een aardig mozaïekfries in gekapte baksteen.

Tijdens de voltooiing van den »Kerkboog» deed de lakenhal als zoodanig geen dienst meer. In 1603 reeds stond de stad een gedeelte van haar eigendom aan de eigenaars der daar beneden zich bevindende huisjes af, onder voorwaarde dat de gevels der door hen te bouwen bovenwoningen »uyt eenen handt ende op eenen voet geschiede, soe veel moegelyck volgens idt bestek ende idt patroon dat (de Raad) daarvan gelieven sol te

doen maecken." Hetzelfde geschiedde aan de Noordzijde van den kerkboog, onder beding dat de bovenhuizen »vlaamsche" gevels zouden krijgen. Twee dier geveltjes zijn thans nog in herkenbaren staat aanwezig.

Waarvoor de bovenverdieping van den kerkboog oorspronkelijk diende is niet

Grondplan der St. Dominicuskerk met gedeelte van het klooster.

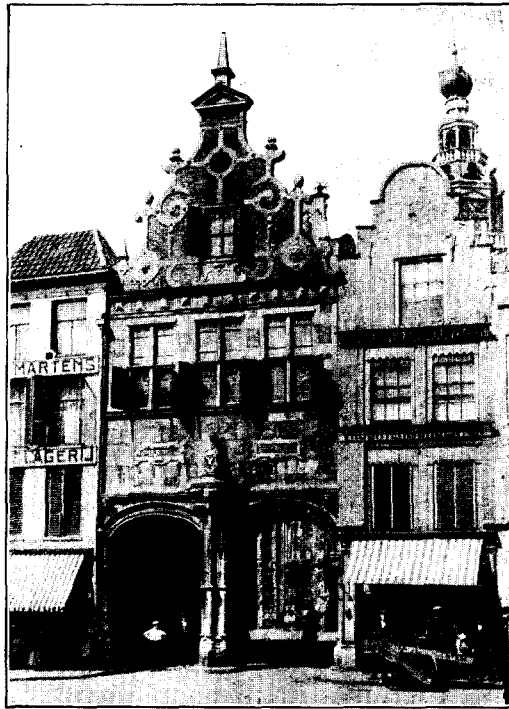
bekend. In 1641 werd zij aan de geneesheeren der stad voor hunne vergaderingen afgestaan. Tegenwoordig is de Gemeentelijke gezondheidscommissie er gevestigd.

7. De Apostolische school.

Wanneer men van de markt komend, onder den kerkboog is doorgestaan ziet men, onmiddelijk links, de voormalige Apostolische school, die thans eenige administratieve

lichamen en een kosteloze muziekschool bergt. Vermoedelijk stond op de zelfde plaats reeds een school, toen de St. Stevenskerk het eerst in gebruik werd genomen. In elk geval bevond zij er zich in 1397, daar in dit jaar een huis aan de Hezelstraat naast »die schoole onzer stad» wordt genoemd.

De geestelijkheid van de St. Stevenskerk, die van de Apostelkerk te Keulen afhankelijk was, had plichten met betrekking tot het in de school te geven onderwijs. Dit verklaart den ons overgeleverden naam van het gebouw. De stad zorgde voor het onderhoud en voerde het beheer. Eerlang veranderde de stadsschool in een latijnsche en 1842 werd zij stedelijk gymnasium. Zij bleef dit tot het jaar 1881, toen een nieuw gebouw aan den Kronenburgersingel als zoodanig in gebruik werd genomen.

Oostgevel van den kerkboog, A°. 1545 en A°. 1605.

In de jaren 1544 en 1545 werd het oorspronkelijke gebouw geheel vernieuwd. Wij kennen deze vernieuwing uit den huidige toestand van het, helaas, deerlijk geschonden monument. Aanvankelijk was het slechts aan een der smalle zijden aangebouwd. De westelijke zijgevel lag nml. aan een zijstraatje (zie het geschilderde stadsplan in het gemeente museum).

De voorgevel, die aan het St. Stevenskerkhof uitkomt, heeft een lengte van 29.30 meter, terwijl de breedte van het gebouw 6.40 meter bedraagt. Ofschoon bij den opbouw van den gevel natuursteen niet al te karig is verwerkt, vertoont deze toch hoofdzakelijk het karakter van den laatmiddeleeuwsche baksteen-architectuur en dankt dit aan de gedrukte nisbogen en de overigens vlakke behandeling. In de benedenverdieping zijn de bogen der wandnissen met gothieke driepassen versierd. Ook de omlijsting van het wapenschild boven de deur en die van het groote paneel der verdieping daarboven, zijn nog gothiek door hare vormen. Daarentegen wordt de renaissance gehuldigd in de profileeringen en decoratieve versieringen van den horizontalen gevelband en de kroonlijst, in de behandeling van de voetingen der beelden en der banderolles, die de blindbogen der verdieping sieren en eindelijk in het wapenschild boven de deur.

Het lijdt geen twijfel of het waren de beeldhouwers, die hier het »nieuwe geluid» lieten hooren. De bouwmeester mr. Herman, de stadsmetselaar, was blijkbaar uitsluitend in de oude school opgevoed. Van hem zijn dan ook vermoedelijk de gothieke driepassen

in de benedenste wandnissen. Zijn medewerkers wisten hem bij den bouw van de verdieping het verdere versieringswerk uit de handen te nemen.

Hun taak was overigens zeer beduidend. Niet minder dan 28 beelden werden hun opgedragen. Hiervan kwamen er twaalf (apostelen) voor de penanten der verdieping en een gelijk aantal op de kroonlijst. Arkstee, die vermoedelijk hun rompen nog ter plaatse gezien heeft, beweert in zijn »Nijmegen, de stad der Batavieren» dat zij engelen (?) en kerkleeraars voorstelden. Wat de laatsten betreft, noemt het stadsrekenboek vier »doctoren», die twee aan twee de middendeur mogen geflankeerd hebben. De beeldhouwers waren Mr. Hendrik Cornelisz, Mr. Wylhelm en Mr. Peter van Utrecht. Niet onwaarschijnlijk had de laatste daar aan den nieuwen stadhuisgevel gewerkt.

De gevelband, die onder de voeten der apostelen doorloopt, droeg opschriften, die in latijnsche verzen de Tien Geboden wedergeven. Het groote wandvak der verdieping, boven de hoofddeur, had oorspronkelijk geen venster (het tegenwoordige dateert van 1836), maar was versierd met een voorstelling van het laatste oordeel, naar het ontwerp van »Jan, die Maeler.»

Het gevelbeeldhouwwerk werd, blijkens de rekenposten, geverfd en verguld. Ook het ornamenteele beeldhouwwerk van den gevel moet, naar de enkele overblijfsels te oordeelen, voortreffelijken arbeid zijn geweest. In beide verdiepingen springen gesmede muurankers buiten het gevelvlak voor.

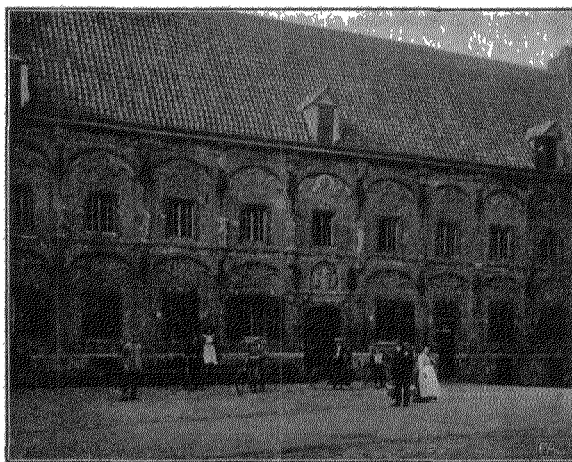
Oorspronkelijk verrees boven het geheel een steil dak, dat met twee rijen dakkapellen en een spits torentje in het midden was versierd.

De top van den westelijken zijgevel was met banden, pilasters en voluten getooid, waarvan nog enkele fragmenten aanwezig zijn. Jammer genoeg, verwerkten de steen- en beeldhouwers een weinig duurzame mergelsoort, zoodat ook de onderdeelen, die niet aan moedwillige vernieling (beeldenstorm) hebben blootgestaan, danig hebben geleden.

Inwendig biedt het gebouw niets belangrijks.

8. Het Raadhuis.

In de jaren 1554 en 1555 werd tegen den gevel van het toenmalige Raadhuis aan de Burchtstraat, een schepenzaal met daarboven gelegen vertrekken gebouwd. Dit bouwwerk bleef van toen af onafgebroken, als onderdeel van het overigens meermalen

Gevel der Apostolische school, A^o. 1545.

uitgebouwde Raadhuis in gebruik. In 1880—1882 is de gevel onder leiding van Dr. P. J. H. Cuijpers gerestaureerd. Oorspronkelijk telde hij zeven traveeën. Bij de restauratie zijn er vier traveeën aan toegevoegd, waardoor de verhoudingen geheel werden gewijzigd.

Reeds vroeger evenwel had de gevel een niet onbelangrijke verandering ondergaan. In 1787 nml. werd de stoep verwijderd, die over de geheele lengte doorliep. Zij was korten tijd na den bouw aangebracht en wordt in de stadsrekening als het »voerpat» aangeduid. Langs den voorkant liep een steenen balustrade waaruit leeuw-dragende

zuiltjes oprezen. Er kwam een klein bordes met ijzeren leuning voor in de plaats, waarvan het hardsteenwerk onlangs naar het aanwezige model werd vernieuwd.

Van den vlakken gevel van gebakken steen met zijn kruiskozijsen van natuursteen valt in de eerste plaats het middeleeuwsche karakter op. Dit kan niet verwonderen wanneer wij weten dat Mr. Herman, de stadsmetselaar en bouwmeester der Apostolische school, ook ditmaal de hoofdleiding van het werk had. Zoo is het ook nu wederom de beeldhouwer, die aan de jeugdige renaissance-richting recht doet wedervaren. Het stedelijk rekenboek noemt hem Mr. Cornelis van Utrecht, die in het burgerboek als Mr. Cornelis Sass staat ingeschreven. Hij werkte met slechts één knecht en bezorgde zowel de acht keizerbeelden, die op voetingen voor de vensterpenanten werden opgesteld, als de vooruit tredende koppen in de vensterfrontons

Voorgevel van het Raadhuis, A^o. 1554.

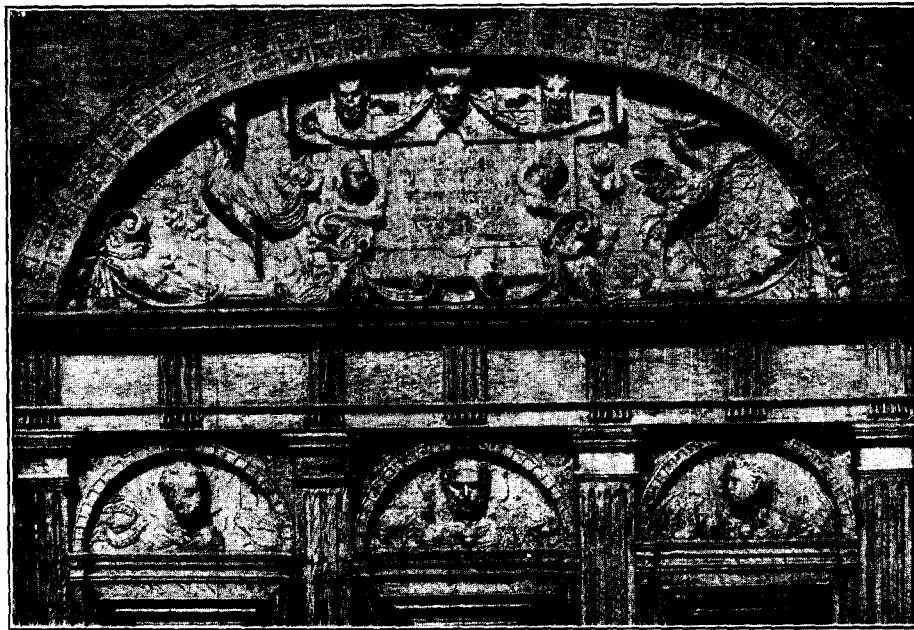
en de zeven medaillons in de gootborstwering. De steenen deuromlijsting is vermoedelijk eveneens van zijn hand. Jammer genoeg, ging veel van dit beeldhouwwerk verloren, maar de karaktervolle koppen en de deuromlijsting bleven grootendeels gespaard en getuigen nog heden van Mr. Cornelis' talent.

Binnen de schepenzaal trekt een ander met beeldhouwwerk versierd kunstgewrocht de aandacht. Het is de eikenhouten schepenbank, die sedert 1666 aan den Oostwand is opgesteld, maar oorspronkelijk in het midden der zaal, tegen den Zuidwand stond.

Vervaardiger van dit prachtmeubel, een der beste werkstukken, die de vroegrenaissance in ons land heeft nagelaten, was de stadskistenmaker Mr. Gaert Koitenbrouwer, in het rekenboek, naar zijn geboorteplaats, Gaert van Dulcken genoemd. In het middengedeelte van den rugwand ziet men voorstellingen van Salomo's oordeel, de aanklacht der belagers van de kuische Suzanna en hun veroordeeling. De boogvullingen der overige rugwandvakken zijn versierd in Florisstijl.

Ook de voordeur met zijn gesneden koppen en heerlijk bewerkt bovengedeelte is van zijn hand. Men herkent die hand daarenboven in den houten kap van den schoorsteen der secretarie, waarheen hij werd overgebracht toen de stookplaats der voorzaal voor de

Bovengedeelte van de deur van het Raadhuis.

vierschaar moest wijken. Eigenaardig zijn in de werken van Mr. Gaert de daaraan aangebrachte intarsieën met kleurige houtsoorten.

Dat de Nijmeegsche vaders op kleurigen tooi gesteld waren, bewijst het stedelijk rekenboek. De »maelders" bezigden loodwit, verf en verguldsel aan de gevelbeelden. De koppen in de vensterfrontons werden geheel verguld, waartoe het goud uit den Bosch werd betrokken.

Ons bestek laat niet toe verder over het XVI^{de} eeuwse bouwwerk uit te wijden. Vormt het ongetwijfeld het belangrijkste onderdeel van het tegenwoordige Gemeentehuis, ook later daaraan uitgevoerde werken verdienen onze aandacht, zij het ook dat zij hoofdzakelijk slechts als middelen van versiering dienden.

Niet onbelangrijke verbouwingen hadden plaats in 1657 en de daarop volgende jaren.

In het eerstgenoemde jaar werd de raadkamer overgebracht naar de verdieping, boven den doorgang, die later de Gedeputeerden-poort werd genoemd. In 1659 hadden n.l. de Gedeputeerden der vier Geldersche kwartieren van de stad de beschikking gekregen over den refter van het voormalige Dominikanenklooster met aangrenzende keuken, ten einde dezen tot vergaderzalen om te bouwen (de tegenwoordige vergaderzaal van Burgemeester en Wethouders met daarnaast gelegen trouwzaal). De bestaande toegang tot de nieuwe zalen werd onvoldoende geoordeeld en Gedeputeerden boden aan een rijk versierde steenen poort in den gevel aan de Burchtstraat te doen plaatsen. Het ontwerp met zijn versiering door middel van tropheeën, wapens en festoenen, werd in

Koppen in twee der vensterfrontons van het Raadhuis.

1663 goedgekeurd, welk jaartal ook in een sluitsteen van den boog vermeld staat.

De vergaderzalen zelf, werden van gesneden houten schoorsteenmantels op marmere zuilen voorzien, die achtereenvolgens de jaren 1663 en 1664 dragen. De mantels hebben allegorische schilderstukken in hunne frontzijden.

De stad wilde haar eigen verbouwingen niet minder eer aan doen. In de voorzaal verrees in 1667 tegenover de buitendeur, de gesneden houten trapportiek, die nu nog den naam van burgemeester Goris vereeuwigd. Het ontwerp was van den Nijmeegschen schilder Rutger van Langeveld. Het beeldhouwwerk werd door Mr. Daniel Teller uitgevoerd. Van zijn hand zijn mede de festoenen in de pilasters der gangdeur-

omlijstingen en de schoorsteen in de vroegere Veluwsche, of Landschapskamer (grenzend aan de tegenwoordige Raadzaal). Maar vooral blinkt zijn talent uit in de mascarons der balksleutels in de voormalige raadkamer (thans kantoor der gemeentelijke belastingen), de tegenwoordige raadzaal en het vertrek van den Secretaris. Ook de balustrade van het hoofdtrapportaal is vermoedelijk door Teller gesneden.

Een minder voor zijn taak berekende kracht sneed in 1670 het houten Justitia-beeld boven de vierschaar, naar een keulsche maquette. In kunstwaarde staat het er tegenover opgestelde beeld van Karel V, dat in 1664 gemaakt werd, en het door Teller gesneden jaartal der verbouwing: 1657 draagt, zeker niet hooger.

De laat XVIIde eeuwsche schoorsteen, die zich in het reeds genoemde vertrek der belastingambtenaren (de voormalige raadzaal) bevindt, is daar eerst sedert eenige jaren overgebracht en afkomstig uit een thans afgebroken huis aan de Broerstraat, dat als het geboortehuis van Petrus Canisius gold.

Zeer belangrijk zijn de in het Raadhuis aanwezige wandtapijten uit de tweede helft der XVIIde eeuw. De voornaamste sieren tegenwoordig de kamer waar Burgemeester en Wethouders vergaderen (landschappen met architectuur en mythologische voorstellingen) en de daarnaast gelegen trouwzaal (geschiedenis van Aeneas en Dido). Het tapijt in laatstgenoemd vertrek draagt den naam van den maker I. F. Romanellus.

In de kamer naast de tegenwoordige Raadzaal, alwaar de ter vergadering dienende stukken voor de raadsleden ter lezing liggen, bevindt zich een wandtapijt met jachtvoorstellingen en wapens van burgemeester en schepenen. Deze wapens duiden op omstreeks 1665. De herkomst van al deze tapijten is onbekend.

De XVIIIde eeuw liet ons in het Raadhuis eenige gestucadoorde zolderingen na, zooals in de Secretarie (vervaardigd in 1772), de kamer van den Secretaris daarnaast, de vergaderzaal van Burgemeester en Wethouders en de trouwzaal. Het laatste is omstreeks vijf en twintig jaar geleden beschilderd. In de Secretarie werden, tegelijk met de zoldering, ook de wanden van geornamenteerd stuc-werk voorzien. De kamer van Burgemeester en Wethouders bergt een fraaie Louis XV wandklok op console.

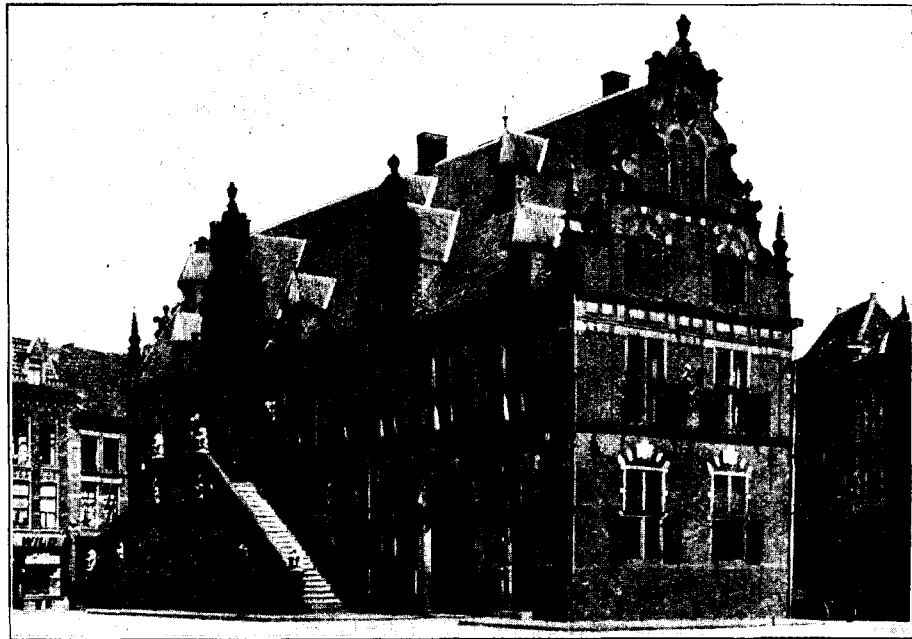

Kop in een der vensterfrontons van het Raadhuis.

9. Het Waagebouw.

Nadat de Raad in April 1611 was overeengekomen dat boven het vleeschhuis, op de markt, ten behoeve van den soldatenwacht, een verdieping zou worden gebouwd, besloot hij den 16 October d.a.v. een commissie te benoemen »om naerder te letten opt besteck van de Waghe gedestiniert tottet wachthuys soe van de soldaeten als van de burgerie”.

Hiermede was de eerste stap gezet, die zou leiden tot den bouw van de thans nog aanwezige, maar van binnen eenigszins omgebouwde Waag, met aangrenzend vleeschhuis en dubbel wachthuis daarboven. Het gebouw moest de plaats innemen, waar tot dusver de stadswaag met aangrenzend vleeschhuis gestaan had.

Waagebouw, A^o. 1612.

In Maart 1612 begon de metselaar het oude gebouw af te breken. Van 3 Mei af arbeidde hij aan het nieuwe werk. Het ontwerp was spoedig na het raadsbesluit van October 1611 gereed gekomen, want reeds den 6 November d.a.v. reisden gecommitteerden naar Amsterdam om »te besteden idt harde werck van steen tot die bouwinghe van de Waghe”.

De stad kocht al de benodigde materialen. De gehouwen steen werd uitbesteed aan Mr. Peter Henricus van Delfft te Amsterdam, die alles bewerkt liet aanvoeren met inbegrip van de gebeeldhouwde wapens en mascarons. Een leeuw »staende boven op die Waege”, die vermoedelijk den geveltop boven de deuren der wachthuizen bekroonde, werd, naar uit het rekenboek blijkt, verguld.

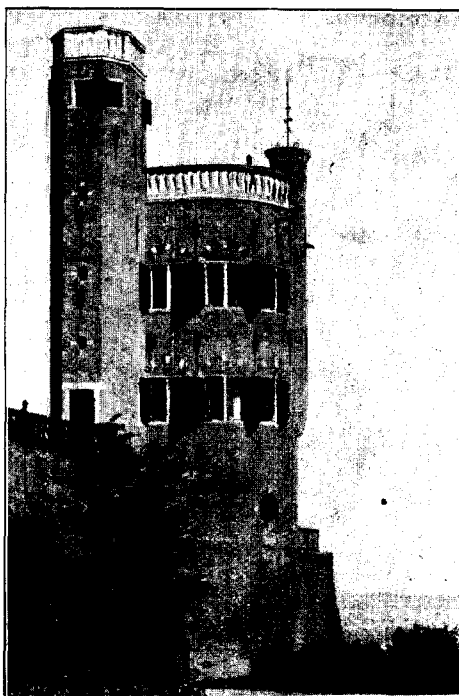
Men had gehoopt de »pilaren" van het oxaal der St. Stevenskerk in het vleeschhuis te kunnen gebruiken. Toen dit onmogelijk bleek, besloot men ook de drie vereischte zuilen uit Amsterdam te laten komen (Raadsbesluit van 25. Nov. 1612).

Van het oorspronkelijke werk gingen in den loop der jaren de buitentrap en enkele dakvenster-gevels verloren. Het overgeblevene vereischte ten slotte een ingrijpende herstelling, die in 1886 heeft plaats gehad en waarbij een afbeelding der Markt door Abraham de Haan van het jaar 1732 als leidraad diende. Aangezien de buitentrap op die teekening een ijzeren leuning draagt, die niet tot het oorspronkelijke werk kan behoord hebben, werd voor de leuning een voorbeeld uit den stichtingstijd gevolgd, nml. de buitentrap van het Wijnhuis te Zutphen.

Uit het hierboven medegedeelde omtrent den korten tijd, die tusschen het besluit tot stichting van het gebouw en den aankoop der materialen verliep, volgt dat aan overleg met een bouwmeester van elders moeilijk gedacht kan worden. De stadsmetselaar, Mr. Cornelis Janssen van Delfft, die vermoedelijk in 1605 den bovenbouw van den Kerkboog had ontworpen, moet derhalve ook als de bouwmeester van de Waag worden aangemerkt. Inderdaad bestaat er in menig opzicht overeenkomst in de architectuur van beide gebouwen.

Waar evenwel in den gevel van den Kerkboog de geest van Vredeman de Vries onmiskenbaar is, spreekt uit het ontwerp van het Waagegebouw duidelijk de invloed van Hendrik de Keyzer, die toenmaals op het hoogtepunt stond van zijn kunstvermogen. Dat het ontwerp van dezen meester zelf zou zijn (zooals Prof. G. Galland in zijn »Geschichte der Holl. Renaissance" vermoedt), kan op de gegeven gronden door ons niet worden aangenomen.

Het grondplan van het gebouw is hoogst eenvoudig, nml. een rechthoek van 29.40 Meter lengte, bij 9.40 Meter breedte. Gelijkstraats is de ruimte in twee nagenoeg even groote deelen verdeeld. In de lengte-as van het westelijke deel (het vleeschhuis) deelen drie dorische, hierboven reeds genoemde zuilen de ruimte in twee beuken, die met vlakke kruisgewelven zijn gedekt. De oostelijke helft, de waag, draagt een balkzoldering. Elk der wachtverblijven in de verdieping had zijn eigen deur en was toegankelijk van het bordes der buitentrap. De beide deuren zijn in haren ouden vorm hersteld. De verdieping is inwendig thans geheel verbouwd.

Belvedere, A^o. 1646.

10. De Belvedere.

De Noord-oostelijke hoek der vesting, zooals deze in 1467 was uitgelegd, werd gevormd door een vooruitspringenden, ronden toren. Volgens overlevering zou de hertog van Parma hem den naam »Belvedere" hebben gegeven. In de XVII^{de} eeuw diende hij tot »corps de garde" voor de gewapende burgers.

Wegens het schoone uitzicht, dat men van daar genoot, besloot de Raad den 5^{en} Juli 1646 om den toren te doen »opvuyren" volgens het »besteck ende model bij der stadsmetseler gestelt". Hier hebben wij derhalve een *zekere* aanduiding dat, althans omstreeks de helft der XVII^{de} eeuw, de metselaar in stedelijken dienst met het ontwerpen der

uit te voeren gebouwen was belast. De waarschijnlijkheid dat dit ook in voorafgaande jaren het geval was, is groot en daardoor wordt het vermoeden versterkt, dat de kerkboog (bovenbouw) en de Waag door den stadsmetselaar werden ontworpen.

De bouw had ten doel een gelegenheid te scheppen, waar de leden van den raad met hunne gezinnen een aangename verpoozing konden vinden en gelijktijdig genieten van het onvergelykbare schouwspel, dat zich daar aan het oog voordoet. Met dit doel werd een plat dak aangebracht, dat van een steenen balustrade was voorzien. Zelfs besloot men tijdens den bouw om den traptoren hooger op te trekken dan aanvankelijk bedoeld was, ten einde den kring van het uitzicht te verwijderen.

Het geheel spreekt door zijn logischen opzet, terwijl het overigens hoogst eenvoudig is ontworpen. Een prachtig in steen gehouden

Wapenstein van de Belvedere.

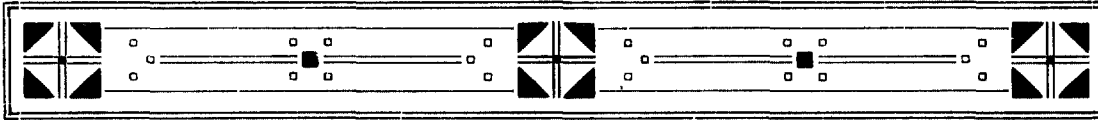
wapen, boven de westelijke deur, vormt het eenigste sieraad. Aan »Meister Groeningen" werd er 250 gulden voor betaald, benevens twee rijksdaalders voor zijn huisvrouw.

Het thans aanwezige wapen is een copie dat door wijlen den beeldhouwer H. Leeuw Sr. naar het oorspronkelijke, dat binnen het Gemeente-museum in een der wanden is ingemetseld.

In 1888 werd het gebouw gerestaureerd, waarbij de steenen balustrade, die verloren was gegaan, naar een teekening uit de XVII^{de} eeuw van Doomer vernieuwd werd. Bij deze gelegenheid werd in de bovenzaal een schouw geplaatst, gevormd door een eikenhouten kap op steenen karyathiden en voorzien van het jaartal 1626. Zij is afkomstig van een woonhuis in de Molenstraat, dat kort te voren gesloopt was.

Nijmegen, Mei 1919.

J. J. WEVE.

DE ALGEMEENE VERGADERING TE NIJMEGEN.

Het was een talrijk gezelschap, dat op den avond van 25 Juni j.l. in den foyer van »De Vereeniging» te Nijmegen bijeengekomen was om zich te laten begroeten door de commissie van ontvangst, de welkomstrede aan te hooren van den burgemeester, den heer Van Schaeck Mathon, eere-voorzitter dier commissie, naar de woorden van haren voorzitter, den heer Weve, te luisteren, en de door den Bondsvoorzitter uitgesproken betuiging van dank toe te juichen.

1. Om 9 uur kon deze laatste *de algemeene vergadering in de groote zaal van »De Vereeniging»* openen met eene rede, welke hierachter in uittreksel is opgenomen. Aanwezig zijn de volgende leden: Mej. I. M. Blok, Mr. P. C. J. A. Boeles, Mr. L. G. N. Bouricius, Dr. A. W. Bijvanck, O. van Dalen, Die Haghe (Mr. M. I. Duparc), Jvr. C. Engelen, A. v. Erven Dorens, Museum van Oudheden te Groningen, Dr. E. J. Haslinghuis, Zaanl. Oudh. Vereeniging, F. W. Hudig, Dr. J. Kalf, Dr. G. Knuttel, G. M. Kam, Dr. N. J. Krom, Mej. Dr. E. Neurdenburg, De Lakenhal (Mr. Dr. J. C. Overvoorde), Prof. W. A. E. v. d. Pluym, F. Vermeulen, Prof. Dr. W. Vogelsang, J. J. Weve, en de corresponderende leden: Mr. C. G. J. Bijleveld, Mej. W. Canter Cremers, Dr. H. P. Coster, Mr. E. van Eibergen Santhagens, Jhr. Mr. W. G. Feith, J. Gimberg, Mr. G. A. van Haeften, J. W. G. van Haarst, Mej. Dr. J. Hintzen, G. J. Honig, Mej. N. Hudig, Jhr. C. Ph. L. van Kinschot, G. C. Labouchère, P. Leendertz, O. Leeuw, H. Porthéine Jr., Dr. J. Prinsen J.Lz., Mevr. E. Romeny-Rooseboom, H. A. van Steennis, W. P. van Stockum Jr., J. L. Schouten, Mej. A. van Wensen, D. S. van Zuiden, W. K. F. Zwierzina.

2. De notulen der vorige ledenvergadering worden goedgekeurd, waarna de secretaris zijn jaarverslag (eveneens hierachter opgenomen) uitbrengt.

3. Vervolgens wordt de penningmeester op voorstel der commissie voor het nazien der rekening 1918 gedechargeerd.

4. De periodiek aftredende bestuursleden: Haslinghuis, Kalf, Overvoorde, van der Pluym en van Sasse van IJsselt, worden bij acclamatie herkozen.

5. Evenzoo de heer van der Pluym als voorzitter.

6. De vacature in de Bulletin-redactie, ontstaan door het aftreden van Mej. Peelen, wordt aangevuld door de benoeming van den heer Martin.

7 en 8. De heer Vogelsang zou, gedachtig aan zijn voorstel in de algemeene

vergadering van het vorige jaar, de volgende jaarvergadering gaarne in Utrecht zien, maar kan thans niet met zooveel nadruk hiervoor pleiten, als hij zou wenschen. Er doet zich bij de inrichting van het nieuwe museum allerlei vertraging voor. Daarom stelt hij voor aan het bestuur de keuze te laten tusschen Utrecht en Roermond. De vergadering gaat hiermede accoord.

In de commissie voor het nazien der rekening worden voorloopig benoemd de heeren Ligtenberg en Muller. De heer Vogelsang neemt op zich dezen heeren te vragen of zij de benoeming aanvaarden.

10. Op verzoek van eenige leden stelt de voorzitter thans een der onder punt 10 van de agenda bedoelde mededeelingen van het bestuur aan de orde, en geeft het woord aan den secretaris, die een van hem uitgaand plan toelicht, dat beoogt van Bondswege een studie van oude zeden en gewoonten in ons land in te leiden. Hij zet uiteen, dat het bestuur het oordeel van een paar folkloristen heeft ingewonnen en dat een hunner bereid gevonden was over het onderhavige onderwerp een voordracht te houden, die echter niet meer in deze vergadering ten gehore kon komen; daarom is ze uitgesteld tot de wintervergadering. Daar hoopt het bestuur dan met een omljnd plan te kunnen aankomen.

9. Onder de verslagen der Bondscommissies is er een van den Klokkenraad, waaruit de secretaris eenige alinea's (betreffende het orgel in de Groote Kerk te Schiedam en het klokkenspel te Sneek) voorleest. In de vacature, ontstaan door het ontslag nemen van den heer Enschedé, wordt de door den raad in de eerste plaats voorgedragen heer Vas Nunes te Rotterdam gekozen.

De heer Haslinghuis brengt in 't kort verslag uit aangaande de werkzaamheid der commissie voor de bouwkundige termen: in de onlangs gehouden commissievergadering is besloten het zeer breed verzamelde materiaal aan de leden ter schifting toe te zenden. De heer Overvoorde merkt op, dat er in de commissie verschil van opvatting schijnt te zijn over de wijze van verzamelen en bewerken der stof en vraagt of de rapporteur zijn medeleden wil voorstellen aan het bestuur hierover weldra uitvoerige mededeelingen te doen. De heer Haslinghuis zegt dit toe.

De heer Overvoorde meent, dat de Bondskas thans wel de indertijd te zwaar geachte som van f 750 subsidie ten behoeve der commissie voor een repertorium van afbeeldingen van oude monumenten kan dragen en stelt voor die bijdragen te verleenen, behoudens van andere zijden te betoonen steun. Nadat eenige door den heer Bouricius geopperde bezwaren weerlegd zijn, wordt dit voorstel aangenomen.

10 (Vervolg). De secretaris doet mededeeling van:

a. Een brief van het Alg. College van Toezicht op de kerkgebouwen der Ned. Herv. gemeenten, waaruit blijkt, dat de bepleite tegemoetkoming jegens kunsthistorische en archeologische bezoekers van kerken slechts betoond kan worden, als het Bondsbestuur in elk bijzonder geval een aanvraag tot de betrokken kerkvoogdij richt.

b. Adhesie-betuigingen van de London Society of Antiquaries en van den

voorzitter van den Duitschen Denkmalflegetag naar aanleiding van de door den Bond uitgezonden circulaire in zake de bescherming van monumenten in tijd van oorlog.

De voorzitter brengt voorts ter sprake, welke houding de Bond zal aannemen in de kwestie van de al- of niet-herplaatsing der beeldgroepen op het hek der Schermerpoort te Alkmaar, waarover een schrijven is ingekomen van den heer Van den Bosch. Hij kan zich niet vereenigen met het door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg gegeven advies. De heer Haslinghuis zegt, dat de kwestie draait om dit punt: is de beschadiging der beelden het gevolg van baldadigheid of niet? Er zijn hieromtrent twee uitspraken, die lijnrecht met elkaar in strijd zijn. Uit de persberichten is niet voldoende gebleken, dat het hier om een proefneming gaat. De heer Overvoorde is ook tegen het bedoelde advies en zet uiteen, dat men tot ongerijmdheden komt, als men monumenten op zulke wijze gaat beschermen. De heer Vogelsang waarschuwt tegen beginselruiterij; men dient dit geval in zijn bijzonderheid te bezien. Aan het slot van een lange discussie wordt besloten het bestuur te machtigen, na onderzoek van eenige dubieuse punten, den brief uit Alkmaar te beantwoorden.

Bij de rondvraag verklaart de heer Vogelsang zich en anderen onaangenaam getroffen, door eenige onlangs afgekomen benoemingen. Hij vindt hierin aanleiding een *motie* voor te stellen, ten einde de regeering tot eenige behoedzaamheid in den vervolge te nopen: Hij erkent overigens gaarne dezer waakzaamheid ten aanzien van kunstbelangen, maar . . . zelfs de goede Homerus had niet onafgebroken een open oog voor de door hem gediende kunst. De *motie* luidt:

»De Oudheidkundige Bond, betreurende, dat in den laatsten tijd ambtenaren aan 's Rijksmuseum zijn benoemd tot wetenschappelijke assistenten — uitsluitend met het doel hunne jaarwedden te verhoogen — zonder dat zij een wetenschappelijke opleiding hebben genoten of qualiteiten hebben aan den dag gelegd, die hun recht op zulke titels kunnen geven, acht het zijn plicht de regeering tegen dergelijke benoemingen voor het vervolg te waarschuwen. Immers door het verleenen van dergelijke misleidende titels dreigen de grenzen tusschen het technisch en het wetenschappelijk personeel, ten nadeele van het laatste te verdwijnen.

Men zoek in dergelijke gevallen het lot der ambtenaren in kwestie te verbeteren door bijzondere toelagen of door de instelling van nieuwe titels, die het essentiël verschil laten uitkomen, niet door de benoeming tot ambten, waarvoor de titularissen noch de noodige opleiding bezitten, noch deugdelijke bewijzen van bekwaamheid hebben gegeven.»

De heer Boeles verzoekt en erlangt nadere inlichtingen over de gewraakte benoemingen, vervolgens wordt de *motie* bij acclamatie aangenomen.

Naar aanleiding van een mededeeling in het jaarverslag vraagt laatstgenoemde heer, wat er nu met de clichés van het Bulletin zal gebeuren. Hij zou ze ten geschenke willen geven, b.v. aan het Rijksbureau voor Monumentenzorg. Het bestuur antwoordt hem, dat hierover reeds onderhandeld wordt.

Dan sluit de voorzitter, tegen half twaalf, de vergadering.

Donderdag 26 Juni was gewijd aan de bezichtiging der Nijmeegsche monumenten. De lezers van het Bulletin, die het artikel van den heer Weve in het vorige nummer

gelezen hebben, behoeven daarover geen nader vertoog in deze regelen; nog minder de kleinere kring van hen, die de mondelinge toelichtingen van onzen Nijmeegschen gids mochten hooren. Raakten we 's morgens op den duur wat verstrooid, ook omdat enkele groepen de musea-Kam en -Mariendaal rustig wenschten te bezoeken, in den namiddag, na een »Geldersche koffie-tafel'', die haar naam alleen in zoöver met recht droeg, dat we aan tafels zaten en koffie te drinken kregen (wat er mèèr was, schreef ik gaarne aan het adjectief toe, als ik dit niet juist noodig had om de gezellige gastvrijheid, die hier heerschte, te kenschetsen) — in den namiddag dan schaarden wij ons allen rond den heer Weve, om diens buitengewoon belangwekkende uiteenzetting van een stuk bouwgeschiedenis van het Valkhof te genieten. Moge onze kundige gids de verschijning van zijn studie over dit eerbiedwaardig bouwwerk niet lang meer vertraagd zien!

Een zeer geanimeerd feestmaal besloot dezen 26 Juni.

Hadden wij dien dag een paleis en een kapel in den *geest* herbouwd, den volgenden morgen kregen wij in de Heilig-Landstichting te zien-en-tasten, hoe men schoonheid van ander tijd en ander streek met groote toewijding tracht te hermaken. En zoo wij wellicht geneigd waren aan die geestelijke boven deze stoffelijke reconstructie verre de voorkeur te geven, vergeten mochten wij niet, dat ook deze laatste geestelijke belangen wil dienen, om welke te wegen wij, oudheidkundigen, niet waren gekomen.

De secretaris
E. J. HASLINGHUIS.

OPENINGSREDE¹⁾ VAN DEN VOORZITTER PROF. WILLEM VAN DER PLUIJM,
GEHOUDEN OP DE ALGEMEENE VERGADERING TE NIJMEGEN.

Het zij mij vergund U het welkom toe te roepen in de stad Nijmegen waar wij kunnen genieten van de bouw- en andere kunsten, die het verleden ons naliet of het heden ons schonk.

Maar niet het »genieten'' zonder meer vragen wij. De mensch heeft niet genoeg alleen aan de ontroering, die hij ondergaat van het schoone; hij wil dat schoone zelve beleven en dus dieper omvatten, opdat het geestelijke wordingsproces tot zijn bewustzijn doordringt. Voor ons toch is een kunstobject niet een opzichzelf staande verschijning, maar het moment eener eindelooze reeks van mogelijkheden, waarin de kunst zich uitleeft. Zoo wordt dan een bouwwerk een deel van het bouwend begrip, gelijk een beeldhouwwerk of schilderij een deel van het beeldend begrip der tijden wordt, waarin telkens het schoone van een andere zijde belicht, als een schitterende kristal zijn talrijke facetten doet flonkeren. Zoo kunnen we genieten van datgene wat kunstenaars ons nalieten, al weten wij, dat het verleden in zijn volle glorie niet kan bestaan, omdat wij in het heden leven, waarin het vroegere stervend opgaat. Maar zijn het niet juist dikwijls die hiaten

---

1) Verkort overzicht.

in de reeks, welke speling laten voor onze fantasie, zoodat het mysterieuse der herinnering ons een bekoring kan geven, die soms gemist wordt in de realiteits-aanschouwing.

Helaas is in den rampzaligen oorlog buiten onze grenzen dat stervensproces verhaast waardoor problemen opdoemden van bijzondere beteekenis op ons gebied, maar hartgrondig hopen wij, dat de verwoesting niet zal worden gevolgd door het uitbotten eener furie tot het scheppen van een antiquiteiten-kijkspel, waaraan iedere diepere levensvisie vreemd is.

Zien we terug op het afgelopen jaar, dan zijn er voor onzen Bond verschillende gebeurtenissen te memoreeren. Met vreugde werd het koninklijk besluit vernomen, waarbij Dr. J. Th. de Visser tot Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen benoemd werd. Er is een tijd geweest, dat de overheid een ijzige gereserveerdheid bewaarde voor deze zaken, en zelfs wanneer ze een enkele maal in het nauw gedreven werd, decreteerde ze met een zeker groot gebaar, dat kunst te hoog stond om als regeeringstaak beschouwd te worden. Thans waait er gelukkig een anderen, meer frisscher wind van het Binnenhof en gevoelt men, dat kunst uit liefde geboren, ook aanspraak mag maken op wederliefde. Met vreugde mogen wij constateeren dat deze Minister persoonlijk kunsttentoonstellingen opent of bijwoont en kunstenaars huldigt, terwijl ook een krachtiger financiëele steun ten goede komt aan de afdeling K. en W.

Ook de Staten-Generaal gaan beseffen, dat het kapitaal besteed aan kunsten en wetenschappen een fonds is, waarvan men eeuwig-durend rente plukt, welke niet verdeeld wordt over een kleine schare van uitverkorenen, maar gezaaid wordt over het gansche volk.

Door het instellen van een »Bouwraad" mag verwacht worden, dat de Rijksgebouwen voortaan meer aan aesthetische eischen van onzen hedendaagschen tijd zullen voldoen, en zich krachten kunnen ontplooiën, wier werken, naast die van het verleden, mogen gezien worden.

Maar om dit alles krachtig te steunen, weten wij ook, dat direct onder den Minister mannen moeten staan, waarop gerekend kan worden en zeker mogen wij de benoeming van Jhr. Mr. C. Feith tot Secretaris-generaal van het nieuwe Departement, met vreugde begroeten. Diezelfde Regeering deed nog een benoeming, welke door onzen bond bijzonder op prijs gesteld werd.

Sta mij toe — Mr. Duparc — nu gij in ons midden zijt als vertegenwoordiger dezer Regeering, U van ganscher harte namens den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond geluk te wenschen, met de benoeming tot Administrateur van Kunsten en Wetenschappen. Wij weten, welke belofte deze titel inhoudt. U als philoloog behoef ik allermint aan de groote beteekenis van dit woord in de taal van Cicero te herinneren. Wel is er in het Hollandsch ook een andere uitlegging, waarbij gedacht wordt aan, den overigens verdienstelijken arbeid van het administratie »voeren" en liefst nog in den zin van onze wijd-vermaarde Hollandsche zuinigheid; maar wij toch wenschen, dat gij zooveel mogelijk hiervan ontlast zult worden; opdat uw gansche energie aan een zaak van hoogere wijding ten goede moge komen. Meer dan ooit in dezen tijd, nu de waanzin der oorlogsmaniakken

versterft, zullen de volken naast de oeconomische opleving, behoefte hebben aan een geestelijk expansie en zeker zal ons kleine land zijn beste krachten moeten steunen, opdat het zijn waardevolle plaats onder de rij der intellectueele en kunstzinnige volken moge behouden.

Met vreugde zagen wij dat onder uwe leiding de begrooting voor monumentenzorg thans gestegen is tot f235.000, terwijl een groot man als wijlen Victor de Stuers nooit een ton gouds van de Regeering beschikbaar heeft gekregen.

Gestaag groeit de belangstelling voor monumentenzorg en zeker mogen wij thans onze oprechte hulde brengen aan Dr. P. J. H. Cuypers, ons hooggeacht eerelid, die den tijd gekomen achtte zijn Voorzitterschap der Rijkscommissie neer te leggen, voor alles, wat hij in zijn vruchtbaar leven hiervoor gedaan heeft, terwijl eveneens de heer A. Mulder, bij het neerleggen van zijn functie van Architect dier Commissie, een woord van welgemeende waardeering hier mag hooren uitspreken voor zijn werkzaamheid in zake de Nederlandsche monumentenzorg.

Zoo wisselen de krachten en voor de oudere generatie zal weer een nieuwe gereedstaan, om met energie voort te zetten datgene, wat de vroegere begonnen zijn.

Ook op gebied van museumwezen, kunst, onderwijs e. a. hadden mutaties plaats. Mej. Peelen volgde den heer Le Comte op als directrice van het Rijks-Museum te Delft; Dr. J. H. Holwerda trad in de plaats van zijn vader, Prof. Dr. Holwerda, als directeur van het Rijks-Museum te Leiden; Dr. Pit werd benoemd tot Inspecteur van het Kunst-
onderwijs, Dr. van Gelder werd Directeur van Kunsten en Wetenschappen voor de Gemeente 's-Gravenhage; mej. Dr. Neurdenburg aanvaardde het lectoraat voor kunstgeschiedenis te Groningen; de heer van Erven Dorens, werd benoemd tot Directeur van het Openlucht-museum te Arnhem. Niet het minst voor Nijmegen van belang, mogen wij verzwijgen het feit dat vandaag de beschikkingen zijn vastgesteld, waardoor de prachtige verzameling G. M. Kam aan den Staat zal komen. Een woord van warme hulde aan den stoeren Nestor, die hier aanwezig is. Mogen wij voorts memoreeren, hoe verschillende vereenigingen krachtig werkzaam zijn in 't belang der oude monumenten, zoowel hier te lande als in Nederlandsch-Indië, waar o. a. ook gesticht werd de vereeniging »Heemschut voor Indië'', dan gevoelen wij dat het streven om de oude monumenten te beschermen, niet tevergeefs is. Toch zijn er daarnaast weer voorbeelden van verdwijnend schoon te noemen als: molens bij Dordrecht, Rotterdam en Hoorn, een waltoren te Harderwijk en verschillende pittige geveltjes onzer laat-middeleeuwsche en renaissance bouwkunst.

Zoo mengen zich op dit gebied lief en leed dooreen, gelijk in het menschelijk leven zelve. Ook in de gelederen van onzen bond hebben we dit te gedenken, wanneer we zien hoe dit jaar ons ontvielen: Mr. Polman Kruseman, van Arkel, Bilderbeek, Kramer, van Schevichaven, Swaving, Jhr. Wesselman van Helmond, Jhr. Sandberg, Graaf van Rechteren Limpurg en Juriaan Kok. Een stille hulde zij hun hier gebracht.

Zoo gaat het al voorbij. Wat heden is, was gisteren nog toekomst en is morgen

reeds verleden. En is het ook niet zoo bij onze monumenten, waar iedere tijdelijkheid zich telkens opheft om een nieuwe te laten beginnen en waaruit dan ook de bestaansvoorwaarde voor onze hedendaagsche bouwkunst zeker aanvaard mag worden. Immers de tijd is voorbij, waarin men dacht, dat in de omgeving van een schoone middeleeuwsche kathedraal, de huizen van het heden, gebouwd moesten worden in dien stijl der middeleeuwen, opdat ze zouden harmonieeren met dat verheven werk, waarnaast ze in werkelijkheid zieltogend stonden te geeuwen, omdat ze den impuls misten van een eigen innerlijkheid, die gevoed werd door het harte-bloed van levend mensch.

Van het grootste gewicht voor het stede en landelijk schoon is het dus, dat de nieuw-bouw in handen komt van menschen wier roeping het is de bouwkunst te beheerschen. Zoo zullen wij als Oudheidkundigen Bond ons dichter moeten aansluiten bij die kunstenaarsvereenigingen, welke strijden tegen dat parasietendom, dat onze mooie steden omkneld heeft door een gordel van wanstaltigheden en onze straten en pleinen doorspekt heeft met bouwvloeken, die het schoone wat nog van vroeger aanwezig is, smoren door hun geloei. Want waar wij waken voor het schoone van het verleden, hebben wij er evenzeer belang bij dat het heden ons weer het schoone doet geven, opdat dit ook eens door ons of onze opvolgers bewaakt zal worden. In het vertrouwen, dat U ons hierin zult willen steunen, opdat onze Bond krachtig kan blijven werken — open ik deze jaarvergadering met een hartelijk welkom in het schoone Nijmegen.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

Ook ditmaal kan de secretaris beginnen met de verheugende mededeeling, dat het aantal leden van den Bond in het verlopen jaar vrij aanmerkelijk is toegenomen. Niet minder dan 22 leden ontvielen, tengevolge van bedanken en overlijden, maar hier staat een aanwinst van 40 tegenover, zoodat het aantal leden, dat thans 593 bedraagt, dat van verleden jaar met 18 overtreft. Tengevolge van een ruimer toepassing van art. 4 der Statuten steeg het aantal gewone leden belangrijk: het beloopt thans 122.

De algemeene vergadering van den vorigen zomer voorzag in de vacatures, welke zich in het bestuur voordeden, op de volgende wijze: ter vervanging van Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, die zijn ontslag had aangeboden, en ter vervulling der vacatures van vier periodiek aftredende bestuursleden koos zij Dr. J. Kalf en herkoos de heeren Dr. H. P. Coster, F. A. Hofer, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Prof. W. Vogelsang. Aangezien de drie den voorzitter toegemeten jaren om waren, moest ook over den presidialen zetel een verkiezing plaats hebben. De vergadering koos hiervoor den heer Vogelsang, ofschoon deze verklaard had niet in aanmerking te willen komen. Toen nu bleek, dat de gekozene niet van deze abdicatie wenschte terug te komen, moest het voorzitterschap nog eenige maanden ad interim door den heer Overvoorde worden waargenomen. Eene den 9^{en} November 1918 te 's-Gravenhage belegde algemeene vergadering wees eindelijk Prof. W. A. E. van der Pluym tot voorzitter aan.

De redactie van het Bulletin zag Mej. I. Peelen met leedwezen heengaan. In haar plaats trad voorloopig Prof. W. Martin, wiens keuze nog door de ledenvergadering moet bekrachtigd worden.

Omtrent de andere Bondscommissies dient het volgende te worden vermeld:

De commissie voor het woordenboek van bouwkundige termen liet eindelijk nieuws van zich hooren. Zij vergaderde onlangs en besloot toen de stof, die door een harer leden zeer uitvoerig bijeenverzameld was, aan de andere leden tot nader onderzoek toe te zenden.

In de commissie voor de beschrijving der gebouwen van de O. en W.-Indische Compagnieën schijnen zich eenige moeilijkheden voor te doen, die den verderen voortgang van haar werk belemmeren. Moge het slechts voor korten tijd zijn.

De commissie voor het repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten kon wegens gebrek aan geldmiddelen ook dit jaar nog niet beginnen aan haar omvangrijke taak.

De verleden jaar benoemde commissie ter voorbereiding eener internationale conferentie tot vrijwaring der monumenten tegen oorlogsgevaar beëindigde reeds haar taak, althans voorloopig. Eenige spoed was hier dan ook zeer gewenscht, bij de snelle ontwikkeling der gebeurtenissen sinds November 1918. Zooals reeds in het »Bulletin» is medegedeeld, bracht deze commissie op verzoek van den Minister van Buitenl. Zaken een rapport uit, dat zij kleepte in den vorm van een vragenlijst (questionnaire), — bestaande uit 13 vraagpunten —, gevolgd door een toelichting, beide in het »Bulletin» gepubliceerd. De Minister verklaarde toen echter het tijdstip zich met het buitenland hierover in verbinding te stellen niet gunstig te achten, doch gaarne te zien dat de Bond deze taak op zich nam. Dientengevolge heeft het bestuur aan talrijke oudheidkundige genootschappen en vereenigingen, die zich in het bijzonder de bescherming van monumenten ten doel stellen, alsook aan enkele groote architectenvereenigingen in het buitenland de vragenlijst met toelichting, voorzien van een begeleidend schrijven, rondgezonden in Fransche en Duitsche vertaling. Het bestuur beveelt zich hierin aan voor opmerkingen van de geadresseerden. Als aan dezen wenk op eenigszins ruime schaal wordt gevolg gegeven, mag men benieuwd zijn naar het resultaat dezer wisseling van gedachten. Vinde de commissie daarin aanleiding haar taak niet als geëindigd te beschouwen.

Den Klokken- en orgelraad kan men geen Bondscommissie meer noemen, sinds zijn statuten zoo gewijzigd zijn, dat hij een vrijwel zelfstandig lichaam is geworden, al worden ook volgens de veranderde statuten zijn leden door het Bondsbestuur voorgesteld. Over deze wijzigingen is in het afgelopen jaar eenige briefwisseling gevoerd, die geleid heeft tot een beide partijen bevredigende regeling der verhouding. De financiële band tusschen den raad en den Bond is thans verbroken. Met genoegen zag het bestuur, dat de raad er prijs op blijft stellen zijn verslag in het »Bulletin» te plaatsen.

Meermalen is de Bond moeten opkomen in het belang van monumenten van geschiedenis en kunst. De voornaamste dezer bemoeiingen volgen hier:

In Deventer werd een huis aan de Korte Bisschopstraat (n°. 14), waarvan de bovenhelft een goed bewaard staal van barok-architectuur te zien geeft, aangekocht door een firma, die kruidenierszaken exploiteert. Men vreesde voor afbraak. Zoodra dit ons bestuur bekend werd, heeft het de aandacht van het Rijksbureau voor de monumentenzorg erop gevestigd, en het schijnt, dat het gevaar nu geweken is.

Het bestuur van het Schultehuis te Wanneperveen vroeg om raad in geldelijke moeilijkheden. Het had dat 17de eeuwse huis van een inboedel uit de streek voorzien en ter bezichtiging voor het publiek opengesteld. Het pand moet echter dringend gerestaureerd worden, wil het niet vervallen. Doch hoe aan de middelen hiervoor te komen? Ons bestuur heeft den raad gegeven zich tot de vereeniging Hendrik de Keyser te wenden. Als mijn inlichtingen juist zijn, is er echter kans, dat er hulp van andere zijde komt.

Op een verzoek om subsidie, gedaan door een commissie voor de herstelling der Ned. Hervormde kerk te Borne moest afwijzend beschikt worden, aangezien de Bond slechts bij hooge uitzondering subsidies pleegt te verlenen.

Tot den nieuwen eigenaar der ruïne van Stein in Limburg, welke bouwval met het omringend geboomte een hoekje van Limburg bekoorlijk maakt, werd een adres gericht om hem te bewegen af te zien van zijn voornemen om deze ten deele nog uit de 13de eeuw dagteekende overblijfselen weg te laten ruimen.

Een onzer uit Groningen afkomstige leden vestigde de aandacht op een aanzienlijk legaat, dat de Ned. Hervormde kerkvoogdij te Groningen zou hebben ontvangen. Het bestuur herhaalde naar aanleiding hiervan zijn aandrang bij dit college om de St. Maartenskerk (die twee jaar geleden vele onzer leden binnen haar muren zag) te restaureren. Een zoo juist ingekomen brief van de kerkvoogdij, ten antwoord op ons adres, komt straks ter tafel.

Te Zierikzee vroeg een commissie onzen steun bij een adres aan den gemeenteraad, dat beoogde, in verband met een wijziging in de plaatselijke bouwverordening (waardoor voortaan plannen van bouw of verbouwing kunnen worden afgekeurd, als zij ontsiering met zich brengen) een college van advies te doen benoemen, bestaande uit enkele deskundigen, waarvan er een door Heemschut en een door den Bond van Ned. architecten zou worden aangewezen. Ons bestuur heeft gaarne adhaesie betuigd, doch tegelijk den wensch uitgesproken, dat ook de Bond een lid in die commissie zou aanwijzen, aangezien ook oudheidkundige belangen in het geding kunnen komen.

Verder is onlangs, een adres gericht tot het gemeentebestuur van IJlst, dat de oude stadsgracht, reeds door Blaeu geprezen, wilde dempen — wegens verkeersbelangen, niet als werkverschaffing ditmaal!

Naar aanleiding van een klacht over de weinig tegemoetkomende houding, door enkele kerkvoogdijen aangenomen tegenover bezoekers, die met een oudheidkundig of kunsthistorisch oogmerk de door haar beheerde gebouwen komen bezichtigen, richtte ons

bestuur een uitvoerig schrijven tot een dier kerkvoogdijen en vervolgens ook tot het Algemeen College van Toezicht op het beheer der kerkelijke goederen van de Hervormde Gemeenten in Nederland. Hierin drong het bestuur er op aan, dat genoemd college den kerkvoogdijen, die het beheer hebben over gebouwen, welke op zichzelf van oudheidkundige waarde zijn, of wel voorwerpen van archeologisch belang bevatten, de mogelijkheid en wenschelijkheid eener meer tegemoetkomende houding tegenover personen als bovenbedoeld, onder het oog zou brengen. Aangezien het antwoord van het Algemeen College deed twifelen, of de bedoeling van het adres wel goed was begrepen, werd deze nog eens verduidelijkt. Daarop is toen het antwoord ingekomen, »dat wij aan uw verzoek niet kunnen voldoen, daar het voor de kerkvoogdijen moeilijk is, ieder particulier, die dit vraagt toe te laten. Het wil ons echter voorkomen», zoo heet het verder, »dat wanneer, die particulier zich wendt tot uwen Bond, en de aanvraag gaat van uwen Bond uit, de ontvangst wel goed zal zijn.» Onze leden weten dus nu, welken weg zij moeten volgen.

Omtrent den voorgestelden verkoop der clichés van het »Bulletin» bracht, op verzoek van het bestuur, ons lid, de heer van Stockum, een verslag uit, waarin hij verklaarde, dat een taxatie van het te verkoopen object hem onmogelijk was door het algeheel ontbreken van een inventaris. Hij ried daarom aan of de geboden som te aanvaarden, of de geheele verzameling bij den uitgever in ontvangst te nemen en elders op te bergen. Inmiddels heeft het bestuur echter stappen gedaan om toch een inventaris te laten opmaken.

Eindelijk onze betrekkingen met het buitenland. Over het werk der commissies sprekend, vermeldde ik reeds de toezending aan de buitenlandsche zusterverenigingen van de stukken betreffende de bescherming van monumenten in tijd van oorlog. Van de »Union internationale des villes» kwam een verzoek in voor haar tijdelijk te 's-Gravenhage gevestigd bureau voor gemeente-aangelegenheden alle uitgaven van den Bond geregeld toegezonden te krijgen. Een onderdeel dezer vereeniging, het »Comité neerlandobelge d'art civique» vroeg in November 1918 de medewerking van den Bond voor een dadelijk na den oorlog te houden »Exposition de la reconstruction des cités», welke ook een afdeling Archéologie zou bevatten. Op een wedervraag van ons bestuur: hoe het comité zich onze medewerking tot dit plan voorstelde kwam totnogtoe geen antwoord ¹⁾.

Belangstelling uit het buitenland voor ons werk bleek uit enkele aanvragen het »Bulletin» en de brochure over het beheer en de inrichting van musea te mogen ontvangen.

Ik noemde daar juist het »comité d'art civique». Ik mag niet nalaten hier te herinneren aan de boeiende voordracht, waarop zijn secretaris, de heer Louis van der Swaelmen, op het laatste oogenblik voor een anderen spreker ingevallen, de ter algemeene vergadering van 9 November 1918 verzamelde leden vergastte. Met welk een warme welsprekendheid

---

1) Juist na het opstellen van dit verslag ontving het bestuur een brief met de mededeeling, dat de tentoonstelling 4 Sept. in het paleis van Egmond te Brussel geopend wordt. Er is bij het programma een lijst gevoegd van de onderwerpen, welke men gaarne tentoongesteld zag.

zette hij daar de problemen uiteen, die bij den herbouw van zijn geteisterde land een oplossing wachten!

En hiermede is het belangrijkste over het verlopen jaar gememoreerd. Eén opmerking veroorlooft zich ten slotte de verslaggever.

In de 20 jaren van zijn bestaan heeft de Bond een goed stuk van het vóór hem braak liggende gebied ontgonnen of ertoe medegewerkt, dat gedeelten ervan aan anderen, bijzonder hiervoor aangewezen lichamen, in exploitatie werden gegeven. Zoo heeft de Bond beginselen voor de restauratie van oude monumenten opgesteld — en is er thans een Rijksmonumentenzorg; zoo verscheen er een Bondsbrochure over de wettelijke monumentenbescherming — en staan wij thans dicht voor een Rijksmonumentenwet; zoo kwam namens den Bond een boek over beheer en inrichting onzer musea uit — en werkt thans een Rijkscommissie van advies inzake het museumwezen. Op al deze terreinen is dus voor den Bond weinig werk meer te verrichten. Wel zal hij er zijn belangstelling en zorg niet aan moeten onttrekken en meermalen gelegenheid hebben daarvan te doen blijken, wèl zijn er nog een paar Bondscommissies diligent, maar toch mag hier wel de vraag worden gesteld: wordt het niet tijd dat de Bond zijn krachten wijdt, ook aan andere terreinen van het uitgebreide gebied der oudheidkunde?

De secretaris
E. J. HASLINGHUIS.

VERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN KLOKKEN- EN ORGELRAAD
OVER HET JAAR 1918. (UITTREKSEL).

Ter voldoening aan art. 16 van het Reglement van den Klokken- en Orgelraad heeft het bestuur de eer het volgende onder Uwe aandacht te brengen.

Reeds in de eerste dagen van Januari 1918 kwam de Raad voor eene moeilijke beslissing te staan. De moeilijkheid bestond in eene motie, op de algemeene vergadering van 12 Januari 1918 ingediend door Mr. A. Loosjes, met de strekking, aan het verstreken der geldelijke toelage de voorwaarde te verbinden, dat de Raad zich bij het uitbrengen van adviezen op klokkenspelgebied zou onthouden van het voorstaan van deze of gene meening.

Door de aanwezige Raadsleden werd deze motie bestreden en aangetoond, dat de zelfstandigheid van den Raad en diens uit te brengen advies op ernstige wijze in gevaar werd gebracht. De besprekingen hadden eindelijk dit tot gevolg, dat de motie-Loosjes niet in stemming kwam en dat — en dit was voor ons van het meeste gewicht — onze Raad zich zou losmaken van den Bond en zich geheel zelfstandig zou ontwikkelen.

Onder deze omstandigheden was het wenschelijk van den gegeven wenk gebruik te maken. Dit gaf onzen voorzitter aanleiding de meeste bepalingen van onze wet en ons huishoudelijk reglement om te werken en het aldus mogelijk te maken, dat de daarvóór benoodigde stukken gereed kwamen voor opzending naar het Departement van Justitie.

Ter voldoening aan art. 11 der statuten, was het noodzakelijk voor de statutenwijziging vooraf de vereischte goedkeuring van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te vragen, welke ons 28 Augustus 1918 verstrekt werd. Terstond werd nu de Koninklijke bewilliging gevraagd en verkregen.

De zelfstandigheid van den Raad en van diens uit te brengen advies is aldus op moeizame wijze verkregen en vormt als nu een der belangrijkste aangelegenheden van het tweede vereenigingsjaar.

Er zijn echter nog andere, gewichtiger questies te vermelden, met name de vermeerdering van werkzaamheden tengevolge van toenemende aanvragen, waarvan hierna zal blijken, en tengevolge van door de Regeering genomen distributie-maatregelen.

Reeds langen tijd werd de orgelbouwnijverheid zeer bemoeilijkt in het verkrijgen der grondstoffen, t.w. van leer en van metalen, met name tin en zink. In de behoefte van schapenleer werd, zij het ook op zeer onvoldoende, doch overigens alleszins te loven wijze, voorzien door den Bond van Nederlandsche Orgelbouwers en had men zich vooreerst met de aanwezige metaalvoorraden kunnen behelpen. Doch in den loop van het jaar waren deze zoo gering, dat de regeering ingreep en een Rijkskantoor voor tin, lood en zink meende te moeten oprichten. In het belang der orgelbouwnijverheid bood de Raad zijne diensten aan en werden voorzitter en waarnemend secretaris uitgenoodigd 18 Mei bij den Directeur van het Rijkskantoor v. T. L. & Z. te komen, in welk onderhoud onzen Raad werd opgedragen bemiddelaar te zijn tusschen dit kantoor en den orgelbouwer. De Raad zou te onderzoeken hebben, of de aanvraag van tin gewettigd was, van geval tot geval na te gaan, de bestaande voorraden te controleeren en ter voorkoming van fraude te onderzoeken of de ontvangen hoeveelheden werkelijk voor het aangevraagde doel werden verwerkt, in te plaatsen of reeds geplaatste orgels.

Begrijpelijkerwijze heeft deze bemiddeling ontzaglijk veel tijd en moeite gevorderd, en daarom is het destemeeer te betreuren, dat de getroffen maatregelen en alle moeiten vrijwel tevergeefs zijn geweest. Voor slechts enkele firma's hebben wij kunnen bereiken, dat hun grondstoffen zijn verstrekt. Gelukkig zijn de omstandigheden gunstiger geworden, en werd het Rijkskantoor v. T. L. en Z. in den loop van dit jaar opgeheven. Te verwachten is, dat de aanvoer en verdeeling van tin, zink en lood weder als vanouds plaats zal kunnen hebben.

De door den Raad gemaakte onkosten zijn bestreden uit een door 16 firma's gestort bedrag van f2.— elk, en hebben de kas van den Raad in geenen deele bezwaard. Verantwoording van de ontvangen en uitgegeven gelden zal geschieden aan den Bond van Nederlandsche Orgelbouwers.

Hier ter plaatse zij een woord van dank gebracht aan de leden, die zich beschikbaar hadden gesteld om het Dagelijksch Bestuur van dienst te zijn.

Wat betreft de studie van het gietmengsel en de gietstof der Hemonyklokken, waaromtrent in het vorig verslag mededeelingen zijn gedaan, dit onderzoek is weinig gevorderd door gebrek aan hulpmiddelen. De door onzen Voorzitter en door

Dr. D. W. J. van Heteren, scheikundige aan 's Rijks munt, ingestelde onderzoeken en analyse, van enkele monsters hebben tot zeer uiteenlopende conclusies gevoerd. Het onderzoek wordt voortgezet over nog meer monsters, en vermoedelijk zal dit jaar een eerste publicatie kunnen geschieden.

Wat betreft advies voor orgels, verscheiden kerkbesturen en orgelcommissies hebben, nadat hun uitvoerige inlichtingen waren verstrekt, gearzeld gebruik te maken van de voorlichting van den Raad of daarvan zelfs geheel moeten afzien, aangezien onder de huidige omstandigheden de middelen ontoereikend waren een orgel te bouwen. Erkend dienen te worden de groote offers, welke voornoemde besturen zich moeten getroosten, teneinde de bouwsommen bijeen te brengen, waardoor het mogelijk zou worden kleine gemeenten in deze kosten tegemoet te komen, of geheel kosteloos te helpen.

Van de verdere bemoeiingen mogen in het Bulletin nog vermeld worden :

Dokkum.

De Kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Dokkum, die ons reeds in 1917 herhaaldelijk inlichtingen vroeg over de restauratie van het orgel in die gemeente, heeft, aangezien er moeilijkheden waren gerezen tusschen orgelcommissie en orgelbouwer, zich thans wederom tot onzen Raad om advies gewend, wat tot gevolg gaf, dat eene oplossing gevonden werd, en de restauratie voortgang hebben kon. Wij meenen te weten, dat het orgel inmiddels geheel gereed is gekomen.

Laren. (N.-H.)

Ten vervolge op het in het vorig jaarverslag meegedeelde aangaande den bouw van een nieuw orgel te Laren, kunnen wij thans vaststellen, dat de plannen voor overname van een gebruikt orgel geheel zijn uitgeschakeld, en men uitsluitend een nieuw orgel wenscht. De orgelcommissie is in onderhandeling met de firma A. Standaard te Rotterdam, over een pneumatisch orgel, doch heeft onzen Raad nog niet in de gelegenheid gesteld, daaromtrent nadere mededeeling te doen.

Schiedam.

De in het vorige jaar uitgedrukte wensch aangaande de restauratieplannen voor het orgel in de groote kerk te Schiedam is nog steeds niet verwezenlijkt. Wij hadden gehoopt, dat Kerkmeesters bereid zouden zijn, aan de herstelling een deskundig onderzoek, desnoods met behoud van reeds genomen maatregelen, te laten voorafgaan. Wij herinneren hierbij aan den wenk, dienaangaande gegeven door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, op den voet gevolgd, door eene aanschrijving van de Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie, maar noch het een noch het ander heeft Kerkmeesters tot een onderzoek kunnen bewegen, zulks op gevaar af, dat een verzoek om eventueelen Rijkssteun bij een kerk- of venster-restauratie in ongunstigen zin door deze lichamen zal worden beantwoord.

Sneek.

In het Nieuws van den Dag van 17 Juni 1918 kwam eene advertentie voor, waarin B. en W. van Sneek mededeelden het Klokkenspel bestaande uit 25 bellen met een bronzen speeltrommel, afkomstig van den Martinitoren aldaar, bij inschrijving te zullen verkoopen. Onmiddellijk werd aan het College van B. en W. een verzoek gericht op dit besluit terug te komen en werd den Minister van Binnenlandsche Zaken verzocht den verkoop te verhinderen.

Bovendien werd aan den directeur van het Rijks bureau voor de Monumentenzorg verzocht B. en W. van Sneek te bewegen tot uitstel van den verkoop, met de bedoeling een deskundig onderzoek daaraan te laten voorafgaan.

Een en ander had tot gevolg, dat B. en W. van Sneek telegrafisch door den Minister verzocht werden den verkoop uit te stellen, tot van Regeeringswege een onderzoek zou zijn ingesteld, aan welk verzoek werd voldaan. Het klokkenspel werd daarna onderzocht door den juistgenoemden directeur, tezamen met onzen secretaris, den heer Enschedé; laatstgenoemde bracht een voorloopig advies uit. De Raad ontving daarna het verzoek, officieel van bericht en raad over dit klokkenspel te willen dienen en met name te willen nagaan, of het klokkenspel al of niet in getempered stemming gegoten was, aan welk verzoek gaarne gevolg gegeven werd. Eene hiertoe benoemde sub-commissie, bestaande uit onzen voorzitter, den Heer Van der Hegge Zijnen, en Dr. W. J. H. Moll, lector aan 's Rijks Universiteit alhier, stelde op 2 en 3 Augustus ter plaatse een nauwkeurig onderzoek in en kwam tot de conclusie, dat het klokkenspel inderdaad in getempered stemming stond en na de aangegeven wijzingen en herstellingen weer alleszins bruikbaar zou worden. Het door deze heeren uitgebrachte zeer uitvoerige rapport is voorzien van 3 tabellen en grafieken, waarin de ter plaatse opgenomen trillingsgetallen zijn opgenomen en waaruit ook voor niet ingewijden de conclusie afgeleid kan worden.

Bij schrijven van 11 Augustus heeft Dr. Kalf zijne bijzonderen dank betuigd voor het »doorwerkte advies" onder bijvoeging van een afschrift van het door hem aan den Minister aangeboden prae-advies. Het rapport onzer sub-commissie had hem aanleiding gegeven zijn voorstel terug te nemen en den Minister in overweging te geven het advies van onzen Raad ter kennisneming te doen toekomen aan het gemeentebestuur van Sneek, onder bereidverklaring tot het verstrekken eener Rijkssubsidie ten bedrage van 50% der kosten voor deze restauratie, bij de Staten-Generaal aan te vragen. De Rijksc commissie voor de Monumentenzorg heeft dit plan bekrachtigd, zoodat er goede kans bestaat, dat het klokkenspel niet in de smeltkroes zal terecht komen. Na ons van ter zijde bekend werd, schijnt thans de restauratie ernstig overwogen te worden.

Wijk bij Duurstede.

Burgemeester en Wethouders der gemeente Wijk bij Duurstede hadden zich over de reparatie van een gearsten klok in verbinding gesteld met den gieter van Zegveld te Rijswijk en hadden over het aanbod dezer firma het oordeel gevraagd van de Provinciale

Utrechtsche Archeologische Commissie. Deze commissie wendde zich tot onzen Raad om advies.

Uit de briefwisseling bleek, dat voormelde gieter op zich genomen had, de gebarsten klok te herstellen, evenwel zonder waarborgen, dat de klok niet op eene andere plaats zou springen of andere gebreken zou vertoonen. De Raad heeft gewaarschuwd tegen het onzekere van deze herstelling en vond geene vrijheid om gunstig prae-advies uit te brengen.

De Voorzitter
(get.) VAN DER HEGGE ZIJNEN.

De Secretaris
(get.) A. BROM JR.

KOORSLUITINGEN.

II.

Van bevoegde zijde werd ons de opmerking gemaakt: dat hetgeen wij in ons voorgaand artikel — blz. 239 regel 10 v.o. en volgende — zeiden, niet voldoende duidelijk is. Wij erkennen de juistheid dezer opmerking. Wij bedoelden het volgende: Wanneer wij veronderstellen dat de lengte van den steunbeer — d.i. zijn uitstek vóór den muur — zoo groot is dat hij juist sterk genoeg is om de stabiliteit te verzekeren, dan zal die stabiliteit steeds verzekerd blijven, welken hoek, hartlijn steunbeer en verlengde ribbe ook met elkander maken, *mits* de verlengde ribbe slechts den zijkant van den steunbeer niet snijde, *mits* de verlengde ribbe derhalve aan den achterkant uittreedt. In werkelijkheid zal voor de zekerheid der constructie de lengte van den steunbeer steeds grooter genomen worden dan bedoeld minimaal bedrag en zal de verlengde ribbe derhalve ook den zijkant van den steunbeer mogen snijden zonder dat de stabiliteit gevaar loopt, *mits* althans genoemde grens niet worde overschreden.

Wij willen thans een aantal koorsluitingen geven als voorbeelden van de methoden, die gevolgd zijn om aan de verschillende eischen te voldoen, zooals die in het voorgaand artikel zijn aangegeven. Bij voorkeur hebben wij daartoe Nederlandsche kerken gekozen. Daarbij hebben wij o.a. de volgende werken geraadpleegd:

- J. KALF, De voormalige Baronie van Breda;
- Dr. P. CUYPERS en J. KALF, De Katholieke kerken in Nederland;
- E. GUGEL, Geschiedenis van de Bouwstijlen;
- H. EVERS, De Architectuur in hare hoofdtijdperken;
- A. W. WEISSMAN, Geschiedenis der Beeldende kunst;
- Dr. F. X. SMITS, De Kathedraal van 's Hertogenbosch.
- LÜBKE, Geschichte der Architektur;
- R. DOHME, Geschichte der deutschen Baukunst;
- F. BOCK, Rheinlands Baudenkmäler des Mittelalters;
- S. BOISSERÉE, Denkmäler der Baukunst am Nieder-Rhein;

L. V. FISENNE, Kunstdenkmäler des Mittelalters;
Die Kunstdenkmäler der Ländkreise Aachen und Eupen;
F. BAUDRI, Organ für christliche Kunst; 1864—69.
VIOLET LE DUC, Diction. de l' Architecture;
REUSENS, Elements d' Archéologie chrétienne.

Een klein aantal voorbeelden zijn naar eigen opname.

De bijgevoegde schetsen maken geene aanspraak op volstrekte nauwkeurigheid. De grondplannen, die wij ter beschikking hadden, waren niet alle op zoodanige schaal dat de afmetingen met alleszins voldoende nauwkeurigheid konden genomen worden. Wij maken echter uitzondering voor de grondplannen, die door photographische reproductie werden verkregen, zooals zulks het geval is met de teekeningen uit de twee eerste, aangehaalde werken. Toch konden wij door nauwkeurige metingen, door controle metingen of anderszins, het karakter der koorsluiting in de aangehaalde voorbeelden, hetzij volkomen juist, hetzij met voldoende zekerheid bepalen. En daarop komt het in het volgende toch slechts aan. Het *wezen* der koorsluiting hebben wij dus in onze schetsen laten uitkomen, en minder aandacht geschonken aan de détails.

Wat de dateering der aangehaalde monumenten betreft, zij is steeds zooveel mogelijk nauwkeurig opgegeven uit de aangehaalde werken. Doch in vele gevallen hebben wij den bouwtijd moeten schatten en kunnen dus onnauwkeurigheden voorkomen. Voor ons doel is echter eene nauwkeurige tijdsbepaling strikt genomen, bijzaak. Het is toch voldoende te weten of eene kerk oud of modern is.

Er zijn, zooals wij aantoonde, drie dingen, waarop wij bij eene koorsluiting dienen te letten n.l. de sluitende veelhoek, de ligging van den sluitsteen en de schoorbogen met de koortravee. Van deze drie is de ligging van den sluitsteen — in platten grond — het voornaamste, omdat zijne ligging in verreweg de meeste gevallen het *wezen* der koorsluiting bepaalt. De ligging van den sluitsteen was ons dan ook het eerste middel om de vele voorbeelden eenigszins overzichtelijk te rangschikken. Het tweede middel, wat ons ter rangschikking diende, was de wijze, waarop de stabiliteit was verkregen; d.i. de wijze, waarop de schoorbogen en de koortravee waren aangebracht. Eerst in de derde plaats komt de sluitende veelhoek, omdat dezelfde methode van stabiliteits-verzekering bij zeer verschillende veelhoeken kan toegepast zijn.

In het volgende verstaan wij onder *stralen van den veelhoek* de lijnen of ribben, die de hoekpunten van den veelhoek verbinden met zijn middelpunt.

De schoorbogen zijn op de teekeningen steeds aangeduid door de letter *a*.

De richting van een steunbeer is steeds aangegeven door een kort streepje. In enkele gevallen is de steun eener gewelfribbe niet door een steunbeer doch door andere middelen verwezenlijkt — b.v. bij een kooromgang door de gordelbogen van den omgang —. In dergelijke gevallen is de richting der steuning toch ook door een kort streepje aangeduid.

A. DE SLUITSTEEN LIGT IN HET MIDDELPUNT VAN DEN VEELHOEK.

I. De schoorbogen zijn stralen van den veelhoek.

Opdat dit kunne zijn, is noodig dat de boog, die het gedeelte van den veelhoek ompant, hetwelk de koorsluiting vormt, een hoek onderspanne grooter dan 180° . Dit blijkt uit de figuren 18—27. Bij een viertal dezer is de onderspannende boog aangegeven evenals de bedoelde hoek. Er laten zich hierbij twee ondergevallen onderscheiden:

a. *Geene zijde van den veelhoek ligt in het verlengde van de zijmuren der beuk. Fig. 18—21.*

Er is geene koortravee.

Fig. 18. Drie zijden van den regelm. vijfhoek. (Notatie: $\frac{3}{5}$). Hiervan is ons geen voorbeeld bekend. Wij geven deze koorsluiting dan ook slechts als eene mogelijke en tevens als de eenvoudigste.

Fig. 19. Vier zijden van den regelm. zevenhoek. ($\frac{4}{7}$). In het midden, d. i. in de as der beuk, ligt een steunbeer. Zooals in volgende voorbeelden zal blijken komt deze plaatsing van een steunbeer enkele malen voor. In verreweg de meeste gevallen echter ligt eene zijde van den veelhoek in het midden.

St. Barthelomeus te Kollin, N.-Duitschland, 1378. De steunbeeren A en B liggen in het verlengde der ribben *a*.

Fig. 20. Vijf zijden van den regelm. negenhoek. ($\frac{5}{9}$).

Kerk te Limbricht, Limb., XIIIde eeuw. Behalve de schoorbogen *a* zijn nog twee supplementaire schoorbogen *b* aangebracht, waardoor eene koortravee ontstaat. De zijden *p*, *q* en *r* zijn gelijk.

Fig. 21. Zeven zijden van den regelm. dertienhoek. ($\frac{7}{13}$).

Kathedraal te Le Mans, 1217.

Bij de genoemde voorbeelden maken de beide schoorbogen *a* een vrij grooten hoek met elkander. Hun steun tegen den druk der gewelfribben kan dus niet groot zijn en het gewelfvak *Q* zal het zijne moeten bijdragen tot verzekering der stabiliteit. Daarom is de constructie van de kerk te Limbricht (*Fig. 20*) als een goede oplossing van het stabiliteitsprobleem aan te zien.

Wij merken nog op dat de gegeven voorbeelden ontstaan uit een regelm. veelhoek met een *oneven* aantal zijden en dat de grootste helft van dit aantal den eigenlijken sluitenden veelhoek vormt.

b. *Twee zijden van den veelhoek liggen in het verlengde van de zijmuren der beuk. Fig. 22—27.*

Er is dus eene koortravee. In dit geval is de koorsluiting ontstaan uit een regelm. veelhoek met een *even* aantal zijden. Het aantal sluitende zijden is één meer dan het halve aantal zijden van den volledigen veelhoek.

Fig. 22. Vijf zijden van den regelm. achthoek. ($\frac{5}{8}$). Dit is de eenige koorsluiting, die constructief en aestetisch eene alleszins bevredigende oplossing geeft. De stabiliteit

namelijk is voldoende verzekerd door de schoorbogen *a*, die een niet te grooten hoek met elkander vormen. De druk der ribben *b* wordt direct tegengegaan door de in haar verlengde liggende schoorbogen. Behalve aan dezen druk hebben de schoorbogen nog slechts weerstand te bieden aan de twee bogen *c*.

Is de lengte *q* der beuktravee tevens gelijk aan de lengte *p* der koortravee, dan zijn alle gewelfvakken *Q* aan elkander gelijk en eveneens de gewelfvakken *S*. Daardoor is de geheele overwelfing der beuk, uit aestetisch oogpunt beschouwd, zoo volmaakt mogelijk. Wel maakt eene koorsluiting met een grooter aantal zijden, zooals b.v. die van Fig. 24 een aangenamer indruk dan eene met slechts drie zijden.

Een groot aantal kerken bezitten deze koorsluiting. Bij velen is de lengte der beuktravee *q* gelijk aan die der koortravee *p* en deze kerken vertoonen dus het volmaakte type. Doch ook zijn talrijke voorbeelden aan te wijzen, bij welke de beuktravee langer is dan de koortravee.

Genoemde koorsluiting komt o. a. voor bij de volgende Nederlandsche kerken:
Kathedraal — St. Christoffel — te Roermond, midden-koor, XV^{de} eeuw.

St. Matthias te Maastricht, XIV^{de} eeuw.

Groote Kerk te Sittard.

St. Martinus te Venlo, XV^{de} eeuw.

St. Willebrordus te Hulst, 1462.

Fig. 23. Dezelfde koorsluiting als de vorige ($\frac{5}{8}$), slechts met dit verschil, dat de twee gewelfribben *b* over het middelpunt *O* verlengd zijn tot tegen den zwaren gordelboog *A B*.

Dom te Florence, 1294.

Dom te Worms, 1181.

Fig. 24. Zeven zijden van den regelm. twaalfhoek ($\frac{7}{12}$). De schoorbogen maken een vrij grooten hoek met elkander en moeten den druk van zes gewelfribben in evenwicht houden. Deze sluiting geeft dus eene minder goede oplossing van het stabiliteitsprobleem. Het gewelfvak *Q* zal dus het zijne moeten bijdragen. Deze is eene van de sierlijkste koorsluitingen, hoewel de beuktravee altijd iets langer is dan de koortravee.

Dominikanenkerk te Maastricht, 1283.

Ste Chapelle te Parijs, 1251.

St. Jan te Maastricht, XIV^{de}—XV^{de} eeuw.

Kathedraal — St. Barbara — te Breda, Archit. Dr. Cuypers.

St. Petrus-Banden te Oosterwijk, Archit. Dr. Cuypers.

O. L. Vr. Kerk te Groningen, 19de eeuw.

Fig. 25. Dezelfde koorsluiting als de vorige ($\frac{7}{12}$) doch twee gewelfribben zijn verlengd tot tegen den zwaren gordelboog *A B*.

Dom te Paderborn, XII^{de} eeuw.

Fig. 26. Vier zijden van den regelm. zeshoek ($\frac{4}{6}$). Steunbeer in het midden.

O. L. Vr. Kerk te Utrecht. Kapel aan de westzijde, 1894. Archit. A. Tepe.

Fig. 27. Zes zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{6}{10}$). Steunbeer in het midden.
Kerk te Waldfeucht nabij Sittard, XIIIde eeuw.
Karlshoferkirche te Praag, 1327.
Dom te Naumburg, 1242.

II. De schoorbogen liggen in het verlengde van stralen van den veelhoek. Fig. 28—31.

Fig. 28. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{5}{10}$). De schoorbogen *a* liggen in het verlengde van de gewelfribben *b*. De hoeken welke om het middelpunt *O* gevormd worden door de gewelfribben met elkander en met de schoorbogen zijn onderling gelijk. De lengte *q* der koortravee is iets grooter dan de zijde *p* van den veelhoek. Bij deze en bij een aantal der volgende koorsluitingen ontstaat een groot gewelfvak *Q* en twee kegelvormige gewelfvakken *R*, die in verband met het overige gedeelte der overwelving een minder bevredigenden indruk geven, zooals reeds vroeger is opgemerkt. Toch is de indruk niet zoo ongunstig als men wellicht zoude vermoeden, doordat de gewelfribben uit zoo verschillende richtingen oprijzen en zich in den sluitsteen vereenigen.

Eenigszins vreemd doet in den plattegrond de stand van den boog *A B* aan; loodrecht tot de lengte-as der beuk. In werkelijkheid, d. i. in de kerk zelve, valt deze bijzondere stand van *A B*, door het perspectivisch effect der in alle richtingen opschietende bogen niet of slechts weinig op. Deze koorsluiting is dan ook evenals Fig. 22 en Fig. 24 eene sierlijke.

Minderbroederskerk — thans Rijksarchief — te Maastricht, XIIIde—XIVde eeuw.
R. K. Kerk te Prinsenhage, XVde eeuw.
H. Michaël te Zwolle, Archit. Molenaar.
Liebfrauenkirche te Trier, 1235—1283.

Fig. 29. Zes zijden van den regelm. twaalfhoek. ($\frac{6}{12}$). Een steunbeer in het midden.
Kerk van O. L. Vr. Onbevl. Ontv. te Leiderdorp, Archit. J. H. Tonnaer.

Aansluitend aan Fig. 28—29 geven wij een paar voorbeelden van koorsluitingen, die een geheel op zich zelve staand type vormen. Het aantal koorsluitende zijden is twee meer dan het halve aantal zijden van den volledigen veelhoek, zoodat het eigenlijke koor breeder is dan de beuk. De vorm blijkt voldoende duidelijk uit de teekening. Wij kennen slechts drie kerken van dit type.

Fig. 30. Zeven zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{7}{10}$).
Kerk te Marienstadt, 1227. Men lette op de richting der steunbeeren A en B.
Wieskirche te Soest, 1316.

Fig. 31. Negen zijden van den regelm. veertienhoek. ($\frac{9}{14}$).
Dom te Aken, Maria-koor 2de helft XIVde eeuw.

III. Er zijn twee afzonderlijke schoorbogen. Fig. 32—37.

Fig. 32. Drie zijden van den regelm. zeshoek. ($\frac{3}{6}$). De schoorbogen *a* zijn aanmerkelijk langer dan de stralen *b* van den veelhoek, waardoor voor deze bogen

gevaar van vervorming bestaat. Het groote verschil in lengte van de bogen a en b zal aestetisch een minder gunstigen indruk maken.

Dom te Limburg, a. d. Lahn, 1213—43.

Fig. 33. Drie zijden van den regelm. zevenhoek. ($\frac{3}{7}$). Lengte q der koortravee gelijk aan de zijde p van den veelhoek. Van dezen vorm is ons geen voorbeeld bekend. Wij geven hem dan ook slechts als eene koorsluiting, die het midden houdt tusschen *Fig. 22* en *34*. Hij heeft het voordeel boven *Fig. 22* dat bij gelijke breedte van de beuk, de koortravee iets langer is; terwijl er slechts een betrekkelijk klein verschil bestaat tusschen de lengten der schoorbogen a en de bogen b .

Fig. 34. Drie zijden van den regelm. achthoek. ($\frac{3}{8}$). De lengte q der koortravee is grooter dan de zijde p van den veelhoek. Van deze sluiting zijn talrijke voorbeelden. Wij vermelden alleen:

Kerk van den H. Antonius Abt, te Mook, XIVde eeuw.

Fig. 35. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{5}{10}$). De lengte q der koortravee is grooter dan de zijde p van den veelhoek.

Kathedraal van Noyon, omstreeks 1140.

Kathedraal van Bourges, omstreeks 1220.

Fig. 36. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{5}{10}$). De lengte q der koortravee is kleiner dan de zijde p van den veelhoek.

Kerk van O. L. Vr. v. d. H. Rozenkrans te Schiedam, 1881. Archit. J. Margry.

Fig. 37. Deze eigenaardige koorsluiting is die van de *Kerk van den H. Antonius te Padua XIIIde eeuw*. Het koor is beschreven in een vierkant, en aan de oostzijde begrensd door een halven cirkel. Aan de westzijde is een gordelboog AB . De sluitsteen ligt in het middelpunt van het vierkant. In platten grond is de ruimte om den sluitsteen verdeeld in vijftien gelijke hoeken door even zoo vele gewelfribben. Elke ribbe verlengd, deelt den hoek van twee tegenoverliggende ribben midden door. Van de ribben vinden er drie hun steunpunt tegen den gordelboog AB , de andere tegen de muren.

IV. Een steunribbe in Oost-Westelijke richting. *Fig. 38—43.*

Fig. 38. Drie zijden van den regelm. zeshoek. ($\frac{3}{6}$). De steunboog c vindt zijn steunpunt in het middelpunt T van de koortravee: De bogen a zijn dus de schoorbogen.

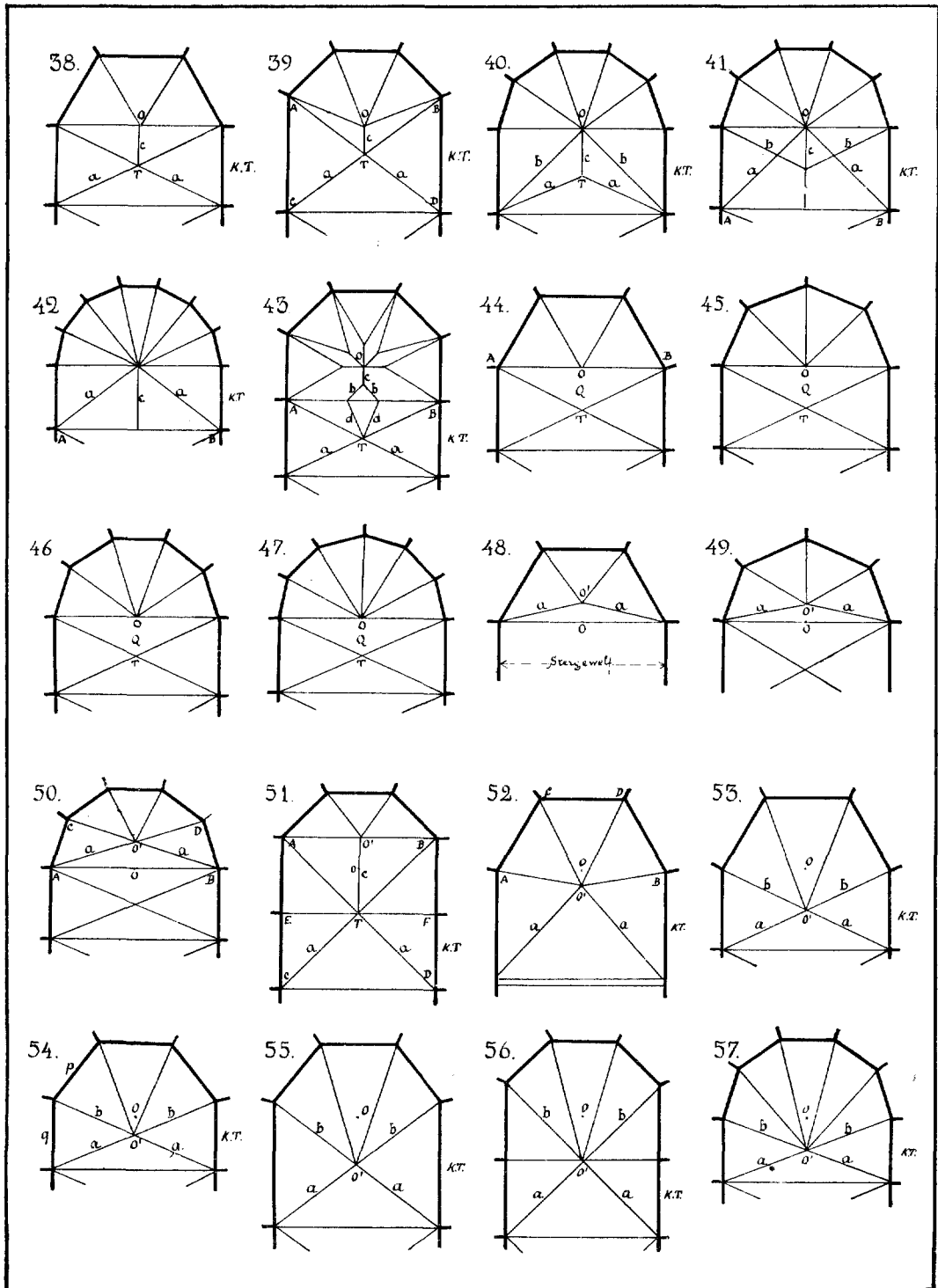
S. Joh. Bapt. te Oosterhout, XVde eeuw.

Fig. 39. Drie zijden van den regelm. achthoek. ($\frac{3}{8}$). Ook hier vindt de steunboog c zijn steun in het middelpunt T van de koortravee. a zijn de schoorbogen. Het vak $ABCD$ is omstreeks een vierkant.

Kerk te Gressenich bij Aken, XVde à XVIde eeuw.

St. Pancratius te Haaksbergen, 1887. Archit. A. Tepe.

Fig. 40. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{5}{10}$). De ribbe c vindt haar steun in het middelpunt T der koortravee door de schoorbogen a . Er zijn nog twee supplementaire

schoorbogen *b* aangebracht. Deze zijn echter aanmerkelijk langer dan de stralen van den veelhoek en dus ook meer onderhevig aan vervorming.

Kathedraal van Narbonne, 1272—1332,

Kerk v. d. H. Franciscus Xav. te Amsterdam, 1883. Archit. A. Tepe.

Fig. 41. Vijf zijden van den regelm. tienhoek ($\frac{5}{10}$). De ribbe *c* is aangebracht tusschen den sluitsteen en het midden van den gordelboog *AB*, waar zij niet verder gesteund is. Zij kan dus niet dienen om het evenwicht in den sluitsteen te verzekeren. Daartoe dienen de ribben *a*, die dus de schoorbogen zijn. Zij zijn evenals in *Fig. 40* aanmerkelijk langer dan de stralen van den veelhoek. Om eene mogelijke vervorming tegen te gaan zijn de bogen *b* aangebracht.

H. Georgiuskerk te Almelo. Arch. W. te Riele.

Fig. 42. Zeven zijden van den regelm. veertienhoek. ($\frac{7}{14}$). Het evenwicht in den sluitsteen kan niet verzekerd zijn door de ribbe *c*, omdat deze in den gordelboog *AB* geen vast steunpunt heeft. De sluitsteen wordt in evenwicht gehouden door de schoorbogen *a*.

Kathedraal te Barcelona, 1558.

Fig. 43. Bij uitzondering geven wij hier eene koorsluiting met stergewelf wegens de eigenaardige wijze, waarop bij haar het evenwicht verzekerd is.

De koorsluiting is gevormd door vijf zijden van den regelmatigen achthoek. ($\frac{5}{8}$). Het korte boogstuk *c*, dat de stabiliteit van den sluitsteen verzekert, wordt in evenwicht gehouden door de twee boogjes *b*, die hunnerzijds in hunne snijpunten met den gordelboog *AB* gesteund worden door de boogjes *d*. Deze laatste vinden hun steun in het snijpunt *T* van de diagonaalbogen der koortravee. De bogen *a* moeten derhalve als de schoorbogen worden beschouwd.

Kathedraal — St. Christoffel — te Roermond, N. O. Koor. XVde eeuw.

V. Schoorbogen ontbreken. *Fig. 44—47.*

Wanneer uiterlijk geen schoorbogen waargenomen kunnen worden, dan moet de stabiliteit van den sluitsteen verzekerd zijn hetzij door eene zwaardere constructie van het gewelfvak *Q*, hetzij door een in het gewelfvak *Q* verborgen boog, tusschen *O* en *T* aangebracht. Er is dus bij dergelijke koorsluiting geene eigenlijke koortravee. Men heeft deze methode waarschijnlijk gevolgd met het oog op het uiterlijk aanzien der overwelling, hetwelk er ongetwijfeld door wint. Het is niet te ontkennen dat dergelijke koorsluiting een bevredigenden indruk geeft, zoowel door het ontbreken der dikwijls voor het oog zoo hinderlijke schoorbogen, als door de grootere regelmatigheid der verschillende gewelfvakken.

Fig. 44. Drie zijden van den regelm. zeshoek. ($\frac{3}{6}$).

Kerk te Walhorn bij Aken. Steunbeer als bij A.

*Kerk te Geulle, Limb., 1627. Steunbeer als bij B, en dus niet in het verlengde van den boog *AB*. Dit doet ons besluiten dat de tegenwoordige gewelven niet de oorspronkelijke zijn, waarop ook andere détails in de constructie der gewelven wijzen.*

Fig. 45. Vier zijden van den regelm. achthoek. ($\frac{4}{8}$). Een steunbeer in de as.
Kerk van het H. Hart te Nijmegen 1899. Archit. A. J. Joling.

Fig. 46. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. ($\frac{5}{10}$).
Kathedraal te Reims, 1240.

R. K. Kerk te Terheiden, XV^{de} eeuw.

Fig. 47. Zes zijden van den regelm. twaalfhoek. ($\frac{6}{12}$). Een steunbeer in de as.
R. K. Kerk te Zoeterwoude, XIX^{de} eeuw.

B. DE SLUITSTEEN LIGT TEN O. VAN HET MIDDELPUNT. Fig. 48—51.

De gebruikelijke notatie om de koorsluiting aan te geven kan nu niet meer worden toegepast omdat de gewelfribben niet meer stralen van den veelhoek zijn en er dus geene noodzakelijke overeenkomst bestaat tusschen de constructie van de overwelling en den sluitenden veelhoek.

Fig. 48. De verplaatsing van den sluitsteen van het middelpunt O van den veelhoek naar O', doet van zelf de schoorbogen a ontstaan. De assen der steunbeeren convergeeren echter naar O. Er is dus ook hierin contradictie tusschen het uitwendige van de koorsluiting en de constructie der overwelling.

Kerk te Dargun, Mecklenburg, XIV^{de}—XV^{de} eeuw.

Fig. 49. Vier zijden van den regelm. achthoek. Steunbeer in de as. Wij geven deze constructie, van welke ons geen voorbeeld bekend is, ter vergelijking met Fig. 19. Deze laatste verdient o. i. de voorkeur zoowel wegens de gelijkheid der vier gewelfvakken S, als wegens de gelijkheid van alle gewelfribben der sluiting.

Fig. 50. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. De hoekpunten A en D van den veelhoek zijn met elkander verbonden, evenals de punten B en C. Het snijpunt der twee verbindingslijnen is de sluitsteen O'. De steunbeeren convergeeren naar het middelpunt O.

St. Gudula te Brussel, 1225—1280.

O. L. Vr. te Antwerpen, 1352—1411.

Dom te Bamberg, XIII^{de} eeuw. Deze heeft geen steunbeeren aan de absis.

Fig. 51. Drie zijden van den regelm. achthoek. Voor de absis ligt een vroeg-gothisch, ongeveer vierkant gewelfvak ABCD, verdeeld door twee diagonaalribben en een secundaire gordelboog EF. De druk in den sluitsteen O' wordt door den boog c overgebracht naar het snijpunt der diagonaalribben en daar tegengegaan door de schoorbogen a. Het vak CDEF is dus de eigenlijke koortravee.

Kerk van den H. Martinus te Pannerden, W: einde van de hoofdbeuk, 1878.
Arch. A. Tepe.

C. DE SLUITSTEEN LIGT TEN W. VAN HET MIDDELPUNT. Fig. 52—57.

Ook hier is de gebruikelijke notatie niet toepasselijk om dezelfde reden als boven.

Fig. 52. Drie zijden van den regelm. zeshoek. De sluitsteen O' is slechts weinig naar het W. verplaatst. De koortravee is vrij lang waardoor de schoorbogen a ook eene

aanmerkelijke lengte verkrijgen. De steunbeeren A en B wijzen naar den sluitsteen O'; C en D naar het middelpunt O.

Kerk te Altenahr, XIIde eeuw, 1ste helft.

De constructies aangegeven in de figuren 53—57 komen allen hierin overeen dat de sluitsteen verplaatst is naar het snijpunt O' van de diagonaalribben der koortravee. De twee helften *a* der diagonaalribben worden daardoor tot schoorbogen, terwijl de andere helften *b* gaan behooren tot de gewelfribben van den veelhoek.

Fig. 53. Drie zijden van den regelm. zeshoek. De steunbeeren convergeeren naar den sluitsteen O.

Broerenkerk te Zutphen, 1293.

Fig. 54. Drie zijden van den regelm. zevenhoek. De lengte *q* van de koortravee is gelijk aan de zijde *p* van den veelhoek. De steunbeeren convergeeren naar het middelpunt O.

Kerk te Cornelimünster bij Aken, XIIIde—XIVde eeuw.

Dom te Regensburg, XIIIde—XIVde eeuw.

Fig. 55. Drie zijden van den regelm. zevenhoek. Verschilt slechts daarin van *Fig. 54*, dat de koortravee aanmerkelijk langer is dan de zijde van den veelhoek.

Kerk te Ekkelrade, Limb. XIVde eeuw.

Fig. 56. Drie zijden van den regelm. achthoek. De koortravee is omstreeks vierkant en voorzien van een vroeg-gothisch kruisgewelf. Vergel. *fig. 51*. De steunbeeren convergeeren naar het middelpunt O.

Kerk te Rieux, Frankr. XIIIde eeuw.

Fig. 57. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. De koortravee verschilt slechts weinig in lengte met de zijde van den veelhoek. De steunbeeren convergeeren naar het middelpunt O.

Kerk te Gemert, N. Brab. XIVde eeuw.

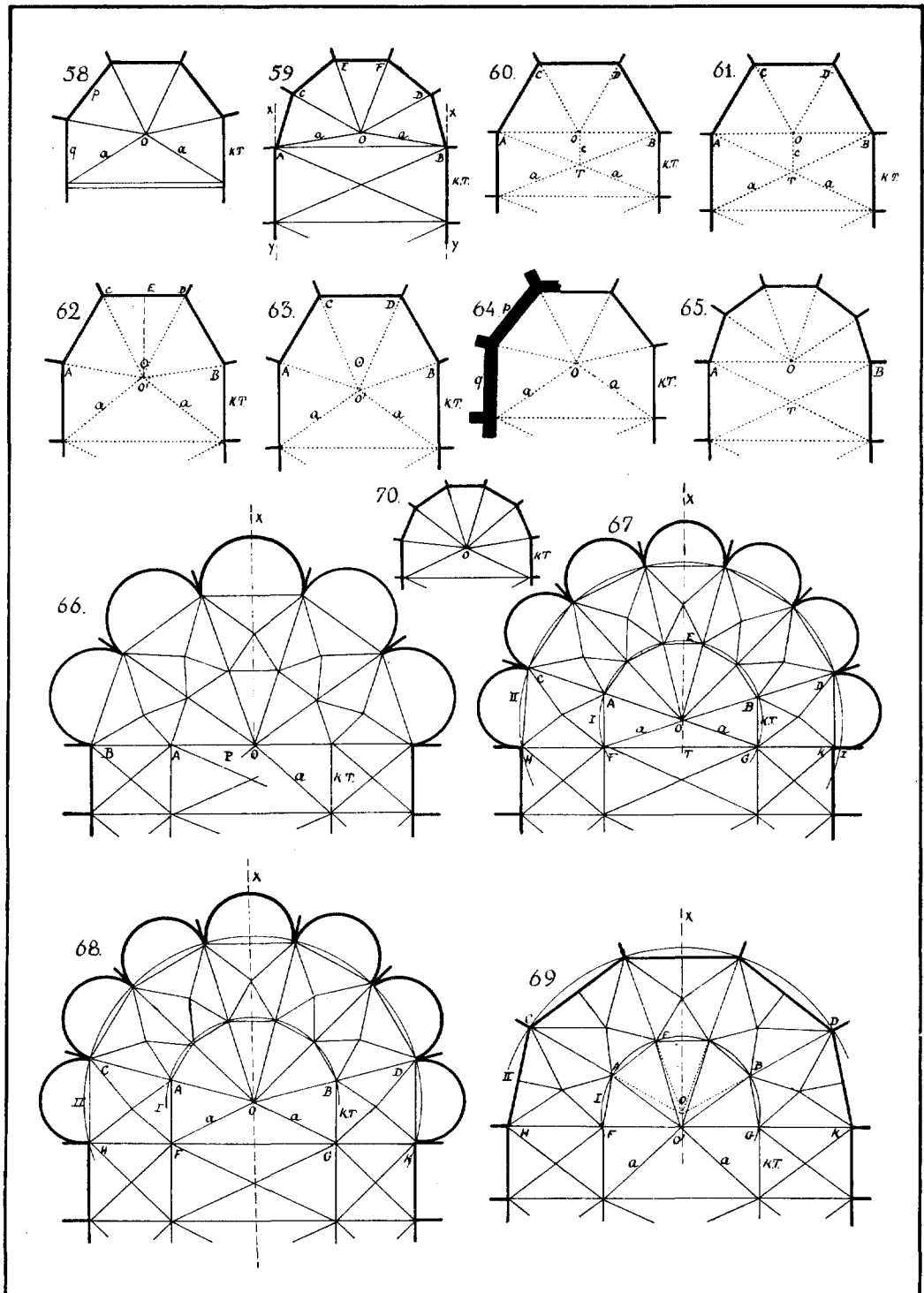
Wij geven thans nog twee koorsluitingen van eenigszins afwijkende constructie.

Fig. 58. *Kerk te St. Geertruid, Limb. XIVde eeuw.* Volgens opmeting van den Hr. de Hoog. De zijde van den veelhoek is kleiner dan die van den regelm. zevenhoek en grooter dan die van den regelm. achthoek. De sluitsteen valt samen met het middelpunt, en de lengte *q* van de koortravee is gelijk aan de zijde *p* van den veelhoek.

Fig. 59. Het komt mij voor dat de ontwerper dezer koorsluiting is te werk gegaan als volgt: Na de breedte der beuk te hebben vastgesteld heeft hij de twee lijnen XY geteekend. Om een punt O in de as heeft hij daarna een cirkel beschreven met eene middellijn iets kleiner dan de breedte der beuk. In dezen cirkel is een regelmatige negenhoek geconstrueerd; CE, EF en FD zijn drie zijden van dien negenhoek. Met de lengte der zijde tot straal I zijn om C en D als middelpunten twee cirkelbogen beschreven, die de lijnen XY snijden in de punten A en B. Zoodoende is de koorsluiting voltooid.

St. Nicolaas te Dixmuide. België.

Kerk van den H. Ewaldi, te Druten. Archit. Dr. Cuypers.

In »De voormalige Baronie van Breda door J. Kalf,» zijn de plannen opgenomen van een aantal kerken en kapellen, die thans niet meer overwelfd zijn, doch waarvan de steunbeeren aan het koor nog aanwezig zijn. Uit de aanwezigheid dier steunbeeren volgt o.i. met zekerheid dat deze gebouwen overwelfd geweest zijn of althans dat het in de bedoeling van den bouwmeester heeft gelegen ze met gewelven te voorzien. Wij hebben getracht uit de gegeven plattegronden de gewelven der koorsluiting te reconstrueeren.

Fig. 60. Kerk te Dongen, omstreeks 1500. Drie zijden van den regelm. zeshoek. De koortravee is iets kleiner dan de zijde van den veelhoek. Uit de richting der steunbeeren A en B volgt dat er een gordelboog A B moet bestaan hebben, gaande door het middelpunt O van den veelhoek. Naar dit punt wijzen ook de steunbeeren C D. Wij besluiten dus tot eene overwelfing als in de fig. met stippellijnen is aangeheven. De steunboog C is aangebracht, omdat deze ook voorkomt in de kerk te Oosterrijk, XV^{de} eeuw. en wij mogen vermoeden dat men dezelfde constructie zal gevolgd hebben in twee in elkanders nabijheid gelegen plaatsen. (³/₆).

Fig. 61. Kerk van St. Catharinadal te Breda, omstreeks 1500. Deze verschilt van de vorige slechts door de grootere lengte van de koortravee. Wij nemen dus voor deze kerk gelijksoortige overwelfing aan. (³/₆).

Fig. 62. Kerk te Ginniken XV^{de} eeuw en Kapel te Molenschot XVI^{de} eeuw. Drie zijden van den regelm. zeshoek. De koortravee is iets langer dan de zijde van den veelhoek. De richting der steunbeeren A en B wijst op een sluitsteen O' gelegen ten W. van het middelpunt O. De steunbeeren C en D wijzen naar datzelfde punt. Er moeten dus schoorbogen zijn geweest en deze kunnen geen andere geweest zijn dan de twee bogen a. Het komt ons voor dat men het punt O' heeft gevonden door den afstand O' E gelijk te maken aan O' A.

Fig. 63. Kapel te Gageldonk, XV^{de} eeuw. Drie zijden van den regelm. zeshoek. De lengte der koortravee q is gelijk aan de zijde p van den veelhoek, beide gemeten aan de buitenzijde der kerk tusschen de steunbeeren. De richtingen der vier steunbeeren A—D wijzen op een sluitsteen gelegen ten W. van het middelpunt, en daarmede op twee schoorbogen a. Het punt O' is gevonden door O O' gelijk één zesde van de breedte der beuk te maken.

Fig. 64. N. H. Kerk te Chaam, XVI^{de} eeuw. Drie zijden van den regelmatigen zevenhoek. Aan de buitenzijde der kerk, tusschen de steunbeeren gemeten, is de lengte der koortravee q gelijk aan de zijde p van den veelhoek. De vier steunbeeren wijzen alle op een sluitsteen O samenvallend met het middelpunt van den veelhoek en daarmede op de twee schoorbogen a. (³/₇).

Fig. 65. Kerk te Etten omstreeks 1500. Vijf zijden van den regelm. tienhoek. De koortravee is langer dan de zijde van den veelhoek. Uit de richting der steunbeeren A en D volgt dat er een gordelboog A B moet bestaan hebben gaande door het middelpunt O van den veelhoek, in welk punt tevens de sluitsteen moet gelegen hebben. De andere

steunbeeren wijzen naar datzelfde punt. De overwelfing moet dus geweest zijn zooals door de stippellijnen is aangegeven. De stabiliteit moet verzekerd zijn door de meerdere zwaarte van het gewelfvak Q, tenzij men een steunboog tusschen Q en T aanneme.

Wij willen thans nog aangeven de constructie der koorsluitingen van eenige grootere kerken met kooromgang en kapellenkrans.

Bij deze, somtijds vrij ingewikkelde constructies is het steeds het streven van den ontwerper geweest de kapellen van gelijke grootte te maken. Dit is een aestetische eisch voor het uiterlijk aanzien der kerk. Wij onderscheiden steeds twee veelhoeken, de binnenste, die de middenbeuk afsluit en de buitenste, die, concentrisch met den eersten, den kooromgang naar buiten afsluit. Tegen de zijden van den buitensten kooromgang sluiten de kapellen aan. Moeten de kapellen van gelijke grootte zijn dan moeten de zijden van den buitensten veelhoek gelijk zijn.

Een eerste aestetische eisch is: dat de zijden van den buitensten veelhoek onder gelijke hoeken aan elkander sluiten dat dus deze veelhoek in een cirkel beschreven zij.

Een tweede aestetische eisch is: dat de binnenste veelhoek ook regelmatig zij en zich goed aansluit aan de travees der middenbeuk.

Een derde, constructieve eisch is de stabiliteit van de overwelfing der middenbeuk. En deze is wegens de groote breedte en de aanzienlijke hoogte der middenbeuk, zeker van groot belang.

Aan alle eischen te gelijk op volmaakte wijze voldoen, dat gaat nu eenmaal niet. De bestaande monumenten bewijzen zulks. Het werd dus, om een voldoende oplossing te verkrijgen, eene kwestie van geven en nemen.

In het voorgaande zeiden wij dat de bouwmeester wel altijd het koor achter de kerk zal gebouwd hebben; vooreerst dus zal vastgesteld hebben de breedten van middenbeuk en zijbeuken en de koorsluiting aan het zoo vastgestelde plan zal hebben aangepast. Bij de beschrijving onzer voorbeelden gaan wij echter voor de duidelijkheid en naar het voorbeeld van Violet le Duc gedeeltelijk op omgekeerde wijze te werk. Dit kan echter, zelfs in de praktijk, geen moeilijkheid opleveren omdat de op willekeurige schaal ontworpen koorsluiting toch door gelijkvormige vergrooing of verkleining aan de vastgestelde breedten van middenbeuk en zijbeuken kan worden aangepast.

Fig. 66. Linker helft. Nieuwe St. Bavo te Haarlem, Archit. Jos. Cuypers.

Kathedraal van Reims, XIIIde eeuw, 1ste helft.

Om O als middelpunt zijn de twee halve cirkels met OA en OB als stralen beschreven en hierin vijf zijden van den regelm. tienhoek geconstrueerd. Het overige der constructie volgt verder van zelf. Er zijn geen schoorbogen. De stabiliteit moet dus verzekerd zijn door sterkte van het gewelfvak P.

Fig. 66. Rechter helft. Domkerk te Utrecht, 1254—1267.

Verschilt van de vorige constructie slechts door de aanwezigheid der schoorbogen a.

Deze oplossing is wel de eenvoudigste en geeft in het inwendige der kerk een

zeer bevredigend resultaat. Vooral is dat het geval bij Fig. 66, linker helft, bij welke de storende schoorbogen vermeden zijn.

Toch is in deze constructie iets wat voor het oog hinderlijk moet zijn. Een halve cirkel *schijnt* steeds plat gedrukt te zijn. Daarom wordt een halfcirkelvormige boog »op stelten» gezet. Vooral aan de uiteinden van den boog is dit gezichtsbedrog hinderlijk en daar schijnt de boog niet onder een rechten maar onder een scherp en hoek aan de middellijn te sluiten.

Reeds de Romaansche bouwmeesters blijken dit gezichtsbedrog te hebben gekend en te hebben getracht het door een of ander middel te verhelpen. De buitenkanten van de absiden van St. Servaas en van O. L. Vr. Kerk te Maastricht zijn nabij de uiteinden over een zekeren afstand sterker gekromd dan in het overige gedeelte. Ze zijn korfbogen.

Dit verschijnsel blijkt bij vergelijking van fig. 66 met de figuren 67 en 68. En het is niet alleen bij den plattegrond dat het merkbaar is, doch ook bij het uiterlijke van het gebouw zelve. Tegenmoetkoming aan dit verschijnsel is dan ook wel eene der redenen geweest waarom men bij zoo vele groote kerken den kooromgang en den kapellenkrans grooter dan een halve cirkel heeft doen zijn.

Fig. 67. Linker helft. *Kathedraal van Amiens*, XIIIde eeuw, 2de helft.

Om een punt O als middelpunt zijn twee cirkels beschreven I en II. De straal van I is omstreeks de helft van dien van II. Aan weerszijden van de as OX zijn uitgezet twee hoeken XOC en XOD, elk van 72° , zoodat de bogen AB en CD elk gelijk zijn aan twee vijfden van den cirkelomtrek. De boog AEB is verdeeld in vijf gelijke deelen waardoor de sluitende veelhoek ontstaat. De stralen OA en OB zijn vervolgens verlengd tot in hun snijpunten G en F met den cirkel I. Uit de constructie volgt dat de hoeken AOF en BOG elk 36° bevatten en dat de lijnen AF en BG zijden zijn van den regelm. tienhoek *en evenwijdig moeten zijn aan de as OX*. De lijnen AF en BG westwaarts verlengd, vormen de zijden van de middenbeuk.

De stralen OA en OB verlengd, snijden den cirkel II in de punten C en D. De constructie van den kooromgang en de kapellen tusschen de punten C en D volgt nu van zelf en is uit de figuur duidelijk. De lijn FG is nu naar weerszijden verlengd tot aan haar snijpunten H en I met den cirkel II. Te Amiens — linker helft der fig. — is nu C met H verbonden om den buitensten veelhoek te sluiten. Door H is westwaarts eene lijn evenwijdig aan de as OX geteekend en vormt de grens van de zijbeuk. De zijde CH wordt zoodoende iets, doch slechts zeer weinig kleiner dan de overige zijden van den buitensten veelhoek.

Violet le Duc geeft voor de koorsluiting van de Kathedraal van Amiens eene eenigszins andere constructie. Hij veronderstelt dat de bouwmeester eerst de lijn HI heeft getrokken, vervolgens het punt O heeft bepaald door aan OT een zekere, willekeurige waarde te geven; toen den cirkel II heeft geteekend en alsnu den boog HI in zeven *gelijke* deelen heeft verdeeld, enz. Deze wijze komt ons minder rationeel voor en minder in overeenstemming met de geometrische methoden, die de gothische bouw-

meesters toepasten. Er is iets willekeurig in het aannemen van den afstand OT . Het verschil tusschen de methode van Violet le Duc en de onze is overigens uiterst gering en zeer goed te verklaren door de onvermijdelijke fouten van teekening, uitvoering en opmeting.

Fig. 67. Rechter helft. St. Pierre te Leuven, XIVde—XVde eeuw en St. Jan te 's-Hertogenbosch, XIVde—XVde eeuw.

Het verschil met Amiens bestaat alleen in de constructie van de sluitende zijde van den buitensten veelhoek. Het punt D is namenlijk niet verbonden met het punt I van den cirkel II , maar door D is de lijn DK getrokken, evenwijdig aan de as OX , die met haar verlengde de grens der zijbeuk vormt.

Fig. 68. Dom te Keulen, 1248.

De constructie wijkt slechts in een paar punten af van de vorige. De twee hoeken AOX en BOX zijn te Keulen 60° . De boog AB is verdeeld in vijf gelijke deelen; de koorsluitende veelhoek is derhalve gevormd door vijf zijden van den regelm. vijftienhoek. Van uit C en D zijn lijnen getrokken evenwijdig aan de as. Deze vormen de grenzen der zijbeuken. Verder zijn CH en DK gelijk gemaakt aan de zijden van den buitensten veelhoek. Door A en B zijns insgelijks lijnen getrokken evenwijdig aan de as. Deze lijnen, grenzen der hoofdbeuk, geven met HK de snijpunten F en G , die de steunpunten zijn der schoorbogen a .

Herhaaldelijk is gewezen op de vele punten van overeenkomst tusschen de kerken van 's-Hertogenbosch, St. Pierre te Leuven en Keulen met die van Amiens. Ook de constructie der koorsluiting blijkt een punt van overeenkomst te vormen.

Fig. 69. Grootte Kerk te Breda.

Om O als middelpunt is de cirkel I aangebracht. Aan weerszijden van OX zijn afgepasst de hoeken AOX en BOX , elk groot 60° . De boog AB is verdeeld in 3 gelijke deelen. Verder zijn AF en CG gelijk genomen aan de zijde AE . De koorsluiting van de hoofdbeuk bestaat dus uit vijf zijden van den regelm. negenhoek. De ribben der sluiting convergeeren echter naar O' , niet naar O . De stabiliteit is verzekerd door de schoorbogen a .

Om deze sluiting der middenbeuk uit de 2de helft der XVde eeuw is omstreeks 1530 een kooromgang aangebracht. Daartoe is om O als middelpunt de cirkel II geteekend en heeft men de gordelbogen AC — BD van den omgang laten convergeeren naar O , niet naar O' . De punten H en K zijn gevonden als snijpunten van de verlengden van FG met de lijnen CH en DK die door C en D evenwijdig aan AF en BG zijn getrokken.

Ten slotte nog de opmerking: dat wij bij koorsluitingen hebben zien gebruiken alle regelmatige veelhoeken van af den zeshoek tot en met den vijftienhoek, met uitzondering van den elfhoek. Toch kunnen ook vijf zijden van den regelmatigen elfhoek en eene koortravee, wier lengte gelijk is aan de zijde van den veelhoek, eene goede koorsluiting opleveren. Zie fig. 70.

Maastricht, April 1919.

L. A. J. KEULLER.

MUNTVONDST NABIJ LOCHEM.

Te Klein-Dochteren nabij Lochem zijn in het begin van Mei bij het stobben-rooien 37 zilveren en 10 gouden munten gevonden, die in een 16de eeuwsch steenen, zoogenaamd baardmanskruikje, geborgen waren. Om de munten in het kruikje te kunnen krijgen moet reeds bij het in den grond stoppen de hals ervan zijn afgeslagen, deze is niet teruggevonden. De jongste der munten is de halve leeuwendaalder van Zeeland van 1597, zoodat de stukken in de laatste jaren der 16de of eerste der 17de eeuw moeten zijn verstoppt. Hieronder doen wij de opgave der munten volgen:

Gelderland. Filips II, 1555—1576. Filipsdaalders van 1557 en 1558. Verg. Van der Chijs ¹⁾, pl. XXV, 9. Vijfde Filipsdaalder 1563. Verg. Van der Chijs, pl. XXVI, 22 en Vijfde Filipsdaalder 1566. Verg. Van der Chijs, pl. XXVII, 26. Halve Bourgondische Kruisrijksdaalder 1592, de Voogt ²⁾, 67.

Holland. Filips II, 1555—1581. Vijfde Filipsdaalder zonder jaar. Van der Chijs ³⁾, pl. XXXI, 30. Leeuwendaalder 1576. Verkade ⁴⁾, pl. 48, 3.

West-Friesland. Gehelme Rijksdaalder met borstbeeld van Prins Willem I. Verkade, pl. 63, 3.

Zeeland. Leeuwendaalder met den zwemmenden leeuw, 1597. Verkade, pl. 87, 5. Halve Leeuwendaalder ⁵⁾ met den zwemmenden leeuw, 1597. Verkade, pl. 87, 6. Deze laatste munt was aan Verkade nimmer in natura voorgekomen. Hij vervaardigde de afbeelding in zijn »Muntboek» naar het in den Beeldenaar van 1615 voorkomende exemplaar.

Overijssel. Halve Bourgondische Kruisrijksdaalder ⁵⁾ 1591. Met ☉ PHS + D + G + HISP + REX + N + O + TRS + ISSVL. op de voorzijde. Vergelijk Verkade, pl. 137, 2.

Deventer, Kampen en Zwolle. Dubbele flabbe met den aartsengel Michael, patroon van de hoofdkerk te Zwolle. Voorzijde als Van der Chijs ⁶⁾, pl. VIII, 52 (voorzijde), keerzijde als Van der Chijs, pl. VIII, 51 (keerzijde). 2 exemplaren.

Kampen. Gouden Nobel, in navolging van den Gentschen. Revue belge de Numismatique 1854, pl. IX, 12. Arendsrijksdaalder van 1597 en 1598 (2 exemplaren). Vergelijk Verkade, pl. 160, 1.

Brabant. Filips II, 1555—1576. Ecu Philippe te Antwerpen geslagen, 1558. De Witte ⁷⁾, pl. XLI, 710. Idem 1561, 1572 en 1573. De Witte, pl. XLII, 713. $\frac{1}{6}$ Ecu Philippe te Antwerpen geslagen 1566. De Witte, pl. XLIII, 724. $\frac{1}{10}$ Ecu Philippe te Antwerpen geslagen. De Witte, pl. XLIII, 729.

---

1) P. O. van der Chijs. De munten der voormalige hertogen van Gelderland. Haarlem, 1852.

2) W. J. de Voogt. Geschiedenis van het muntwezen der provincie Gelderland. Amsterdam, 1874.

3) P. O. van der Chijs. De munten der voormalige graafschappen Holland en Zeeland. Haarlem, 1858.

4) P. Verkade. Muntboek. Schiedam, 1848.

5) Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

6) P. O. van der Chijs. De munten der voormalige heeren en steden van Overijssel. Haarlem, 1854.

7) Alph. de Witte. Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire Romain. Anvers, 1894—1896.

Luik. Gérard de Groesbeeck, 1564—1580. Thaler 1570. De Chestret de Haneffe ¹⁾, pl. XXXIV, 514.

Engeland. Henry VI, 1422—1461. Gouden Nobel. Kenyon ²⁾, pl. IV, 27. Eduard IV, 1461—1483. Rozenobel. Kenyon, pl. V, 36 (2 exemplaren). Rozenobel te Bristol geslagen. Kenyon, pag. 58. Henry VIII, 1509—1546. Half Sovereign. Kenyon, pl. IX, 64. Elisabeth, 1558—1602. Angelot. Kenyon, pl. XIII, 89.

Spanje. Fernando en Isabel, 1474—1516. Dubbele Dukaat. Filips II, 1556—1598. 2 Escudos. Heiss ³⁾ I, pl. 28, 2. Idem, 8^e Realen. Vergelijk Heiss I, pl. 29, 9. 2 exemplaren verschillend.

Bremen (aartsbisdom). Heinrich III, 1567—1585. Thaler ⁴⁾, 1583. Jungk ⁵⁾, p. 234, 291, *Brunswijk-Wolfenbüttel.* Heinrich, 1514—1568. Thaler, 1563. Knigge ⁶⁾, 187. Julius, 1568—1589. Lichtthaler, 1584. Verg. Knigge, 233. Halve Lichtthaler, 1578. Knigge, 244. Heinrich Julius, 1589—1613. Thaler, 1593. Knyphausen ⁷⁾, 148.

Hohnstein. Volkmar Wolfgang, 1562—1580. Thaler ⁴⁾, 1567. Verg. Cat. Adolph Meyer, 5297.

Keulen. Herman IV, landgraaf van Hessen, aartsbisschop van Keulen, 1480—1508. Goudgulden te Bonn geslagen. Cat. Reimann I, 318.

Lübeck. Thaler ⁴⁾, 1595. Schnobel ⁸⁾, p. 110.

Oostenrijk (aartshertogdom). Ferdinand, zoon van keizer Ferdinand I (overleden 1598). Elsasser Thaler zonder jaar.

Saksen. August, 1553—1586. Thalers van 1558, 1573 en 1583. Christian I, 1586—1591. Thaler 1590.

Saksen-Weimar. Friedrich Wilhelm I (overl. 1602). Thaler 1592. Tentzel ⁹⁾, pl. 27, 4.

AN ALABASTER RELIEF BUST OF SHĀH-JAHĀN.

The State (Rijks) Museum at Amsterdam possesses a very finely carved little relief bust in alabaster, measuring 11.7 × 8.7 cm. (= 4.6 × 3.4 inches), which evidently represents a member of the imperial Mogul dynasty of India in the seventeenth century and has been identified by the Museum authorities as a portrait of the emperor Shāh-jahān, who

---

1) J. de Chestret de Haneffe. Numismatique de la principauté de Liège et de ses dépendances. Bruxelles, 1888—1890.

2) R. Kenyon. The gold coins of England. London 1884.

3) A. Heiss. Descripción general de las monedas hispano cristianas desde la invasión de los Arabes. Madrid, 1865—1869.

4) Aangekocht door het Kon. Penningkabinet.

5) H. Jungk. Die bremischen Münzen. Bremen, 1875.

6) W. Knigge. Münz- und Medaillen-Kabinet. Hannover, 1901.

7) Graf Karl zu Inn- und Knyphausen. Münz- und Medaillen-Kabinet. Hannover, 1872—1877.

8) J. H. Schnobel. Lübeckisches Münz- und Medaillenkabinet. Lübeck, 1790.

9) W. E. Tentzel. Saxonia Numismatica. Dresden, 1705.

reigned from A. D. 1627 to 1658 and died as a prisoner in 1666. Professor Dr. J. Ph. Vogel of the University of Leiden, who has favoured me with an excellent photograph of that unique work of art, intimates that the Museum authorities have no objection whatever to the reproduction and publication by me of the photograph. The correspondence has been in my hands for a considerable time and only now have I found leisure to deal with the matter.

Dr. Vogel informs me that "the object in question was deposited in the Museum on loan. The former owner was a watchmaker in whose possession it has been for a long time.

It was framed in an Old-Dutch frame and there is a tradition that it has once been in the possession of Rembrandt".

It is well known that he took a lively interest in Indian art, and possessed valuable specimens of it. In consequence of his bankruptcy in 1656, his rich collections were sold and dispersed in 1657 and 1658. The relief cannot be entered in Rembrandt's sale catalogue. If it were, the fact would have been mentioned by the administration of the Museum. The dates above noted prove that, if the work ever was in the possession of Rembrandt, it must have come into his hands not later than 1656. I see no reason to doubt the truth of the tradition. The relief clearly was executed in the seventeenth century, and seems to represent Shāh-jahān in the earlier part of his reign. Probably it was copied from a 'miniature' picture, and was executed by one of the Italian artists employed at the imperial court. The

material and style suggest European rather than Indian execution, but, of course, it is quite possible that the bust may have been produced by an Indian artist in imitation of European practice. Many Indian draughtsmen and painters adopted the methods and ideas of the West to a large extent, and a sculptor may have followed their example. It is not likely that the bust was carved in Europe. I should add that Dr. Vogel notices on the relief "distinct traces of polychrome decoration" which are an indication of Indian origin.

The artist, a very capable person, whoever he may have been, represented his subject in profile turned to the right. The attitude probably was intended to be sitting,

but the body is shown to only a short distance below the armpits. The right hand, with long, slender fingers, rests lightly upon the top of a marble slab or balustrade. The pointed beard, trimmed whiskers, and moustache turned down at the ends agree exactly with the painted portraits of Shāh-jahān. The dress, a coat folded across the chest, with the proper left flap uppermost, likewise agrees. In some portraits we also find the necklace of pearls and the string of pearls fastened to the turban above the forehead. The turban, with its royal aigrette, may likewise be found in the portraits. Dr. Vogel was inclined to regard the bust as a likeness of Shāh-jahān's son and successor Aurangzeb, but to me it seems beyond doubt to be that of Shāh-jahān. Such difference of feature as may be detected on comparison with the 'miniatures' seems to be chiefly due to the difference in material. Naturally there is a certain amount of family resemblance between father and son. I do not see any reason for supposing that Aurangzeb's elder brother, Dārā Shikoh, was the original. In short, as already said, everything points to the correctness of the judgement of the Museum authorities that the bust is that of Shāh-jahān. The likeness and details may be compared with the exquisite little inset portrait of Shāh-jahān by Muhammad Nādir of Samarkand in B. M. Add. Ms. 18,801, No. 40, reproduced in Plate CXXIV of *A History of Fine Art in India and Ceylon* (1911), and again in my *Oxford History of India* (1919), p. 416. Other portraits of Shāh-jahān will be found in the book entitled *Loan Collection of Antiquities, Coronation Darbar, 1911*, published by the *Archaeological Survey of India*, in plates XLII b., XLIV b. and XLVII b. An exceptionally fine miniature from Colonel Hanna's collection was perfectly reproduced in colour in Constable's annotated translation of Bernier's *Travels* (1901); and an equally fine standing portrait, taken at a more advanced age, from the B.M. Add. Ms. 18,801, has been reproduced by photogravure in my edition of the same work (Oxford University Press, 1914). In my judgement all those likenesses support the opinion of the Museum authorities that the bust represents Shāh-jahān. It does not agree with the likenesses of the emperor Aurangzeb who reigned from 1658 to 1707, nor with his portraits as Prince, such as that reproduced in both the editions of Bernier above mentioned.

VINCENT A. SMITH.

HERDENKING VAN DE STICHTING VAN BATAVIA.

Zoowel in Indië als in Nederland werd naar aanleiding van den 300sten gedenkdag eene tentoonstelling gehouden. Te Batavia leverde de rijke verzameling van het Bataviaasch genootschap den hoofdschotel, waarnaast slechts door de Portugeesche Buitenkerk en den Gouverneur-Generaal en 12 particulieren werd ingezonden, waarvan er 11 te Weltevreden gevestigd zijn. Waarschijnlijk heeft men het onnoodig geacht om van verder afgelegen plaatsen nog inzendingen te vragen en aan het gevaar van transport bloot te stellen, aangezien het Genootschap alleen reeds eene zoo belangrijke inzending kon leveren. Toch schijnt het mij, dat de beteekenis der tentoonstelling zoude gewonnen hebben,

indien men ook in ruimeren kring had verzameld. Bij enkele particulieren en bij eenige inlandsche vorsten vond ik indertijd verschillende voorwerpen, die ook op deze tentoonstelling een goed figuur zouden gemaakt hebben.

Ook zoo reeds bevat de tentoonstelling echter menig zeer belangrijk stuk, waaronder ook eene interessante inzending van archivalia, reisbeschrijvingen en pamfletten uit het archief der Weeskamer te Batavia, het Landsarchief en het Genootschap.

De catalogus is met zorg bewerkt en bevat eenige afbeeldingen, waaronder die van een schut met de wapens van Batavia en de kamers der V. O. C., den gevelsteen uit de waterpoort van het kasteel te Batavia, het bekende heilige kanon, den doopschotel en den daarbij behoorenden standaard uit de Portugeesche Buitenkerk en eenige meubelen. Hieronder is zeer merkwaardig een stoel van ebbenhout met fijn gesneden rugleuning van het bekende Indische type, waarbij in de versiering een gevleugeld hoofd tusschen makara's is gesneden. Deze toepassing van een zuiver Indisch motief is van belang in verband met de vraag naar den oorsprong dezer soort meubelen.

De catalogus bevat ook eene toelichting van den Heer J. de Groot met eene lijst van de hem bekende gedenkbladen, welke in hoofdzaak bij begrafenissen werden uitgereikt. De oudste zijn slechts van klein formaat en komen meer met gedenkpenningen overeen. De heer de Groot vermeldt 55 bladen bij begrafenissen uitgedeeld en noemt verder nog twee zilveren bruiloftspenningen, een blad uitgereikt bij den 50sten verjaardag van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel in 1754, een bij den eersten verjaardag van J. Hobius van den Vorm in 1706 en een in 1786 geschonken aan den president-schepen en kolonel der Burgerij te Batavia Jan Greeve.

De lijst is natuurlijk niet volledig en de schrijver verzoekt zelf om nadere inlichtingen, die tot aanvulling hiervan kunnen strekken. Ik laat daarom hierachter nog enkele gedenkbladen volgen, die aan den schrijver onbekend gebleven zijn:

a. Begrafenis Anna Catharina van Kervel, huisvrouw van Willem Hendrik van Ossenberch, geb. Kaapstad 2 April 1717, overl. Bantam 21 Juni 1717. Zie Ned. Leeuw 1903, bl. 147.

b. Begrafenis Balthasar Coyett, oud gouverneur en directeur van Amboina en Banda, geb. 1652, overl. 1725, met gegraveerd wapen en bloemwerk. Zie Ned. Leeuw, 1901, bl. 65—69.

c. Begrafenis Johannes Everhard van der Schuer, Raad ord., geb. te Batavia 26 Aug. 1680, overl. aldaar 15 Maart 1734. Veiling A. Mak, Dordrecht. April 1916, No. 1177.

d. Begrafenis Mr. Rijkloff Duyvensz., commandeur van Java's N. O. kust, overl. 24 Dec. 1734, met keurstempel van Batavia.

e. Begrafenis Sophia Maria Rooselaar, huisvrouw van Mr. Wigbold Slicher Anthonisz., onderkoopman te Onrust en de Kuiper, overl. 14 Sept. 1799, met wapen. Zie Nederl. Leeuw 1901, bl. 127.

In aansluiting hiermede valt ten slotte nog te wijzen op een zilveren gedenkblad met wapen, aan den opperkoopman Mr. Arnoldus Adrianus van Tets vereerd bij het nederleggen van zijn ambt op 15 Januari 1659, zie Ned. Leeuw, 1901, bl. 65—69.

De »Catalogus van de tentoonstelling ter herdenking van het 300-jarig bestaan te Batavia, gehouden in het Stedelijk museum, Amsterdam, Juni—Juli 1919» is een werk van blijvende waarde door de inleidende artikelen van N. Japikse en G. B. Hooyer en de vele deskundige aantekeningen van H. D. H. Bosboom e. a.

Mocht in Batavia het Genootschap den hoofdschotel leveren, hier vormen uit den aard der zaak de inzendingen van het Algemeen Rijksarchief, het Kon. Penningkabinet, het Rijks-Prentenkabinet en het Koloniaal Instituut de kern, waarom zich die van particulieren en andere instellingen groepeeren.

De plattegronden van Batavia vormen alleen reeds 140 nummers, welke met toelichtende aantekeningen zijn voorzien. Bijzonder valt hierbij de aandacht te vestigen op den grooten plattegrond (3 M. 16 bij 1 M. 72), in 1627 vervaardigd en waarschijnlijk uit de nalatenschap van Coen naar Hoorn verzeild, waar deze in 1918 in zeer verganen staat op het Raadhuis werd teruggevonden. De plattegrond is in het Rijksmuseum gerestaureerd.

Daarna volgen oude afbeeldingen van Batavia, waaronder eenige uit de collectie Rach, schilderijen en portretten, boeken en archiefstukken, scheepsmodellen en afbeeldingen, meubelen, en penningen. De catalogus sluit met eene serie afbeeldingen van het tegenwoordige Batavia en eene eenigszins los hierbij aanhangende uitgebreide verzameling over 's Lands plantentuin te Buitenzorg.

De afdeelingen zijn door verschillende personen bewerkt. Hierdoor heeft ieder die afdeeling gekregen, waarvoor hij het meest berekend scheen, doch is ook wel eenigszins de eenheid in bewerking verloren gegaan. Eenige portretten worden tweemaal vermeld en van de afdeeling meubelen heeft men een allegaartje gemaakt, waarbij ook familiepapieren en gedrukte stukken zijn ondergebracht, die onder de archiefstukken en boekwerken hadden ingedeeld moeten worden. Ook schijnt het, dat enkele inzendingen door de verdeling van het werk geheel onbeschreven zijn gebleven. Wie echter zelf wel eens een catalogus voor tijdelijke tentoonstellingen heeft in elkaar gezet, weet hoeveel moeilijkheden aan dergelijk, aan zeer beperkten tijd verbonden werk eigen zijn.

Het geheel vormt een boek van blijvende waarde, dat met den catalogus van Batavia een vrij volledig beeld geeft, van wat op dit gebied nog bijeen te brengen is. In Batavia had men de meubelen en historische stukken van het Bataviaasch genootschap en te Amsterdam de inzendingen der Rijksverzamelingen, die noch voor opzending naar Batavia, noch naar Amsterdam in aanmerking konden komen. De beide tentoonstellingen vullen elkander op deze wijze aan tot een geheel en een woord van dank mag hier gebracht worden aan de beide besturen, zoowel voor het bijeenbrengen der belangrijke verzamelingen als voor het doen bewerken der uitvoerige catalogi.

J. C. OVERVOORDE.

BOEKBESPREKING.

HET GILDEBOEK, April—Mei 1919.

De hoofdschotel van deze aflevering wordt gevormd door een ruim opgezet artikel van J. E. Brom over de middeleeuwsche emailkunst, waarvan nog slechts het eerste gedeelte, tot de 10de eeuw, behandeld wordt. Onder de afbeeldingen vindt men o. a. het bekende reliefkistje uit de 7de eeuw in het Aartsbisschoppelijk museum, hetwelk hier aan alle zijden wordt afgebeeld, het gouden reliefkruis uit de schatkamer van St. Servaas te Maastricht (10de eeuw) en de reliekhouder uit de schatkamer der O. L. V.-kerk aldaar.

Door pastoor L. J. Brugmans wordt de techniek van het middeleeuwsch borduurwerk behandeld, waarbij deze aantoot, dat de heiligenbeeldjes afzonderlijk werden vervaardigd en eerst later in de door andere hand gemaakte architectuurversiering werden geplaatst. Onder de beeldjes vindt men nog de door de symbolen der heiligen gegeven aanduiding voor de plaatsing der beeldjes. In verband hiermede oppert de schrijver het vermoeden, dat van de Bild- en Wappensticker, die te Keulen in twee gilden gesplitst waren, de Wappensticker het gilde vormden van de borduurders der niet-figurale werken en de Bildsticker die, waartoe de beeldjesborduurders behoorden.

Aan de canonbordjes wordt door A. E. Rientjes een artikel gewijd en onder »Uit onze lectuur" worden enkele opmerkingen gemaakt naar aanleiding van het in het Bulletin gepubliceerde artikel van den Heer L. A. J. Keuller over de koorsluitingen.

MEDEDEELINGEN van den dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage.

N°. 1 van dit tijdschriftje, dat voorloopig om de drie maanden zal verschijnen en ten doel heeft de belangstellenden op de hoogte te houden van nieuwe aanwinsten, tentoonstellingen enz. in de Haagsche musea, bevat eene afbeelding van de gemeentelijke eereplaquette, door H. Th. Wijdeveld ontworpen en in de ateliers der firma C. J. Begeer uitgevoerd, verder afbeeldingen en beschrijvingen van portretten van Haverman, David Bles en Alma Tadema. Uit de verzameling schetsboeken van David Bles, door het Museum verkregen, worden eenige voorstudies door Bles gemaakt van zijn schilderij »de Huispoët" afgebeeld, terwijl aardige bijzonderheden omtrent onze schilders tusschen de jaren 1840 en 1850 worden medegedeeld, geput uit door hen aan Bles gerichte brieven. Eenige korte mededeelingen omtrent tijdelijke tentoonstellingen, personalia en aanwinsten sluiten het eerste nummer van dit smaakvol uitgevoerde tijdschriftje, waaraan een losse plaat met afbeelding van een fraai stadsgezicht door J. Maris, door den heer A. Preyer in bruikleen afgestaan, is toegevoegd.

VERSLAGEN.

Verslag van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage over 1918. — In 1918 kwam de nieuwe gemeentelijke dienst tot stand, die de verzorging op zich nemen zou van de belangen der gemeente op het gebied van Kunst en Wetenschap. De bestaande instellingen: het gemeente-museum met zijne verschillende afdelingen en het gemeente-archief met de daarbij behorende historisch-topographische bibliotheek werden onder het beheer van den Directeur van den Dienst geplaatst, terwijl aan dezen tevens werd opgedragen toezicht te houden op alle roerende en onroerende bezittingen der gemeente, die kunst- of historische waarde hebben. Het Verslag vermeldt het voorgevallene in elk der hierboven vermelde afdelingen. Door het verhuizen der moderne schilderijen naar het tijdelijke museum in de Zeestraat is er in het museum op de Korte Vijverberg meer ruimte vrij gekomen, waardoor een kamer voor den directeur kon worden in gereedheid gebracht en de voorwerpen beter konden worden tentoongesteld; de vooral in de laatste jaren zoo belangrijk uitgebreide verzameling Haagsch zilver werd in een tweetal nieuwe vitrines opgesteld. Door den heer D. de Wild werd voortgegaan met het restaureeren van de oude schilderijen. Als voornaamste aanwinsten vermelden wij, naast verschillende kleinere zilveren voorwerpen, twee Louis XIV en twee Louis XV kandelaars, 2 Empire trommels en een zilver bekertje. De prentenverzameling werd met talrijke platen en portretten vermeerderd. Het gemeente-archief ontving verschillende losse stukken behoord hebbende tot het archief der Confrérie Pictura, welke stukken van belang zijn voor de Haagsche kunstgeschiedenis. Eenige andere belangrijke aanwinsten verkreeg de bibliotheek van het archief, doordat een groot aantal brieven van en aan schilders, nagelaten door David J. Bles, door zijn zoon Mr. E. Bles ten geschenke werden aangeboden.

Het tijdelijk Museum voor Moderne Kunst ontving van den heer Preijer ten geschenke een kapitaal strandgezicht van J. H. Weissenbruch, verder werden schilderijen van V. Bauffe, Chr. Bisschop, H. J. Haverman, J. H. van Mastenbroek, W. van der Nat en W. Roelofs ten geschenke aangeboden of aangekocht. Een afzonderlijke vermelding verdient zeker wel het belangrijke zelfportret van Vincent van Gogh, aangekocht met behulp van een voorschot der Vereeniging Rembrandt. Een aantal schilderijen werden in bruikleen afgestaan. Ook de verzameling aquarellen en etsen werd belangrijk uitgebreid, van Bauer werden 125 etsen ten geschenke aangeboden. De afdeling gebruiks- en sierkunst werd vermeerderd met vazen, borden en schotels van Th. Colenbrander, Chr. Lanooy en B. Nienhuys, terwijl de N. V. Panorama Mesdag de bekende buste door Toon Dupuis in 1903 van H. W. Mesdag vervaardigd, in bruikleen afstond.

Verslag van het stedelijk Museum »de Lakenhal" te Leiden over 1918. — Zeker zal wel geen onzer musea meer reden tot tevredenheid hebben over het jaar 1918 dan »de Lakenhal", Mr. C. P. D. Pape te 's-Gravenhage stelde de gemeente Leiden, door het betalen van de koopsom, in staat tot den aankoop van een complex panden aan den

Ouden Singel, de Scheistraat en de Breepoort om te dienen tot de zoo noodige uitbreiding van het museum. Bovendien verklaarde genoemde heer zich bereid om het voor de vergrooting benoodigde gebouw, naar een ontwerp van den architect W. A. Lensveld, voor zijne rekening te nemen. De oude »Lakenhal» blijft als monument behouden en zal, behoudens enkele kleine veranderingen, ongewijzigd blijven. — Door deze milde schenking is de Leidsche museumkwestie op eene gelukkige wijze opgelost en zal de stad binnen enkele jaren in het bezit komen van een naar de eischen des tijds gebouwd museum waarin de voorwerpen beter tot hun recht zullen komen dan in de oude »Lakenhal». Een belangrijk legaat werd verkregen van den heer C. W. J. J. Pape, bestaande uit een aantal geschilderde portretten van meest Leidenaars, waaronder een door Frans van Mieris geschilderd, benevens een aantal kleedingstukken uit het einde der 18de en begin der 19de eeuw.

Mejuffrouw H. J. J. van Suchtelen legateerde een altaarstuk van de familie Van Swieten, afkomstig van het altaar van het nonnenklooster Mariënpoel aan den Rijnsburgerweg buiten Leiden, benevens twee pastelporretten en drie alliantiewapens. Verder bestonden de voornaamste aanwinsten uit een geschilderd portret van Mr. A. O. E. graaf van Limburg Stirum, burgemeester van Leiden van 1848—1858, een schilderij van den Leidschen schilder A. H. Droz. Een aantal schilderijen werden door den heer D. de Wild gerestaureerd, terwijl de heer J. L. Schouten te Delft het groote wapenraam van het St. Catharinagasthuis herstelde. De tweede uitgave van den catalogus der schilderijen kwam gereed en werd verkrijgbaar gesteld. Tijdelijke tentoonstellingen werden gehouden van calligraphische prenten, van afbeeldingen van Leidsche poorten en wallen en van twee belangrijke 17de eeuwse schilderijen: de pauwen van Rembrandt en het portret van den Dordtschen burgemeester Van Beveren, door de Gelder, beide uit de verzameling van den heer J. J. M. Chabot te Wassenaar. Dankbaar maakt het Verslag ten slotte melding van eene regeeringssubsidie van f500.—.

Commissie voor Archeologie. — Het jaarverslag over 1917 is eerst thans door de commissie voor Archeologie in Gelderland verzonden.

De spits van den toren der Ned. Herv. Kerk te Kerk-Driel, dagteekenende uit de 13de eeuw (verhoogd in de 15de), werd door den bliksem getroffen. Aan de bemoeiingen van de commissie is het te danken dat zij wordt voorzien van een bliksemafleider.

Te Hattem werd de kerk gerestaureerd in 1895 en 1896. De toren, dagteekenende uit de 12de eeuw, onderging toen niet de herstelling, waaraan dringend behoefte bestond. Ook de toestand der overblijfselen van den ouden vestingmuur (15de eeuw; op last van Maarten Schenck verhoogd in 1597) eischte dringend voorziening.

Na het eindigen van dit verslagjaar is tot restauratie van den toren besloten. De walmuur wacht echter nog steeds op herstel.

De commissie stond een bijdrage toe van f200.— in de herstellingskosten van een zeer merkwaardig overblijfsel van een gevel Boschstraat D n°. 84 te Zaltbommel (uit 1617).

KORTE BERICHTEN.

Museum van Bilderbeek-Lamaison van Heenvliet. — Door Mr. H. van Bilderbeek, den bekenden Dordtschen kunstverzamelaar, is zijn huis aan de Wijnstraat met de aldaar aanwezige kunstschaten aan het Rijk gelegateerd met eene inschrijving van 100.000 gulden N. W. S. $2\frac{1}{2}\%$. De collectie bevat belangrijke werken van moderne kunst. De Heer F. Schmidt-Degener, directeur van Boymans, is met het toezicht belast, totdat in de definitieve directie van het museum zal zijn voorzien.

Het museum van den Amstelkring. — Onze lieve Heer op Zolder aan den O. Z. Voorburgwal 40 te Amsterdam is, na drie maanden gesloten te zijn geweest en in dien tijd gereorganiseerd door den Heer C. W. H. Baard, conservator van het Stedelijk museum aldaar, weder geopend. Hierbij is er naar gestreefd om het merkwaardig milieu beter tot zijn recht te doen komen.

Zeeland. — Door de Prov. Staten is eene Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archeologische Commissie ingesteld van 5 leden, waarvoor *f* 1500 op de begroting is uitgetrokken. De Commissie zal adviseeren over kwesties van stads- of natuurschoon of van archeologischen aard. Zij kan ook advies geven aan gemeenten en particulieren.

Alkmaar. — Bij K. B. van 15 Juli l.l. is het raadsbesluit van Alkmaar tot herplaatsing der beelden op het Schermerhek geschorst tot 1 Februari 1920, als in strijd met het algemeen belang. Met erkenning van de goede bedoelingen van den Minister achten wij dit ingrijpen in dit bijzonder geval weinig gelukkig.

De gevel Schoutenstraat n°. 13 uit 1663, wordt afgebroken.

Amsterdam. — Het Bushuis en het Staalhof te Amsterdam, respectievelijk uit 1605 en 1641 zullen van de later aangebrachte bepleistering worden ontdaan.

Naar aanleiding van de van verschillende zijden tegen de slooping der Marinekazerne geuite bezwaren heeft de Minister van Marine de slooping geschorst tot het inkomen van het advies van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg afd. B. Na een tegen de slooping door de leden Dr. J. Kalf en Posthumus Meyes ingediend advies had eene vergadering plaats op 11 Juli l.l., die werd bijgewoond door zes leden dezer afdeeling, den Directeur van het M. E. en den bouwkundigen ingenieur van het departement. Daarbij werd met vier tegen twee stemmen tot slooping geadviseerd. De slooping werd daarna weder met bekwamen spoed voortgezet.

De »N. R. Ct.» schrijft naar aanleiding hiervan zeer terecht: Het is weer een staaltje van het gebrek aan samenwerking van den naijver, tusschen de verschillende departementen. Marine had hierin (tevoren) Onderwijs moeten kennen. In plaats daarvan

ging Marine op haar eigen houtje afbreken. De Marinekazerne was voor haar niet meer dan een oud »Rabat». Het is weer een geval als dat van de merkwaardige geschutgieterij te 's-Gravenhage, werk van Pieter Post, dat door »Oorlog» verminkt werd. Het is een sprekend voorbeeld van de monumentenzorg van het Rijk!"

Niet ten onrechte werd reeds meermalen door Mr. Overvoorde betoogd, dat in de eerste plaats van het Rijk mag gevorderd worden, dat het niet tot slooping van of verandering aan openbare gebouwen van kunstwaarde overga, dan na advies van den Minister van O. K. & W., ook al mochten de gebouwen onder andere departementen ressorteeren.

Doetinchem. — De spits van den toren der Ned. Herv. kerk, die 45 c.M. uit het lood was gezakt, is gerestaureerd. De spits wordt door het aanbrengen van een lantaarn 8 M. verhoogd en krijgt een betonnen voet.

Dordrecht. — De vereeniging »Hendrik de Keyser» tracht den fraaien gevel van het huis »De vergulde os» aan de Groenmarkt te Dordrecht te behouden en heeft zich nu tot B. en W. gewend en medewerking van den gemeenteraad verzocht.

Om de meest mogelijke zekerheid tot behoud van den gevel te verschaffen, stelt de vereeniging de volgende regeling voor: op het perceel »De vergulde Os» als dienstbaar erf een erfdiensbaarheid te vestigen, waarbij wordt overeengekomen dat de bedoelde gevel in den tegenwoordigen toestand moet blijven bestaan en moet worden onderhouden en dat daarin geen veranderingen mogen worden gemaakt zonder toestemming van den eigenaar van het heerschend erf, met name het tegenover gelegen perceel eigendom van de gemeente, waarop het standbeeld van de gebroeders De Witt geplaatst is. Zoolang de vereeniging Hendrik de Keyser bestaat zal de gemeente geen toestemming tot verandering van den gevel mogen geven, zonder voorafgaande toestemming dier vereeniging.

Den gemeenteraad gaf in de zitting van 7 Oct. l.l. machtiging om met de Hendrik de Keyserstichting een overeenkomst in voormelden zin aan te gaan.

N. R. Ct., 3 Oct. 1919.

Hattem. — Met behulp van rijks en provinciale subsidie is een aanvang gemaakt met de restauratie van den gemeentetoren te Hattem. Een nieuw klokkenspel wordt er in aangebracht.

N. R. Ct., 10 Sept. 1919.

Hoorn. — Te Hoorn (»Achterom» 81). Dit perceel liep gevaar, bepleisterd te worden, maar — gelukkig — heeft de vereeniging »Oud-Hoorn» dit weten te voorkomen. De gevel is in den toestand gelaten, schoongemaakt en ingevoegd. Het perceel is nu een der fraaiste oude bouwwerken aldaar.

N. R. Ct., 29 Aug. 1919.

Te *Hoorn* is bij de verbouwing van het café Dalmeyer aan den Rooden Steen een 17de eeuwsch poortje van bak- en zandsteen ontbloot.

Mej. H. Lobry van Troostenburg de Bruijn te Leeuwarden heeft aan de gemeente aangeboden een verzameling familieportretten, meubelen, goudleerbehang, porcelein, preciosa, enz., vroeger toebehoord hebbende aan wijlen mej. M. A. I. Lobry van Troostenburg de Bruijn en afkomstig uit het slot Friesma State, eertijds eigendom van de familie Bergsma te Idaard. Deze verzameling, grootendeels afkomstig uit de eerste helft der 18de eeuw, zal geplaatst worden in het Princessehof. Schenkster zal op haar kosten een kamer met deze voorwerpen laten in orde brengen, aan welke kamer de naam Lobry de Bruijn-Bergsma-kamer zal worden gegeven. Burgemeester en wethouders stellen den raad voor, deze schenking met bijzonderen dank te aanvaarden.

N. R. Ct., 26 Mei 1919.

Ransdorp. — Het gemeentebestuur te Ransdorp, ontving bericht van den minister dat op medewerking kan gerekend worden tot het toekennen eener rijksbijdrage voor de restauratie van het schoone en merkwaardige raadhuis.

N. R. Ct., 28 Sept 1919.

Rotterdam. — De Rotterdamsche Kerkbode bericht, dat in de kerkekamer, bijgebouwd aan de Grootte kerk te Rotterdam, zich een schoorsteenstukje bevond, door fraai lofwerk omgeven. Dit schilderijtje is nu door den heer Luitwieles verdoekt en gerestaureerd. Te voorschijn kwamen een vrouwefiguur, omringd door kinderen, die teekeningen in de hand houden, waarop de Zuiderkerk, de Waalsche kerk, de Prinsenkerk en de Oosterkerk zijn afgebeeld. Op den achtergrond de St. Laurens. Het stukje is in 1761 geschilderd door G. Sanders.

Schelluinen. — Het kerkbestuur der Ned. Herv. gemeente heeft besloten, aan te vangen met de restauratie van de pastorie. Op de Rijksbegrooting van 1919 zijn hiervoor reeds gelden uitgetrokken.

N. R. Ct., 23 Juli 1919.

IJlst. — Het bestuur van den Bond heeft een adres gericht tot het gemeentebestuur van IJlst, dat voornemens heette de oude stadsgracht te dempen. Het adres dringt erop aan het stadsaspect niet te bederven, doch het oude schoon zooveel mogelijk te handhaven.

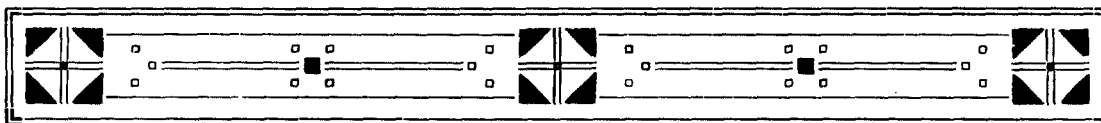
Zutphen. — Het huis op den hoek van de Dierenstraat en Rijkshage uit 1664 wordt gerestaureerd.

Personalialia.

Tot hoogleeraar in de archaeologie en oude geschiedenis van Nederl. Indië aan de Universiteit te Leiden is benoemd Dr. N. J. Krom, oud-chef van den oudheidkundigen dienst in Ned. Indië.

In October is plotseling te Rotterdam overleden de Heer Jac. van Gils, architect aldaar, op oudheidkundig gebied bekend door de restauraties van de kerk te Rhoon, de torens te Zalt-Bommel en te Oirschot en de s. Catharinakerk te Brielle. De overledene was o.a. lid van het bestuur van de Prov. Z.-Holl. Archeologische Commissie.

BESCHERMING VAN MONUMENTEN IN TIJD VAN OORLOG.

Zoals in het jongste Jaarverslag, opgenomen in de vorige aflevering van het Bulletin, werd medegedeeld, heeft het bestuur van den Bond aan tal van oudheidkundige vereenigingen en commissies in het buitenland de in afl. 1 van dezen jaargang gepubliceerde vragenlijst met toelichting, betreffende de beveiliging van monumenten in tijd van oorlog, toegezonden. De stukken waren in het Fransch en in het Duitsch vertaald. In een begeleidenden brief beval het bestuur zich aan voor opmerkingen van de zijde der geadresseerden.

Thans moge een overzicht volgen van de opmerkelijkste overwegingen, waartoe deze Bondsactie de aanleiding is geweest.

Van enkele kanten beperkte men zich tot een kennisgeving van ontvangst. De Society of antiquaries of London voegde hieraan toe een betuiging van »general assent to the proposals contained in your letter.” Eene der Duitsche vereenigingen antwoordde, dat zij »geen gelegenheid had gehad op dit gebied ondervinding op te doen.”

Eenige der meer uitvoerige antwoorden geef ik hier in het kort weer. Gelijk te verwachten was, gewerd ons slechts getemperde bijval van Fransche zijde, waar de herinnering aan het oorlogsgeweld nog zoo levend wordt gehouden door het gezicht der verwoestingen in het noordelijk gebied.

Zoo schreef de commissie voor oudheid en kunst van het departement Seine-et-Oise, dat zij onzen »noble souci” toejuichte, maar dat zij meende alle maatregelen, welke dan ook, die men te dezen kan nemen voor even »inopérantes et inefficaces” te moeten houden als de totnogtoe getroffene, »la valeur d'un engagement pris étant en fonction de la façon dont il est observé.” Na eenige opmerkingen, over de wijze, waarop de vijand zich uit een oogpunt van loyaliteit heeft gedragen, volgt dan de vraag: »Staat het wel zoo vast, als gij meent te kunnen verklaren, dat de bescherming der monumenten beter verzekerd was in de landen, die eerst later aan den oorlog zijn gaan deelnemen?” Maar zelfs als wij de juistheid dezer bewering aanvaarden, kan men er slechts uit besluiten, dat de vijandelijke troepen krachtens hooger bevel hun werk van vernietiging in het bijzonder en stelselmatig hebben gericht tegen bepaalde tegenstanders, die zij wilden uitroeien. Het eenige antwoord, dat een Franschman ten slotte kan geven, is: bezoekt Reims, Atrecht, Soissons, Coucy en honderd andere plaatsen, waarvan slechts de bouwvallen over zijn, en gij zult weten, welke waarde onze vijanden hechten aan alle overeenkomsten en accoorden, welke zij beloofd hadden te eerbiedigen.

Aldus in het kort de brief van deze departementale Commissie, waaruit ik eenige

rhetorische wendingen heb weggelaten, en die eindigt met de vraag: »Is het overigens niet de *Volkenbond*, wien de taak toekomt op de beste en werkzaamste middelen te zinnen om de menschheid en de beschaving te beschermen tegen de aanvallen harer vijanden?»

Op een meer wijsgeerig, maar ten slotte even weinig tegemoetkomend, standpunt stelt zich de (in 1831 gestichte en te Toulouse gevestigde) *Société archéologique du Midi de la France*. Ook zij begint met hulde te brengen aan het initiatief: »Toute nation civilisée ne peut, en principe, que s'associer à des tentatives de ce genre." Maar ook hier wordt weer twijfel uitgesproken aan de verwezenlijking van het gewenschte. De verkrachting der tractaten, de weloverlegde minachting der oorlogswetten, de onmenselijke leerstellingen, die openlijk werden beleden, dit alles plaatst degenen, die er zoo wreed onder hebben geleden in condities, welke te zeer verschillen van die der naties, »qui se sont décidées, comme la vôtre, pour la neutralité." De »Société" is van oordeel, dat slechts een geheel van juist omschreven en officieel besproken, aanvaarde en onderteekende regelen buitensporigheden, als waaronder de menschheid nu zucht, kan voorkomen, wanneer de overtreding dier regelen tenminste wordt voorkomen of gestraft door een »force supérieure, consciente et organisée." Zonder dien waarborg en die sanctie zullen regelen, gelijk de Bond ze in zijn »questionnaire" voorstelt, slechts een vodge papier te meer vormen. »Aussi ne nous croyons-nous pas en mesure, nous société scientifique française, de discuter en l'espèce, une législation nouvelle, sur les principes et les fondements théoriques de laquelle nous ne pouvons, au surplus, qu'être en parfait accord avec votre illustre compagnie. Dans notre opinion, c'est à d'autres organismes, plus autorisés et dont la voix peut se faire mieux écouter, telles que la Conférence de la Paix . . . , c'est à la Société des Nations, ou autres institutions analogues, à résoudre de telles questions et à prendre telles mesures qu'elles estiment nécessaires . . . Ce qu'il faudrait changer surtout, qu'il nous soit permis de le dire, c'est une mentalité, c'est une conception des prétendus droits de la force . . ." Het genootschap wil over dit punt niet uitweiden, want, zoo verklaart het ruitelijk, »nous ne saurions le faire avec le même souci que vous montrez de tenir la balance scrupuleusement égale entre l'attaque et la défense," — eene bezorgdheid, welke het zeer natuurlijk en zeer loffelijk acht bij de slechts aan de toekomst denkende onzijdigen, maar welke men niet met hetzelfde recht mag eischen van hen, die zoo zwaar geleden hebben in hun verdedigingsstrijd. Gij zult ons dus wel willen verontschuldigen, — aldus besluit de brief — dat wij onszelven nog niet in staat achten de ons voorgelegde punten te overwegen met die sereniteit, waarvan gij het voorbeeld geeft.

Van Duitschen kant werden wij meermalen verwezen naar het verslag van de in 1915 te Brussel gehouden »Kriegstagung für Denkmalpflege." Zoo door den voorzitter van den Denkmalpfegetag, Prof. van Oechelhaeuser. De Pruisische Academie van Wetenschappen, die haar krachtigen steun beloofde voor elk practisch uitvoerbaar plan ter bereiking van ons doel, verwees verder naar het juist verschenen eerste deel van prof. Clemen's werk over »Kunstschutz im Kriege." Het bestuur van den »Tag für Denkmalpflege" was zoo vriendelijk dit werk (waarvan onderwijl ook het tweede deel het licht

had gezien), toe te zenden, alsmede een overdruk van een artikel van denzelfden geleerde in het Zschr. f. bildende Kunst. Voorts kwam van dit lichaam een uitvoerig schrijven in, waarin het herinnerde aan hetgeen het reeds sedert het begin van den oorlog had verricht, en erop wees, dat de door de Brusselsche vergadering van 1915 aan de openbare meening gestelde vraag onbeantwoord is gebleven. »Geen enkel positief voorstel is toentertijd uit het vijandelijke of uit het onzijdige buitenland tot ons gekomen. Slechts de Zwitsersche vrienden der monumenten hebben zich ernstig bezig gehouden met de theoretische constructie van internationale maatregelen van bescherming . . . » Artikel 27 van het Haagsche tractaat is in velerlei opzicht ontoereikend gebleken, daar men bij de opstelling van die paragraaf de tegenwoordige mogelijkheden op militair gebied niet kon voorzien; vooral de afstanden, waarop de hedendaagsche kanonnen schieten, en de aanvallen uit de lucht verijdelen het gevolg, dat het kenbaar maken van de te beveiligen monumenten door het aanbrengen van bepaalde teekenen, zou kunnen hebben. De Duitsche »Denkmalfreunde» achten een nadere beraadslaging en overeenkomst aangaande de mogelijkheden van beperking der gevaren, waaraan de monumenten bloot staan, dringend noodzakelijk, te meer daar in de grenslanden de oorlog nog steeds voortwoedt. »Der Ausschuss des Tages für Denkmalpflege wird immer bereit sein, auch an einer internationalen, von den Neutralen ausgehenden Beratung und Einigung über diese Frage mitzuwirken».

Aan dit schrijven van den »Tag für Denkmalpflege» is toegevoegd een vrij uitvoerige bespreking van de in den »questionnaire» van den Bond gestelde vragen. Het zou te ver voeren de opmerkingen van het Duitsche genootschap hier alle weer te geven. Bovendien zullen zij, met de andere brieven, een voorwerp van beraadslaging in de Bondscommissie uitmaken. Ik geef dan ook slechts (in beknopte vorm) de meest belangrijke :

Bij vragen 4—5. Aanbeveling verdient een overzichtelijke inventaris der monumenten. (Voor Duitschland is de stof voor een zoodanigen inventaris bijna gereed). Het zou wenschelijk zijn een eventueele mobilisatie ook over het (roerende) kunstbezit uit te strekken, en wel zóó, dat dit op een veilige plaats bijeengebracht, en bij het naderen van den vijand óf verder weggevoerd, óf wel in de hoede van den vijand achtergelaten wordt. De verzorging van die kunstwerken moet den oorlogvoerenden partijen als een plicht worden opgelegd.

De staten dienen elkander reeds in tijd van vrede op de hoogte te stellen van de door hen getroffen maatregelen. Een classeering der monumenten is niet gewenscht; aan elken staat moet overgelaten worden, welke monumenten hij wenscht te beschermen. Een lijst hiervan moet hij publiceeren en dan den vijand doen toekomen. De monumenten moeten met behulp van een internationaal overeengekomen teeken, dat dadelijk bij de mobilisatie dient aangebracht te worden, beschermd worden. Al kan dit teeken veelal geen nut hebben (bij bombardementen op verren afstand), het kan toch dienstig zijn bij »Nahkampf» en ook om principiëele redenen. Met het misbruik van het kenteeken staat

het juist als met dat van het Roode kruis. Het is echter gewenscht, dat onzijdigen in dat geval een onderzoek instellen, den schuldige voor de wereld aanklagen en den niet-schuldige tegen laster verdedigen, zoodat de *moraal* ten aanzien der monumenten verhoogd wordt. Het is de taak van den verdediger de kenteekenen te verwijderen, in geval hij zich gezoorzaakt ziet het monument voor een militair doel te gebruiken. Tijdens den strijd zullen de onzijdigen niet kunnen ingrijpen; het na afloop constateeren der feiten is hun werk.

Bij vraag 8. De medewerking van vertrouwbare, reeds in tijd van vrede aan te wijzen, neutralen als opzichters en rapporteurs is zeer wenschelijk, gezien de onmogelijkheid tusschen de oorlogvoerenden een onmiddellijk contact te krijgen. Deze medewerking moet in tijd van vrede worden voorbereid. De aangewezen mannen moeten aan een internationale, onpartijdige instantie verslag kunnen uitbrengen en aan deze laatste moet het recht gegeven worden haar ongcensureerde berichten in de pers van alle landen openbaar te maken.

Bij vraag 13. Het komt wenschelijk voor, dat in een onzijdig land overleg tusschen vertegenwoordigers der monumentenzorg plaats hebbe, ter deskundige voorbereiding van volkenrechtelijke maatregelen. Hieraan moeten ook militaire vertegenwoordigers deelnemen. Het doel van het overleg moet zijn: »Klärung der Ansichten durch Aussprache, nicht aber die Beschlussfassung, sondern höchstens die Einigung über allgemeine Resolutionen, die eine Grundlage für eine international-völkerrechtliche Regelung vorbereiten.»

Is men dus van Duitse zijde geneigd het initiatief van den Ned. Oudh. Bond te steunen, aan den Franschen kant toonde men zich nog niet zoo tegemoetkomend. Dit laatste berust vooral op scepsis aangaande de goede trouw bij de toepassing van internationale bepalingen. Maar er klinkt toch in enkele der aangehaalde Fransche passages een ondertoon, die hoop geeft, dat het mogelijk zal zijn, zij het ook niet aanstonds, vertegenwoordigers der verschillende partijen aan een tafel te vereenigen. Ook al ziet men, met de Franschen, den Volkenbond als het orgaan aan, dat de gewenschte maatregelen moet nemen, men zal toch niet kunnen ontkennen, dat een *deskundige voorbereiding* eener internationale regeling noodig is. En juist die voorbereiding is het, waartoe de Bond het initiatief wenschte te nemen.

E. J. HASLINGHUIS.

DE STAATSBEGROTING VOOR 1920.

Naar aanleiding van eene opmerking, gemaakt in het Voorl. Verslag betreffende het ontwerp van hoofdstuk I der Staatsbegroting voor 1920, dat nl. bij de afdeeling Kunsten en Wetenschappen de subsidies met kwistige hand zouden worden rondgestrooid (blz. 9), wenschte de Minister in de Memorie v. Antwoord te kennen te geven, dat men, aldus sprekende, niet geheel billijk oordeelde. Hij wilde er de aandacht op vestigen, dat uiteraard de Regeering in de meeste gevallen kunst- of wetenschappelijke belangen

slechts zal kunnen bevorderen door het verlenen van subsidies, wat niet in die mate het geval is bij andere onderwerpen van overheidsbemoeiing.

Het ware dan ook niet juist hieruit af te leiden, dat te groote royaliteit wordt betracht. Het bedrag toch, dat volgens de ingediende ontwerp-begrooting in totaal aan de bevordering van kunst of wetenschap zou worden ten koste gelegd, bedraagt ongeveer $\frac{1}{2}$ pct. van het totaal der geraamde gewone uitgaven des Rijks en in de stijging dier uitgaven, vergeleken bij het jaar 1919, deelt de afdeeling Kunsten en Wetenschappen voor slechts even $\frac{1}{4}$ pct. Overigens was het den Minister aangenaam, dat men op bovenbedoelde opmerking in het Voorl. Verslag betreffende de ontwerp-begrooting van hoofdstuk V A niet meer is teruggekomen.

I. MONUMENTEN.

Monumentenzorg, f 47,650.

Het bedrag voor 1919 beschikbaar gesteld voor materiele uitgaven der Rijkscommissie en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, berustte op eene raming uit de allereerste weken na de instelling. Nu deze organisatie ruim een jaar heeft gewerkt, bleek, dat de raming geheel onvoldoende moet worden geacht. In verband met e. e. a. zijn de uitgaven thans f 19.650 hooger geraamd.

Onderhoud en instandhouding van monumenten, f 254.520.

De subsidiën voor de restauratie van de gewelfschilderingen in de *Zuiderkerk te Enkhuizen*, het *Raadhuis te Halsteren* en de *Ned. Herv. Kerk te Vlissingen* zijn afgelopen. Ten behoeve van de voortzetting der volgende werken, waarvoor bij de wet de gelden gevoteerd zijn, werden vervolgttermijnen uitgetrokken tot hetzelfde bedrag als bij de Staatsbegrooting voor het loopende dienstjaar is toegestaan: *R. K. Kerk te Asselt* (3^e van 4 termijnen); *Nieuwe Kerkstoren te Delft* (3^e van 6 termijnen); *St. Lebuinuskerk te Deventer* (6^e van 7 termijnen); *N. H. Kerk te Doesburg* (3^e van 5 termijnen); *N. H. Kerk te Goes* (3^e van 4 termijnen); *Groote of St. Bavokerk te Haarlem* (3^e van 4 termijnen); *de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is meegedeeld op blz. 73 Mem. v. Antw. Staatsbegr. 1904); *Stadhuis te Middelburg* (laatste van 3 termijnen); *R. K. Kerk te Schinnen* (3^e van 4 termijnen).

Voor den *O. L. Vrouwetoren te Amersfoort* was aanvankelijk gerekend op een subsidie van f 24000 te voldoen in 12 termijnen van f 2000 waarvan in 1920 de elfde zou moeten worden uitbetaald. De toren bleek echter, toen hij na zijn omsteigering goed onderzocht kon worden, in veel slechter staat te verkeeren dan men gemeend had. De Gemeente vroeg daarom verhooging van het subsidie met f 70.000.—, mededeelend, dat de herstelling in 6 of 7 jaar kon afloopen. Daarom wordt voorgesteld gedurende zeven jaar f 10.000 te verlenen boven het reeds toegestane bedrag, dus in 1920 en 1921 f 12.000 en de vijf volgende jaren telkens f 10.000.

Voor de *St. Eusebiuskerk te Arnhem* was een subsidie voorzien van *f*45.000 in 9 termijnen van *f*5000, waarvan de laatste in 1920 verschijnt. De restauratie is evenwel nog niet afgelopen: uitwendig moeten nog eenige westelijke traveeën aan den noordkant en het zuidportaal worden hersteld; inwendig vragen o. a. de gewelven van den zuidelijken zijbeuk voorziening. In verband met de stijging der kosten — gevolg van de tijdsomstandigheden — vraagt de restauratiecommissie, teneinde het werk niet eindelooß te rekken, verhooging van het subsidie met *f*7000. Met het oog hierop ware voor 1920 uit te trekken *f*12000.

Ten behoeve der *O. L. Vrouwekerk te Breda* was een subsidie toegestaan van *f*128.000 in 12 termijnen, waarvan in 1920 de elfde vervalt. Door de stijging van prijzen en arbeidsloonen is dit bedrag niet meer voldoende te achten. Aangezien dit monument bijzonder rijk aan beeldhouwwerk is, bleek het wenschelijk, om naast den architect een beeldhouwer aan te stellen, die de leiding van de restauratie van het beeldhouwwerk op zich zal nemen. Om deze redenen wordt eene verhooging met *f*8000 per jaar voorgesteld.

Van het subsidie der *St. Catharinakerk te Brielle* (*f*48.800 uit te keeren in 17 termijnen) is in 1919 de slottermijn (*f*800.—) beschikbaar gesteld. De restauratie is echter nog niet voltooid en men wenscht die thans ten einde te brengen. Een bedrag van *f*54.000 wordt daartoe nog noodig geacht, waarvan als Rijkssubsidie *f*40.000 ware te verleenen, te verdeelen in 5 termijnen van *f*8000. De plannen voor de voltooiing dezer restauratie zijn nog in onderzoek bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, zoodat omtrent het kostencijfer eenig voorbehoud moet worden gemaakt. Bij een volgende begrooting zal daaromtrent nadere mededeeling worden gedaan. In afwachting daarvan wordt de eerste termijn ad *f*8000 uitgetrokken.

Voor de *Bergkerk te Deventer* is een subsidie toegestaan van *f*24.725, t. w. *f*24.000 voor de restauratie van het gebouw en *f*725 voor het herstel der muurschilderingen. Voor dit laatste doel is *f*500 voldoende gebleken. Voor het gebouw zelf echter is de raming van *f*48000, die reeds van vóór den oorlog dateert, te laag gebleken. De kosten worden nu geraamd op $\pm$ *f*70.900, waarvan door het Rijk de helft, of rond *f*35.500 ware bij te dragen. Over 1918 en 1919 is reeds uitbetaald bovenbedoeld bedrag van *f*500 voor de muurschilderingen en *f*9390 voor de restauratie van het gebouw, zoodat nog dient te worden uitgekeerd f 35.500 — f 9390 = f 26.110. Dit bedrag ware te verdeelen over drie jaren. Voor 1920 is derhalve *f*8700 uitgetrokken.

Voor de restauratie der *Ned. Herv. Kerk te Dongen* is voor 1919 een eindtermijn uitgetrokken. De oorspronkelijke plannen hebben echter wijziging moeten ondergaan, waardoor de totaalkosten zullen stijgen tot $\pm$ *f*50.000. Het kerkbestuur is niet bij machte meer bij te dragen dan *f*4000, terwijl aan de provincie en de synode subsidies zijn gevraagd van resp. *f*5000 en *f*3000. Het ontbrekende ware door het Rijk bij te dragen. Na aftrek van de voor 1918 en 1919 beschikbare som van *f*8000 zal dus nog moeten worden beschikbaar gesteld een bedrag van *f*30.000. Hiervan ware in 1920 een eerste termijn van *f*5000 toe te staan.

Ten behoeve der restauratie van de *Groote Kerk te Dordrecht* is voor 1919 een slottermijn uitgetrokken. De restauratie is echter niet voltooid. De kosten der voortzetting van het werk, in zes jaar uit te voeren, worden geraamd op *f* 150.000, waarvan als Rijkssubsidie wordt gevraagd *f* 84.000. Daarbij is aangenomen, dat de bijdragen van kerk (*f* 2000), provincie (*f* 2000) en gemeente (*f* 3000) onveranderd blijven. De Minister verklaart in de Memorie van toelichting het gevraagde Rijkssubsidie te hoog te achten. Met een bedrag van *f* 60.000, te verdeelen in zes termijnen van *f* 10.000, zou kunnen worden volstaan. De bijdrage van het kerkbestuur schijnt niet voor verhooging vatbaar; dus zouden ook het provinciaal en gemeentelijk subsidie moeten worden verhoogd.

Voor de *R. K. Kerk te Duiven* zou voor 1920 een eindtermijn van *f* 1000 moeten worden uitgetrokken. Van de kosten, die de oorspronkelijke raming zullen overschrijden en $\pm$ *f* 27.000 bedragen, ware de helft (*f* 13.500) als Rijkssubsidie te verleen. Over 1918 en 1919 werd in totaal *f* 5000 beschikbaar gesteld, zoodat voor 1920 nog *f* 8500 ware uit te trekken.

Voor de *St. Janskerk te Gouda* werd indertijd *f* 100.000 beschikbaar gesteld in 10 termijnen van *f* 10.000, waarvan die voor 1920 de vijfde zou zijn. Met het oog op de tijdsomstandigheden, heeft de restauratiecommissie verzocht het subsidie met *f* 4000 per jaar te verhoogen. De Minister meende, dat inwilliging van dit verzoek in het belang van het monument is en heeft daarom *f* 14.000 uitgetrokken.

De eindtermijn van het subsidie der *Kloosterkerk te 's Gravenhage* bedraagt *f* 7500, d. i. *f* 2500 minder dan de voorafgaande termijnen. Voor de *R. K. Kerk te Horssen* is een eindtermijn van *f* 1500 uitgetrokken.

Ten behoeve der *St. Pieterskerk te Leiden* is *f* 80.000 beschikbaar gesteld, verdeeld in 20 termijnen van *f* 4000, waarvan in 1920 de 14de vervalt. Teneinde de restauratie, in de laatste jaren tengevolge der duurte zeer vertraagd, te bespoedigen, werd verdubbeling van het subsidie aangevraagd. Daarom is voor 1920 en volgende jaren gerekend op *f* 8000.

De restauratie van het *Raadhuis te De Rijp* is voltooid en heeft meer gekost dan voorzien was. De laatste nog te betalen termijn zou *f* 875 bedragen, maar in de meerdere kosten, die ruim *f* 12.000 bedragen, heeft de vorige Minister van Binnenlandsche Zaken eene bijdrage van *f* 6125 toegezegd. Voor 1920 is daarom *f* 7000 uitgetrokken.

Omtrent den *toren der Groote Kerk te Steenwijk* was in de Mem. v. Toel. op hoofdst. V der Staatsbegr. voor 1919 meegedeeld, dat voor 1920 nog een bedrag van *f* 3000 noodig zou zijn.¹⁾ Gebleken is echter, dat kon worden volstaan met *f* 2593.

De eindtermijn voor de *R. K. Kerk te Ulrum* bedraagt *f* 1000 minder dan de voorafgaande termijnen.

Krachtens een toezegging heeft het Rijk in de voltooide restauratie van den zuid-oostelijken aanbouw der *Domkerk te Utrecht* *f* 13.600 bij te dragen. Bij de begrooting voor 1919 is voorgesteld, dit bedrag over twee jaren te verdeelen en dus in 1919 en

---

1) Zie: *Bulletin*, 1919, blz. 20.

1920 telkens *f* 6800 uit te betalen. Bovendien is voor 1919 *f* 10.000 beschikbaar gesteld als eerste termijn voor de algeheele voltooiing der in- en uitwendige restauratie van den Dom.¹⁾ Kerkvoogden hebben de leiding hiervan opgedragen aan den architect Slothouwer, die het opmaken en uitwerken der restauratieplannen op zich heeft genomen. Het bedrag van *f* 10.000, over 1919 verleend, zal dus niet worden gebruikt en ook gedurende 1920 zal nog niet met de eigenlijke herstelling kunnen worden aangevangen. Gedurende deze jaren zullen alleen het honorarium van den architect en verdere kosten voor het uitwerken der plannen noodig zijn. Met het oog op een en ander ware het in 1919 beschikbare bedrag te gebruiken om de verschuldigde bijdrage van *f* 13600 in ééns te voldoen, terwijl het overschot ad *f* 3200 kan dienen om het Rijk 50 pct. te doen dragen in de kosten der salariëering enz. van den architect Slothouwer. In 1920 is dan alleen dit laatste noodig, waarvoor *f* 4000 is uitgetrokken.

Van den *Kampveerschen toren te Veere* is een deel in 1918 en 1919 gerestaureerd. Hiervoor is op de begrooting voor het loopende dienstjaar *f* 5350 beschikbaar gesteld. Het aangrenzende deel verkeert thans in zoo bouwvalligen staat, dat het onbewoonbaar is verklaard. De herstelling van dit gedeelte is geraamd op *f* 10.300, welk bedrag, evenals de kosten der restauratie van het thans voltooide deel, geheel voor Rijksrekening zullen moeten komen. Het bedrag ware over twee jaren te verdeelen. Derhalve is voor 1920 *f* 5150 uitgetrokken.

De laatste termijn van het subsidie der *St. Walburgskerk te Zutfen* vervalt in 1919. Daar het werk nog niet geheel voltooid is, vroeg de restauratie-commissie voor 1920 een nieuwe subsidie van *f* 4000. Dit betreft de uitwendige restauratie. Op de inwendige restauratie, die in 1919 gereed komt, zal echter eenig geld overblijven, dat wordt geschat op *f* 1500. Om deze reden is *f* 2500 uitgetrokken.

De volgende monumenten krijgen voor 1920 den tweeden termijn van het subsidie: *Toren te Doetichem* (van 4 termijnen); *Raadhuis te Eerssel* (laatste termijn); *Nieuwe Kerk te 's Gravenhage* (laatste termijn); *Ned. Herv. Kerk te Oudendoorn* (van 4 termijnen); *Toren te Rithem* (laatste termijn); *Pastorie te Schelluinen* (van 3 termijnen); *St. Agneskapel te Utrecht* (laatste termijn); *Ned. Herv. Kerk te Zuidland* (van 7 termijnen); *Nieuwe stadstoren te Zutfen* (laatste termijn).

Voor de *Veerpoort te Schoonhoven* werd in 1917 een subsidie verleend van *f* 700. De kosten bleken echter veel hooger dan verwacht was. Eene verhooging van het subsidie met *f* 1750 wordt daarom billijk geacht. Ook de *Waterpoorten te Sloten* (Friesland) hebben een hooger bedrag geveerd dan de raming bedroeg. Een subsidieverhoging van *f* 1450 wordt thans als eindtermijn uitgetrokken.

Onderhoud enz. van Rijks-monumenten, f 100.000.

Alhoewel veilig mag worden aangenomen — aldus de memorie v. toelichting — dat de restauratiekosten sedert 1914 in het algemeen minstens verdubbeld zijn, werd het

---

1) Zie: *Bulletin*, 1919, blz. 20 en 21.

bedrag voor onderhoud en herstel van Rijks-monumenten sedert dat jaar (toen f 50.000 beschikbaar was) slechts met f 10.000 verhoogd.

Gevolg hiervan was, dat de werkzaamheden zich tot het allernoodzakelijkste moesten bepalen. Deze toestand is op den duur echter zeer nadeelig, waarom wordt voorgesteld dezen post tot f 100.000 te verhoogen.

In het voorl. verslag werd er op aangedrongen, dat de werkzaamheden aan het *slot Loevestein*, welke met het uitbreken van den oorlog gestaakt zijn, thans zouden worden voortgezet.

In de Mem. v. Antw. wordt medegedeeld, dat het in de bedoeling ligt met de herstelling in 1920 voort te gaan, voor zoover de beschikbare middelen en het gebruik, dat van dit monument nog wordt gemaakt voor militaire doeleinden, zulks toelaten. Omtrent dit laatste wordt overleg gepleegd met het Departement van Oorlog.

Subsidiën voor tot dusver nog niet ondersteunde monumenten, f 105.180.

Het perceel »*de Gulden Os*» te Dordrecht is onlangs in andere handen overgegaan en dit architectonisch zeer belangrijke monument werd met slooping bedreigd. De Vereeniging »Hendrick de Keyzer» te Amsterdam heeft dit gevaar kunnen afwenden, door op dien gevel een servituut te vestigen. De kosten hiervan beliepen f 13000. De vereeniging heeft van particuliere zijde f 8000 bijeen kunnen brengen en doet voor het restant van f 5000 een beroep op 's-Rijks schatkist.

De Minister, de activiteit der genoemde vereeniging en de particuliere belangstelling zeer op prijs stellende, heeft zich bereid verklaard het benoodigde bij de Staten-Generaal aan te vragen.

De herstellingskosten voor den *toren te Berlicum*, een baksteen bouwwerk uit de 13de eeuw, met latere bovengeleding, zijn geraamd op f 6200, waarvan f 3000 voor rekening van het Rijk ware te nemen.

De *Ned. Herv. Kerk te Borne* is voor ons land een eenig voorbeeld van oorspronkelijk tweebeukigen aanleg. Het verdient te meer bewaard te blijven, omdat het met zijn zwaren toren, lage bedaking en sobere uitvoering in baksteen een voortreffelijk voorbeeld is van landelijke architectuur. Bovendien zijn in dit kerkgebouw belangrijke muurschilderingen ontdekt, die, wanneer niet spoedig wordt ingegrepen, stellig verloren zullen gaan. Het gebouw heeft aan herstel groote behoefte en een daarvoor gevormde commissie heeft bij kerkbestuur en particulieren belangstelling weten te wekken. De Minister acht daarom Rijkssteun gerechtvaardigd. Als subsidie ware f 16.000 te verleen in 2 termijnen van f 8000,

Van de twee oude *Waltorens te Harderwijk* is een gesloopt. De andere heeft de Minister kunnen redden onder voorwaarde, dat het Rijk de kosten der restauratie ($\pm$ f 1000) betaalt. Aangezien van het gemeentebestuur van Harderwijk weinig medewerking kan worden verwacht, verklaarde de Minister zich bereid de noodige gelden aan te vragen.

De toestand van den *toren te Hattum*, waarvan het tufsteen benedengedeelte

dateert uit de 12de en het baksteenen bovengedeelte uit de 13de eeuw, is zóó slecht, dat reeds met de herstelling moest worden aangevangen. Van de kosten ($\pm f$ 36000) ware de helft als subsidie te verleen, in 2 termijnen van f 9000.

De interessante *Ned. Herv. Kerk te Havelte*, dateerend van 1309 of 1310 (verbouwd in 1498), met toren en traptoren van 1410, verkeert in bouwvalligen toestand. De kosten der restauratie zijn geraamd op f 35.717. Voorgesteld wordt het Rijkssubsidie op f 25.000 te bepalen, te verdeelen over 2 jaren.

De *Ned. Herv. Kerk en toren te Kallantsoog* zijn vrij eenvoudig van architectuur, maar schilderachtig gelegen in het duinlandschap. De toren heeft een steenen onder- en houten bovenbouw. Het kerkje heeft een belangwekkend interieur. Herstellingskosten zullen $\pm f$ 24.320 bedragen. Een Rijkssubsidie tot de helft van dit bedrag, in 2 termijnen van f 6080, wordt aangevraagd.

De *Doopkapel* der *Ned. Herv. Kerk te Katwijk Binnen*, dagteekenend van omstr. 1500, verkeert in zeer verwaarloosden toestand. De N.-H. gemeente bezit niet de middelen tot herstel. De Zuidhollandsche archeologische commissie heeft een subsidie toegestaan van f 600 en is er in geslaagd, ook van andere zijde hulp toegezegd te krijgen, zoodat thans een bedrag van f 1000 beschikbaar is. De kosten der herstelling zullen $\pm f$ 2700 bedragen. Aangevraagd wordt de som van f 1700 uit 's-Rijks kas.

De 15de eeuwse baksteenen *toren te Kortenhoeft* had, naar het oordeel van den toenmaligen Rijksarchitect voor de monumenten, reeds in 1911 herstelling nodig. Daar de overhelling naar het zuiden toeneemt en stukken metselwerk en losse steenen naar beneden komen, is uitstel ongewenscht. Van de totale kosten (f 22.000) ware een bedrag van f 9000 voor eens als subsidie te verleen.

De fraaie *gevel Nieuwestad, K. 103 te Leeuwarden*, dateerend uit de laatste helft der 16de eeuw, heeft eene deugdelijke herstelling nodig. De eigenaar vraagt ter tegemoetkoming in de kosten ($\pm f$ 4300) een Rijkssubsidie van f 1000. De Minister acht hiervoor termen aanwezig en trekt daarom dit bedrag uit.

De toestand der *St. Pancraskerk te Leiden*, waarvan o. a. de zuidelijke transeptgevel op verschillende plaatsen afwijkingen vertoonde, geveldekstukken en pinakels bouwvallig en de steenen spitsen der beide traptorens ontzet waren, maakte onmiddellijke voorziening nodig. De Minister heeft hiertoe een bedrag van f 6750 uitgetrokken, zijnde de helft der geraamde kosten.

Door den Raad der gemeente *Maastricht* werd het vorige jaar besloten over te gaan tot de restauratie van het voormalige *Grauwe Zustersklooster*. Tegen de wijze waarop deze restauratie zou geschieden waren echter ernstige bezwaren aan te voeren. Het gemeentebestuur kwam daaraan met de meeste bereidwilligheid tegemoet, zoodat tegen de plannen thans geen bezwaar meer bestaat. Het verleen van een subsidie van f 9500 ($\frac{1}{3}$ der kosten) wordt gemotiveerd geacht en dit bedrag daarom aangevraagd.

De *Gevangentoren te Megen* een belangwekkend bouwwerk, vermoedelijk uit de 14de eeuw, verdient ten eerste behouden te blijven, maar verkeert in zeer vervallen

toestand. De kosten der restauratie zullen ongeveer f2500 bedragen. Daar de gemeente Megen zelve niet veel bij kan dragen, wordt voorgesteld een Rijkssubsidie te verleen van f2000 voor eens.

De *Ned. Herv. Kerk te Oudega (Smallingerland)* is een eenvoudige romaansche kerk in tufsteen, grootendeels 12de eeuw, doch in 1599 verbouwd. Eenbeukig schip met rechthoekig choor uit de 16de eeuw. Kerkvoogden zijn met groote moeite ertoe gebracht de kerk niet te sloopen, en er bestaat gevaar, dat zij daartoe alsnog besluiten, wanneer zij niet spoedig Rijkssubsidie krijgen. De kosten bedragen f 22.000, waarin f12000 subsidie wordt verlangd. Dit bedrag ware te verdeelen over 2 jaren.

Kerkvoogden der *Ned. Herv. Kerk te Rijswijk* wendden zich tot de Regeering om subsidie voor de herstelling van hun kerkgebouw, dateerend uit de 15de eeuw. Bij een van Regeeringswege ingesteld onderzoek bleek dit in menig opzicht herstelling te behoeven. Van de kosten, geraamd op $\pm$ f74000, wordt de helft als subsidie aangevraagd. Dit ware te verdeelen over 4 jaren. Dus wordt voor 1920 een eerste termijn van f9000 uitgetrokken.

De schilderachtige *Ned. Herv. Kerk te Spijk*, waarvan de toren reeds met rijks-subsidie is gerestaureerd, verkeert in zeer slechten toestand. Elk uitstel doet de kosten stijgen. Deze worden thans geraamd op f28000. Het subsidie ware te bepalen op f18000, over 3 jaren te verdeelen.

De *dakruiter der Luthersche kerk te Utrecht*, welks sierlijk silhouet niet uit het profiel der stad mag verdwijnen, verkeert in zóó slechten toestand, dat hij moet worden afgebroken. De herbouw is begin 1918 op f3500 begroot. De helft hiervan (f1750) wordt aangevraagd als subsidie.

De overblijfselen der oude *Berkelpoort te Valkenburg* dienen te worden behoed voor verder verval. De kosten zullen $\pm$ f6000 bedragen. De helft van dit bedrag ware als Rijkssubsidie te verleen.

De rijke 15de eeuwsche *gevel aan de Melkmarkt te Zwolle*, waarvan de eerste verdieping nog ongeschonden is bewaard, zou gewijzigd worden, daar in dit huis eene drukkerij wordt gevestigd. Onderhandelingen met den eigenaar hebben er toe geleid, dat deze bereid is mede te werken tot het behoud van den gevel, mits het Rijk de daaruit voortvloeiende meerdere kosten ad f3200 vergoed. Dit bedrag wordt daarom aangevraagd.

Onvoorziene uitgaven, f 5000.

Subsidie voor onderzoek naar de afkomst van de bij verschillende monumenten gebruikte natuursteen, f 5000 (voor eens).

Afdeeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg heeft den Minister voorgesteld, bovenstaand bedrag voor het vermelde doel aan te vragen. Het is toch gebleken, dat de tot nog toe gevolgde methode van onderzoek geen voldoende zekerheid geeft omtrent de houding, die een gesteente zal aannemen onder de omstandigheden waaronder het zal worden gebruikt. Nu is in de laatste jaren een nieuwe methode van

microscopisch en macroscopisch onderzoek in gebruik gekomen, waardoor men met vrij groote zekerheid tot de al of niet bruikbaarheid van de steen voor bepaalde doeleinden kan besluiten, terwijl voor bijna alle gevallen de vindplaats van natuursteen is vast te stellen. Met het oog op de groote bedragen, die jaarlijks voor de restauraties van monumenten worden uitgegeven, is het van groot belang, dat men weet, welke de geschikste steensoort is en vanwaar deze afkomstig is, opdat ze bij de herstelling kan worden aangewend. De Minister acht het daarom gewenscht het bovengenoemde bedrag ter beschikking te stellen.

Uitgave betreffende de hunebedden in Groningen en Drenthe, f 6500.

In het voorl. verslag betreffende hoofdstuk V der staatsbegrooting voor 1918 werd verzocht een kaart over te leggen van de hunebedden met een aanwijzing van den staat waarin zij verkeerden. Dr. A. E. van Giffen, conservator aan het zoölogisch laboratorium der universiteit te Groningen, heeft daarnaar een onderzoek ingesteld, dat uitgebreider werd dan de bedoeling was; doch nu het werk met een aantal foto's is gereed gekomen, blijkt het een zeer belangrijke wetenschappelijke verhandeling te zijn geworden. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg is van gevoelen, dat het alleszins aanbeveling verdient dit werk van Rijkswege of met Rijkssteun te doen uitgeven en meent, dat het nuttig zou zijn, aan den Nederlandschen tekst een Engelsche vertaling toe te voegen. Voor deze uitgave is een subsidie van f 6500 noodig; alsdan zal het werk voor een zeer matigen prijs in den handel komen. De Minister stelt mitsdien voor het benodigde bedrag beschikbaar te stellen.

*Werk over Groningsche bouwkunst door den Heer C. H. Peters, f 3000.
(gedurende 2 jaar).*

De provincie Groningen heeft een duidelijk samenhangende en stellig gesloten groep van monumenten voortgebracht, voortreffelijk geschikt voor afzonderlijke behandeling, en van groot belang voor de geschiedenis onzer nationale bouwkunst. De heer Peters is gereed gekomen met het verzamelen van het materiaal voor bovengenoemd werk en heeft nu een subsidie gevraagd voor de uitgave. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg adviseert gunstig.

II. MUSEA.

Aankopen Rijks Musea.

Ingevolge de gebruikelijke regeling worden de op het dienstjaar 1919 voor aankopen voor 's Rijks Musea beschikbaar gestelde bedragen, voor zoover deze niet gebruikt zijn, overgeschreven op het dienstjaar 1920. De totale bedragen worden dus:

Koninklijk Kabinet van schilderijen te 's Gravenhage	f 17.500
Museum »Huis Lambert van Meerten» te Delft	» 2.556
Museum van schilderijen te Amsterdam	» 34.922
Rijks Prentenkabinet » »	» 13.695
Nederlandsch Museum » »	» 18.813

Museum »Bilderbeek».

Volgens eene overeenkomst door de Regeering met mevrouw de weduwe van Bilderbeek—Lamaison van Heenvliet, zullen de kosten van onderhoud etc. van het gebouw en de verzameling door wijlen den heer W. H. van Bilderbeek, notaris te Dordrecht, aan het Rijk gelegateerd, voor rekening van het Rijk worden gebracht. Hiervoor is een nieuw artikel tot een bedrag van *f* 1000 ingevoegd.

Museum Kam, Memorie.

De heer G. M. Kam te Nijmegen heeft de geheele door hem bijeengebrachte verzameling oudheden van voorhistorischen, Frankischen en middeleeuwschen oorsprong en van lateren tijd, met de daarbij behorende vitrines, kasten enz. aan den Staat der Nederlanden geschonken. Voorts heeft de heer Kam een terrein geschonken, waarop voor zijne rekening een museumgebouw wordt gesticht, dat mede eigendom van het Rijk wordt en waarin de verzameling zal worden gehuisvest. Het Rijk heeft daarentegen o. m. de verplichting op zich genomen, om dit gebouw en de verzameling te onderhouden en een directeur en eventueel andere ambtenaren aan te stellen. Met het oog hierop zijn drie nieuwe artikelen ingevoegd, die, aangezien niet vaststaat of het nieuwe museumgebouw reeds in 1920 gereed zal zijn, *pro memorie* worden uitgetrokken.

Subsidiën Musea, f 6900.

Kosten van eene Commissie van Advies inzake reorganisatie van het museumwezen, f 9500.

Oudheidkundige Mededeelingen van 's Rijks Museum van Oudheden, f 1500 per jaar.

De directeur van 's Rijks Museum van Oudheden deed een voorstel om te komen tot de uitgave van een museumtijdschrift, waarin de resultaten van opgravingen en onderzoekingen zullen worden besproken. Dit onderwerp heeft de belangstelling van het publiek en vooral van onderwijskringen. De uitgever wil het werk ondernemen, indien een jaarlijksche subsidie van *f* 1500 wordt verleend. In het belang van de algemeene kennis onzer oudste geschiedenis acht de Minister het verleenen van het gevraagde subsidie alleszins gewenscht.

Subsidie Bond Heemschut, f 5000.

Subsidie Vereeniging »Hendrik de Keyzer», f 5000.

Subsidie Nederlandsche Kloeken- en Orgelraad, f 500.

Subsidie Bulletin Nederl. Oudheidkundigen Bond, f 500.

Aankoop van boekwerken en andere voorwerpen van kunst of wetenschap f 15.000.

FRANS VERMEULEN.

AANWINSTEN VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

De eerste aanwinsten van dit jaar zijn vooral aan de afdeling ceramiek ten goede gekomen. Er is werk bij van allerlei aard en uit verschillende tijden, dat moeilijk in een adem opgesomd kan worden. Ik stel mij daarom voor het in groepen te behandelen. Dat daarbij ter wille van een duidelijk overzicht eenige algemeen bekende feiten nog eens kort worden belicht, zal men willen verontschuldigen.

I.

De belangrijke collectie aardewerk uit Limburg, door Dr. Willemse uit Terwinselen ten geschenke aangeboden, werd reeds uitvoerig door hem zelf in »Oude Kunst» (1918 en 1919) besproken. Vooral merkwaardig zijn hierbij de bontversierde schotels van een soort, dat vroeger algemeen als »Makkumsch» in den handel bekend was. Ruw pottenbakkerswerk, van voren met witte tinglazuur, aan de achterzijde uitsluitend met kleurlooze loodglazuur bedekt, geheel op dezelfde wijze als de oudere borden en schotels, die thans aan fabrieken in Haarlem en Rotterdam worden toegeschreven. Daar uit de navorschingen van Dr. Willemse met vrij groote zekerheid blijkt, dat men in dit geval met een Limburgsch fabrikaat te doen heeft, zal, mede in verband met hetgeen hieromtrent door Nanne Ottema is vastgesteld (Oude Kunst, 1918), de conclusie moeten zijn, dat deze

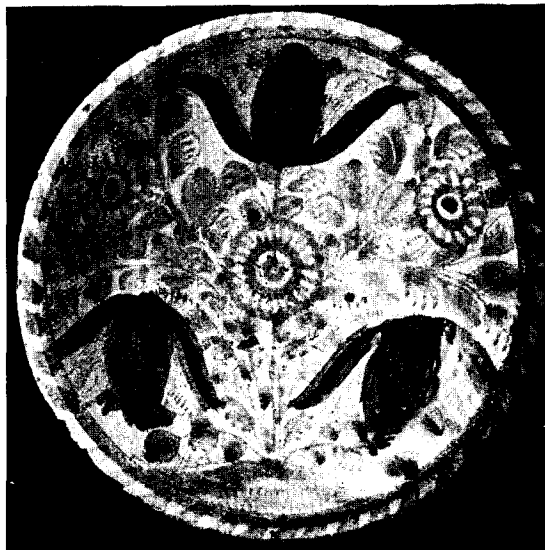

Fig. 1. Engelsch aardewerk (Brislington).
Eind 17de eeuw.

techniek door het geheele land bekend was en niet tot enkele locale fabrieken beperkt bleef. Als specialiteit van Friesland (Makkum, Harlingen of Bolsward) blijft nu alleen het hard-blauwe, geheel met tinglazuur gedekte aardewerk over, waarvan in het Nederlandsch Museum al gedateerde stukken aanwezig waren, nu door bruikleen nog met eenige uitstekende gedateerde en gemerkte exemplaren vermeerderd.

Reeds van verschillende zijden is er op gewezen, dat het zoogenaamd Haarlemsch aardewerk met zijn duidelijk Italiaansche teekening ook in Engeland niet zeldzaam is. Men kan als zeker aannemen, dat ook daar in de 17de eeuw fabrieken bestonden, die soortgelijk werk maakten. Of nu de voorbeelden direct uit Italië of over Nederland kwamen is nog niet opgehelderd, maar vast staat, dat het Nederlandsche en Engelse fabrikaat nauw aan elkaar verwant is. Zoo vertoont de uit Engeland afkomstige schotel (fig. 1),

bij wat fletsere kleuren en forsere teekening, groote overeenkomst met verschillende der in Nederland gevonden stukken. Toch ontwikkelde de ceramische industrie zich in Engeland langzamer dan op het vasteland en van Holland uit werden, behalve Keulsch gres, groote hoeveelheden Aziatisch porcelein en Delftsche namaak hiervan in aardewerk ingevoerd. In de tweede helft der zeventiende eeuw was de politieke verhouding tusschen Engeland en de Nederlanden echter meestal verre van vriendschappelijk. De handel moest hieronder lijden en het is te begrijpen, dat men er in dezen tijd in Engeland naar streefde de importwaar door eigen fabrikaat te vervangen. Een naam, die daarbij door Engelsche schrijvers glorieus genoemd wordt, maar onder deze eigenaardige omstandigheden voor ons wel een wat valschen klank krijgt, is die van *Jan Ariens van Hamme*. Mogelijk dateerden de oudste pottenbakkerijen van **Lambeth** bij Londen reeds uit de eerste helft

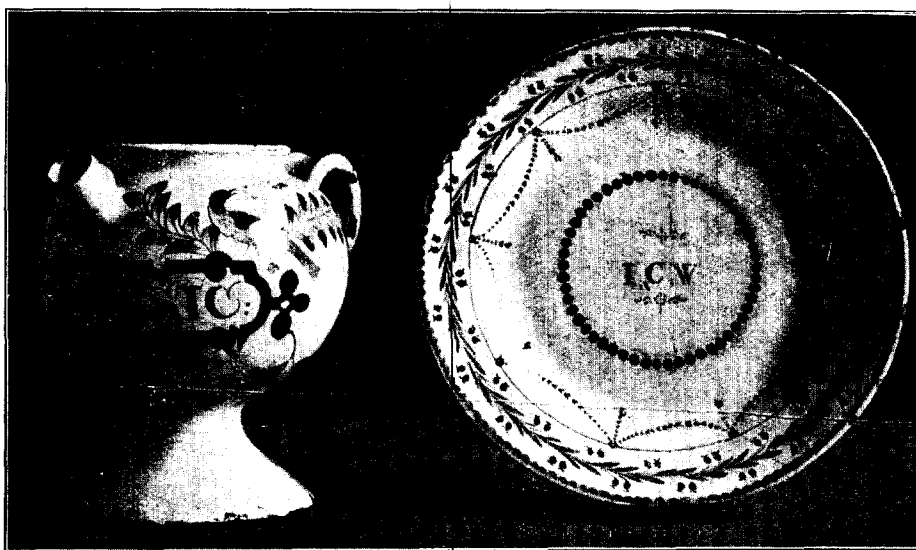

Fig. 2a. Aardewerk van Lambeth. Eind 17de eeuw. Fig. 2b. Aardewerk van Bristol. 1794.

der 17de eeuw, maar de groote bloei kwam toch pas in den tijd der Hollandsch-Engelsche oorlogen. In 1671, kort voor den derden oorlog dus, krijgt nu de Nederlandsche pottenbakker Jan Ariens van Hamme een Engelsch patent voor: »the art of makeinge tiles and porcelane and other earthenwares after the way practised in Holland." In 1672 wordt de invoer van »painted earthenware" bij proclamatie verboden en uit een stuk van 1676 blijkt, dat Van Hamme zich intusschen te Lambeth heeft gevestigd. Het werk van Lambeth vertoont dan ook werkelijk de grootste overeenkomst met het Delftsch product. Van de hierbij afgebeelde apothekerskan (fig. 2a) zijn niet alleen klei, verf en glazuur, maar zelfs vorm en teekening nauwelijks van het Hollandsche voorbeeld te onderscheiden; men moet de twee producten naast elkaar plaatsen om op het verschil opmerkzaam te worden. De Engelsche klei is geelachtig, de tinglazuur moest daardoor,

om te dekken, dikker opgedragen worden en blijft toch nog wat rossig, ook het blauw is daardoor warmer van tint. De glazuur druipt aan de randen ongelijkmatig af. De teekening heeft bij het copiëeren veel van haar oorspronkelijk karakter verloren, de plastische cartouche is ontaard in een onbeduidende krullijst, de cherub en guirlandes zijn slecht begrepen en de afhangende kwasten zijn tot eigenaardige vruchten vergroeid. Dit zijn eenige verschillen, die bij de vergelijking opvallen, maar het is toch niet onwaarschijnlijk, dat heel wat werk aan Delft wordt toegeschreven, dat van deze fabrieken (er waren er spoedig in Lambeth meer dan twintig) afkomstig is.

Aardewerk van **Bristol** is reeds van vóór 1600 bekend en in de 18de eeuw heeft men ook hier het Delftsch geïmiteerd. De klei was er wat harder en zwaarder, ook donkerder van kleur en de tinglazuur heeft steeds een groenachtig blauwe tint. Het blauw

zelf is onzuiver en de vormen zijn over 't algemeen wat lomp. Het bordje (fig. 2b) is 1794 gedateerd en draagt al het karakteristiek Engelsche ornament, dat aan het werk van Robert Adam is ontleend.

Veel Delftsch aardewerk werd in de 18de eeuw ook in **Liverpool** gemaakt en het zal altijd moeilijk blijven het meestal ongemerkte werk van Lambeth, Bristol en Liverpool zuiver te onderscheiden.

De eerste Engelschman, die er in slaagde het Keulsche gres goed na te maken, was *John*

Fig. 3. »Astburyware.» Staffordshire. Midden 18de eeuw.

Dwight. In 1671, hetzelfde jaar als Van Hamme en dus wellicht ook in verband met moeilijkheden bij den aanvoer der Duitsche waar over Holland, kreeg hij een patent voor: »the mystery of transparent earthenware, commonly knowne by the name of porcelaine or china, and of stoneware, vulgarly called Cologne ware.» Het gres uit zijn fabriek te **fulham** bij Londen kon in alle opzichten met het Duitsche fabrikaat wedijveren, maar in het mysterie van de porceleinbereiding was hij maar oppervlakkig doorgedrongen en verder dan tot een eenigszins doorzichtig steengoed bracht hij het nog niet, al viert men hem in Engeland ook als den eersten Europeeschen uitvinder van het porcelein.

Toen Willem III in 1689 Koning van Engeland was geworden, zijn hem uit Holland een aantal kunstenaars en ambachtslui gevolgd. Daaronder bevonden zich ook twee Hollandsche zilversmeden van Duitsche afkomst, de broeders Jan en David Elers,

gewikste lieden, die waarschijnlijk in de pottenbakkerij hun sporen reeds verdiend hadden. Jan Elers vestigde zich te Burslem in **Staffordshire** en begon hier een industrie, die voor Engeland van groote beteekenis zou worden. Zijn grondstoffen moet hij uit verschillende streken van het land bijeen gebracht hebben en dadelijk begon hij in zijn ovens, bij het bakken van wit steengoed, het glazuren met zout volgens Duitsche methode toe te passen. Bij groote hoeveelheden in de gloeiende ovens geworpen, vormde het zout een dichten walm, die op het kiezelzuur uit de klei inwerkte en op het vaatwerk een dekkende laag van kiezelzure soda deed ontstaan, zoo hard, dat men er met bergkristal nauwelijks in krassen kan. Ook maakte hij, in navolging van Japansch »bucaro», rood steengoed, zooals Ary de Milde dit twintig jaar tevoren in Holland uitgevonden had. Uit mergel en oker gebakken, werden de voorwerpen op een draaibank dun en glad bewerkt (in tegenstelling met Japan, waar de klei ruw gelaten werd). Dan werden, zooals in Duitschland bij het gres, uit koperen vormen scherp besneden ornamenten aangebracht. Door bruinsteen in zijn klei te verwerken, vond hij het zwarte steengoed uit, dat later door Wedgwood beroemd zou worden.

Een Engelschman, genaamd *Astbury*, wist door zich als simpel voor te doen de vakgeheimen aan Elers te ontstelen. Hij voegde er nieuwe ontdekkingen aan toe; in zijn werkplaats werd voor het eerst in plaats van zand gemalen vuursteen met de witte klei vermengd. Ook

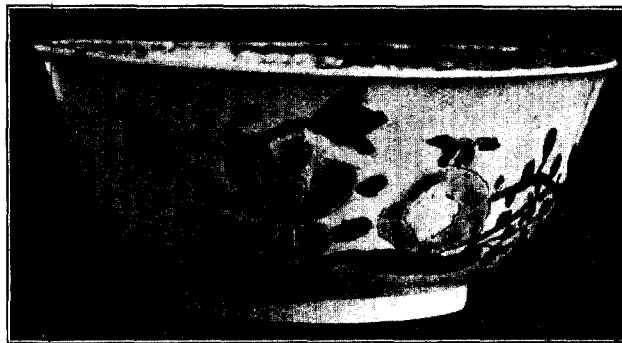

Fig. 4. »Crouch» (zoutglazuur). Staffordshire. ± 1740/60.

nam de rijkdom in vormen toe, de bewerking werd gemakkelijker en vooral bij de versiering deed hij menige nieuwe vondst. Zoo bracht hij op het roode steengoed de ornamenten in witte slib aan, wellicht in navolging van een Chineesch voorbeeld, hoewel de methode ook in Engeland bij het aardewerk al vroeger gebruikelijk was. Bij Elers was de terracotta dof gebleven, nu werd zij met een gele loodglazuur bedekt, waardoor grond en slibversiering een harmonieuze eenheid vormden en een prachtig bruine glans het roode materiaal bedekte, (fig. 3). Maar ook bij Astbury bleven de geheimen niet bewaard en weldra legden alle pottenbakkers uit de buurt zich toe op het vervaardigen van soortgelijke waar, waarbij de meester meer dan eens werd overtroffen.

Het witte steengoed met zoutglazuur, zooals dit in Staffordshire vooral tusschen de jaren 1720 en 1780 gebakken werd, wordt gewoonlijk onder den verzamelnaam **Crouch** saamgevat. Het is dun, licht en bijzonder hard. De oppervlakte is niet glad, maar in haar oneffenheid het best bij een citroenschil te vergelijken en daarbij zacht als fijn leder. De kleur varieert van grijsig wit tot heel licht bruin. Voor de versiering werden allerlei

methodes toegepast. De ornamenten werden ingekrast, gesneden of als applieken van slib in een koperen vorm geperst en opgekleefd. Ook gebruikte men stempels als bij het Duitse gres. Veelal werd voor het geheele voorwerp een vorm gemaakt, waarin de klei vloeibaar gegoten werd en uitgekeerd totdat de gewenschte dikte was verkregen. Na het drogen werden ooren, tuiten en andere uitstekende deelen aangezet. Dan werd gebakken en op de boven reeds beschreven wijze geglazuurd. Bijzonder mooi komen op de zoutglazuur emailkleuren uit, zooals op het kommetje (fig. 4) het paars, groen, geel, lichtblauw en rood, waarbij aan Chineesche voorbeelden gedacht is.

Van al de fabrieken in Staffordshire is die der **Wedgwood's** wel degeen, die ook in het buitenland het meeste naam gemaakt heeft. Hun werkplaatsen dateeren reeds uit de 17de eeuw, maar pas onder leiding van *Josiah Wedgwood*, die in 1759 een nieuwe fabriek te Burslem oprichtte, krijgt het »Wedgwood-Ware» zijn groote reputatie. Van

Fig. 5. Wedgwood, »Jasperdip». Eind 18de eeuw.

alle Engelsche pottenbakkers was hij wel de vindingrijkste en door zijn ondernemingsgeest neemt de ceramische industrie van Staffordshire een geheel nieuwe vlucht. Minder kunstenaar dan uitstekend technicus weet hij de materie tot in het uiterste te perfectioneeren. De vormen worden geheel aan het praktische gebruik aangepast, de kleuren zijn gelijkmatig, de glazuur is dun, maar uiterst hard en de afwerking laat aan zuiverheid niets te wenschen over. Zoo ontstaat uit Astbury's

roomkleurig steengoed het wijdvermaarde »Queens-ware», dat ook na 150 jaar zijn goeden naam nog niet verloren heeft. Ook aan het zwarte steengoed van Elers weet Wedgwood een geheel ander karakter te geven. Zijn zoogenaamd »bazalt» is hard en vast als natuursteen en evenals het roode steengoed waterdicht. Glazuur was daardoor overbodig, temeer omdat door polijsten een spiegelende glans verkregen kon worden.

De classicistische richting, die in dezen tijd de smaak in Europa nam, opende voor versieringen een ruim nieuw veld en het behoorde zeker niet tot Wedgwood's geringste verdiensten, dat hij zich dadelijk aan deze nieuwe strooming wist aan te passen, waarvoor hij, althans in Engeland, spoedig een der baanbrekers werd. Het zwarte »bazalt» leende zich uitstekend tot het nabootsen van antieke vazen. Door middel van zijn z.g. encaustica bracht hij er schilderijen op aan en teekenaars werden naar alle windrichtingen uitgezonden, om in publieke en particuliere verzamelingen goede voorbeelden te copieeren.

Hoe verfijnd ook van smaak, kunsthistorische kieskeurigheid kende men toen ter tijd nog niet en bij het zoeken naar Grieksche en Romeinsche oudheden vond men veelal voldoende bevrediging bij het werk der renaissance. Naast de nieuwe opgravingen van Pompeji bleken vooral Raphael's sierlijke grottesken in de loggia's van het vatikaan een bijna onuitputtelijke bron voor het vinden van motieven. En reeds stond Wedgwood met een nieuw materiaal klaar om hiervan dankbaar gebruik te maken. Zijn »jasper" was een samenstelling van zwaarspaath, pijpklei, kwarts en koolzuur barium, die, van nature wit, door toevoeging van een weinig cobalt, blauw gekleurd werd. Op deze grondstof werden van een porceleinachtige substantie fijnbesneden witte applieken aangebracht; na het bakken vormden deze met den ondergrond een vast geheel, dat met antiek glas een uiterlijke overeenkomst had. Zoo was het werk dat omstreeks 1775 ontstond. Later, de uitvinding dateert van 1777, werd de klei niet meer door en door gekleurd, maar de verfstof alleen van buiten aangebracht, zoodat nu bij den hoofdvorm het wit een grootere rol begon te spelen. Het materiaal was daarbij doorschijnend geworden en door het uitslijpen van patronen werden de lichteffecten nog verhoogd. Het kopje (fig. 5) geeft een goed voorbeeld van dit werk. De »jasper dip", zoodals de technische term voor deze nieuwe vinding luidt, komt in verscheiden kleuren voor, behalve in donker- en lichtblauw, in groen, paars, geel en zwart.

Een curiositeit van Wedgwood was de nabootsing van paarlemoer. Op een violetkleurigen ondergrond, die al de toevalligheden der natuur vertoonde, werd een metaalglans aangebracht¹⁾. Zulk »luster"-werk, uit Perzië afkomstig, is vooral door het Spaansch-Moorsche aardewerk en de majolica van Gubbio bekend. Op het vasteland benoorden de Alpen komt het zelden voor; een enkele maal wordt het op tegels in Nederland aangetroffen, waarvan de herkomst niet met zekerheid bekend is. Daarentegen schijnen in Engeland omstreeks 1780—1825 verschillende fabrieken, vooral in Sunderland en Newcastle on Tyne, zich op dit werk toegelegd te hebben, zoodat het volstrekt niet uitgesloten is, dat ook de in Nederland gevonden tegels van daar zijn ingevoerd.

II.

Evenals het Engelsch aardewerk door de bijzondere gesteldheid van den bodem langzamerhand een eigen karakter verkreeg, zoo nam ook de porceleinbakkerij ongemerkt

1) De reproductie van een nieuw aangeworven stuk op dit gebied is om technische redenen achterwege moeten blijven.

Fig. 6. Bow-porcelein. 1745/76.

een geheel anderen koers, dan de oprichters der eerste fabrieken hadden bedoeld. Het waren vooral de welgeslaagde nabootsingen van het Chineesche porcelein in Duitschland, die tot de oprichting der Engelsche fabrieken den stoot gaven. Van porcelein is echter een hoofdbestanddeel kaolin en deze grondstof werd in Engeland slechts in zeer kleine hoeveelheden gevonden. Wel was Louis Poterat in Rouaan er reeds in 1673 in geslaagd, zonder kaolin een glasachtige substantie saam te stellen, die uiterlijk veel op porcelein geleek, maar chemisch bleef dit toch een geheel verschillend product. Dit surrogaat, bekend onder den naam »pâte-tendre», kon slechts een hitte verdragen van hoogstens 1100°, terwijl het echte porselein bij 1320—1550° gebakken wordt. Het bleef dan ook poreuzer en was minder goed bestand tegen temperatuurverschillen. De glazuur verbond zich chemisch niet met de kleispecie en vormde slechts van buiten een matig harde glaskorst. Een voordeel was daarbij, dat de, in den moffeloven opgebrande, emailkleuren

Fig. 7a. Chelsea-porcelein. ± 1750. Fig. 7b. Bow-porcelein. 1745/76.

gemakkelijk in de glazuur wegzonken en zodoende een dieperen gloed en grooter glans verkregen. Gladheid en glans zijn dan ook de uiterlijke kenteekenen, waardoor »pâte-tendre» van werkelijk porcelein te onderscheiden is. Waarschijnlijk heeft men in Engeland aanvankelijk getracht met geïmporteerde klei echt porcelein te bakken, maar spoedig stelde men zich toch met het Fransche surrogaat tevreden en voor de grootere fabrieken blijft pâte-tendre het typisch product.

Het was in de buurt van Londen, dat omstreeks 1745 de eerste porceleinovens werden ingericht; of Bow of Chelsea daarbij den voorrang had, blijft onbeslist; in 1751 volgde Worcester en vijf jaar later Derby. Het werk van deze vier voornaamste bakkerijen uit elkaar te houden, is lang niet altijd een gemakkelijke taak. Met merken nam men het niet nauw; waar een fabrieksmerk voorkomt, is dit volstrekt niet altijd een waarborg voor de herkomst en zeer veel van het goed draagt in het geheel geen

merk of alleen een teeken van den werkman. De werklui zelf verwisselden voortdurend van fabriek, waardoor ook vormen en versieringen elkander dikwijls weinig ontloopen. Toch had ieder fabrikant wel een product, waar hij zich met voorliefde op toeleigde en vooral de samenstelling der grondstoffen, die min of meer geheim bleef, geeft dikwijls gelegenheid een duidelijke scheiding te maken.

Van de vermoedelijk oudste fabriek, die van **Bow** is nog weinig bekend, maar zeker had zij al zeer spoedig een grooten omvang en er is waarschijnlijk heel wat meer Bow-porcelain in omloop, dan men gewoonlijk meent. Kenmerkend is een minder goede afwerking dan bij de andere drie fabrieken, de randen zijn niet zoo glad en zuiver en moesten dikwijls met de vijl bijgewerkt worden. De specie is voor *pâte-tendre* bijzonder hard en daarbij weinig doorschijnend, ook zwaar in verhouding tot de dikte. De glazuur is glanzend en melkweit, maar wat armelijk en niet roomig. Namaak van wit en blauw Chineesch was het eerste product. Het blauw werd onder de glazuur geschilderd en vloeide in het tweede vuur gewoonlijk uit. Later gebruikte men ook kleuren boven de glazuur, vooral rood en geel en ook niet zelden goud. De kroes (fig. 6) geeft van dit flinke, maar nog onbehouwen werk een goed voorbeeld. Zij heeft den typischen vorm van in Engeland geliefkoosde drinkkannen en is versierd in het bekende blauw-rood-goud van het Japansche exportwerk uit Arita. Soms werden op het gladde materiaal relieffersieringen aangebracht, zooals fijn bewerkte prunustakjes, waarbij de stroopige glazuur de scherpe insnijdingen maar moeilijk kon volgen. Het kommetje (fig. 7b) laat tevens duidelijk den onzuiveren vorm zien, die toch geen beletsel was, met de versiering door te gaan en in een moffelvuur nog kleurige strooibloempjes aan te brengen. Wat Bow voortbracht waren meestal eenvoudige gebruiksvoorwerpen. Wel werden hier ook beeldjes gemaakt, maar dit was toch meer een specialiteit van Chelsea. Van groot belang voor de Engelsche porceleinbakkerij was het gebruik van beend^erasch (phosphorzure kalk), dat omstreeks 1748 in de fabriek van Bow werd ingevoerd en sedert bijna 50 % van de bestanddeelen der specie uitmaakte. In 1776 werd de fabriek verkocht aan Duesbury van Derby, die vóór dien tijd reeds Chelsea overgenomen had. Na dit jaar werd er in Bow geen porcelein meer gemaakt.

Chelsea vertegenwoordigt het buitenlandsche element in de Engelsche porcelein industrie. De eerste leiders van deze fabriek, die ongeveer in 1745 opgericht moet zijn, kwamen, naar hun naam en hun smaak te oordeelen, vermoedelijk uit de Zuidelijke Nederlanden. Vooral de zilversmid *Nicolas Sprimont*, die in 1750 Charles Gouyn opgevolgd was, legde een sterke voorliefde aan den dag voor grillige vormen en bonte kleuren, waarbij het goud niet gespaard werd. Zoowel Fransche als Duitsche siervormen dienden hem tot voorbeeld. Schotels kregen den vorm van groenten en vruchten, zooals Palissy dit een paar eeuwen vroeger voor het aardewerk in de mode had gebracht. Reukfleschjes, als dieren en menschen versierd en voorzien van Fransche opschriften, waren zijn specialiteit en voorts legde hij zich op alles toe, wat er aan buitenissige opschik van porcelein gemaakt kon worden. Het werk van Chelsea moet naar verschillende perioden ingedeeld

worden, maar gemeenschappelijk voor alle is de uitstekende kwaliteit van het materiaal. In de eerste jaren bleef de versiering nog ingetogen en men scheen er toen op uit, door een weinig dekkende teekening de bijzondere eigenschappen van specie en glazuur ten volle tot haar recht te doen komen. Door een sterk glasgehalte was deze »pâte-tendre'' merkwaardig doorschijnend en de ivoorkleurige glazuur had een malschen, vettigen glans. Tot deze periode behoort het bouillonkopje (fig. 7a). In helder blauw cobalt ligt de bescheiden Chineesche teekening onder de stralende glazuur. De wanden zijn bijna als glas doorzichtig en smetteloos van kleur. De vorm is eenvoudig en practisch en de twee rustiek gekneede ooren passen zich gemakkelijk aan den vorm der vingers aan. Geheel

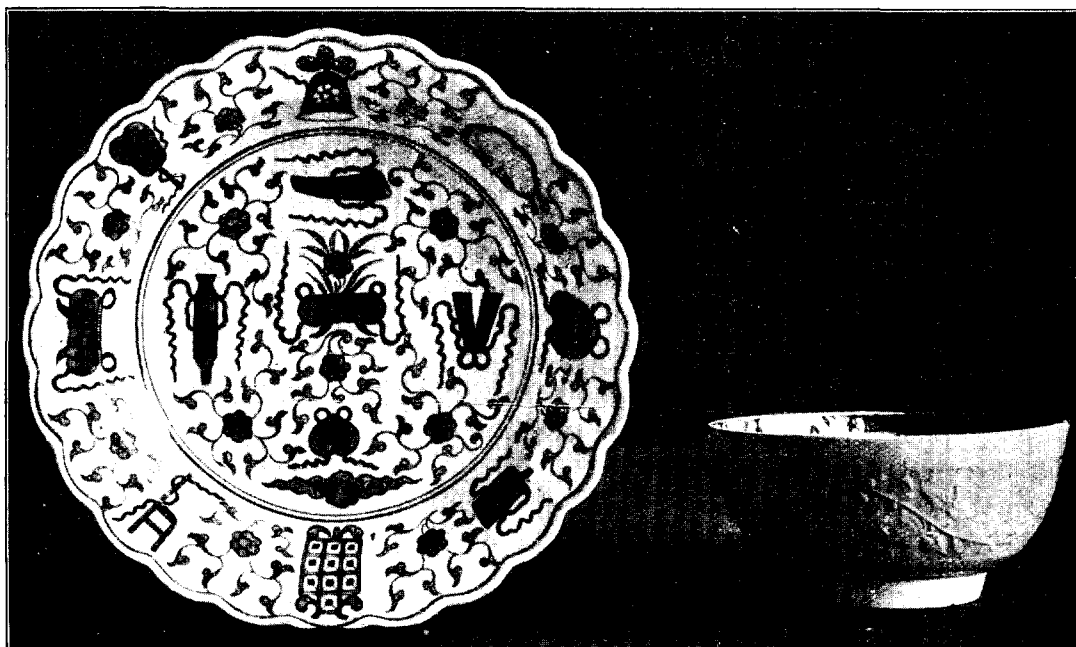

Fig. 8. Worcester-porcelein. Periode van Dr. Wall, 1745/76.

anders is het werk uit het tweede tijdvak, waarin Sprimont's smaak de overhand neemt. Door een sterk gebruik van beenderasch heeft de specie aan glans en doorschijnendheid ingeboet, maar hieraan komt een overdaad van kleurvariatie en verguldsel tegemoet. Met groot succes worden de effen Sèvres-gronden nagebootst: mazarin- en turkooisblauw, wijnrood en erwtengroen. Daarop verschijnen bloemen en reliefversiering in allerlei bonte verven en de vormen doen in grilligheid voor de wildste Duitsche rococofantazie niet onder.

Zoo werkt de fabriek tot 1769, in welk jaar Duesbury haar overneemt. Van nu af bestaat er gemeenschap tusschen het werk van Chelsea en Derby en Engelsche gematigdheid verdringt weldra den buitenlandschen overmoed. In 1784 wordt het werk van Chelsea geheel naar Derby overgeplaatst.

Van al de porceleinfabrieken is die van **Derby** de meest typisch Engelsche. Haar geschiedenis begint feitelijk in 1756, als de Londensche emailleur *Duesbury* de leiding op zich neemt. Wars van het vreemde, versmaadt hij de Chineesche patronen en komt terstond met een echt Engelsche teekening voor den dag. Aan Chippendale en Robert Adam ontleent hij zijn sierlijke motieven en daartusschen speelt de romantiek van het Engelsche landschap een voorname rol. Veel had Duesbury te danken aan den bekenden bloemschilder *Billingsley*, die van 1774 tot 1796 bij hem werkte en wiens keurig verzorgde ruikertjes en bloemslingers tot de grootste attracties van het »Derby-ware" behoorden.

In 1769 had Duesbury de fabriek van Chelsea overgenomen en deze naar zijn smaak gewijzigd. Zeven jaar later kwam ook het werk van Bow geheel in zijn handen. Als in 1815 *Robert Bloor* aan het hoofd komt is de grootste bloei voorbij. De specie, die tot dusver evenals in Chelsea buitengewoon doorschijnend en fijn van korrel was, wordt nu troebeler en ruwer, de kleuren verliezen aan kracht en ten slotte tracht men onder zware Japansche patronen, waarbij ook onderglazuur-blauw gebruikt wordt, het grove materiaal te verbergen. Zoo gaat met snelle schreden het fabrikaat achteruit en in 1848 wordt de fabriek gesloten.

Worcester, de grootste der Engelsche porceleinfabrieken, is ook de eenige, die de stormen der tijden trotseerde en het bedrijf zonder onderbreking tot heden heeft voortgezet. Zij was de sterke concurrent, waartegen de Hollandsche aardewerk-industrie niet opgewassen bleek te zijn. Terwijl bij de oprichting der andere

Engelsche porceleinfabrieken zilversmeden, schilders en beeldhouwers een groote rol speelden, had die van Worcester haar ontstaan te danken aan een dokter en een apotheker. Voor het bedrijf is dit typeerend, want meer dan elders was de natuurkunde hiervan de basis. Het geheim, dat dokter *Wall* zoo angstvallig bewaarde, betrof de samenstelling van de grondstof en niet de kunstzinnige versiering, waarvoor gemakkelijk krachten van buitenaf betrokken konden worden. Zij kwamen dan ook: van Bow, van Battersea, van Chelsea, ja later zelfs van Meissen en Sèvres. China en Japan, Duitschland en Frankrijk leverden als om strijd motieven en kleuren, maar de wijze, waarop de grondstoffen werden samengesteld en bereid, was het geestelijk eigendom van dokter Wall. In geen andere fabriek werden zooveel verschillende elementen op zoo uiteenlopende wijzen gecombineerd. In het begin ontstond hierdoor wel variatie in het uiterlijk van het product, maar de hoofdbestanddeelen

Fig. 9. Merk op het schoteltje van fig. 8.

bleven toch steeds dezelfde. Het waren: de glassubstantie (fritte), pijpaaarde, beenderasch en steatiet (een kiezelzure magnesia uit Cornwall, waarvan het gebruik aan Bow en Chelsea onbekend bleef). Bij het branden vormden deze stoffen een zuivere, dichte, goed saamgesmolten witte massa, die, daar zij eenig blauwsel bevatte, groenachtig doorschijnend was. De dunne loodhoudende glazuur was hard en glanzend, maar toch vertoonde zij de kleine oneffenheden, die anders slechts bij »pâte-dure» voorkomen en die in het gevoel aan fijn leder doen denken. Barsten, zooals bij Chelsea en Derby, kwamen bij het Worcesterwerk niet voor. De deugdelijke samenstelling der elementen maakte een onberispelijke afwerking mogelijk. De vormen, over het algemeen eenvoudig, waren smaakvol en goed van verhouding. Afwisseling werd vooral gezocht in de gekleurde versiering, die rijker werd naarmate meer werklui

Fig. 10. Worcester-porcelein met Kakiemon-versiering. Periode van Dr. Wall. 1745/76.

en kunstenaars van buitenaf toestroomden. In de eerste periode (1751 tot 1783), die gewoonlijk naar Dr. Wall genoemd wordt, hebben Chineesche en Japansche patronen de overhand. Het blauw en wit behoort bijna uitsluitend tot dezen tijd. Het gekarteld schoteltje (fig. 8) geeft, behalve van de zuivere afwerking, een goed denkbeeld van de grappig eigenwijze manier, waarop de oostersche voorbeelden vertolkt werden. Met kwistige hand zijn de Chineesche symbolen hier rondgestrooid: aan den rand de acht legendarische muziekinstrumenten en in het plat eenige minder duidelijk herkenbare voorwerpen, daartusschen een levendig krioelen van half Europeesche arabesken. Zelfs het merk (fig. 9), waarin de W van Dr. Wall verscholen is, draagt een, zij 't wat zonderling, Chineesch karakter. Van gemengd Chineeschen en Europeeschen oorsprong is ook

de versiering van de drinkkom (fig. 8). De reliefrank, die met een matrijs aan de buitenzijde is ingedrukt, is stellig aan Chineesch werk ontleend; het was een geliefkoosd patroon, dat op allerlei voorwerpen werd aangebracht. De wand is op de ingedrukte plaatsen dunner, waardoor een aardig lichtspel ontstaat. Het blauw der Europeesche teekening aan de binnenzijde is troebel, zooals dit bij het Worcester porcelein veel voorkomt. De gekleurde versieringen waren bij het vroege werk meest van Japansche herkomst. Van het z.g. Imariporcelein uit Arita waren vooral twee soorten in Europa zeer verbreid. In de eerste plaats het slordige exportgoed, waarvan bij Bow reeds sprake was, en dan het fijne zorgvuldig geteekende werk van den beroemden Sakaïdo Kakiemon en zijn volgelingen. Hiervan had August de Sterke van Saksen reeds in de 17de eeuw een prachtige collectie bijeengebracht en bijna alle Europeesche fabrieken waagden hieraan haar krachten. Buiten-

gewoon gelukkig is de Engelsche schilder (fig. 10) erin geslaagd dit ranke werk na te bootsen. Karakteristiek staan de bonte kwarteltjes op het zuiver witte veld tusschen de knoestige blauwe stammen met groene bladeren en roode bloemrozetten, waarop met de grootste zorg het zware dichte goud in bescheiden afgepaste hoeveelheden is aangebracht. Een roode krulrand, die aan den Oosterschen wolkband herinnert, sluit de teekening van boven af.

In 1768 hadden verscheiden schilders uit Chelsea in Worcester emplooi gevonden, zij brachten in de versiering nieuw leven. Reeds was men begonnen motieven aan de Chineesche familie-verte en familie-rose te ontleenen, nu komen daarbij ook de gekleurde fonds, die in Chelsea met zooveel succes waren toegepast. Op donkerblauwen, groenen,

Fig. 11. Chineesch porcelein, in Chelsea beschilderd. Omstreeks 1760.

wijnrooden, turkooisblauwen, gelen of rozen grond werden onregelmatige vakken uitgespaard en deze met gouden krullen omlijst, daarbinnen prijkte in bonte kleuren een ruiker of vruchtentros en het liefst van al fantastisch uitgedoste wondervogels, zooals Meissen die het eerst had uitgebeeld, naar het voorbeeld van den Fong hoang, het heilig dier der Chineesche Keizerinnen. Het blauw werd soms gepoederd, maar meestal werd de effen grond, zooals dit ook in China voorkwam, geheel met schubben overdekt.

Naast decoratie uit de vrije hand, had ook een mechanische versiering haar weg van het geëmailleerd metaal naar de porcelein- en steengoedbakkerijen gevonden. Vooral bij het gewone vaatwerk werd deze nieuwe methode, die op het overdrukken van geëtste en gegraveerde platen berustte, veel toegepast. Daar zich onder de nieuwe

aanwinsten echter geen belangrijke voorbeelden van dit werk bevinden, moet ik een uitvoeriger bespreking tot een latere gelegenheid bewaren.

De tweede periode, onder leiding van *Flight* (1783 tot 1792) brengt in het werk van Worcester geen vooruitgang. De afwerking blijft onberispelijk, maar de patronen worden stijf, de lijnen hard, de kleuren plomp, soms schreeuwend, opdringerig door het vele en zware goud. Na *Flight* komen de *Barr's*, maar dan verliest het product zoozeer zijn artistieke waarde, dat het niet meer loont de verdere ontwikkeling hier na te gaan. Pas in den jongsten tijd is een opleving bemerkbaar.

Apart staat de eenigszins zonderlinge geschiedenis van **Lowestoft**. Deze fabriek, die

Fig. 12. Lowestoft-porcelain. 2de helft 18de eeuw.

van 1756 tot 1803 bestond, zou waarschijnlijk nauwelijks bekend zijn, als een reeks van vergissingen haar niet tot een stapelplaats gemaakt hadden van alle porceleinsoorten, die men niet met zekerheid bij andere fabrieken kon onderbrengen. Hiertoe behoort vooral de uit China ingevoerde witte »pâte-dure,» die in Engeland met Europeesche motieven werd versierd. Niet onwaarschijnlijk was Lowestoft een der voornaamste invoerhavens van dit goed, maar de beschikking vond in verschillende Engelsche fabrieken plaats. Zoo kan het kleurige bloemwerk van het kopje (fig. 11) aan Chelsea worden toegeschreven. Voor het eigenlijk fabriekaat

van Lowestoft blijft na de schifting slechts een bescheiden plaats over. Blauw en wit, dat het midden houdt tusschen Bow en Worcester, maar minder zuiver en meest met bruine prikken in de niet al te harde, blauwachtige glazuur is het eenige werk, waarvan de herkomst als Lowestoft vast staat. De specie is bijna ondoorzichtig en de teekening alleen dan vlot, wanneer Chineesche voorbeelden gevolgd zijn (fig. 12).

Ter aanvulling nog eenige korte opmerkingen over andere fabrikaten. Gedurende een tiental jaren is in Engeland ook hard porcelein (pâte-dure) gemaakt. Een drogist in **Plymouth** had in 1768 kaolin (kieselzure aluminium) gevonden en slaagde er met de hulp van werklieden uit Bow in, een uitstekend materiaal te bakken, dat met Chineesch

porcelein kon wedijveren. Maar bij dit bedrijf, dat kort daarop naar **Bristol** werd verplaatst, ontbrak het aan oordeelkundige zakelijke leiding en in 1781 moest de fabriek reeds worden opgeheven.

In de 19de eeuw heeft *Josiah Spode* van **Stoke upon Trent** in Staffordshire al zijn concurrenten overtroefd door een nieuwe combinatie van veldspaat, beenderasch, petuntse en kaolin. Hieruit vervaardigde hij een materie, die tusschen »pâte-dure" en »pâte-tendre" instaat. Zij is gelijkmatig doorschijnend en voor volmaakte afwerking geschikt. Het wit is koud en de glazuur meer zacht dan glanzend. Door alle nog werkende porceleinfabrieken in Engeland wordt deze grondstof thans gebruikt.

October 1919.

FERRAND HUDIG.

KUNSTSCHUTZ IM KRIEGE.

Met de nadere kennismaking met dit onder leiding van prof. P. Clemen uitgegeven werk wachtte ik totdat ik in September l.l. de gelegenheid vond enkele der meest geteisterde plaatsen aan het Westfront als Yperen, Atrecht, Reims, Dinant en Leuven te bezoeken. Het was toch te verwachten, dat ook dit boek, dat het karakter draagt van een officiële uitgave, niet geheel vrij zoude zijn van een polemisch karakter en dat althans niet *alle* medewerkers zich zouden hebben kunnen onttrekken aan den eenzijdigen kijk op de gebeurtenissen, die nu eenmaal in den tijd van hevige massa-verblindings aan *beide* groepen van strijdenden niet vreemd pleegt te zijn.

In alle couranten en in tal van gelegenheids geschriften is reeds een beeld gegeven van de verwoesting, die door den oorlog onder de ons allen bekende en zoo geliefde monumenten in België en Noord-Frankrijk is aangericht, doch de werkelijkheid overtreft het meest drastische beeld en diepe weemoed bevangt ons bij het betreden van de doodenstad van Yperen, waar nog slechts enkele brokstukken der machtige hallen te midden der puinmassa's opsteken. Het prachtige, droomende stadje is weggevaagd, vermorseld door het onafgebroken geschutvuur en slechts enkele uitgebrande gevelbrokken, zooals van het huis aan de straat van Dixmuiden n°. 54 (uit 1544), herinneren aan den rijken schat van Oud-Vlaamsche architectuur. In het langzaam herlevende, even moedig verdedigde Atrecht is geen huis onbeschadigd en het sierlijke raadhuis is tot eene prachtruïne ineengesloten. Reims is niet minder geteisterd en met diepe ontroering zien wij den uitgebranden romp van de machtige kathedraal te midden der puinhoopen oprijzen, wel ernstig beschadigd, doch toch nog fier de transen ten hemel heffend als een gewonde reus.

Dinant en Leuven herinneren ons aan daden van opzettelijke vernieling, onmenselijkheden, zooals wij alleen in ver achter ons liggende tijden van barbaarsheid mogelijk achten, en bij de herinnering hiervan lijkt het eene bespotting om te spreken van bescherming van kunst in oorlogstijd.

Voor zooverre prof. Clemen in het inleidend woord tracht om Duitschland vrij

te pleiten door er op te wijzen, hoe ook in vroegere oorlogen veel is vernield en hoe ook de Russische horden in Oost-Pruisen hebben huisgehouden, acht ik zijn betoog weinig overtuigend. Juist omdat wij warme bewondering hadden voor hetgeen in Duitschland op het gebied der Denkmalpflege is verricht, meenden wij, dat dit land niet terug zoude vallen tot algemeen veroordeelde daden uit het verleden, en dat het niet in schijn alleen op een hoogere trap van beschaving stond dan het onontwikkelde Rusland. Wij verfoeien met den schrijver het optreden der Russen in het vijandelijk land, doch vinden hierin geene verontschuldiging voor de verwoestingen, die opzettelijk in België zijn aangericht.

Slechts in één opzicht is het Duitsche verweer juist, met name waar dit er op wijst, dat ook de geallieerde troepen hun aandeel hebben in de verwoestingen, zooals te Saint Quentin en Noyon¹⁾, en dat het feit, dat deze, hoe noode ook, hun eigen mooie steden hebben opgeofferd, bewijst, dat bij de moderne oorlogvoering dergelijke verwoesting van de steden aan het front niet geheel te vermijden valt. Het is een noodzakelijk gevolg van den oorlog, dat ten hemel schreit, dat dergelijke toestanden thans nog mogelijk zijn, doch het is niet een verwijt, dat tot Duitschland *alleen* kan gericht worden. Doch, is er toch niet een kenmerkend verschil, dat de schrijvers hier buiten beschouwing laten? De centrale machten zijn met vrijen wil het vijandelijk land ingetrokken, terwijl de tegenstanders hun laatste krachten moesten inspannen om den indringer terug te werpen. Als in Duitschland zelf de strijd had gewoed, dan zouden ook daar daden gepleegd zijn, die geen verontschuldiging zouden kunnen vinden, doch dat ook daarbij een optreden als te Dinant en te Leuven zoude zijn te melden, is eene veronderstelling, waarvoor het bewijs niet te leveren valt.

De persoonlijke wandaden van enkele soldaten of lagere officieren kunnen hier buiten beschouwing blijven. De volkslegers bevatten óók de slechtste elementen, en hun uitspattingen zijn zelfs bij de beste discipline niet steeds te voorkomen. Aan beide zijden is hier gezondigd, doch die uitwassen van misdadige elementen kunnen niet aan het volk in zijn geheel worden aangerekend.

Hoe wij overigens over den grooten oorlog zelf mogen denken en over de daden van moed en haast bovenmenselijke inspanning aan beide zijden, — helaas onafwendbaar verbonden aan de ellende voor duizenden, — met onbepaalde waardeering plegen wij op te zien tot de Rode Kruis-troepen, die met niet genoeg te huldigen toewijding en opofferende liefde zich geven voor het behoud van de gewonden en den laatsten steun aan de stervenden.

Onze waardeering voor hen en hun werk is onafhankelijk van onze sympathieën

---

1) De aan het front en door de vliegtuigen der geallieerden tot ver achter het front aangerichte schade is over het algemeen grooter, dan men uit de courantenberichten zoude vermoeden. O. a. is de kerk te Oudenaerde uitgebrand en is het beroemde stadhuis aldaar waarschijnlijk niet te behouden, naar mij door een ingezetene werd bericht. Zelf zag ik slechts van verre de hier aangebrachte verwoesting.

voor de oorlogvoerenden, en gelijke erkenning mag het werk van den kleinen groep van ieder eischen, die onder leiding van Prof. Clemen te midden van den chaos van verwoesting getracht heeft om nog zooveel mogelijk te redden van de kunstschaten in de door den oorlog geteisterde landstreken. Al kan hun werk de aansprakelijkheid voor wat in den oorlog is geschied niet opheffen, het heeft niettemin aanspraak op aller groote erkentelijkheid. Het is een weldaad voor de menschheid, waarvoor het heden en de toekomst hun dankbaarheid verschuldigd zijn, en het is daarom te meer te betreuren, dat in de vijandelijke landen hun werk niet alleen is miskend (— wie is in den oorlogstijd groot genoeg om ook de goede daden van zijn tegenstander naar waarde te schatten? —) maar zelfs verguisd en door onkunde of partijdigheid dikwijls in een volkomen valsch licht is gesteld.

De beschrijving van het werk dezer Roode Kruis-ridders op kunstgebied is dan ook het belangrijkste gedeelte van het boek en niemand, die dit onbevooroordeeld tracht te lezen, zal hier zijne waardeering kunnen onthouden. Het treft ons hierbij ook aangenaam, hoe althans de meerderheid der schrijvers de werkzaamheid van den tegenstander toont te waardeeren, al ontbreekt daarbij soms niet eene scherpe kritiek.

Het is onmogelijk om hier een volledig overzicht te geven van het geheele werk, waarvan in het pas verschenen 2de deel ook het oostelijk en het zuidelijk front behandeld worden. Ik meen mij daarom te mogen beperken tot eene korte samenvatting van de hoofdstukken over België en Frankrijk.

In de eerste plaats valt er op te wijzen, dat dit de eerste maal was, dat aan het leger een afzonderlijke dienst voor monumentenzorg werd verbonden, die geheel nieuw moest worden opgebouwd en waarbij dus ook niet terstond in alle opzichten alles bereikt kon worden, wat de leiders wenschten. Ook moest steeds onder zeer ongunstige omstandigheden gewerkt worden. Eigen vervoermiddelen ontbraken, men was aangewezen op wat het leger beschikbaar kon laten, niet elke bevelhebber was evenzeer doordrongen van het belang van dezen dienst en slechts op het laatste, soms te late oogenblik kon worden opgetreden, omdat aan dezen reddingsdienst niet te voren mededeeling kon gedaan worden van de geheime plannen der legeraanvoering.

Hoe onder die omstandigheden nog zooveel is gedaan, wekt onze bewondering. Het sprekendst voorbeeld is wel de overbrenging van het Oorlogsmuseum te Valenciennes naar Brussel, op een oogenblik, dat de geallieerden de stad bedreigden en de burgerbevolking reeds was gevlucht, zoodat haast alle hulp ontbrak. Toch werden toen 1449 kisten, 1992 schilderijen, 365 geëncadreerde teekeningen (collectie Wicar), 327 beeldwerken en ruim 2000 prenten verzonden, waarvan het transport echter voor sommige schuiten meer dan 3 weken eischte wegens den slechten toestand en de opstopping der waterwegen.

Het eerste werk was om na te gaan in welken toestand zich de openbare verzamelingen en die der kerken bevonden, nadat reeds 20 October 1914 prof. Clemen met de leiding van den dienst was belast. Het bleek dat in België, waar de snelle

inval daartoe gelegenheid had gelaten, reeds veel in veiligheid was gebracht; in Oost Vlaanderen had daartoe de tijd ontbroken.

Voorloopig werden vele roerende kunstvoorwerpen naar Brussel gezonden, waarbij gewerkt werd in samenwerking met de Commission royale des Monuments et des Sites. In 1917 werd het plan gevormd om ook de schatten uit Brugge naar Brussel te voeren, doch dit stuitte af op het localpatriotisme. Te Gent bood de krypt der Abdij eene schuilplaats. Te Kortrijk hadden de Belgen zelf reeds een begin gemaakt met het opbergen in een kelder, die echter werd geacht onvoldoende bescherming te verleen. De door de Duitschers in 1918 voorgenomen bergingsplannen kwamen door den wapenstilstand alhier niet meer tot uitvoering. Uit West Vlaanderen werden 15 wagons met kunstvoorwerpen en schilderijen geborgen.

Reeds in December 1914 begon men met voorloopige maatregelen tot behoud der beschadigde monumenten (Dinant, Lier, Walcourt, Dendermonde, Aerschot), te Dixmuiden werd het beroemde oksaal tijdig gered en speciale zorg werd gedragen voor de Cisterciënzer abdij Orval. Bij de ramp van Leuven werd al het mogelijke gedaan om het bekende Raadhuis te beschermen en bij den brand in de Kathedraal werd het Avondmaal van Dirk Bouts door Duitsche officieren gered. Ook archieven en bibliotheken werden hier en daar in veiligheid gebracht en er werd een rijk materiaal verzameld betreffende de monumenten in België.

In Frankrijk waren steeds nieuwe verliezen te melden, vooral in de laatste helft van den »Krieg, der nicht sterben konnte und doch schon langst hätte sterben müssen." De namen der plaatsen liggen ons nog te versch in het geheugen, om nader aan te toonen hoeveel kostbaar kunstbezit hier onherroepelijk verloren ging. De Oudheidkundige dienst heeft ook hier soms getracht het dreigend gevaar af te wenden, doch waar de militaire eischen hiermede in strijd geraakten, was het succes gering. Veel moeite werd gedaan om het beroemde slot Coucy van ondergang te redden, doch ook hierbij bleef het militair gezag onverbiddelijk. In Noyon werd de Kathedraal uit 1052, die later in 1918 door de Franschen zelf werd opgeofferd, oorspronkelijk door de Duitschers gespaard en te Soissons werd de grootste schade aangericht door een voltreffer uit het zuiden (dus niet van Duitsche zijde). Laon werd zooveel mogelijk gespaard¹⁾ en te Reims werd eerst op de kathedraal geschoten, toen men meende dat deze tot observatiepost werd gebruikt. Men weet dat dit van Fransche zijde wordt ontkend en het woord van den aartsbisschop verdient hierbij onvoorwaardelijk geloof, doch daartegenover mag men thans na de verklaringen van Duitsche zijde wel aannemen, dat de Duitschers hier te goeder trouw het tegendeel hebben aangenomen²⁾.

Reeds 19 September 1914 brandde het dak af, doch eerst veel later is een nooddak aangebracht. Op verzoek van Paus Benedictus XV verklaarde keizer Wilhelm

---

1) Het metaal van dak en afvoerpijpen werd echter van de kerk gerequireerd.

2) De verklaring in de Times van 22 Sept. 1914 bewijst wel het aanwezig zijn van een bivouak bij de kathedraal, doch niet het gebruik van de kathedraal zelf als observatiepost.

zich in 1916 bereid om door het staken van het vuur herstellingsmiddelen mogelijk te maken, indien zekere waarborgen gegeven werden. De Fransche regeering heeft echter gemeend op dit aanbod niet te mogen ingaan.

In April 1918 gaf de keizer persoonlijk het bevel om de kathedraal en de saint Remy te sparen. De grootste beschadiging is aan de kathedraal gebracht door het ongelukkig toeval, dat er steigers voor het front stonden, die bij de eerste beschieting in brand geraakten. Hierdoor is een belangrijk gedeelte van het beeldwerk aan de portalen onherstelbaar beschadigd. Hoe smartelijk dit ernstig verlies ook zij, zoo stuit het toch tegen de borst, als men bij de bezichtiging van de kerk den brallenden wachter de bezoekers hoort toeschreeuwen, dat de Duitschers, zoodra zij de steigers zagen, die opzettelijk in brand schoten om de kerk te vernietigen. Dit is eene verdraaide voorstelling, die van een chauvinistischen vreemdelingengids misschien is te verklaren, doch die door beter ingelichte besturen niet langer moest worden toegelaten.

De verklaring van Delcassé in September 1914, dat de kerk »un morceau de ruines" was, is gelukkig in strijd met de werkelijkheid. Het dak is afgebrand en de gewelven zijn hier en daar beschadigd, doch als geheel staat het gebouw nog intact te midden van een ruïneveld. Dit bewijst dus, dat, al heeft men opzettelijk op de kathedraal geschoten, toen men meende, dat die tot militair doel werd gebruikt, men de beschieting toch zooveel mogelijk heeft beperkt. Behalve de schade aan het beeldwerk is de kerk vrijwel te herstellen en van het kostbaar interieur is althans het voornaamste tijdig door de Franschen gered.

Bij de saint Remy is het dak verbrand en een berg puin ligt nog in en tegen de kerk, die van binnen grootendeels scheen uitgebrand. Ook hier zijn de hoofdvormen echter behouden.

Reeds in December 1914 werd de graflegging van Ligier Richier te Saint-Mihiel in veiligheid gebracht. Te St. Quentin werden de voornaamste oude vensters in koor en transept der kerk door de Duitschers geborgen, zelfs nog tijdens de beschieting, en werd eenig beeldwerk uit de kerk en uit het museum gered. Te Saint Géry werd het oksaal door een ombouwing beschermd en te Kamerijk o. a. het monument van Fénélon.

Ook in Frankrijk werd veel materiaal verzameld door photographische opnamen en door teekeningen van architecten ¹⁾. Te Laon werd de kathedraal door de Meszbildanstalt geheel gephotografeerd. Het belangrijkste geschiedde op het gebied van de redding van kunstschaten. In het begin van den oorlog bracht het snel tempo van den opmarsch nog niet zooveel gevaar mede, doch toen het tot stilstaan brengen ook het gevaar voor intense verwoesting vergrootte, werd op aansporing van Wilhelm von Bode in 1916 begonnen met het in veiligheid brengen der kunstschaten uit de musea en kerken ²⁾. Particulier bezit werd slechts geborgen indien het onbeheerd was.

---

1) In Champagne vond W. Pinder verschillende onbekende kunstwerken.

2) De schrijver erkent, dat bij sneller ingrijpen nog meer had gered kunnen worden en wijst op het gebrek aan hulp, transportmiddelen enz. Men trachtte de Franschen voor dezen dienst te winnen, doch vond hierbij om begrijpelijke redenen slechts zelden steun.

Voor den reddingsdienst werden Maubeuge, Valenciennes en Metz de centrale refugia, met kleinere afdeelingen te Montmédy, Charleville, Sedan en Fournies. Uit Laon en Saint Quentin werd veel gered (o. a. de collectie pastels van La Tour), doch de beperkte middelen dwongen om slechts het belangrijkste uit te kiezen. Te Rijssel was het meeste reeds door de Franschen geborgen; te Kamerijk verzetten de burgers zich tegen de overbrenging, totdat het hiertoe te laat was.

In de centrale depots werden later tentoonstellingen gehouden van de opgeborgen schatten en de foto's hiervan toonen dat dit met veel smaak is verricht. Van die te Valenciennes zag ik een met zorg bewerkten gedrukten catalogus. Bij den terugtocht moest het depot te Valenciennes naar Brussel worden geëvacueerd, waar het vinden dezer stukken en van de verdere naar Brussel gezonden kisten aanleiding gaf tot den laster van nog net verijdelden diefstal op groote schaal ten bate der Duitsche verzamelingen. De steeds in triplo gehouden processenverbaal van overbrenging naar de depots zijn op zich zelf reeds eene afdoende weerlegging van dit meermalen in de pers opduikend lasterbericht.

Wij besluiten deze afdeeling van het overzicht met het slotwoord van Th. Demmiller (bl. 110): »In Nordfrankreich kam unser deutscher Bergungsdienst spät, aber für das Wichtigste nicht zu spät. Es muszte oft mehr improvisieren als organisieren. Aber es hat gearbeitet. Nicht für den Dank Frankreichs, nicht für egoistische Pläne Deutschlands, sonder für die Sache der Kunst." Onder zeer ongunstige omstandigheden is door deze Roode Kruis-ridders der kunst een werk verricht van groote beteekenis voor de ideële belangen der menschheid en dit werk verdient eene betere waardeering, dan tot heden is geschied.

Een volgend artikel is door O. Grautoff gewijd aan het buitenland, waarbij deze hamert op het vandalisme door vorige geslachten in Frankrijk bedreven. Belangrijker is wat hij ons meedeelt over de inrichting der service des recherches et des évacuations, die eigen ateliers had achter de gevechtsszone en over eigen transportmiddelen beschikte. Tienduizend stuks zijn door dezen dienst gered en door vernuftig ingerichte verplaatsbare machines zijn in verschillende plaatsen (Amiens, St. Omer, Abbeville, Reims) de mooiste oude glasvensters tijdig uitgenomen. Voor Italië werd reeds een overzicht in dit Bulletin gegeven. Wij verwijzen verder naar de werken van C. Ricci en U. Ojetti.

Van algemeen belang is de opmerking, hoe noodzakelijk het is om met zorg de bergplaatsen uit te zoeken, daar de oorlog langer kan duren dan werd verwacht, en het gedurende langeren tijd opbergen in vochtige of slecht geventileerde kelders op de aldaar opgeborgen voorwerpen, en speciaal op schilderijen, kan inwerken; ook het met zandzakken bekleeden kan op den duur nadeeligen invloed oefenen op het daarachter beschermde beeldwerk.

Ten slotte nog enkele aantekeningen over de opvoeding van metalen. Van het opgevorderde koper voor huiselijk gebruik werd het uit kunsthistorisch oogpunt belangrijkste bewaard, dit mocht echter voor Duitschland $\frac{1}{1500}$ van het ingeleverde niet overtreffen.

Veel werd echter verborgen gehouden, zoodat later bij de opvordering der klokken soms het gewicht hiervan in koper werd aangeboden, indien men de klokken in het bezit liet der gemeente.

De kerkklokken werden naar hun belangrijkheid in klassen verdeeld. Ongeveer 60% werd in Duitschland versmolten en in Oostenrijk bleef zelfs in de verschillende provincies slechts 4 à 10% gespaard. Van de 6961 orgels bleven er in Oostenrijk slechts 831 of 12%, wegens bijzondere kunstwaarde, ongeschonden. Tot het opsmelten der standbeelden na 1850 was wel besloten, doch door den wapenstilstand bleef dit grootendeels onuitgevoerd. In België bleef men nog gespaard voor de opvordering van klokken en orgelpijpen.

Ook hier deed de Oudheidkundige dienst in de Centrale rijken nog wat mogelijk was door althans de belangrijkste klokken te redden en van de oudste te versmelten klokken de opschriften te verzamelen of hiervan afdrukken te maken.

Het geheele boek, waaraan verschillende medewerkers hun aandeel leverden, is een bron van blijvende waarde door de groote nauwgezetheid van bewerking en de uitgebreide literatuuropgave. Het is rijk geïllustreerd en de geheele typographische afwerking houdt den naam hoog van wat Duitschland op dit gebied kan leveren. Het zal onder de oorlogsliteratuur een der aantrekkelijkste werken blijven, omdat het gewijd is niet aan de verwoesting, maar aan het behoud van de schoonste kunstwerken uit vervlogen tijd.

J. C. OVERVOORDE.

VERSLAGEN.

Verslag van den Gemeente-archivaris over het voorgevallene in de gemeenteverzamelingen (te Utrecht) in 1908. — Het verslag is ditmaal omvangrijker (102 blz.!) en nog belangrijker dan in andere jaren, daar Mr. Muller niet alleen de voornaamste werkzaamheden en aanwinsten uitvoerig behandelt, maar daarbij tevens een overzicht geeft van wat door hem in 25 jaar voor de gemeente-verzamelingen is verricht en een program ontwikkelt van wat zijn opvolger nog in de eerste plaats te doen vindt. Het is een soort zwanenzang en een ambtelijk testament, waarin ons een weemoedige toon treft, dat de kundige en onverpoosde arbeider met het klimmen der jaren het beheer aan jongere krachten moet overgeven, doch waarbij hij met trots en tevredenheid kan terugzien op den schitterenden staat van dienst. Voor een stoeren werker als Mr. Muller zal het emeritaat niet het begin zijn van rust, gelijk de reeks van onderwerpen, waarover hij artikelen in voorbereiding heeft, voldoende aantoont. Wij wenschen hem dan ook nog vele jaren van onverminderde werkkraft toe en houden ons ook voor het Bulletin gaarne aanbevolen voor een deel der in uitzicht gestelde, en van zijne hand steeds belangrijke studies.

Over het aan het archief gewijde gedeelte van het verslag kunnen wij hier zwijgen. Slechts zij aangestipt, dat onder het archief van het Collegium Musicum Ultrajectinum,

eene zeer groote collectie muziekpartituren uit de 18de eeuw werd aangetroffen, die waarschijnlijk aan de Universiteitsbibliotheek zal worden afgestaan.

Ook aan negatieven van voor Utrecht belangrijke photographieën blijkt aandacht geschonken te worden. Er werden er eenige aangekocht, doch andere, waarvoor een hooger prijs gevraagd was, werden geweigerd, »omdat de gemeente bij den aankoop geen direct belang had, nu zij afdrukken van de negatieven reeds in hare atlassen bezat.» De andere werden aangekocht omdat »zij kunnen dienen, om aan het publiek, dat afbeeldingen van Utrechtsche monumenten verlangt, deze goedkoop te bezorgen,» en indien dat alleen reden tot aankoop vormde, kunnen wij begrijpen, dat aan den aankoop geen groote waarde werd gehecht. Is dit echter juist? In de eerste jaren kocht ik slechts bij uitzondering photographieën, omdat deze slechts een betrekkelijk korten levensduur hebben, doch het belang van nauwkeurige afbeeldingen heeft mij er wel toe gedwongen aan de foto's een grooter ruimte in de prentverzameling in te ruimen. Dit belang echter maakt het tevens gewenscht om ook aan de geslachten, die na ons komen, het gebruik van die goede afbeeldingen te verzekeren, en dit is alleen mogelijk door althans van de voornaamste foto's de negatieven zelf te bewaren. Het is een punt, waaraan nog niet door alle beheerders van topographische atlassen voldoende aandacht wordt gewijd, en daarom grijp ik gaarne deze gelegenheid aan om er meerderen nadruk op te leggen. De reeds vrij omvangrijke collectie negatieven in de Leidsche archiefverzameling heeft mij van het nut hiervan voldoende overtuigd en ik zoude dan ook mijne collega's willen aanraden om steeds bij het doen photographeeren met de afdrukken ook de negatieven te vragen en het oog te houden op reeds langer gevestigde photographische ateliers, waar het bezit van oude negatieven van monumenten of stadsgezichten verondersteld kan worden.

Doch keeren wij tot het belangrijk verslag zelf terug.

Mr. Muller behandelt ook de kwestie waar de prentverzameling het best tehuis behoort: in archief of museum. Hij verkiest het archief en het verheugt mij hier mijn geachten collega aan mijne zijde te hebben. De atlas vult de studie in archief en bibliotheek aan en de stadshistoricus is meer geëigend dan de kunsthistoricus van het museum om het historisch gedeelte van den atlas tot zijn recht te doen komen. Alleen moet de archivaris de collecties niet slechts voor enkele onderzoekers beschikbaar houden, maar door geregelde tentoonstellingen hieruit, liefst in het museum, de belangstelling er voor en het nut er van in ruimen kring trachten te verhoogen.

Voor het museum was het een zeer belangrijk jaar. Door de behoefte aan een tehuis voor het Staatsboschbeheer moest het oude museum vrij overhaast ontruimd worden. Protesteeren hielp niet; in anderhalve maand werd het museum ingepakt en overgebracht naar de nog niet geheel droge vertrekken van het nieuwe museum en naar eenige tijdelijke opslagplaatsen. Zoover was na te gaan hebben de voorwerpen weinig geleden, doch de inrichting van het nieuwe museum wordt er op deze wijze niet gemakkelijker of aangenamer op.

De onderhandelingen met Kunstliefde leidden tot een gunstig resultaat: een geheele

collectie werd voor een matig bedrag (ƒ36.000) door de stad aangekocht. Door den heer W. Leydenroth werden 27 schilderijen uit de nalatenschap van Mevr. Wed. van Boekhoven voor 10 jaar in bruikleen afgestaan en door Mr. Loten van Doelen Grothe te Soest werden twee 14de eeuwsche zilveren en drie looden 15de en 16de eeuwsche zegelstempels van het kapittel van St. Jan ontvangen, terwijl Mevr. Wed. Dr. Berns—van Rees vier kasten en een bankjé uit het begin der 17de eeuw ten geschenke gaf, waarvan de meerderheid van Utrechtschen oorsprong. Zeer verrassend was ook het bericht, dat de heer E. Marinucci te Rome ten geschenke bood een schilderij (St. Sebastiaan en St. Jacob) van den Utrechtschen meester Ernst van Schayck uit het laatst der 16de eeuw, van wien een ander werk in het museum te Amsterdam berust. Een nader onderzoek, aan de hand van de overgezonden photo, toonde aan, dat het aangeboden schilderij door een jongeren gelijknamigen kunstbroeder, waarschijnlijk een zoon of een kleinzoon, moet geschilderd zijn.

Een geschenk van afgietsels van pijparden beeldjes uit de Nederrijnsche en Westphaalsche musea leidde tot eene poging om ook afgietsels te maken van de te Utrecht aanwezige beeldvormen. Na eenige moeite gelukte dit bij een pijpenfabrikant en met belangstelling zal men vernemen, dat deze afgietsels ook in den handel gebracht worden.

De opgravingen aan het St. Marie-bolwerk, waar in 1616—1664 de tegel- en aardewerkfabriek van Van Overmeer gevestigd was, leidden tot belangrijke vondsten, in het bijzonder twee zeer fraai versierde schoorsteenpilasters van rood gebakken aardewerk. Opmerkelijk is dat hierbij ook ander aardewerk gevonden is uit den tijd vóór den aanleg van het bolwerk (c. 1580). Aan de lang vergeefs gezochte medewerking van Publieke Werken dankt het museum dit jaar eenige belangrijke aanwinsten, waaronder een prachtig gesneden puibalk uit 1644 uit een huis in de Haverstraat, sleutelstukken en tegels uit het huis Clarenburch, een bronzen klokje uit ± 1527, prachtige ankers uit huizen aan de Neude, een fragment van eene laat 17de eeuwsche plafondschildering, een rococo schoorsteenmantel, enz. De militaire opgravingen te Vechten leverden eenig aardewerk; weldra zullen de systematische ontgravingen onder Dr. Holwerda, waarvan alle vondsten aan de collectie van het Genootschap ten goede komen, een rijkeren oogst leveren.

Aan het Geref. Burgerweeshuis werd voorgesteld eenige fragmenten van schilderijen te herstellen en bij de O. K. Clerezy werd een onderzoek ingesteld naar een zeer ouden hamer met later zilveren beslag. Ten slotte wijst Mr. Muller op de onderhandelingen met de Lakenhal te Leiden gevoerd over ruiling van voorwerpen.

Op het gebied voor monumentenzorg worden gememoreerd de pogingen om de kapittelkamer van St. Pieter voor de Malthezerorde te bestemmen en om het oude poortje van het huis Zoudenbalch (uit 1467) te redden.

Op blz. 52—64 geeft Mr. Muller eenige opmerkingen over de werkzaamheden voor den nieuwen beheerder, waarbij hij eene regeling als te 's-Gravenhage wenscht, volgens welke de directeur of conservator geen zelfstandig ambtenaar zoude worden, doch gesteld onder den beheerder der Stedelijke verzamelingen (den archivaris). Of dit ook de oplossing zal zijn? en ook de gewenschte?

Ten slotte bespreekt Mr. Muller de wenschelijkheid van de uitgave van een afzonderlijk museumblad voor de Utrechtsche verzamelingen. Aan stof hiervoor zal het zeker niet ontbreken, doch is dit noodig naast het Bulletin van den Bond?

Zoude hetzelfde niet — wat het museum betreft — te bereiken zijn door de artikelen in het Bulletin te plaatsen tegen eenige vergoeding voor de kosten van drukken en illustratie? De mededeelingen zouden terstond een vasten lezerskring vinden en — de gemeente Utrecht zoude er geldelijk zeker bij gebaat zijn.

J. C. O.

Verslag van het Museum voor land- en volkenkunde en maritiem museum »Prins Hendrik» te Rotterdam, 1918. — De voornaamste aanwinsten bestonden uit een lontar handschrift, tusschen fraai besneden schutplanken, in Javaansche poëzie de geschiedenis van Jozef bevattende, een fraaie gegoten en geciseleerden messingen kom »bokor», een zodiakbeker, Hindoe-Javaansch gietwerk, een klapperdoosje van klapperdop, uit Noord-Nieuw Guinea afkomstig, een Ganeca (god met den olifantskop), Hindoe-Javaansch steenenbeeld en een paar houten beeldjes (krishouders), uit Bali. Behalve met een aantal boeken werd het Maritiem museum verrijkt met eene verzameling teekeningen op scheepsbouwkundig- en aquarellen op maritiem gebied. Een belangrijke aanwinst vormen een twaalfstal potloodteekeningen, betrekking hebbende op schepen uit het laatst der 17de eeuw, zeer waarschijnlijk werk van Van de Velde. Van de overige aanwinsten noemen wij nog een palmhouten model van een kanonneersloep der Ned. marine van omstreeks 1800, in het Verslag afgebeeld, en eenige andere modellen van in Noord-Holland gebouwde schepen.

Verslag van den toestand van het Frans Halsmuseum der gemeente Haarlem, 1918. — Twee tentoonstellingen werden gehouden van werken uit den atlas van Haarlem, de een betrekking hebbende op de Amsterdamsche poort en omgeving, de andere op de veranderingen, die de stad in de laatste 30 jaren onderging. De meest belangrijke gebeurtenis in het afgelopen jaar was het reinigen van het schilderij van Frans Hals »de Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis» door den heer De Wild te 's-Gravenhage, uitvoerig in het »Bulletin» beschreven. Als legaat van den heer J. C. Burkens, te Haarlem overleden, verkreeg het museum de antieke meubelen, het blauw porselein en aardewerk benevens de schilderijen, tot zijn nalatenschap behorende, verder werden door de Stads-Apotheek een aantal vizels, flesschen, kruiken enz. afgestaan, vroeger in die apotheek in gebruik geweest. De dames Heshuysen te Haarlem stonden af een wortelhouten kabinet (einde 17de eeuw) en een Delftsch stel, Lampetkan gemerkt. Twee fraaie portretten door Frans Hals van een nar en van een lachenden visschersknaap werden door den heer A. F. Philips te Eindhoven tijdelijk tentoongesteld, terwijl Dr. Hofstede de Groot tijdelijk afstond een portret van een lachenden jongen van denzelfden meester.

Archief, Museum en Bibliothek der gemeente Alkmaar, verslag over 1918. — Twee schilderstukken van Pieter Aszn. Cluyt, beide voorstellingen van het beleg van Alkmaar,

werden door de firma J. A. Hesterman & Zonen te Amsterdam gerestaureerd, terwijl ook een deel der prentverzameling, waarvan vooral een aantal etsen door stof en vocht veel geleden hadden, werden schoongemaakt en van nieuw opzetpapier voorzien. De aanwinsten bepaalden zich tot een paar antieke kindermutsjes, een schilderij door Tinus de Jongh, de Waag met kaasmarkt voorstellende, en een aantal meest moderne prenten, gezichten uit de stad en hare omstreken. De bibliotheek ontving, vooral uit de nalatenschap van Mr. N. H. de Lange, een groot aantal boeken en brochures.

Verslag betreffende het Archief en het Museum van 's-Hertogenbosch over 1918. — Met een aantal archivalia van de gemeente Orthen, eenige 18de eeuwse gravures, gezichten op 's-Hertogenbosch en omstreken voorstellende, werd het Archief verrijkt, terwijl een aantal boeken, meest vervolgwerken en op de stad en omgeving betrekking hebbende, de bibliotheek kwamen uitbreiden. Het Museum werd met een aantal 18de eeuwse Bossche stadhuispenningen, leg- en gildepenningen vermeerderd.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen over de jaren 1917 en 1918. — De verslagen over de jaren 1917 en 1918 zijn te gelijk verschenen, als voornaamste aanwinsten vermelden wij een klok-urn van geelbruine aarde onder St. Anna bij het grindgraven voor den dag gekomen, een Romeinschen wrijfschaal van roode aarde in de stad opgegraven, twee marmeren borstbeelden, afkomstig van de hekpilaren van een villa te Hees. Van belang is verder een oud Romeinsch lampje van lood vervaardigd, zooals tot dusverre in de buurt van Nijmegen nog niet was gevonden, het werd op een terrein aan den Hunerberg opgegraven. Een viertal penningen op den vrede te Nijmegen in 1679 gesloten, uit de verzameling van Dijk van Matenese aangekocht, kwamen de munt- en penningverzameling verrijken, terwijl de museum-bibliotheek met een aantal museumverslagen en met de gewone vervolgwerken werd uitgebreid.

De vocht gaf de beide jaren aanleiding tot klachten en noodzaakte in 1918 om althans een gedeelte van het museum te verwarmen, dat overigens in de wintermaanden gesloten bleef.

»Op voorstel van den gemeente-archivaris werden uit de gemeentebibliotheek eenige handschriften betreffende het gildewezen naar de Museumbibliotheek overgebracht. Hiermede zijn alle archieven der Nijmeegsche gilden — voor zoover nog bestaande — in ééne verzameling vereenigd.» Aldus het verslag. Die aanwinsten worden in het verslag verder niet omschreven en men denkt dus onwillekeurig aan een lapsus, m. a. w. dat die handschriften niet *uit*, maar *naar* het archief zijn overgebracht. In elk geval zouden zij daar beter op hun plaats zijn dan in het museum.

Verslag van het Museum van Oudheden te Rotterdam over 1918. — Dit museum verkreeg in het afgelopen jaar eenige zeer belangrijke tegel-tableaux, meerendeels in het

Verslag afgebeeld, en wel: een uithangteeken van de platteelbakkerij van Aelmis gesloopt uit een voorgevel op den Schiedamschen dijk, voorstellende een in blauwe kleur uitgevoerde bouquet, een schilderij op 60 tegels in paars het inwendige eener smederij voorstellende, een paarse tegelschilderij waarop het portret van »Wilhelmina van Pruysen, Princesse van Oranje" (gemalin van Prins Willem V), afkomstig uit een huis aan de Delftsche vaart. Uit de verdere aanwinsten vermelden wij nog een schilderij, het bekende huis »In duysent Vreesen" voorstellende. Twee bloemstukken van Willem van Leen, omstreeks 1803 geschilderd, werden door den heer H. G. Luitwieler gerestaureerd.

KORTE BERICHTEN.

's-Gravenhage. — Den 30^{en} Juni l.l. besloot de Gemeenteraad op voorstel van B. en Ws. om een terrein van 4 H.A. in het park Zorgvliet, begrensd door Stadhouderslaan, Cornelis de Wittlaan, Johan de Wittlaan en Adriaan Goekooplaan te bestemmen voor de nieuwe musea en om Dr. H. P. Berlage opdracht te geven voor het maken van plannen voor den bouw.

Leiden. — Met het grondwerk voor de uitbreiding van het Museum de Lakenhal is begonnen; het heiwerk is reeds nagenoeg gereed.

Zutphen. — De eerst voor den politiedienst bestemde lokalen in het Wijnhuis zijn ontruimd en worden bij het museum gevoegd, dat hierdoor ruimte krijgt voor betere expositie en voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen.

Kruiningen. — Er is besloten tot restauratie van de N. H. Kerk.

N. R. Ct., 9 Oct.

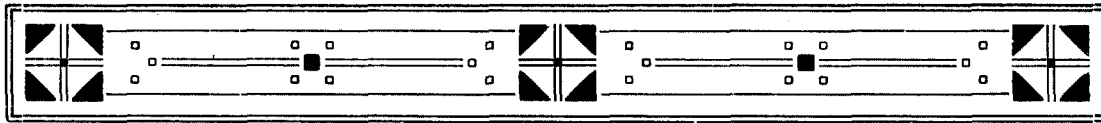
Middelburg — Het bekende huis de Steenrots is aangekocht door de Vereeniging Hendrick de Keyser.

»Het Guldeboek" van Aug./Sept. l.l. bevat o. a. een artikel van Prof. Dr. R. Ligtenberg over de Ivoren in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht.

Personalia.

Den 8sten Nov. l.l. overleed te Renkum Dr. P. Haverkorn van Rijsewijk, oud-directeur van het Museum Boymans te Rotterdam.

EENIGE VONDSTEN IN DE UTRECHTSCHÉ DOMKERK.

Het was in 1825, toen de zorg voor het onderhoud van deze kerk was overgegaan in handen van het College van Kerkvoogden, dat door dit College werd besloten het inwendige eens flink op te knappen. De architect Suys ontwierp een »bekoepeling», de fatale houten afscheiding, waardoor de ruimtewerking geheel verloren ging, terwijl hiervoor willekeurige doorgangen in bestaande muren gemaakt werden en van de hoofdpijlers groote stukken werden weggehakt. Ook werd door denzelfden architect een ontwerp gemaakt voor het nu nog bestaande orgel in den quasi-gothischen stijl uit die dagen.

De karakterloosheid van deze voortbrengselen vond volkomen weerklank in het gepraat op de vergaderingen van het College en de deskundigen. Een enkel voorbeeld:

Toen het orgel gemaakt was, meende het College, dat het fraaiste zou zijn het wit te schilderen, maar men was hiervan toch niet geheel zeker in verband met de gewitte wanden. Daarom werd een advies gevraagd aan drie deskundigen, die na lang beraad adviseerden het wit te schilderen met hier en daar wat goud. Toen hun gevraagd werd waar dat goud zou moeten worden aangebracht, antwoordden zij, dat ze voor deze kwestie geen oplossing wisten, zoodat het hun maar beter leek alles in »mahonietint» te schilderen!

In dezen zelfden, tijd werd besloten de muren en de gewelven roomkleurig te schilderen, de plinten en de basementen grijs of bleekblauw, de schenkels en pilaren lichtgrijs, overeenkomende met de oude steenkleur. De fijngevoeligheid voor deze nuances kwam ten duidelijkste uit in den twijfel, of de kapiteelen bleekblauw moesten worden als de basementen of grijs als de pilaren. Hiervoor werden dan ook afzonderlijke proefnemingen gedaan.

Men kan deze fraaie geschiedenissen lezen in de notulen. Het is lang geleden en toch is er sindsdien met het inwendige niet veel anders gebeurd dan overwitten, pleisteren of grijs schilderen, in het algemeen »netjes» maken.

Gelukkig zijn wij nu eindelijk zoover, dat een mogelijkheid van eene restauratie volgens moderne begrippen, van dit monument dat een der allerbelangrijkste uit ons land is, wordt overwogen. Daartoe wordt het gebouw aan een technisch onderzoek onderworpen, waarbij in de eerste plaats gezocht wordt naar de structuur, die onder de pleisterlagen is verborgen. In enkele gevallen werden dadelijk dichtmetselingen gevonden, zooals in de kapellen van het koor, waar in elke kapel de piscina en de nis voor het

opbergen der miskelken werden teruggevonden. Bovendien werd in de kapel, die door Jhr. G. G. Calkoen en door Mr. S. Muller werd aangeduid als die van Petrus en Paulus, een fragment van een schildering gevonden, waarop inderdaad deze beide figuren voorkomen.

De meeste muren vertoonen echter bij het afkloppen der verschillende pleisterlagen niets bijzonders. Als door een toeval echter bleek bij het bekloppen van den oostelijken wand van de kapel van Guy van Avesnes, dat het binnenste rondstaafprofiel, aan de

Muurschildering Oostwand. Grafkapel van Guij van Avesnes. Aan den dag gekomen in 1919.

linkerzijde, over een gedeelte met gips was bijgewerkt. Op zichzelf was ook dit niets bijzonders, omdat herhaaldelijk vernielde deelen van natuursteen slechts met gips zijn volgezet. Intusschen bleek bij het wegslaan van de gips, dat in dit geval geen sprake was van een vernield profiel, aangezien een volkomen gave, speunvormige beëindiging daarvan voor den dag kwam. (Op de foto blz. 220 nog even te zien aan de linkerzijde). Dit wees op een draaipunt, hetgeen bevestigd werd door het vinden van een tweede dergelijk draaipunt daarboven, in tegengestelden zin, en van een afgewerkten aanslag in het overeenkomstige rondstaafprofiel aan de rechterzijde. Er was hier dus vroeger een draaibaar luik aangebracht. De wand echter vertoonde geen spoor van eenige beschildering en bleek gemetseld te zijn van kloostermoppen, $28 \times 14 \times 7$ c.M., zooals die in de middeleeuwen gebruikt werden. De stellige zekerheid dat op deze plaats een luik geweest was, gaf het recht en den moed om in deze oude muur een opening te breken om te zoeken of wellicht daarachter iets aanwezig was waardoor het aanbrengen van het luik gemotiveerd werd. En deze veronder-

stelling bleek juist door het vinden van de spitsboogvormige nis, die op den achterkant en op de dagkanten van den boog beschilderd is. (Zie fig. blz. 221). Aangezien de muur vóór de nis was gemetseld, waarvoor men deze alleen plaatselijk had afgehakt, heeft de schildering weinig geleden, eigenlijk alleen door het inhakken van twee onverklaarde vierkante gaten van 10 c.M. zijde, welke echter gelukkig op minder belangrijke plaatsen zijn terecht gekomen.

Wij hebben hier blijkens de voorstelling te maken met het altaar van S. Margriet,

waarvoor Calkoen ook deze plaats had aangegeven. Hij vond het altaar het eerst genoemd in 1438, toen een huis in de Oudellen verbonden wordt ten behoeve daarvan. Terwijl rechts van den Heiland S. Margriet met den draak is afgebeeld, ziet men links Maria en Johannes. De kleuren zijn vrij goed bewaard, vooral het donkerrood van den achtergrond en het groen van Maria's kleed. De schildering begint op ongeveer 2 M. boven den vloer en heeft een hoogte van 1.60 M. bij een breedte van 1.65 M. In de dagzijden aan weerskanten drie figuren van Bisschoppen en Heiligen boven elkaar geplaatst.

Aangemoedigd door deze vondst werd nu ook de oostelijke muur van de daarnaast gelegen kapel van Van Arkel, nader bekeken en beklopt. Ook hier vertoonde zich eenzelfde bakstenen wand, zoodat er nu ook reden was dieper op de zaak in te gaan. Deze wand vertoonde bovenaan twee boogvormige barsten, welke echter onmogelijk tezamen in een spitsboog te vereenigen waren en waaraan tot nog toe geen speciale aandacht was gewijd. Nu echter was er reden genoeg om op deze zwakke plaatsen met den houten hamer te gaan kloppen, met het gevolg dat op beide plaatsen een gedeelte van een gekleurd zandsteen profiel voor den dag kwam. Dit profiel bleek geheel dicht gezet te zijn met baksteen en na verwijdering daarvan was de verrassing groot toen plotseling een rijk versierde nis met verguld beeldhouwwerk te voorschijn kwam. (Zie fig. blz. 222).

Muurschildering Oostwand. Grafkapel van Guij van Avesnes. Aan den dag gekomen in 1919.

Het losmaken der baksteen verwekte een bijzondere ontroering. De kalk, waarmee gemetseld was, viel bij eenvoudig kloppen tot poeder uiteen en bij elke steen, die er meer verwijderd werd, hetgeen met de hand kon gebeuren, kwam een deel van het onbekende, wonderlijk rijke en fantastische beeldhouwwerk te voorschijn met een kleurenrijkdom van goud en blauw, die een jubel was in deze omgeving van gepleisterde muren.

De vernieling der aangezichten was niet noodig geweest voor het dichtzetten van

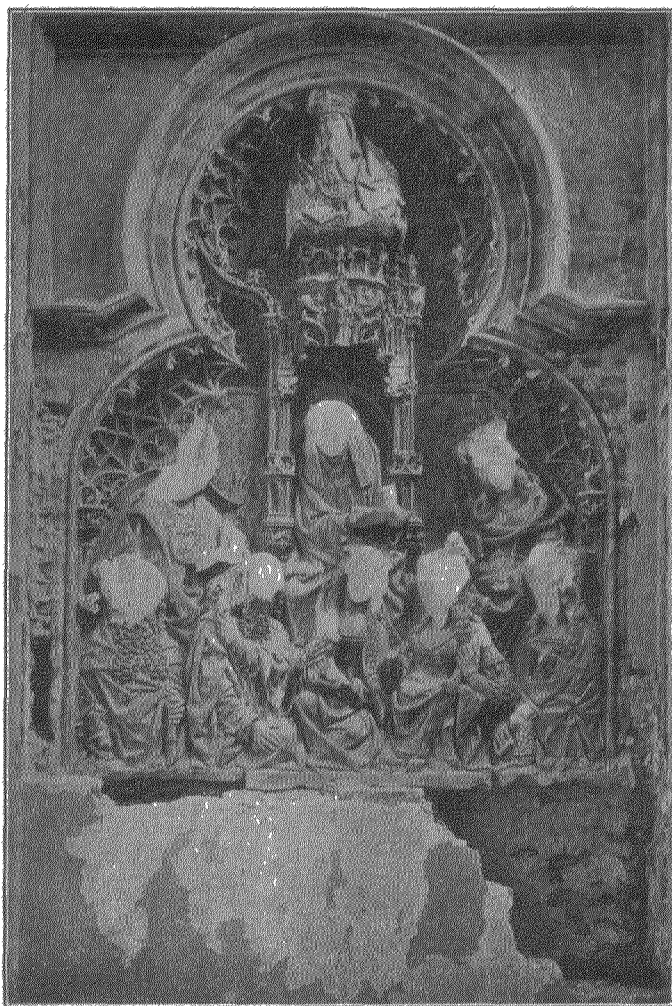
den muur aangezien deze ervoor aangebracht had kunnen worden en is dus wellicht als een uiting van den beeldenstorm te beschouwen. Overigens is het geheel zeer goed bewaard, terwijl vooral de frischheid der kleuren opvallend is, hetgeen te begrijpen is door de beschutting van den voorgemetselden muur, die waarschijnlijk sinds de reformatie

aanwezig is. Op een der daarop aangebrachte pleisterlagen zijn met rood krijt de jaartallen 1644 en 1647 geschreven.

Volgens het handschrift van Calkoen blijkt uit een brief van 1323 dat Hugo Pollaert de stichter was van het altaar van S. Catherina in de kapel van Jan van Arkel. Dit beeldhouwwerk is van veel later tijd en is, blijkens de wapens, aangebracht op de horizontale gedeelten der bovenste lijst, waarin de ijzeren pot voorkomt, gesticht door den kanunnik Antonius Pot, die overleden is in 1500 en die in deze kapel begraven ligt.

De onderste rand van dit beeldhouwwerk ligt op 1.75 M. boven den vloer, de hoogte is 2.15 M. en de breedte van profiel tot profiel 1.37 M. De diepte van het beeldhouwwerk, zonder de bovenste lijst is ongeveer 20 c.M.

De voorstelling is de zogenaamde S. Anna Selbstdritt, waarboven God de Vader in een verguld kleed. Links van Maria met het Kind, zien wij

Grafkapel van Jan van Arkel. Oostwand Aan den dag gekomen in 1919.

S. Antonius en S. Jacob, rechts S. Catherina en S. Agnes met een wit lam, terwijl links een Bisschop schijnt afgebeeld te zijn met een groot medaillon op de borst, waarop een Annunciatie; rechts ziet men een vrouwenfiguur met buitengemeen weelderige vlechten. De ornamentpatronen op den achtergrond zijn goud op rood, terwijl verschillende

patronen op de stoffen zeer goed bewaard zijn. De meeste draperiën zijn geheel verguld, terwijl de keurslijven van andere kleur zijn. Op de roode randen van het gouden kleed van S. Agnes staat op de eene zijde AMOR, op de andere OMNES.

De architectonische omlijsting is bijzonder rijk met het netgewelf van vergulde ribben en blauwe vakken, waarop gouden sterren. Ook de detaillering van het vergulde baldakijn, met blauwe biezen afgezet, is zeer belangwekkend. Ter weerszijden van de bovenste ronde lijst is in het terugliggende vak een geallieerd wapen aangebracht, waarop de ijzeren pot te herkennen is.

In dezelfde kapel werd rechts een kleine dubbele piscina gevonden, die ook met een muur was dichtgezet, waarvoor de baldakijnen waren weggeslagen. Ook de links daarvan gelegen nis werd blootgelegd.

Er valt bij dit altaar van S. Catherina, vooral iconografisch nog heel wat te verklaren. Moge door deze publicatie de aandacht op een ander worden gevestigd.

Amsterdam, Nov. 1919.

IR. D. F. SLOTHOUWER.

Naar aanleiding van de hierboven besproken vondsten in den Dom te Utrecht, kan ik betreffende het altaar in de kapel van Jan van Arkel en de muurschildering in de kapel van Guy van Avesnes nog het volgende mededeelen.

Het groote gebeeldhouwde zandsteen retabel in de kapel van Jan van Arkel is een z.g. Anna-altaar. Onder een rijk gebeeldhouwd en gewelfd baldakijn troont de Heilige Anna, een opengeslagen boek in beide handen houdend. Aan Haar voeten zit half knielend Maria met het Christuskind op den schoot, dat met Zijn linkerarm in het loshangende golvende haar van Maria grijpt. De ontbrekende rechter strekte Hij waarschijnlijk uit naar iets, dat Maria Hem voorhield, zooals men uit den opgeheven linker arm, waaraan de hand eveneens ontbreekt mag opmaken. Boven het baldakijn troont de figuur van God den Vader ten halven lijve uit de wolken verschijnend. Ter weerszijden van de groep van »Anna Zelfderde''¹⁾ staan telkens drie heiligen, de twee voorsten als halve figuren, de heilige daarachter bijna ten voeten uit maar door de oversnijding der voorgrond-figuren toch slechts ten deele zichtbaar. Aan weerskanten van Maria staan de H. Jacob van Compostella, kenbaar aan den staf en den pelgrimshoed, en de H. Catharina met het zwaard in de linkerhand. Haar attriboot, het rad, hangt aan een breeden band om haar hals. Achter den H. Jacob staat St. Antonius abt, de linker hand rustend op zijn staf; het z.g. Antoniusvarken met het klokje in het oor, komt onder de plooiën van zijn wijden mantel te voorschijn²⁾. Achter de H. Jacob en Antonius staat een bisschop

1) Deze oogenschijnlijk zoo Germanistische uitdrukking komt in een Nederlandschen tekst van de XV^{de} eeuw voor; ik aarzel dus niet deze kernachtige, alle omslachtige omschrijving vermijdende term hier over te nemen.

2) In de Middeleeuwen werden hier en daar gilden of broederschappen gesticht die ter eere van den H. Antonius voor de armen één of meer varkens vetmestten, waardoor dan bij stadskeur vrij weiderecht werd toegestaan. Deze varkens mochten vrij rondloopen. De St. Antoniusvarkens moesten voorzien zijn van een bel, daar ook andere varkenshouders hun varkens de straat opstuurden om

in vol ornaat. Zijn kostbare pluviaal wordt op de borst door een spang gesloten, waarop de voorstelling van de Annunciatie is afgebeeld. In zijn linkerhand hield hij een boek — tenminste dit zou men mogen afleiden uit de fragmenten die van de hand en het attriboot over zijn —, de rechter wordt zichtbaar achter het hoofd van St. Antonius en is gevuld met goudstukken, die Hij bezig is uit te delen. Men mag aannemen, dat hier St. Maarten is afgebeeld die, wanneer Hij als bisschop wordt voorgesteld, meestal voorkomt bezig zijne aalmoezen uit te delen. Achter de H. Catharina zien we vooraan de H. Agnes met Haar attriboot, het kleine lammetje, dat Zij vóór zich houdt, terwijl achter Haar een vrouwelijke heilige staat, aan wie door den beschadigden toestand waarin het altaar verkeert, alle attributen ontbreken. Om Hare rijke kleedij en den weelderigen haartooi, die onder het zijden hoofdkapje uitkomt zouden we hier misschien mogen denken aan de H. Maria Magdalena, wat ook in een historische notitie bevestiging schijnt te kunnen vinden. Deze groep van heiligen, allen gekleed in kostbare kleurige gewaden van goudlaken en goudbrokaat, waarvan de polychromie prachtig is bewaard gebleven, staat voor een achter het baldakijn gespannen stof van goudbrokaat, waarin het rijke granaatpatroon in de afwisseling van rood en goud, toont hoe kostbaar dit beeldhouwwerk werd uitgevoerd. De geheele voorstelling staat binnen een zwaar geprofileerde lijst, die boven in een rondboog sluit, waarbinnen een netgewelf is uitgewerkt, helder blauw gekleurd en met sterren bezaaid. Het altaar vertoont den algemeenen stijl van de z.g. Nederrijnsche sculptuur, die in de XVde en XVIde eeuw zoo'n uitgestrekt gebied beheerscht en behalve in Calcar en Xanten, waar de voornaamste monumenten zijn bewaard gebleven, ook zijn invloed op het Oosten van ons land sterk heeft doen gelden. Deze nieuwe vondst mag door zijn voortreffelijke kwaliteit een waardige tegenhanger genoemd worden van de bekende in hout gesneden altaren te Calcar en te Xanten.

Omtrent de geschiedenis van het retabel kon nog het volgende worden vastgesteld. Het altaar is gesticht door een van de leden van de familie Pot, zooals het sprekend wapen aan weerskanten van de rondbogige lijst aangebracht, aanduidt. Bovendien staan er in de zwikken van de vierkante omlijsting twee alliantiewapens, vertoonende ter linkerkant een klimmenden leeuw, zwart, op gouden grond, en een pot, ter rechterzijde hetzelfde wapen in omgekeerde volgorde.

Omtrent de familie Pot heb ik het een en ander kunnen vinden, dat in verband met dit altaar van belang kan zijn. In de Genealogie Booth (Rijksarchief Utrecht Inventaris H. S. 464) staat omtrent de familie Pot vermeld (pag. 963):

»Jacob Pott was vele jaren in de magistraet t' Utrecht alse Ouderman A° 1438, 1446, Raed 1448, 50, 52, 54 Eerste Cameraer A° 1450 ende wederom ab A° 1454 continuelyck tot 1468 wanneer hij sterf¹⁾).

---

den kost te vinden. Om deze redenen besloot men al spoedig de Antoniusvarkens van het »Sinte Anthonis-
teycken'' te voorzien. Deze notitie dank ik aan de mededeeling van Kapelaan A. E. Rientjes te Utrecht.

1) Ik neem hier uit den tekst alleen datgene over, wat met betrekking tot het altaar van belang geacht kan worden.

Sijn kinderen vertyen van sijn ende Joffr. Katrijne sijns wijffs, hoirlieder vaders ende moeders erffenisse A° 1472."

Als kinderen worden dan achtereenvolgens genoemd:

»Peter Pot Jacobssoon.

Heer Claes Potte Canon. Ste Marien 1472. Hij sterf den 2e May 1507.

Mr. Anthonis Pot Canonic ten Dom A° 1473 ende officiaal A° 1500. Sterf den 24 Octob. 1500.

Jofr. Aechte Peter Albouts wede.

Jofr. Peter huysvrouw van Jan van der Burch.

Jofr. Lysbet had te man Govaert die Edel.

Jofr. Geertruyd.

Jofr. Anna Pot opt begijnhoff.

Jofr. Maria te St. Servaes.

Jofr. Adriaen Splinter Jacobss^s wed.

Jofr. Agnes wede van Antonis van Hooff.

Jofr. Margriete was met Jofr. Agnes haer suster A° 1472 noch onmundich."

Gebruik makende van deze gegevens meen ik te mogen aannemen, dat Mr. Antonius Pot, kanunnik en later officiaal van den Dom, de stichter van het Anna-altaar is geweest. Hij zal het gedaan hebben ter eere van de nagedachtenis van zijn ouders, die achtereenvolgens in 1468 en 1472 gestorven zijn. De naam van »Joffr. Katrijn" ben ik niet te weten kunnen komen. Het alliantiewapen boven het altaar aangebracht, geeft de wapens van Pot en waarschijnlijk van de familie Vermeer of van der Meer. Maar dit vermoed ik slechts door een volkomen overeenkomst met het wapen van die familie op de kaart van Langerak, waarop de wapens der voornaamste Utrechtsche families voorkomen; bevestiging ervan heb ik niet kunnen verkrijgen.

Dat Mr. Anthonis, wellicht toen hij in 1473 kanunnik van den Dom werd, de bedoeling gehad zal hebben een altaar ter gedachtenis zijner ouders te stichten, wordt nog aannemelijker, wanneer wij zien, dat de beschermheiligen zijner ouders, de H. Jacob en Catharina als hoofdpersonen de Annagroep onmiddellijk omgeven. Wij mogen dus voor zeker aannemen, dat het altaar niet vóór 1473 kan zijn besteld. Dat het, indien al in 1473 besteld, reeds spoedig daarna zou zijn afgeleverd, is niet zeer waarschijnlijk, doch daarover straks.

Onder de andere heiligen treffen we in de eerste plaats den beschermheilige van Mr. Antonius zelf, en verder de H. Agnes; een dochter van dien naam komt onder de vele kinderen van Jacob en Katrijn Pot voor. Maar waarom zij alleen? Vele dochters waren in 1472 of reeds vroeger getrouwd en het is dus verklaarbaar, dat zij, die niet meer den familienaam droegen, niet mede de stichters van dit altaar zijn geweest. Heer Claes Pot was kanunnik van Ste Marie sedert 1472 en komt als zoodanig ook niet in aanmerking. Joffr. Anna Pot was op het Begijnhof en Maria te St. Servaes. Het blijft dus de vraag waarom van de ongehuwde dochters Geertruyd — over wie trouwens niets

vermeld staat — Agnes en Margriet, welke beide laatsten in 1472 nog minderjarig waren, alleen de beschermheilige van Agnes is afgebeeld. Waarschijnlijk is zij de eenige geweest, die met haar broeder Antonius tot de stichting van het altaar heeft bijgedragen.

Het voorkomen van den H. Martinus als titelheilige van den Dom verklaart zich zelf, terwijl men waarschijnlijk mag aannemen, dat de onbekende heilige de H. Maria Magdalena voorstelt, daar een altaar aan Maria Magdalena en aan Catharina gewijd in de kapel van Jan van Arkel had gestaan. De stichting van een Catharina-altaar door den kanunnik Hugo Pollaert dateert reeds van 1323: bovendien komt in het testament van dezen kanunnik voor (20 Juli 1329) (Inv. Domcharters 1ste afd. n°. 61), dat hij doteert en sticht de vicarie van de heilige Maria Magdalena en Katharina, welke bezeten wordt door Dominus Egidius (Calkoen II 51). In verband met het door Antonius Pot gestichte Anna-altaar is het merkwaardig, dat Calkoen nog op 25 Oct. 1496 een altaar van Sint Katharina virgo ac martyr vermeld vond (Inv. Domcharters 1ste afd. n°. 1855), waaruit men zou meenen te moeten opmaken, dat in 1496 het altaar aan St. Anna gewijd, nog niet was geplaatst. Daar Mr. Anthonis Pot, blijkens den grafsteen in dezelfde kapel aanwezig, op 24 October 1500 gestorven is, blijft als tweede mogelijkheid, dat het Anna-altaar, wanneer een eventueele bestelling niet kort na 1473 uitgevoerd werd, eerst omstreeks 1500 werd besteld, geplaatst en gewijd.

In de aangrenzende kapel van Guy van Avesnes stond eertijds een altaar gewijd aan St. Barbara en St. Margaretha. Het Barbara-altaar wordt het eerst vermeld in 1324 (Calkoen II 50), terwijl de vroegste vermelding van een Margaretha-altaar voorkomt in 1438 in verband met een huis aan de Nieuwe Gracht, dat wordt verbonden ten behoeve van het St. Margrietten altaar in den Dom. (Calkoen I 50). In 1475 worden de altaren vereenigd genoemd, toegewijd aan St. Barbara en St. Margaretha (Calkoen II 50).

De thans te voorschijn gekomen muurschildering in het tympaan boven het voormalige altaar stelt de Kruisiging voor. Tegen een donkeren achtergrond met een globale aanduiding van bergen, verheft zich het kruis, waaraan Christus is genageld. Aan Zijn rechterzijde staat Maria in smart vooroverzinkend en ondersteund door Johannes. Aan de linkerzijde van het kruis staat de H. Margaretha afgebeeld, ongedeerd uit den draak te voorschijn komend. Boven den titulus van het kruis zijn nog, naar de traditie zon en maan zichtbaar, terwijl op de dagkanten van den boog een reeks van heiligen onder elkaar staan, die bijna niet meer zijn te herkennen. Men kan de kasuïfels van twee geestelijken onderscheiden en zeer waarschijnlijk de H. Barbara, kenbaar aan den toren, haar attriboot, dat zij in de hand draagt. De tympaanschildering is ondanks de beschadiging door twee groote gaten, nog zeer goed bewaard. Vooral treft de sterke dramatische kracht, die in den persoon van Christus en ook in de gelaatstrekken van Maria en Johannes te zien is. Dit vroege werk, dat we zeker omstreeks 1430 moeten dateeren, is van een ongewone en voor Holland uiterst merkwaardige kracht van expressie. Ook de techniek is rijp; zeer dun geschilderd en plastisch van vorm, vooral in het naakt vertoont het geheel een bijzonder makkelijke vloeiende lijn, die nog sterker uitkomt

door een dunne zwarte contour, die langs het lichaam van Christus en ook langs de handen der heiligen is gezet. Ter vergelijking is er in Nederland geen muurschildering of fresco, dat de qualiteit van dit tympaan nabij komt. Toch zijn er kunstwerken uit de late XIVde eeuw, die het karakter van deze Utrechtsche muurschildering helpen verklaren. Ik bedoel de Heiligen op de luiken van het z.g. Zutfensche altaar, thans in het Nederlandsch Museum te Amsterdam en de zich in de St. Walburgkerk te Zutfen bevindende muurschildering, voorstellend St. Christoffel met drie heiligen. Uit dezen grootschen decoratieven stijl kan het Utrechtsche kunstwerk voortgekomen zijn en we zullen voor den misschien eenmaal nader te preciseeren stijl van dezen meester de invloeden hebben te onderzoeken, die het sterkst in het Oosten van ons land hebben gewerkt.

Utrecht, Nov. 1919.

JONKVR. DR. C. H. DE JONGE.

ROMEINSCH E OUDHEDEN IN LIMBURG.

In De Maasgouw van October 1919 is een verslag te vinden over Romeinsche vondsten bij *Ter Winselen*. Daaraan is het volgende ontleend. — Ten behoeve van de Staatsmijn Wilhelmina wordt ten Zuiden van de Hoeve Ter Winselen een rangeerterrein aangelegd, dat zich uitstrekt tot ruim 300 M. over den weg, die van Onderspekholtz voorbij de Hoeve Ter Winselen loopt. Zuidelijk van dezen weg maakt het nieuwe emplacement een vrij diepe insnijding in het land en daar werd, bij het graatwerk op ongeveer 250 M. ten Zuid-Oosten van den weg, ruim een halven meter onder de oppervlakte, een Romeinsche begraafplaats ontdekt. Het meeste, dat toen aan het licht kwam, werd vernield, maar door de goede zorgen van den Z.E. Heer H. Spierts, pastoor te Ter Winselen, werd toch nog het een en ander gered. Het zijn een paar borden van terra-sigillata en eenige urnen. — Waarschijnlijk is daar in de nabijheid een Romeinsch landhuis geweest. Dit lag dan niet ver van den Romeinschen verkeersweg, die van Coriovallum (Heerlen) naar Aken liep, en vermoedelijk in de onmiddellijke nabijheid van een Romeinschen binnenweg, die den ouden Akerweg langs de nederzetting te Ter Winselen en Eyselshoven, waar Dr. W. Goossens eenige jaren geleden een Romeinsche villa heeft ontdekt, verbond met de groote Romeinsche heerbaan van Tongeren over Maastricht en Heerlen naar Gulik en Keulen. — In de nabijheid van het terrein, waar de Romeinsche oudheden aan het licht kwamen, zullen voor de Parochie Ter Winselen een kerk en een school verrijzen. Het is te verwachten, dat dan nog meer Romeinsche overblijfselen aan het licht zullen komen.

Belangrijker zijn de vondsten te *Heerlen*, waarvan de Heer P. Peters een verslag geeft in het nummer van De Maasgouw van December 1919. — De talrijke vondsten van Romeinsche oudheden, te Heerlen aan den dag gekomen, bewijzen, dat daar eens een belangrijke Romeinsche nederzetting is geweest. Waarschijnlijk was het Coriovallum, de eenige Romeinsche plaats van belang, waarvan ons in die buurt de naam is overgeleverd. Reeds lang werd gezocht naar gegevens over de juiste ligging, het karakter en den

omvang der nederzetting, totdat eindelijk aan de Oostzijde van het nieuw aangelegde Tempsplantsoentje, bij de grondwerken voor het bouwen van de Leeszaal, het profiel van een spitse Romeinsche gracht aan het licht kwam. Deze gracht liep evenwijdig aan de muren van Romeinsche gebouwen der burgerlijke nederzetting, die vlak in de buurt buiten de gracht was ontdekt. Bovendien werd de gracht gevonden bij een terreinafgraving nog meer Westwaarts in de Kruisstraat. De gracht maakte daar een buiging, zooals bleek bij een proefgraving. — Deze vondsten waren de aanleiding voor een kleine opgraving, die in September 1919 onder leiding van Dr. Holwerda plaats had. De Romeinsche gracht bleek 6 M. breed en 2.40 M. diep te zijn geweest. Onderin lag een dikke zwarte laag van puin en houtskool. Ruim 1 M. noordelijk van de wal was een greppel van 1½ M. breed en meer dan 2 M. diep. In de gracht en vooral in den greppel werden veel fragmenten van Romeinsch aardewerk gevonden en overblijfsels van gebouwen, vooral dakpannen en vorsten, maar ook het benedenstuk van een zuil. Al het gevondene is overgebracht naar Leiden om daar te worden bewerkt.

Reeds vroeger kwamen in de buurt veel overblijfselen uit Romeinschen tijd aan het licht, voornamelijk aardewerk van de tweede helft der 1ste eeuw af tot de 3de eeuw en enkele stukken uit de 4de eeuw, verder deelen van gebouwen, baksteen en de gave schacht van een gecanneleerde zuil, en twee munten, van Nero en Vespasianus.

Belangrijk is het, dat door deze ontdekkingen de Zuidelijke wal en gracht is ontdekt van een Romeinsche sterkte en een burger-nederzetting daarbij. De gracht is vastgesteld over een lengte van de Kruisstraat tot voorbij het Groene Kruis. Verder kan men den omvang van de sterkte nog alleen vermoeden. Waarschijnlijk liep de Romeinsche gracht door een gedeelte der Kruisstraat, Geleenstraat, Akerstraat tot den Nobel en van daar in een rechte lijn over het terrein der Leeszaal over het Tempsplantsoentje naar den hoek der Kruisstraat. De sterkte zou dan met haar grachten en wallen ongeveer 300 M. lang en 200 M. breed zijn geweest. In elk geval is thans de ligging van de Romeinsche nederzetting te Heerlen, in groote trekken bepaald. Zonder twijfel was het Coriovallum.

In denzelfde jaargang van De Maasgouw vindt men op blz. 84—85 een aantal voorschriften voor het behandelen van opgegraven oudheden. Deze voorschriften zullen vooral in Limburg, waar nog zooveel is te ontdekken, goeden dienst kunnen doen.

HET GEREORGANISEERDE HAAGSCHE MUSEUM.

Er waait een verfrisschende reorganisatiewind door onze musea om deze instellingen nieuw leven in te blazen en te bevrijden van stof en dufheid, die zij nog van hun voorgangers, de rariteiten- en oudheidkamers, hebben meegebracht. De musea willen meedoen aan het moderne leven en een nuttige bron worden van geestelijk voedsel; zij willen niet meer passief, maar actief zijn. Gemakkelijk is de taak voor hen, die gaan reorganiseeren geenszins; als men niet met een heilige revolutiegeest bezielde is, komt men

er niet, want het betreft een volledig omwerken van een verouderd systeem. Men moet met heel wat moeilijkheden kampen, finantiën, localiteiten, ruimte; het kiezen van de historische of de esthetische richting; sorteeren. Al dat werk is veel gemakkelijker als men geheel opnieuw kan beginnen en zooals Gilman, de directeur van het Museum of Fine Arts te Boston, fondsen beschikbaar heeft voor een nieuw gebouw, dat men naar goedvinden kan inrichten.

In onze museumwereld is heel wat over reorganisatie gesproken en geschreven; men is het er over eens geworden, dat musea niet alleen moeten verzamelen en bewaren, maar ook tentoonstellen en wel zoo, dat de schoonheid van het voorwerp in de eerste plaats op den voorgrond komt. Met frisschen moed is men aan het reorganiseeren gegaan in Utrecht, in Leiden, in Den Haag en nu, aan het einde van dit jaar kan de Directie van het Gemeente Museum in laatstgenoemde plaats, na maanden van hard werken, waarbij tegenspoeden zeker niet hebben ontbroken, een welgeslaagde proef van een moderne museumrichting vertoonen.

De directeur van het museum te Boston schrijft in zijn *Museum-Ideals* (uitg. Mus. of Fine Arts, Boston 1918) over de zeven kardinale punten, die voor een goede museumrichting in het oog dienen gehouden te worden. Voor een groot deel zijn zij in het Haagsche Museum verwezenlijkt; de voorwerpen zijn gesorteerd en geordend, daarna met overleg geplaatst, zoodat men, de ruimte doorlopend, op aangename wijze wordt bezig gehouden, terwijl men tevens langs een vasten leiddraad de geschiedenis en vooral de cultuur van Den Haag leert kennen. Al houdt een museum bij ons den wellicht niet te omzeilen historischen basis, deze vertoont zich hier nergens op hinderlijke of schoolmeesterachtige wijze. Het historische is eenvoudig, zakelijk geëxposeerd terwijl de nadruk is gelegd op de mooie voorwerpen, »things to be enjoyed» zegt Gilman; want de eigenlijke taak van het museum is te spreken tot de verbeelding (»imagination»), waardoor het een opvoedende kracht wordt en een geestelijke compensatie tegen het materialisme van onzen tijd. »The ideal of culture» wordt op deze manier verwezenlijkt.

Een korte, beschrijvende catalogus met opgave van enkele der voornaamste nummers vervangt de dorre opsomming, zonder verband, waarvan de meeste museumbezoekers weinig nut hebben — »the ideal of interpretative catalogue» is dus hier bewerkstelligd. Deze catalogus, — dien men thuis eerst eens moet doorlezen en die lang geen onaardige lectuur is, want hij vertelt de wording van Den Haag, bespreekt zijn schuttersgilden, industrieën, ontwikkeling van het Binnenhof — deze catalogus laat zien, dat de museum-inventaris in drie groepen is geplaatst: de historische, de esthetische, die echter ongemerkt in elkaar overgaan en de groep ceramische kunst. Een plattegrond geeft aan in welke volgorde men de zalen moet doorwandelen om een goed geordenden algemeenen indruk te krijgen. Men begint met de historische afdeeling, die niet te veel voorwerpen herbergt, want het zien van veelsoortige soms betrekkelijk leelijke dingen, die evenwel historische waarde hebben, is vermoeiend en museum-vermoeidheid moet met alle middelen bestreden worden. Zij ontstaat door slecht exposeeren, dus ook door het te vele, door slechte

verlichting, slechte opschriften en voortdurend staan — »restful inspection'' is wederom een van Gilman's museumidealen, dat ook in het Haagsche museum in praktijk is gebracht. Daarom ziet men ook betrekkelijk weinig prenten en plattegronden van de stad, alleen de voornaamste, die een nieuw stadium van ontwikkeling aantonen. De eigenlijke platenatlas is beneden ondergebracht in een apart daarvoor ingericht prentenkabinet, waar men de platen op zijn gemak kan bekijken en vergelijken — want prenten zien is alleen bij rustig zitten een genot.

In de historische afdeeling vindt men, behalve afbeeldingen van den Haag, de stedelijke penningen, opgravingen van Arentsburg, geschilderde ramen uit de Groote Kerk, waarvan een afzonderlijke beschrijving in den catalogus staat, allerlei huisraad. Een serie koperen kandelaars geeft van dit voorwerp de chronologische ontwikkeling van het einde der 15de tot het eerste kwartaal der 18de eeuw. Een dergelijk groepeeren van volledige series is ook met andere huisraadartikelen gedaan, daardoor leert men het ontstaan of het verbasteren van vormen, die afzonderlijk gezien geen belangstelling zouden wekken. Op ongezochte wijze wordt hier wat gedemonstreerd, zonder dat op het didactische den nadruk wordt gelegd. Door het geheele museum verspreid treft men deze series aan: zilveren kandelaars, zilveren mandjes, collectie Haagsch zilver, keurcollectie Haagsch porcelein, kussens der gobelinfabriek, de tegelverzameling, die evenwel nog gedeeltelijk in de kelderverdieping is ondergebracht.

In de gangen staan gevelsteen, consoles, bovenlichten, die tegen de witte muren mooi uitkomen; boven trekt een mooi marmeren Lodewijk XV fonteintje de aandacht; op het portaal tusschen de beide trappen een miniatuur gruwelkamer van bekeraars ± 1850, die voor belangstellenden electrisch verlicht kunnen worden.

Ook op de tweede verdieping is een vaste route aangegeven. Men begint met de zaal der 17de eeuw, die vroeger ook al een zekere stemming had en nu door bijpassende meubels nog wat is aangekleed, zonder evenwel een meubeltonstelling te worden, de schilderijen zijn hier hoofdzaak gebleven. Schuin invallend bovenlicht, »the ideal of diagonal lighting'' kon niet worden aangebracht, men moet zich tevreden stellen met gedempt bovenlicht, dat ook werkelijk goed voldoet. Het groote schutterstuk van Ravestein hangt wellicht iets te hoog, maar de wandvlakte is mooi en rustig gevuld, elke schilderij spreekt op zich zelf, en de kast onder den Ravestein komt goed tot haar recht. Zij heeft een ongewoon model, platter en hooger dan men van een kast uit dien tijd verwachten zou, misschien werd zij op deze maat voor een bepaald doel ontworpen. Aan den anderen kant staat het type van een 17de eeuwse kast, een prachtig exemplaar, dat het museum in bruikleen heeft ontvangen. Zij wordt bekroond door een mooi stel vazen, uit het museum, harer niet onwaardig, zij vormen een gunstige combinatie met het donkere eikenhout. In het midden van de zaal staat een 17de eeuwse tafel met een kleine Jan Steen, die daar de juiste belichting ontvangt, daarbij een stoel uit het atelier van Bosboom. Het is een problematisch meubeltje eenigszins afwijkend van het 17de eeuwse model: het heeft een geschulpte rugleuning en van achter zeer schuin geplaatste kolompooten, waarvan de eene ondersteboven staat.

Na de 17de eeuw, de 18de eeuw; de zaal van Marot met een fraai uitgebouwde Barokkast, waarop een stel Meissener vazen, die in bruikleen zijn gegeven. Links en rechts van de kast gobelins, langs de ramen gobelinkussens uit de Haagsche fabriek. Twee Barok stoelen zijn van den zolder van het museum gekomen; het is merkwaardig hoeveel schatten daar nog opgedolven zijn, zooals een goudleeren behangsel uit de 18de eeuw en een schoorsteen van 1770 in Lodewijk XV-stijl, oorspronkelijk afkomstig van de Rivierischmarkt. Zij is geplaatst in een licht vertrek met eenige andere Rococo-meubels, een keurverzameling van Haagsch porcelein, vitrines met zilverwerk.

Eenigszins somber door het bovenlicht is de Lodewijk XVI-zaal, waar glaswerk is opgesteld, dat evenwel juist door dit bovenlicht prachtig uitkomt zonder te veel te spiegelen. Aan den wand staat een Lodewijk XVI-canape met twee stoelen afkomstig uit het Huis Nassau-Weilburg, de latere comédie. Zij zijn ook al van den zolder gehaald en bekleed met een zijden damast van vroegeren datum, die ook nog in het museum is gevonden.

Naast de Lodewijk XVI-kamer, een vertrek met laat-Empire meubels, de collectie modellen van Colenbrander, die hier goed op zijn plaats is. Aan den wand portretten van bekende Hagenaars, waaronder ook Berlage en Couperus, wat bewijst, dat het museum ook den modernen tijd meevoelt; verder een beeldje van Maris zittend met zijn palet in de hand . . . . op de schilderkist van David Bles, wat deze hem zeker niet kwalijk zal nemen. Joseph Israëls kijkt gebogen op zijn stok nog zoekend rond, in zijn hoekje schijnt hij nog niet geheel tevreden, misschien zou hij liever wat hooger staan zooals Maris.

Beneden in zaal X is de ceramische collectie tentoongesteld. Vroeger was deze verzameling ook reeds het pièce de résistance van het museum, ook toen werden de voorwerpen al met zorg gerangschikt. Toch zijn er nog verschillende verbeteringen aangebracht. De zaal is nu uitsluitend voor ceramiek gebruikt, de aandacht wordt door niets anders afgeleid. De opstelling is mooi en tevens wetenschappelijk geordend. Elk voorwerp komt tot zijn recht en elke groep heeft den gewenschten achtergrond. Het middeneeuwsch aardewerk staat op donkerbruin fond; het gekleurde Delftsch op donkergrijs, het blauwe Delftsch en het porcelein op licht grijs fluweel in eenvoudige glasvitrines¹⁾ met middenschot, zoodat men alleen één rij voorwerpen tegelijk ziet. Al die verschillende vormen zouden anders een rommelig geheel maken, terwijl er nu een statige rust van het deftige porcelein uitgaat. Alleen de vitrine tegenover de ramen hangt iets te hoog en spiegelt; dit laatste is wellicht door de raambedekking te verminderen. Wat de hoogte betreft, de vitrine, door Corn. van der Sluys vervaardigd, een zakelijke, eenvoudige kast, steunt op de onderste lijst van een enorm encadrement van een reeds lang verdwenen schutterstuk, de bovenwand wordt eveneens door dit lijstwerk versierd; de genoemde vitrine lager plaatsen was dus niet mogelijk. Aan een der penanten, tusschen de ramen, hangen de tegels uit de Rotterdamsche fabriek, besproken in de Mededeelingen II en III, 1919. Tusschen de ernstige groote glazen kasten doet de lage, vierkante vitrine met gekleurde

---

1) Deze laatste vitrines waren reeds voor de reorganisatie in gebruik.

ceramische snuisterijen als een vroolijke noot. Door haar geringe hoogte hindert zij de omgeving niet en zal zij om haar kleine beeldjes en grappige voorwerpen wel een attractie voor kinderen worden.

Na zaal X is de rondgang door het museum afgelopen. In zijn hier reeds meer aangehaalde Museum-Ideals schrijft Gilman, dat men het den museumbezoekers aangenaam moet maken; de deskundige weet den weg wel te vinden, maar de belangstellende moet op vriendelijke, ongezochte wijze geholpen worden: het is hem niet te doen om wetenschap, maar om genot («enjoyment»). Hieraan nu voldoet het Haagsche Museum ten volle en ongetwijfeld zal het bezoekers weten te trekken door de aangename geestelijke atmosfeer, die smaak en toewijding van den Directeur en zijn staf hebben weten te scheppen.

C. E.

HINDELOOPER VOLKSKUNST.

De belangrijke schenking van den heer Hidde Nijland aan de gemeente Hindeloopen, heeft weer eens de aandacht gevestigd op de Hindelooper volkskunst.

Sedert 1898 toen het zoogenaamde Hindelooper museum uit Hindeloopen door den heer Schulman te Amsterdam werd geveild, is er te Hindeloopen geen oorspronkelijke, ongerepte, op de traditioneele wijze gestoffeerde Hindelooper kamer meer overgebleven. Wel is er nog het aardige milieu, waarin die zeer merkwaardige volkskunst is gegroeid en voorts de oude huizen, waaruit de beschotten zijn weggebroken.

Evenals een Axelsche wagen met Zeeuwsche boerinetjes de vaderlandsche volksdrachten op zijn best representeert, zoo levert een goede Hindelooper kamer wel den meest volledigen en rijksten indruk van een binnenhuis in ouden volkstrant en daarom is het zeer te betreuren dat het Hindelooper museum is verdwenen.

De beschotten zijn gegaan naar een museum te Berlijn. Een goede foto in den veilingscatalogus geeft gelukkig nog een indruk van deze kamer. Let wel, de eenige foto van een ongerept Hindelooper interieur. Goddank zijn er ook nog betrouwbare teekeningen in kleuren uit de eerste helft der vorige eeuw en kon ik voor het Friesch Museum de hand leggen op een laat 18de eeuwsch schilderij met voorstelling van een dergelijk binnenhuis.

Voor de hoofdlijnen in de ontwikkeling van de Hindelooper volkskunst kan ik verwijzen naar mijn studie in »Het huis Oud- en Nieuw» 1906 en mijn catalogus van het Friesch Museum (1909), dat twee Hindelooper kamers exposeert.

Hindeloopen heeft nu weer een museum en de belangrijkheid der Hindelooper kunst, de zeldzaamheid hier te lande van eenigzins volledige interieurs wettigen eene bespreking van de collectie Nijland. De Hidde-Nijland-stichting is nu gevestigd in het voormalige Hindelooper gemeentehuis en werd den 17^{en} Juli 1919 geopend. Hetgeen de gemeente reeds aan oudheden bezat is er bijgevoegd en de Staten van Friesland toonden belangstelling met het overwegen van een subsidie, nadat de nieuwe directeur van het Friesch museum de Hindelooper kamer van den heer Nijland vóór de overbrenging had

bezocht en daaromtrent een gunstig rapport had uitgebracht. Het Rijk verleent jaarlijks 700 gulden subsidie.

In verband met de opening zijn er met bekwamen spoed een paar werkjes verschenen: een anonieme, summiere lijst of catalogus en een uitvoeriger werkje, getiteld »Wat is volkskunst? Hindelooper historie. Kleederdrachten. Meubelen en huisraad. Oud-Hindelooper kamer. Met 12 afbeeldingen." Dit laatste is van de hand van den heer Nijland, die reeds in de April-aflevering 1918 van »Oude Kunst" een geïllustreerde beschrijving gaf van zijn Hindelooper bezit.

Deze toelichting is, hoewel met liefde en rechtmatigen trots geschreven, eenigzins teleurstellend. Van een schrijver, die in zijn nawoord zegt dat zijn werkje, na meer dan dertigjarige studie werd geschreven, waarbij met »studie" zal zijn bedoeld »verzamelen"; mocht zool niet een verrijking der literatuur, dan toch verwacht worden een vermindering van ongestaafde beweringen en van reeds als onjuist gesignaleerde opvattingen. Wanneer wij dat nader nagaan dan is het omdat het hier een Hindelooper kamer te Hindeloopen betreft en slechts weinigen hier te lande de volkskunst hebben bestudeerd. Hoe licht kunnen dan dergelijke beschouwingen worden overgenomen.

In hoofdzaak is gevolgd het bekende in 1855 geschreven boekje van den Leeuwarder archivaris W. Eekhof over »Merkwaardigheden van Hindeloopen". De heer Nijland heeft daaraan toegevoegd beschouwingen van historischen- en kunsthistorischen aard, die niet aan Eekhof zijn ontleend.

Nieuw is overigens niet de meening dat de Hindelooper zeelieden op Oost-Indië zouden hebben gevaren en dat zij op de terugreis de bekende sitsen en het porcelein zouden hebben meegebracht. In werkelijkheid werden die mooie dingen door de O.-I. Compagnie hier te lande geïmporteerd.

Bedenkelijker en vooral gevaarlijk uit den mond van een ervaren verzamelaar, is de opmerking »dat bijna alles wat men later in Friesland, Noord-Holland, de Zaan, Marken en de andere eilanden op het gebied der woninginrichting, gebruiksvoorwerpen, kleederdrachten enz. aantrof zijn oorsprong dankt aan Hindeloopen en dat met andere woorden alles wat in Nederland op de volkskunst van Hindeloopen lijkt, daar zijn oorsprong en bakermat had." Dan vinden wij nog de bewering, dat buiten Hindeloopen geen meubelen voorkwamen beschilderd met bijbelsche voorstellingen.

De volkskunst ontleent zijn motieven dikwijls aan een bepaalde periode van de groote stadskunst, vertolkt ze op eigen naïeve wijze en houdt die motieven lang vast. De Hindelooper ranken, waarmede groote oppervlakken soms geheel gevuld werden vindt men terug in het opgerolde bladwerk op friezen van geïmporteerde 17de-eeuwsche keeften. Voorts werden de Hindeloopers beïnvloed door de kultuur der streken, waarmede zij door hun vrachtvaart in aanraking kwamen. Aan de Oost-Zee ontleenden zij de »Dansker" of »Dansiker kist", aan Zaandam »de Sardammer bank" en de »Sardammer schorteldoeken", zooals ik reeds in het »Huis oud en Nieuw" aan de hand van oude Hindelooper inventarissen kon mededeelen. Dat omgekeerd Hindeloopen de volkskunst

van de Zaanstreken heeft beïnvloed is nog niet aangetoond en eene losse bewering van den heer Nijland is daarvoor niet voldoende. Indien men meubelen uit de Zaanstreken naast die van Hindeloopen zet dan is het onderscheid duidelijk. De overvloed van arabesken zal men o. a. in de Zaanstreek niet aantreffen, daarentegen wel bijbelsche voorstellingen. Zoo bezit het Leeuwarder museum in de collectie Bisschop een Assendelftsche kast van 1690, een type dat te Hindeloopen ontbreekt en een Zaansche wieg, beiden beschilderd met bijbelsche voorstellingen ¹⁾.

Dat deze voorstellingen ook behooren tot het vaste repertoire van de Amelander volkskunst, daarvoor levert de heer Nijland zelf een bewijs met de afbeelding in »Oude Kunst» van een met de voorstelling der wijze en dwaze maagden versierd Amelander beddebankje dat nu ook in zijn Hindelooper kamer staat en ten onrechte voor Hindelooper werk is uitgegeven.

Wij dienen bij dit bankje wat langer stil te staan omdat het steeds moeilijker wordt de volkskunst uit de verschillende streken van ons land uiteen te houden, nu bijkans alle losse meubilair uit het oorspronkelijke milieu: uit Ameland, de Zaan, Urk en Hindeloopen is verhuisd naar verzamelingen van liefhebbers en antiquairs, die zich voor de herkomst in het minst niet interesseeren en wanneer Amelander meubelen terecht komen in Hindelooper kamers te Hindeloopen dan kan zelfs de meest serieuze bezoeker er in loopen.

Gelukkig is ons persoonlijk de herkomst van onderscheiden exemplaren van die Amelander beddebankjes bekend en hebben wij die behandeld in »Het Huis Ouden Nieuw», waar als fig. 3 een goed specimen uit de 18de eeuw is afgebeeld. De voorkant is in de meeste gevallen versierd met de wijze en dwaze maagden, bij uitzondering komt ook een traditioneele jachtvoorstelling voor. De Hindeloopers gebruikten vroeger ook dergelijke bankjes, doch zij waren reeds in de eerste helft der 19de eeuw, toen het overtollige, nog als brandhout werd opgeruimd, verdrongen door de bekende beddetrapjes, die buiten Hindeloopen niet voorkomen. Het ligt dus voor de hand dat oude Hindelooper beddebankjes buitengewoon zeldzaam zijn en mij is dan ook alleen het in 1880 aangekochte exemplaar van het Friesch museum bekend, dat zich onderscheidt door een gesneden krul met vogel, een in Hindeloopen geliefd motief. Dit bankje is gedateerd 1720 en bontbeschilderd met een voorstelling uit het leven van den verloren zoon. Terloops zij opgemerkt dat ik dit jaar op een tentoonstelling te Arnhem voor het eerst een oud beddebankje uit Urk zag, in hoofdvorm gelijk, doch en relief gegolfd op een wijze die bij de bankjes uit de Zaan, Ameland en Hindeloopen niet voorkomt en dat dus weer bewijst dat de aan de stadskunst ontleende motieven plaatselijk verschillend werden verwerkt, evenals de oorijzers zich lokaal verschillend ontwikkelden. In Ameland, in dezen tijd nog geïsoleerder dan Hindeloopen, de wegen waren er tot kort geleden nog onbestraat, bleven tot in het begin van deze eeuw verschillende oude beddebankjes

---

1) Zie mijn Gids door de kunstverzameling Bisschop. 1915. Blz. 36 en fig. 19.

bij de bevolking in gebruik en een Leeuwarder koopman, die op Ameland naaimachines plaatste, kon destijds als retourvracht nog een zestal van die voor een schijntje verkochte bankjes meebrengen. De man woonde toen in de buurt van het Friesch Museum en ik heb twee, waarvan één gedateerd 1744, voor het genoemde museum van hem overgenomen. Aangekocht zijn toen ook eenige beschilderde Amelander schragen en een linnenbak. Later heb ik voor mij zelf door bemiddeling van wijlen den bekenden Amelander pastoor en oudheidminnaar A. O. Scholten, rechtstreeks een bankje met jaartal 1798 uit Ameland laten komen uit een ouden boedel. Een van de voornoemde bankjes is terechtgekomen in de overigens goed verzorgde Hindelooper kamer van het Germaansch Museum te Neurenberg en daar als Hindelooper werk beschreven.

De heer Nijland, die niet geheel onbekend schijnt te zijn met onze beschouwingen in »Het huis oud en nieuw», tracht de Hindelooper herkomst van zijn Amelander bankje te staven met de zonderlinge bewering »dat er nooit eene specifieke Amelander volkskunst heeft bestaan» en vertelt, dat er in de laatste helft der vorige eeuw op Ameland wel dergelijke bankjes vervaardigd werden, door iemand, misschien wel van Hindelooper afkomst (sic!), die zich hoofdzakelijk met het maken van deze Hindelooper bankjes bezig hield. Nu heb ik noch op Ameland, noch bij de Leeuwarder antiquairs ooit een spoor van een dergelijke industrie kunnen ontdekken en indien er al, wat ik meen te mogen betwijfelen, nog zoo laat beddebankjes op Ameland vervaardigd zijn, dan is het duidelijk dat daarmee een Amelander en niet een Hindelooper traditie in eere werd gehouden. Al de door mij geziene Amelander bankjes waren ouder dan de tweede helft der 19de eeuw en het bestaan van een eigen Amelander volkskunst behoeft waarlijk niet in twijfel te worden getrokken »in majorem gloriam» van Hindeloopen, waarom het den heer Nijland is te doen, doch waaraan de Hindelooper volkskunst, die belangrijk genoeg is, geen behoefte heeft.

De verzamelaar zou de waarde van zijn schenking aan de gemeente Hindeloopen aanmerkelijk kunnen verhoogen door eens in volle oprechtheid, liefst met bijvoeging van bescheiden, de herkomst mede te deelen der verschillende bestanddeelen waaruit zijn Hindelooper kamer is geconstrueerd. De kwaliteit van het verzamelde is over het algemeen zoo goed, dat hij met zijn gegevens het daglicht niet behoeft te schuwen. De meeste particuliere verzamelaars verzuimen helaas om aan te teekenen op welke wijze de oudheden in hun bezit kwamen.

Bij de beschrijving van de verzameling Bisschop, die veel belangrijks bevat op het gebied van volkskunst, uit verschillende Nederlandsche centra afkomstig, hebben wij het gemis van een dergelijken inventaris ten zeerste gevoeld. Er bestond slechts een onvoldoende lijst en het meeste moest door vergelijking ter plaatse gebracht worden. Van sommige stukken bleef de herkomst helaas onzeker. De tafel, lessenaar, prikslee, de skreen op schammels en de stoven uit de collectie Nijland, afgebeeld in »Oude Kunst» zijn stellig uit Oud-Hindelooper bezit afkomstig. Zoo ook de fraaie bedschutting en de niet afgebeelde, bijzonder mooie »butte», de ovale houten reiskoffer, met rood fond en typische

dekselsluiting, een type dat ook bij de bewoners van de Oostzeekusten voorkomt en indien ik mij een, bij een bezoek aan de kamer te Dordrecht, van den heer N. ontvangen inlichting wel herinner, gevuld met Hindelooper kleedingstukken werd gekocht op de verkooping van het Hindelooper museum.

Ten aanzien van de in »Oude Kunst» afgebeelde wieg, meen ik de Hindelooper afkomst te moeten betwijfelen, niet van het losse onderstel, dat er blijkbaar niet bijbehoorde. Deze wieg, een interessant stuk overigens, is anders beschilderd dan de goed bekende Hindelooper wiegen, waarvan het Leeuwarder museum eenige fraaie exemplaren bezit. Met zekerheid zou ik de herkomst niet durven aanduiden. Er komt o.a. een geschilderde jachtvoorstelling op voor, die aan Ameland doet denken.

In de bij de opening der stichting verschenen werkjes zijn behalve op de plaat, die een algemeenen kijk geeft op de Hindelooper kamer, vermoedelijk zooals die te Dordrecht was, geen oude Hindelooper meubelen afgebeeld. Toch dienen tot illustratie niet minder dan drie platen met Hindelooper meubelen, doch het zijn alle producten der moderne plaatselijke kunstnijverheid, zonder dat de argelooze lezer met die omstandigheid in kennis wordt gesteld. Deze afbeeldingen zijn hier o. i. misplaatst en misleidend en doen in elk geval zien, ook in verband met hetgeen reeds is opgemerkt, dat men in het actieve Hindeloopen, met zijn badplaats en bloeiende moderne-antieke kunstnijverheid, bij het beheeren der oudheidkamer steun en toezicht noodig heeft.

Het Provinciaal bestuur, dat zich uiteraard slechts voor de Nijlandstichting kan interesseeren, zoolang daarmee een wetenschappelijk belang wordt bevorderd, zou een goed werk kunnen doen door aan de jaarlijksche subsidie eenige voorwaarden te verbinden, b.v. dat de in het Hindelooper museum te verkoopen gidsen en catalogi vóór den druk aan Gedeputeerden ter inzage behooren te worden gezonden. De gelegenheid wordt daardoor geopend om die werkjes aan een deskundig oordeel te onderwerpen. Wij krijgen dan vanzelf een betrouwbare voorlichting van het publiek omtrent het Friescheigene, dat zich te Hindeloopen op zoo merkwaardige wijze heeft gemanifesteerd. Voorts stelle men de voorwaarde dat in het Hindelooper museum geen moderne kunstnijverheid mag worden tentoongesteld en dient in den catalogus vermeld te worden, wat uit de collectie Nijland afkomstig is en wat niet. Een jaarlijksche inspectie door een museumdeskundige zou aan het opnieuw toekennen der subsidie vooraf kunnen gaan.

Tot slot een opmerking over den summieren catalogus. Daarin komt een overlevering voor, die aardig zou zijn, indien zij niet zoo nieuw was. Als No. 2 is toch beschreven: »een cano, vervaardigd uit walvischhuid, door de stoere schippers van Hindeloopen uit IJsland, op hun terugtocht van de walvischvangst als curiositeit huiswaarts gebracht.» Toevallig herinneren wij ons deze Groenlandsche kajak, die omstreeks het begin van deze eeuw met stormweer te Hindeloopen kwam aandrijven, daarna aan het Friesch museum in bruikleen is gegeven en niet lang geleden door het Hindelooper gemeentebestuur werd teruggevraagd. Hoe snel kunnen de fabelen groeien!

Arnhem, December 1919.

MR. P. C. J. A. BOELES.

EEN ALGEMEEN MUSEUM VOOR VADERLANDSCHE VOLKSKUNST.

Na de opening van de Hidde-Nijland-stichting is er weer een Hindelooper kamer verdwenen. Niet te Hindeloopen, dat is niet meer mogelijk, maar te Amsterdam. De bekende kamer van het Panopticum. De directeur van het Ned. Openluchtmuseum te Arnhem heeft de goede beschotten voor een prikje aangekocht en daarmee de door hem beheerde instelling weer een pasje vooruit gebracht in de richting, die leidt naar het totstandkomen van een centraal museum voor vaderlandsche volkskunst en beschavingsgeschiedenis. Zoo iets ontbreekt tot dusverre in ons land. De groote openlucht musea van het buitenland hebben naast allerlei in hun geheel verplaatste gebouwen, gewoonlijk ook een groot museumgebouw, waarin de sieraden, de kleeding, meubelen enz. van de plattelandsche bevolking, de bewoners der straks bedoelde gebouwen en der kleine steden, overzichtelijk zijn tentoongesteld. Het zou niet kwaad zijn om ook te Arnhem in die richting verder door te gaan. Een kern is reeds aanwezig met de belangrijke kleederdrachtencollectie en met de verzameling boerenwagens, die dit jaar bij de Arnhemsche feesten niet onbelangrijk kon worden aangevuld. Het wordt hoog tijd om van het soms wanhopig verstrooide materiaal nog te redden, wat te redden valt. Daarvoor zijn giften in natura en vooral ook van veel geld noodig. Wie helpt het Nederlandsche Openluchtmuseum daaraan?

Arnhem.

MR. P. C. J. A. BOELES.

BOEKBESPREKINGEN.

NILS ABERG, Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit (Uppsala 1918; één deel tekst en één deel platen, prijs: 30 Kr. = 40 M.).

In dit werk tracht de schrijver den omvang van een bepaald gebied van beschaving in Noord-Europa gedurende den jongeren steentijd te bepalen door middel van de vormen der bijlen van vuursteen en hij stelt ook de grenzen vast tusschen dit Noordelijke gebied en een dergelijk gebied in West-Europa. De verschillende perioden van ontwikkeling in het Noordelijk gebied worden dan met de overige instrumenten en andere vondsten in de graven nagespeurd.

Het boek brengt het resultaat van vier studiereizen uit de jaren 1914 tot 1917 in Duitschland, Oostenrijk, Hongarije, Polen, Litauen en Nederland. Reeds vroeger is het materiaal uit Nederland bekend gemaakt in: *Die Steinzeit in den Niederlanden* (Uppsala 1916). Dit werkje is in dit Bulletin aangekondigd (10de jaargang, 1916, blz. 39—41). Naar deze bespreking kunnen wij thans verwijzen.

Voor de Nederlandsche praehistorie is ook het nieuwe werk van den Heer Aberg van belang om het duidelijk overzicht van de beschaving in het gebied, waartoe ook een deel van ons land behoort. Het boek brengt een groot aantal afbeeldingen van de voortbrengselen der oude cultuur en een uitvoerige lijst van de gebruikte boekwerken.

A. W. BIJVANCK.

W. M. FLINDERS PETRIE, Eastern exploration, past and future, Lectures at the Royal Institution (London 1918).

Prof. Flinders Petrie, hoogleeraar in de Egyptologie aan de Universiteit te Londen, vindt het noodig om zijn landgenooten de waarheid te zeggen. Door den uitslag van den grooten oorlog zal Engeland de verantwoordelijkheid hebben te aanvaarden voor het bewaren van de overblijfselen van het verleden in Palestina en Mesopotamië. Dit is op het gebied der historische studie wellicht de zwaarste verantwoordelijkheid, die ooit op een land is gelegd. Engeland heeft te ontsluiten en te bewaken de plaatsen, waar de belangrijkste oude beschaving heeft geheerscht, de oorsprong van onze eigen kennis, wetenschap en godsdienst. Het heeft er thans voor te zorgen, dat in Mesopotamië en Palestina niet, als in Egypte en Cyprus onder Engelsch beheer, zooveel verloren gaat. Daar ziet Prof. Flinders Petrie vooral »*the ghastly results of our inefficiency.*»

Mag aan een tijdelijk toeschouwer de dienst der oudheden in Egypte voortreffelijk geregeld toeschijnen, in werkelijkheid ontbreekt het maar al te zeer aan actieve zorg voor de plaatsen, waar overblijfselen uit het verleden nog in den bodem verborgen zijn, aan kennis en toewijding bij het verrichten van opgravingen, aan bewaking van al wat reeds is ontdekt. Prof. Flinders Petrie heeft zelf tal van opgravingen geleid en door zijn zorg en kunde staat hij zonder tegenspraak bekend als een der allerbekwaamsten in dit moeilijk werk. Hij is zeker tot oordeelen volkomen in staat, en naar den raad, medegedeeld uit zoo rijke ervaring, zullen wij met bijzondere belangstelling luisteren.

In de twee eerste verhandelingen van het boekje, dat hier wordt aangekondigd, geeft de schrijver een kort overzicht van de beschaving in Palestina en Mesopotamië en hij zet uiteen, wat daar nog is te zoeken en te vinden. Hoe belangrijk deze beschouwingen ook zijn, dit Bulletin zou zeker niet de plaats wezen om daarop de aandacht te vestigen. Maar voor de lezers van het Bulletin is zeker wel van belang het derde gedeelte, waar de schrijver uiteenzet, welke maatregelen voor het bewaren der oudheden zijn te nemen.

Men vindt daar de bepalingen, uitgevaardigd door den bevelhebber der Engelsche troepen in Mesopotamië, voortreffelijk voor een voorloopig bewind, maar zeker onvoldoende voor een duurzaam gezag. Prof. Flinders Petrie noemt dan een reeks van fouten op, die in Egypte zijn begaan bij de zorg voor monumenten, het beschermen van oude nederzettingen, het bewaken van ontdekkingen, het inrichten van een dienst der oudheden, het toezicht op opgravingen, de administratie van musea. Dat alles zal kunnen worden voorkomen bij een beter beheer. Hij wenscht geen monopolie voor het Gouvernement en geen verbod van uitvoer voor oudheden, dat zoo gemakkelijk is te ontduiken. Het eenige middel om de oudheden spoedig in handen te krijgen, nadat zij zijn gevonden, is ze te laten opkopen namens de regeering voor een goeden prijs. Laat de regeering royaal zijn voor hen, die opgravingen verrichten, en zich tevreden stellen met het eigendom van de gebouwen alleen, die zij ontdekt. De kleinere voorwerpen allen te zamen zijn zeker niet een te groote belooning voor het lichaam, dat de opgraving heeft bekostigd. Ja, wil de leider der opgravingen zeker zijn alle kleine vondsten in handen te krijgen, dan

zal hij alles, stuk voor stuk, van zijn werklieden moeten koopen. Laat hij dat na, dan ontgaat hem een belangrijk gedeelte. — En dat is niet alleen in het Oosten het geval.

Er behooren vele musea te zijn en dicht bij de plaatsen, waar is opgegraven. Maar dan moet er voldoende toezicht wezen en de regeering moet zorgen, dat hun schatten niet onverzorgd en onbekend blijven. Als een voorwaarde, te stellen voor het recht om te mogen opgraven, eischt Prof. Flinders Petrie, dat de leider de verplichting op zich neemt om al het gevondene met alle bijzonderheden uitvoerig en volledig te publiceeren binnen twee jaar.

Publiceeren is ook de plicht van de ambtenaren, die aan het centrale museum verbonden zullen zijn. Dat is een plicht, die de meeste musea slecht vervullen. — En dan lezen wij met zekeren trots: »*The Leyden Museum has done better than any other, both in its old works and in those now in progress.*» Dit oordeel kan niemand verwonderen, die de voortreffelijke publicatie's kent van Dr. Boeser, den beheerder der Egyptische Afdeeling te Leiden. Maar het moet voor hem toch een voldoening zijn, wanneer zijn verdiensten op zoo ongezochte wijze en door iemand als Prof. Flinders Petrie worden erkend.

A. W. BIJVANCK.

HET GILDEBOEK. Feestuitgave van het St. Bernulphusgilde, 1869—1919.

Het Gildeboek herdenkt het vijftigjarig bestaan van het gilde in een artikel van de hand van C. Hartman, waarin in dankbare herinnering wordt gebracht, wat door de steunpilaren, Mgr. G. W. van Heukelum en Mgr. Dr. A. Jansen, voor de ontwikkeling van de Kerkelijke Kunst in Nederland werd verricht, en waaraan voor een goed deel is toe te schrijven »dat wellicht in geen ander deel der Katholieke Kerk gedurende het jongste tijdperk zoovele goede kerken en kerkelijke gebouwen verrezen zijn en zoo goed werden gestoffeerd en versierd als ten onzent.» De schrijver bespreekt hierbij de vraag of eerst niet te uitsluitend, onder invloed van Mgr. van Heukelum, aan de neogothiek is vastgehouden, en wil thans ook de moderne kunstenaars niet buitensluiten, — b.h. »den ultra-modernen independent» —, mits zij kunstenaars zijn »van consequent Christelijke beginselen».

De volgende artikelen schetsen de ontwikkeling van de kerkelijke kunst in de laatste tien jaren. Achtereenvolgens worden besproken de kerkelijke bouwkunst door Huib Hoste, de schilderkunst door B. H. Molkenboer, de beeldhouwkunst door W. van Koevorden, de edelsmeedkunst door Ch. N. J. Meysius, het gebrandschilderd glas door Jos. Cuypers en de borduurkunst door L. J. Boogmans. Een rijke en gelukkige keuze van illustraties verhoogt nog de waarde van deze uitgave, die eene schitterende getuigenis geeft van het vele, dat hier werd bereikt en eene vingerwijzing van de richting, waarin verdere ontwikkeling te zoeken is. Het geheel is een waardige herdenking van het gulden feest van het voor de ontwikkeling der Kerkelijke Kunst ten onzent zoo invloedrijke en nuttig werkende gilde.

NIEUWE BOEKEN.

B. KRUITWAGEN en JOH. M. VAN DER TUIJN, Lijst der geschriften van Mgr. J. J. Graaf (Amsterdam 1919).

J. J. GESTEL, De kunst en het geestelijke (Leiden 1919).

B. MEREMA, Het onderwijs in de kennis der beeldende kunst, lezing gehouden in de 39ste Algemeene Vergadering der Nederlandsche Vereeniging voor teeknonderwijs (Amsterdam 1919).

N. J. KROM, De Sumatraansche periode der Javaansche geschiedenis, Rede uitgesproken bij zijn ambtsaanvaarding als Buitengewoon Hoogleraar in de Archaeologie en oude geschiedenis van Nederlandsch Indië (Leiden 1919).

WILLIAM ASPENWALL BRADLEY, Dutch landscape etchers of the XVIIth century (New-Haven 1918).

G. C. WILLIAMSON, Murray Marks and his friends (London 1919).

Murray Marks was een kunsthandelaar te Londen, bekend vooral door den verkoop van de Flora-buste aan het museum te Berlijn. Door zijn bemiddeling is het oksaal uit Den Bosch en zeer veel Oostersch porselein uit Nederland verkocht.

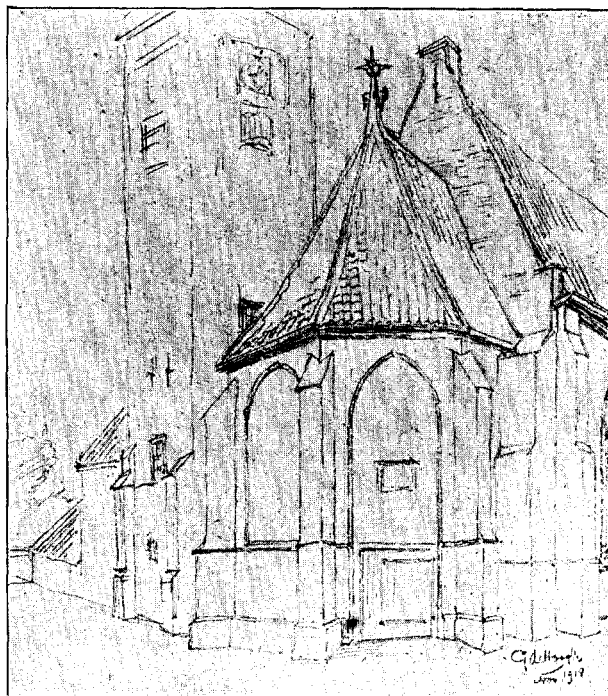
VERSLAGEN.

Verlag der Provinciale Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie over het jaar 1918. — In de samenstelling der Commissie kwam geen verandering. Het verslag brengt

Schipluiden. Hek Kenenburg.

in alphabetische rangschikking, het overzicht van de bemoeiingen der Commissie ten behoeve van oude monumenten in de provincie. Belangrijk was het behouden van den karakteristieken trapgevel van het huis aan het Wellerondom te Brielle, dat onbewoonbaar was verklaard. Eveneens onbewoonbaar verklaard waren eenige huisjes te Gorinchem bij de Dalempoort, die daardoor gevaar loopen om te worden afgebroken. De Commissie wendde zich tot Gedeputeerde Staten der Provincie, maar de onbewoonbaarverklaring bleef gehandhaafd. Wel had deze zaak ten gevolge, dat op verzoek der Commissie door Gedeputeerde Staten tot de gemeentebesturen in Zuid-Holland een schrijven werd gericht met de opdracht,

Katwijk aan den Rijn. Ned. Herv. Kerk van het Zuidwesten. Naar een teekening van G. de Hoog H.zn.

Naaldwijk. Synagoge inwendig.

dat voortaan Burgemeester en Wethouders eener gemeente, zoodra bij hen is ingekomen een advies tot onbewoonbaarverklaring van een huis, dat onder de monumenten voor geschiedenis en kunst is te rekenen, de Commissie hiervan zouden verwittigen, opdat deze zich met den eigenaar en bewoner in verbinding kunnen stellen. — In het Verslag vindt men afbeeldingen van het huis te Brielle en de huisjes te Gorinchem, van het huis »De gulden Os» te Dordrecht, dat aan een bioscoop is verkocht, van een kapel aan de Ned. Herv. Kerk te Katwijk aan den Rijn, van de Synagoge te Naaldwijk en

van het hek van het (thans verdwenen) kasteel Kenenburg te Schipluiden, dat gevaar loopt te worden afgebroken en naar Gelderland te worden overgebracht.

Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst. — Rijks Museum van Schilderijen. De verzameling primitieven kreeg eene belangrijke vermeerdering door den aankoop van 7 schilderijen afkomstig uit de St. Laurenskerk te Alkmaar »de zeven werken van barmhartigheid» voorstellende, in 1504 geschilderd en in het Verslag afgebeeld. Ook het stilleven van Johannes Torrentius (van der Beeck) uit 1614 en het landschap met bijbelsche figuren van Lambert Jacobsz. uit 1629 zijn waardevolle aanwinsten. Als geschiedkundig document verdient voorts vermelding het schilderij van N. Pieneman, voorstellende generaal-majoor Knotzer in den slag bij Houthalen (Tien-daagschen veldtocht). In bruikleen ontving de verzameling een regentenstuk door Cornelis van der Voort: de regenten van het binnengasthuis te Amsterdam, een zelfportret van Aert Schouman en moderne schilderijen door Suze Robertson, Willem Maris en den Franschen schilder Paul Cézanne.

Van de verkregen bouwfragmenten noemen wij een roze marmeren schoorsteenmantel Louis XIV en twee zijstukken met consoles van 'een schoorsteenmantel van Bentheimer zandsteen uit omstreeks 1640, een en ander afkomstig uit het Oost-Indische Huis te Amsterdam benevens een aantal gevelsteenen, haardplaten en tegels.

Het *Prentenkabinet* werd vermeerderd met 520 teekeningen, waarvan ruim 200 door den heer C. P. D. Pape geschonken zijn, hieronder is werk van Joost Ammann, M. van Heemskerck, A. van de Venne, Ant. van Dyck, J. van Goyen en F. Boucher, Acht schetsboekblaadjes in potlood door Ant. Mauve werden door den heer Edw. vom Rath aangeboden. Onder de verder verkregen teekeningen verdienen vermelding bladen van C. van de Passe, C. J. Visscher en M. van Heemskerck benevens modern werk van Ant. Mauve (2 schetsboeken), Th. van Hoytema, A. J. der Kinderen en M. W. van der Valk. De prentenverzameling verkreeg als voornaamste aanwinst 257 bladen afkomstig uit den atlas Halma. De verdere aanwinsten bestonden voornamelijk uit moderne prenten en etsen. Ook de afdeelingen boekmerken, reclamebiljetten, topographische en historische atlas, portretten, technische verzameling en boekerij werden door schenking en aankoop uitgebreid.

In het verslag van het *Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst* herdenkt de nieuwe directeur zijn voorganger Dr. A. Pit aan wien de verzameling veel te danken heeft en die door reorganisatie van het museum de schatten die het bevat zowel voor den kunstnijvere als voor den naar verfijning strevendenden leek aantrekkelijk en leerzaam gemaakt heeft. Aangekocht werden (van een vroeger bruikleen) een Fransche begin 14de eeuwse reliekschrijn in den vorm eener vrouwebuste, een 17de eeuwsch Delftsch bordje met het wapen van Jac. Douw, een schotel van Turksch aardewerk (16de eeuw) en een bijouerie kastje, Hollandsch werk 1610 gedateerd. Als legaat van Mevrouw Gritters—Molenpage, te Amsterdam overleden, verkreeg het museum vier Japansch porseleinen schotels (18de eeuw), terwijl door den heer F. A. Hekmeyer, te Utrecht overleden, twee Chineesch porseleinen schenkkannen werden gelegateerd. Andere geschenken

waren: vier porseleinen schotels uit het einde der 18de eeuw, in de fabriek van Chantilly vervaardigd, een aantal schotels, tegels enz. van Limburgsch aardewerk van Dr. A. H. M. Willemse, terwijl de erfgenamen van Mevrouw Gritters—Molenpage een fraai 18de eeuwsch gouden horloge met gedreven en geciseleerde kast afstonden.

Het Kon. Kabinet van Schilderijen, (Mauritshuis) verkreeg door aankoop een schilderij van Harmen Hals, in het Bulletin 1918 p. 214 beschreven en afgebeeld. De heer D. A. J. Kessler te 's Gravenhage schonk het museum het belangrijke portret van Herman Boerhaave, door Aert de Gelder geschilderd, eveneens in het Bulletin 1919, p. 20 beschreven en afgebeeld. De firma Fred. Muller en Co gaf in bruikleen drie Haagsche stadsgezichten door Gerrit Berckheijde geschilderd, terwijl de heer Osmitz te Pressburg een mansportret van een onbekenden schilder tijdelijk afstond. De gemeente Gorinchem gaf vergunning om een in den Haag gerestaureerd schilderij van Hendrick Verschuring, een groep van Gorinchem's burgemeesters voorstellende, tijdelijk ten toon te stellen.

Kon. Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen. Uit de verzameling van Dijk van Matenese werden, behalve eenige kleine penninkjes en munten, 21 zilveren en 782 koperen Nederlandsche legpenningen tusschen 1480 en 1540 vervaardigd aangekocht. Andere belangrijke aanwinsten vormen de looden penningplaat met borstbeeld van Engelken Tols (1558), de penningen op de overwinningen van den koning-stadhouder Willem III, een reeks Hollandsche munten, een gouden dukaton van Utrecht van 1726, een proefslag op dubbele zwaarte van een leeuwendaalder van Kampen van 1679 en een tot heden onbekenden looden »tang" van Batavia.

Het museum »Huis Lambert van Meerten" verkreeg eene zeer belangrijke schenking van jonkvrouwe M. baronesse d'Ablaing van Giessenburg, n.l. een 16 tal portretten van leden der familie d'Ablaing, waarbij twee door P. Moreelse en twee door G. Honthorst geschilderd. De heer A. Preyer stond af een zeer fraai beeld van Kwannon gezeten op een lotusbloem, met rijk bewerkt voetstuk. Verdere aanwinsten bestonden in Delftsch aardewerk, waarbij een aantal fragmenten in de Schie opgebaggerd, een paar voorwerpen van textiele kunst, twee gevelsteenen en een basrelief door M. de Wijs-Mouton. Terecht betreurt de directrice dat geen uitvoering is kunnen gegeven worden aan het denkbeeld om in de bovenkamers van het museum eene afdeling van moderne kunst te vormen.

Het Museum van Oudheden te Leiden werd met een aantal Romeinsche en Germaansche oudheden en scherven van Frankische en vroeg middeleeuwsch aardewerk, meerendeels hier te lande gevonden, vermeerderd. Ook de museumbibliotheek werd belangrijk uitgebreid.

Het Ethnographisch Museum te Leiden verkreeg als voornaamste aanwinsten een zeer fraaie steenen Boedhakop, een gegoten koperen beeld uit Tibet, verder een aantal ethnographica, wapens, Japansch en Chineesch porselein enz.

Het Prinsenhof te Delft vermeldt als eenigen aankoop een gegoten ijzeren haardplaat met het wapen van Prins Maurits (1628).

V. K.

Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage. — Aflev. II en III van de Mededeelingen geven als aanwinsten van het Museum voor moderne kunst een figuurstukje van Fantin Latour: Tannhäuser en Venus, geschonken door een ongenoemde die zijn geschenk met de vriendelijke woorden begeleidde »dat dit als bewijs mocht strekken van zijn waardeering voor den arbeid van den Dienst», verder een schuurtje te Dongen door Aug. Allebé 1867 gedateerd, een schilderij van Dr. R. S. Bakels, loggers op de werf voorstellende, een aquarel van Bosboom, een kerkinterieur, een aquarel van P. van der Velde, een dorpsbuurt afbeeldend en ten slotte een schilderij van den meer als etser dan als schilder bekenden Jhr. C. N. Storm van 's-Gravezande.

Door aankoop kwam de reeds belangrijke tegelverzameling in het bezit van een 16-tal tegels tot één tableau vereenigd, afkomstig uit een huis op de Gedempte Botersloot te Rotterdam. Dit tableau is denkelijk afkomstig uit het atelier van de bekende tegelbakkers Aelmis en dateert uit de tweede helft der 18de eeuw. Het wordt met een tegelschilderij het inwendige eener smederij voorstellende, een schenkblad uit 1731 en een viertal ontwerpen voor Rotterdamsche tegels afgebeeld en de schrijver Mr. H. C. Gallois toont voornamelijk met behulp van een bundeltje van een kleine 100 tegelontwerpen in het oud-archief te Rotterdam aanwezig en afkomstig van het tegelbakkersgilde aan, dat de beide tegeltableaux in het artikel afgebeeld met vrij groote zekerheid uit de bakkerij der Aelmissen afkomstig zijn.

G. Knuttel Wsz. beschrijft de aanwinsten van de prentverzameling, een tweetal teekeningen van Jacques de Gheijn, die op het einde van zijn leven te 's-Gravenhage woonde. De verkregen prenten zijn een studie van een gevilden haas uit 1610 en een ontwerp van de Musquettiers uit het in 1607 verschenen werk »Wapenhandelinghe van Roers, Musquetten ende Spiessen . . . . . figurlyck uitgebeelt door Jacob de Gheijn. Verder werden aangekocht een tekening van Adr. Pzn. van de Venne die diende voor de afbeelding in Cats' Houwelyck (Middelburg 1625) »de Maecht» p. 21 op den tekst:

Mij docht dat ick een Esel sach
Die onder seven apen lach.

Op deze tekening wordt op den achtergrond het Stadhoudelijk kwartier en de Hofvijver afgebeeld. De overige belangrijkste aanwinsten waren: een potloodteekening van P. Quast, een op den doedelzak spelenden jongen voorstellende (1642), twee teekeningen van P. C. La Fargue: een gezicht op het Roomhuis en een gezicht op den weg naar Leidschendam, verder een tekening van C. Pronk van de tegenwoordige vergaderzaal der Eerste Kamer en een zwartekunstportret van prinses Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen. Ten slotte verdienen vermelding twee aquarellen van Jan Weissenbruch en een tweetal etsen van Jongkind.

W. Moll beschrijft »een vrijwel onbekende medische Boekerij.» Het zijn ruim 400 boeken van den Haagschen doctor Joan de Cocq in 1721 te 's-Gravenhage overleden, door hem aan het Collegium chirurgicum gelegateerd om in het Theatrum Anatomicum

te worden geplaatst. Bij deze boekerij is gevoegd een groot deel van de bibliotheek van het voormalig Collegium Pharmaceuticum. De Cocq's boeken zijn voortreffelijk onderhouden en meerendeels fraai gebonden. Een belangrijke bruin lederen band, in het artikel afgebeeld, waarin het in 1576 verschenen boek van Bartholomaeus Maranta. »De Theriaca et Mithridatio» vertoont op de voorzijde een naar voren gewend borstbeeld met als omschrift D. D. HENRIC, MOLLER. Op de achterzijde wordt een familiewapen afgebeeld, zonder omschrift. Portret en wapen zijn beide en relief gestempeld. Een andere belangrijke band vertoont aan de achterzijde een Fortuna (?) met als onderschrift: Tassibus ambiguus fortuna volubilis errat en de portretjes van Calvijn, Luther, Melancton en Erasmus. Aan het slot van zijn artikel drukt de schrijver de hoop uit »dat de hier beschreven boekenverzameling eenige belangstelling zal vinden, vooral bij medici, die voelen voor de geschiedenis van hun vak.»

Het Gemeente Museum verkreeg ten geschenke van den heer P. C. J. M. Bosboom een stoel van ± 1670, uit het atelier van den schilder Bosboom afkomstig en twee fragmenten (koppen) van 16de-eeuwsch gebrand glas, terwijl een uitgebreide verzameling lampjes, kandelaars en andere verlichtingsartikelen van de 15de tot en met de 18de eeuw werden aangekocht.

Een belangrijke aanwinst van het Archief, het Register van de Confrerie Pictura, door den heer Ant. W. M. Mensing geschonken zal in een volgend nummer van de »Mededeelingen» uitvoerig besproken worden.

V. K.

KORTE BERICHTEN.

Bij Kon. Besluit is, gezien de Koninklijke besluiten betreffende de toekenning van een draagpenning als blijk van erkentelijkheid en goedkeuring aan hen, die door het aanbieden van belangrijke geschenken of op eenige andere wijze zich verdienstelijk hebben gemaakt ten opzichte van de verschillende wetenschappelijke en kunstverzamelingen des Rijks, bepaald:

1°. dat, met uitbreiding van het in genoemde besluiten voorkomende, een draagpenning, als daarin bedoeld, ook zal kunnen worden toegekend aan hen, die zich op de aangegeven wijze hebben verdienstelijk gemaakt ten opzichte van gemeentelijke wetenschappelijke en kunstverzamelingen;

2°. dat met wijziging in zooverre van het Kon. Besluit van 4 December 1918, n°. 39, aan de keerzijde van den penning in plaats van omschrift: »Voor verdiensten jegens 's Rijks Verzamelingen», zal worden gelezen: »Voor verdiensten jegens Openbare Verzamelingen;

3°. dat zij, aan wie reeds een draagpenning werd geschonken als bedoeld in de Koninklijke besluiten van 24 Mei 1897, n°. 87, 22 Juni 1898, n°. 43, en het Kon. besluit van 4 December 1918, n°. 39, gerechtigd te zijn tot het dragen van den bij dit besluit ter vervanging daarvan ingestelden penning.

St.ct.

Eerepenning. — Bij Kon. besluit van 15 dezer is de eerepenning, bedoeld bij Kon. besluit van 4 December 1918, n°. 39, zooals dat is gewijzigd bij Kon. besluit van 28 October 1919, n°. 31, in goud toegekend aan A. J. Goossen, oud-kolonel der infanterie, te 's-Gravenhage, en Mr. C. P. D. Pape, te 's-Gravenhage, als blijk van waardeering van hun belangstelling in Openbare Verzamelingen van Wetenschap en Kunst door schenking betoond.
Staatsct. 16/1.

De toekenning van den eerepenning aan Mr. Pape geschiedde blijkbaar in verband met het bekende geschenk aan de Lakenhal te Leiden en is de eerste toepassing van de wijziging, waarbij deze ook voor hen, die zich verdienstelijk maken voor andere dan Rijks verzamelingen, wordt opengesteld.

Benoemd zijn tot berichtgevers voor de afdeling B der Rijkscommissie voor Monumentenzorg: Dr. J. S. van Veen, te Arnhem; Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, te Arnhem; P. M. van Walcheren, te Heesum; G. Beernink, te Nijkerk; A. J. C. Vitringa, te Harderwijk; F. A. Hofer, te Hattem; Jhr. W. Bas Backer, te Apeldoorn; H. W. Heuvel, te Borculo; Jhr. G. A. van Nispen, te Winterswijk; Dr. W. L. Bouwmeester, te Doetinchem; J. H. van Lexau Frieswijk, te Doesburg; H. Hencke, te 's-Heerenberg; Mr. J. G. C. Joosting, te Groningen; S. P. Rietema, te Uithuizermeeden; Mr. H. J. Schönfeld, te Winschoten; J. Vinhuizen, te Middelstum; Dr. H. Stoel, te Sellingen (gemeente Vlachtwedde); Jhr. Mr. A. W. van Holthe tot Echten, te Assen; IJ. D. Havermans, te Essen; Jhr. Mr. B. M. de Jonge van Ellemeet, te Assen; J. Snijders de Vogel, te Emmen; R. Houwinck, te Meppel; F. Lieftinck, te De Punt (gemeente Vries); Dr. A. E. van Giffen, te Haren.
St.ct.

Amsterdam. — Door den Gemeenteraad is op voorstel van B. en W. besloten om over te gaan tot restauratie van de kapel van het Agnietenklooster, zooals deze was toen er in 1631 het Athenaeum in gevestigd werd. De kosten bedragen f 142.000.

Het Doopsgezinde Weeshuis »de Oranjeappel», Heerengracht 346 te Amsterdam is door het Rijk aangekocht om aldaar het Agentschap voor het Ministerie van Financiën en de Directie der Grootboeken te vestigen. Het huis was als particulier weeshuis gebouwd en is in 1680 door de Doopsgezinden aangekocht. Het heeft nog geheel het 17de eeuwsche karakter behouden en het is zeer te hopen, dat dit ook bij de inrichting voor de nieuwe bestemming bewaard blijve.

Assen. — Door de Prov. Staten van Drente werd eene verhooging van de subsidie aan het Prov. Museum van Oudheden toegekend. Tevens deden Ged. Staten toezegging, dat een bijzonder onderzoek zal worden ingesteld naar het beheer van het Museum.

Prov. Dr. Ct., 10 Dec. 1919.

Delft. — De medaille van het fonds Gijsberti Hodenpijl is op 8 Januari l.l. door curatoren toegekend aan de Incassobank wegens de instandhouding van den gevel van het kantoorgebouw Koornmarkt 41.

's-Gravenhage. — Het museum van gipsafgietsels, verbonden aan de Academie van Bouwkunst te 's-Gravenhage, dat onlangs zich de beschikking wist te verzekeren over de collectie gipsafgietsels van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, is thans weder door bemiddeling van den Heer Lunsing Scheurleer in het bezit gekomen van eene belangrijke verzameling gipsafgietsels uit Dusseldorf, hoofdzakelijk van Romaansche en Gothische bouwwerken uit West-Duitschland, waaronder eenige groote stukken als kerkportalen, de groote deur van St. Maria im Kapitol te Keulen, enz. Deze aanwinst stelt het Museum in staat om een overzicht te geven van de ontwikkeling van de aan onze kunst nauwverwante middeleeuwsche kunst in Rijnland. De aanwinst is van te meer belang, daar met de afgietsels ook een aantal mallen verkregen zijn, die de gelegenheid geven om ook voor andere verzamelingen nieuwe afgietsels te vervaardigen.

Mauritshuis. — Behalve de geschenken en bruikleenen gedurende de vorige maanden ontvangen, zijn sinds eenige dagen nog in het Mauritshuis tentoongesteld: in de groote benedenzaal het aan den vorst van Salm-Salm te Anholt toebehoorende reeds van de Amsterdamsche Rembrandt-tentoonstelling bekende schilderij *Diana en Aktaeon*; in de Italiaansch-Spaansche zaal boven een *H. Familie* door Murillo, door denzelfden eigenaar in bruikleen gegeven; eindelijk in een der benedenzalen aan de Pleinzijde een achttal schilderijen uit verschillende collecties; waarop o.m. een fraai interieur van Vrel, een landschapje van Mancadam, een gezicht op Gorinchem door Salomon Ruysdael; een charmant vrouwenportret door Moreelse, door een Engelsch particulier indertijd ingezonden op de Haagsche portrettentoonstelling; een zeer bijzonder strandgezicht van W. van de Velde; een winter met veel figuren door Van Goyen; een gedistingeerd klein stilleven door Kalff enz. In de bovenvoorzaal is, eveneens als bruikleen een gezicht in de St. Bavokerk te Haarlem, door Saenredam, tentoongesteld.

N. R. Ct., 23 Dec. 1919.

De Groote Kerk te 's-Gravenhage. — Den 11^{en} Januari l.l. is de Groote Kerk te 's-Gravenhage, na sinds October 1918 gesloten geweest te zijn, voor het eerst weder in gebruik genomen.

De restauratie betrof het schip en de consistoriekamer. Die van het uitwendige van de kerk en de zoowel in- als uitwendige restauratie van het koor, welke laatste vooral zeer ingrijpend is geweest, waren reeds voor den tijd grootendeels achter den rug. De herstelling van muren en pijlers heeft veel werk opgeleverd. De vier vrijstaande hoofdpijlers bleken moeilijk meer in hun ouden baksteen-outerlijk te herstellen te zijn, waarom men ze dan ook, nadat ze waren bijgewerkt, opnieuw heeft gepleisterd. De

muurpijlers daarentegen zijn in baksteen hersteld, zij doen, evenals de rest, nog wat nieuw aan. De toegangen tot de gaanderijen zijn verbouwd en verruimd, de kerk is voor een gedeelte nieuw gemeubeld en aan de ingangen van het gebouw zijn tochtportalen aangebracht. Een niet onbelangrijke en zeer zeker gelukkige wijziging in het inwendige van de kerk is verkregen, doordat men de groote tochtluifels aan de banken naar de zijde van het koor, heeft verwijderd, waardoor men thans een onbelemmerd uitzicht heeft op het koor met zijn fraaie gekleurde glazen en het groote grafmonument van Van Wassenaer van Obdam.

De banken achter den preekstoel zijn door gewone stoelen vervangen, waarboven een aantal wapens van het Gulden vlies prijken, welke niet weinig tot verfraaiing van deze zijde van het gebouw bijdragen. Het groote wapenbord van Philips van Bourgondië echter hangt weer op zijn oude plaats aan een van de pijlers rechts tegenover den preekstoel.

Een zeer gelukkige restauratie heeft de groote bank van de Koninklijke familie ondergaan. Het orgel werd door den orgelbouwer Van Leeuwen uit Leiderdorp geheel nagezien en opgeknapt.

In plaats van de gasverlichting kwam een verlichting door electriciteit; de mooie kronen werden daarbij behouden en op de banken zijn eenvoudige, weinig storende elektrische lampen aangebracht. Met de restauratie is ook centrale verwarming van het gebouw ingevoerd. De verschillende monumenten in de kerk zijn ook onderhanden genomen en opgeknapt. Een paar, van het grafmonument van het geslacht van Assendelft afkomstige, liggende beelden, die erg geschonden en vervuild zijn, zullen nog aan een herstelling worden onderworpen.

De restauratie is geschiedt onder leiding van Dr. Cuypers en zijn zoon Jos. Cuypers, en uitgevoerd door den architect A. Mondt, te 's-Gravenhage. Zij mogen met groote voldoening op hun werk terugzien.

N. R. Ct., 10 Jan. 1920.

Oldenzaal. — De Sint Plehelmuskerk te Oldenzaal, dateerende uit de 11de eeuw, moet, volgens deskundigen, hersteld worden. De kosten hiervan worden geraamd op ten minste f 70.000. Het kerkbestuur zal hiervoor een rijkssubsidie van f 40.000 aanvragen; het ontbrekende hoopt men te verkrijgen door vrijwillige bijdragen van gemeentenaren, enz.

N. R. Ct., 3 Jan. 1920.

Valkenburg. — De ruïne van het kasteel van Valkenburg, hetwelk einde der elfde eeuw door Gosewijn I werd gesticht, heeft de familie de Villers-Masbourg in eigendom overgedragen aan de Katakombenstichting. Minister de Visser heeft onder zekere voorwaarden zijn medewerking bij de aanvraag van een rijkssubsidie toegezegd, mede voor de uitvoering van de noodzakelijke werken tot behoud van de tegenwoordige overblijfselen van de oude burcht.

N. R. Ct., 20 Dec.

Veere. — De Kampveersche toren, met het prachtige uitzicht over de Zeeuwsche wateren, wordt door het rijk gerestaureerd. Het hoofdgebouw, dat van 1368 dateert en

het eenig overgebleven bouwwerk is, dat aan de geschiedenis der stad als vesting herinnert, en dat met den thans verdwenen Noordhoofdstoren den toegang tot de oudstijds beroemde haven bewaakte, is thans hersteld. Het aangrenzend westelijk deel blijkt nu echter in zoo bouwvalligen staat te verkeerem, dat het onbewoonbaar is verklaard! Op de Staatsbegrooting voor 1920 zijn daarom gelden uitgetrokken, teneinde ook hierin te kunnen voorzien.

Reeds in de achttiende eeuw was de Kampveersche toren als stadsherberg ingericht.

N. R. Ct., 15 Jan. 1920.

Vlissingen. — De restauratie van de St. Jacobskerk te Vlissingen, waarmede men juist voor den brand van den door Michiel de Ruyter vermaarden toren een aanvang had gemaakt, is thans beëindigd. Volgens overlevering is deze kerk gebouwd in 1304 à 1308; zij is opgetrokken in vroeg-Gothischen stijl in bak- en bergsteen met vijf beuken, waarvan de buitenste den kapellenkrans vormt, in welke tien kapellen vermoedelijk de gilden en broederschappen hun altaren hebben gehad. Ook inwendig bevat deze kerk nog veel schoons. De kolommen hebben geprofileerde basementen en rijk versierde kapiteelen. Opmerking verdiende voorts vóór den brand van 1911 de fraaie gebeeldhouwde schutting ter afsluiting van den z.g.n. tuin (doophek), vermoedelijk dateerend uit 1587; de ingangen van den tuin zijn versierd met gegoten koperen bogen, in 1654 vervaardigd door Elias Vliet te Amsterdam. Aan beeldhouwwerk zijn ook nog te noemen de 17de eeuwsche regeeringsbanken. Verder bevat de kerk eenige grafzerken en grafmonumenten, meer van historisch dan van artistiek belang.

N. R. Ct., 15, 22 en 25 Jan. 1920.

Zierikzee. — Kerkvoogden der Nederduitsch Herv. gemeente zien zich wegens den slechten financiëlen toestand gedwongen, over te gaan tot den verkoop van de Nieuwe Kerk. Als protest tegen dit voorstel circuleert thans een lijst, waarbij kerkvoogden wordt verzocht om hiervan af te zien.

De Nieuwe Kerk werd in 1835 gebouwd, nadat in 1832 de dertiende-eeuwsche sint Lievens-Monsterkerk tengevolge van loodgieters-onvoorzichtigheid door brand vernield was, terwijl de door Anthony Keldermans gebouwde toren zwaar werd beschadigd. De bouw der kerk ondervond eenige moeilijkheden, doch in 1848 kon de onder toezicht van den architect Grauss herbouwde kerk worden ingewijd. De kerk is vooral merkwaardig als een der beste voorbeelden van haar tijd, die, hoewel in het dorre classicisme niet aantrekkelijk, toch een belangrijke schakel vormt in de ontwikkeling van onzen kerkbouw.

Monumentenzorg in Zeeland. — Hoewel de restauratie der uit een oogpunt van geschiedenis en kunst belangrijke kerkglazen te Biervliet, vervaardigd door den Middelburgschen glasschilder Cornelis van Barlaer, en later die van het fraaie raadhuis van Brouwershaven den finantieelen steun van de provincie hebben genoten, is toen en later een en andermaal deze hulp op geldelijke overwegingen afgesprongen. Zoo beschikten

Provinciale Staten afwijzend op een verzoek tot restauratie van de kerk te Brouwershaven en vonden Ged. Staten geen termen, een subsidie voor de kerk te Oud-Vossemeer voor te stellen. En in 1914, nog vóór den oorlog, kon om dezelfde redenen geen gevolg worden gegeven aan het verzoek van het gemeentebestuur van Ritthem om een subsidie uit de provinciale kas voor de door haar voorgenomen restauratie van den hoogst belangrijken vijftiende-eeuwschen toren.

Gelukkig heeft zich thans de zienswijze van het college gewijzigd. Zooals reeds is gemeld, wordt nu dan ook een subsidie voor het herstel van den toren te Ritthem voorgesteld.

N. R. Ct., 20 Nov. Av.bl.

Nederlandsch-Indië. — Uit de verslagen van den Oudheidkundigen Dienst over het vierde kwartaal 1918 en het eerste kwartaal 1919 blijkt, dat de opnamen van oude gebouwen in de benedenstad van *Batavia* geregeld voortgang hadden; ook werden een aantal archiefstukken en oude drukwerken in het Landsarchief gefotografeerd.

Voorts werd van den Commandant van H. M. »De Zeven Provinciën» een foto ontvangen van een onversierden, langwerpige-rechthoekigen steen, staande in den tuin van Mevr. Boeddinghaus, Desima 4 te *Nagasaki* en bevattend een inscriptie met het jaartal 1696, waarvan een facsimile in het verslag is opgenomen.

Gisteren is in Duitschland de noodwet tegen den uitvoer van Deutsche kunstschatten van hooge waarde, welke verkoop naar het buitenland een verlies voor het Deutsche kunstbezit zou beteekenen, van kracht geworden. Voor den verkoop van dergelijke kunstschatten naar het buitenland is de toestemming noodig van een staatscommissie. Verkoop zonder deze toestemming kan met zware boeten en zelfs met vrijheidsberoving worden bestraft. Deze wet is in alle stilte voorbereid, opdat niet tijdens de voorbereiding een groote vervreemding van Deutsche kunstwerken plaats zou vinden.

N. R. Ct., 13 Dec. 1919.

REGISTER.

- Aanwinsten van archief, museum en bibliotheek te Alkmaar, 216–217; van het Rijksmuseum te Amsterdam, 242; van 's Rijks Prentenkabinet, 242; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 27–33, 194–207, 242; van het Prov. Museum van Oudheden in Drenthe te Assen, 89; van het Museum »Huis Lambert van Meerten» te Delft, 243; van het Kon. Kabinet van munten enz. te 's-Gravenhage, 243; van het Kon. Kabinet van schilderijen te 's-Gravenhage, 243; van het Gemeentemuseum en het Gemeente-archief te 's-Gravenhage, 244–245; van het Frans Halsmuseum te Haarlem, 216; van het archief en museum te 's-Hertogenbosch, 89–90, 217; van het Ethnographisch Museum te Leiden, 243; van het Rijksmuseum v. Oudheden te Leiden, 243; van het Stedelijk Museum »de Lakenhal« te Leiden, 176–177; van het Gemeentemuseum te Nijmegen, 217; van het Museum voor land- en volkenkunde en Maritiem museum »Prins Hendrik« te Rotterdam, 216; van het Museum van Oudheden te Rotterdam, 217–218; van het Stedelijk museum en archief te Utrecht, 90, 213–216; van het museum te Zutphen, 90.
- Aardewerk, 32–33; 194–207; 215, 216, 242, 243, 244.
- Abbeville, 212.
- Aberg (Nils), 237.
- d'Ablaing van Giessenburg (Jonkvr. M. baronesse), Schenking aan het museum »Huis Lambert van Meerten« door —, 243.
- Adam (Robert), 196, 203.
- Aelmis, Plateelbakkerij van — te Rotterdam, 218, 244.
- Aerschot, 210.
- Aken, 100, 159, 161, 163, 227; de Dom, 158.
- Albane, Tweede altaarstuk van Gerard Honthorst gevonden te —, 89.
- Alkmaar, Beeldgroepen op het hek der Schermerpoort, 141; raadsbesluit tot herplaatsing der beelden op de Schermerpoort geschorst, 178; de Waag, 217; Schilderij »de Zeven werken van Barmhartigheid« der St. Laurenskerk, 16, 242; Gevel Schoutenstraat 13 wordt afgebroken, 178; herstellingen aan gebouwen, 87; Verslag van Archief, Museum en Bibliotheek der Gemeente over 1918, 216.
- Allebé (Aug.), Schilderij »schuurtje te Dongen«, 244.
- Almelo, H. Georgiuskerk, 161.
- Altenahr, Kerk, 163.
- Ameland, Amelander volkskunst, 234.
- Amersfoort, Restauratie van den O. L. Vrouwetoren, 19, 185; Museum, 18.
- Amiens, Kathedraal, 31, 167, 168; 212.
- Ammann (Joost), 242.
- Amsterdam, 124, 136, 137, 232, 249; Slooping der Marinekazerne, 178–179; Oost-Indisch Huis, 242; Herstelling der gevels van Stadsmagazijn en Saaihal, 90; Het Bushuis en het Staalhof, 178; Kerk van den H. Franciscus Xav., 161; Restauratie der Agnietenkapel, 246; Weeshuis »De Oranjeappel, 246; Volendammer visschershuisje aan de overzijde van het IJ, geschonken aan het Openlucht-museum, 81; Rijksmuseum, 192; Aanwinsten van het Rijksmuseum, 242; Rijks Prentenkabinet, 50, 192; Aanwinsten van het Prentenkabinet, 242; Nederl. Museum voor Geschiedenis en kunst, 50; Aanwinsten van het Nederl. Museum v. Geschiedenis en Kunst 27–33, 194–207, 242; Zutphensch altaar in het Ned. Museum, 227; Borstbeeld van Shāh-Jahān in het Ned. Museum, 170–172; Tentoonstelling ter herdenking van het 300-jarig bestaan van Batavia, gehouden in het Stedelijk Museum, 174; Museum »O. L. Heer op Zolder« gereorganiseerd, 178; Hindelooper kamer van het

Panopticum verkocht, 237; Rembrandthuis, 18.
 Anholt, Schilderij van Rembrandt toebehoorende
 aan den vorst van Salm Salm te —, 247.
 Antiochie, 48.
 Antwerpen, 169; Kerk van O. L. Vrouw, 162.
 A. O. v. K., Gouden Romeinsche munten in de
 Betuwe gevonden, 48.
 Appingedam, Opgravingen in de wierde »de
 Wierhuizen« te Jukwerd, 88.
 Architectuur-Museum, 18.
 Archieven. Zie: Musea.
 Arentsburg, Romeinsche vesting 84; 230.
 Arita, Japansch export-porcelain uit —, 201; Imari
 porcelain, 204.
 Arkel (Jan van), Zijn grafkapel in de Domkerk
 te Utrecht, 221–226.
 Arkstee, 95, 106, 131.
 Arnhem, 234; Restauratie der Groot- of Eusebius-
 kerk, 19, 186; Nederl. Openlucht-museum,
 68–82, 91, 237; Twentsche boerenwoning in het
 Openluchtmuseum afgebrand, 78.
 Asselt, Restauratie der R. K. Kerk, 20, 185.
 Assen, Prov. Museum v. Oudheden, 246; Aan-
 winsten van het Prov. Museum v. Oudheden, 89.
 Assendelft (Geslacht van), Grafmonument van
 het — in de Groot- Kerk te 's-Gravenhage, 247.
 Astbury, 197.
 Atrecht, 181, 207.
 Augsburg, 27; Pijnappelmerk van —, 33.
 August de Sterke van Saksen, Zijne porselein-
 verzameling, 204.
 Avesnes (Guy van), Zijne grafkapel in de Dom-
 kerk te Utrecht, 220.
 Axel, 232.

 Baard (C. W. H.), 178.
 Bakels (Dr. R. S.), 244.
 Bakhuyzen, 37.
 Ballardini (Gaetano), 32.
 Bamberg, De Dom te —, 162.
 Barbarossa (Frederik) en zijne herbouwing van
 den Keizersburcht te Nijmegen, 93, 100, 109,
 113, 116.
 Barcelona, De Kathedraal te —, 161.
 Barlaer (Cornelis van), Middelburgsch glasschilder,
 249.
 Barr, 206.
 Batavia, Zie: Nederlandsch-Indië.
 Bato's Erf, Zie: Herwaarden.
 Battersea, 203.
 Baudri (F.), 154.
 Bauer, 176.

Bauffé (V.), 176.
 Beeldhouwwerk, Ontwerpen van Peter Flötner,
 27, 28; Fransche heilgebuste (reliëkhouder) in
 het Ned. Museum, 30–32; An Alabaster reliëf
 bust of Shah-Jahan, 170–172; Zandsteenen
 retabel, gevonden in de Domkerk te Utrecht,
 221–226; Doophek en regeeringsbanken in
 de St. Jacobskerk te Vlissingen, 249; van
 Nijmeegsche monumenten, 102–138.
 Beilen, Restauratie Ned. Herv. kerk, 21.
 Benedictus XV (Paus), 210.
 Berchen (Willem van), 15de eeuwse Geldersche
 kroniekschrijver, 98, 118, 119.
 Berckheijde (Gerrit), Drie Haagsche stadsgezichten,
 243.
 Berckmans (Hendrik), Portret van admiraal Johan
 Evertsen, 91–92.
 Bergen-op-Zoom, Herstellingen aan gebouwen, 88.
 Bergsma (Familie) te Idaard, 180.
 Berichten. Zie: Mededeelingen.
 Berlage (Dr. H. P.), krijgt opdracht voor het
 maken van plannen voor den bouw der nieuwe
 Musea te 's-Gravenhage. 218; Zijn portret, 231.
 Berlicum, Restauratie van den toren, 189.
 Berlijn, Kaiser Friedrich-Museum en Kunstge-
 werbe Museum, 38; Beschotten der voorm.
 Hindelooper-kamer, 232.
 Berns-van Rees (Mevr. Wed. Dr.), Schenking
 aan het Sted. Museum te Utrecht, 215.
 Besmann (Theodosius), 33.
 Betouw (Mr. G. C. Inde), 93.
 Beuningen, Zie: Lossen.
 Beveren (Van), Zijn portret door A. de Gelder, 177.
 Biervliet, Restauratie der kerkglazen, 249.
 Bijvank (Dr. A. W.), 97; Boekbesprekingen, 85,
 237, 238.
 Bilderbeek-Lamaison van Heenvliet (Van), 193.
 Bilderbeek (W. H. van), Legaat van wijlen den
 heer — te Dordrecht, 14, 193.
 Billingsley, Engelsch bloemschilder, 203.
 Bisschop (Chr.), 176.
 Bisschop (Verzameling) te Leeuwarden, 234, 235.
 Blaeu (Joh.), Stadplan van Nijmegen (afb.), 94.
 Bles (David), 175, 176, 231.
 Bles (Mr. E.), 176.
 Blijdenstein (A. J. H.), Schenking aan het Open-
 luchtmuseum, 78.
 Bloor (Robert), porceleinbakker te Chelsea, 203.
 Blok (Mej. I.), Benoemd tot assistente aan het
 Rijks-Prentenkabinet, 50.
 Bock (F.), 153.
 Bode (Wilhelm von), 38, 211.

- Boeddinghaus (Mevr.), 250.
 Boekaankondiging, 33-43; 82-85; 92, 175, 237-239.
 Boekhoven (Mevr. Wed. van), Nalatenschap, 215.
 Boeles (Mr. P. C. J. A.), Hindelooper Volkskunst, 232-236; Een algemeen Museum voor Vaderlandsche Volkskunst, 237.
 Boerhaave (Herman), Zijn portret door Aert de Gelder (met afb.), 23-36; 243.
 Boeser (Dr.), Beheerder der Egyptische afd. van het Museum v. Oudh. te Leiden, 239.
 Boisserée (S.), 153.
 Bolsward, Aardewerk, 194.
 Bonn, 170.
 Boogmans (L. J.), 239.
 Booth (Genealogie), 224.
 Borduurwerk, 175.
 Borne, 88; Restauratie der Ned. Herv. kerk, 147, 189.
 Bornemann (Tilman), 33.
 Bosboom (H. D. H.), 174.
 Bosboom (Joh.), 230, 244, 245.
 Bosboom (P. C. J. M.), 245.
 Boston, Museum of Fine Arts, 229.
 Bothuizen, Gemeente-bouwmeester te Goes, 45.
 Boucher (F.), 242.
 Bourbon (Anna Catharina van), 122.
 Bourges, Kathedraal, 159.
 Bourgondië (Philips van), Zijn wapenbord in de Grootte Kerk te 's-Gravenhage, 248.
 Bouts (Dirk). Schilderij » het Avondmaal « te Leuven gereed, 210.
 Bow, Porceleinovens te —, 200, 201.
 Bradley (William Aspenwall), 240.
 Braij (Salomon de), Bouwmeester, 105.
 Braun en Hogenberg, 108.
 Breda, De voorm. Baronie van —, 165; De Grootte Kerk, 168; Restauratie der Grootte Kerk, 19; 186; Kathedraal der H. Barbara, 157; Kerk van St. Catharinadal, 165.
 Bremen (Aartsbisdom), 170.
 Brielle, Restauratie der Grootte- of S. Catharinakerk, 20, 180, 186; Het kruisgewelf onder den toren der Catharinakerk is gereed gekomen, 44; Trappevel aan het Wellerondom, 241.
 Bristol, 170; Aardewerk, 196; Porceleinfabriek, 207.
 Brom Jr. (A.), 153.
 Brom (J. E.), 175.
 Bronger, Hunebedden, 89.
 Brouwershaven, 88; Restauratie der geschilderde vensters van het Raadhuis, 249; Restauratie van de kerk, 250.
 Brugge, 210.
 Brugmans (L. J.), Pastoor, 175.
 Brunswijk-Wolfenbüttel, 170.
 Brussel, 209, 210, 212; Kerk van St. Gudula, 162.
 Buitenzorg, Zie: Ned. Indië.
 Buren, 98.
 Burkens (J. C.), Legaat aan het Frans Halsmuseum te Haarlem, 216.
 Burslem (in Staffordshire). Aardewerkfabriek van Jan Elers, 197.
 Buschmann (P.), 42, 43; Ingezonden stuk, 85.
 Buys (Thomas), deken en kanunnik der St. Stevenskerk te Nijmegen, 122.
 Caesar (Julius), Stichter van den Keizersburcht te Nijmegen?, 93.
 Calcar, Uitgespaarde spiltrap in den torenwand te —, 63; Gesneden altaar, 224.
 Calkoen (Jhr. G. G.), 220, 221, 222; Aanteekeningen over de St. Mariakerkerk te Utrecht, 90.
 Calvijn. Zijn portret, 245.
 Canisius (Petrus), 135.
 Cats (Jacob), 244.
 C. E., Het gereorganiseerde Haagsche Museum, 228-232.
 Cerialis, 96.
 Cézanne (Paul), 242.
 Chaam, Ned. Herv. Kerk te —, 165.
 Chabot (J. J. M.), 177.
 Chantilly, 243.
 Charleville, 212.
 Chatveld (Jacob Laurens), Secretaris van 's-Hertogenbosch (1745-1758), 89.
 C. H. d. G., Antwoord aan den heer Buschmann, 42-43, 86-87.
 Chelsea, Porceleinovens, 200, 201.
 Chestret de Haneffe (J. de), 170.
 Chijs (P. O. van der), 169.
 Chippendale, 203.
 Claudius Civilis, 95, 96.
 Clemen (Prof. P.), 182, 207, 208, 209.
 Clerq (S. de), Architect, 44.
 Cluyt (Pieter Aszn.), Twee schilderstukken van het beleg van Alkmaar, 216.
 Cocq (Dr. Joan de), Zijn boekerij, 244.
 Cohen (H.), 48.
 Colenbrander (Th.), 176, 231.
 College (Algemeen) van toezicht op het beheer der kerkelijke goederen van de Hervormde Gemeenten, 49.
 Corbulo, Onderwerping der Friezen door —, 84.
 Coriovallum (Heerlen), 227.

Cornelimünster (bij Aken), Kerk, 163.
 Cornelisz. (Hendrick), Beeldhouwer te Nijmegen, 131.
 Coucy, 181; Het slot van —, 210.
 Couperus, Zijn portret, 231.
 Coyett (Balthasar), Oud gouverneur en directeur van Amboina en Banda, 173.
 Crouch (steengoed), 197, 198.
 Cuypers (Jos.), 166, 239, 248.
 Cuypers (Dr. P. J. H.), 40, 126, 132, 153, 157, 163, 248.

Dargun (Mecklenburg), Kerk te —, 162.
 Delcassé, Zijne verklaring betreffende de kathedraal te Reims, 211.
 Delfft (Peter Henricus van), 136.
 Delft, 177; Restauratie van den Nieuwekerkstoren, 20, 185; instandhouding van den gevel Koornmarkt 41; steenen korenmolens overgebracht naar het Openluchtmuseum, 81; Museum »Huis Lambert van Meerten«, 192; Aanwinsten van het museum »Huis Lambert van Meerten«, 243; Aanwinst van het Prinsenhof, 243; aardewerk, 195, 196.
 Demmiler (Th.), 212.
 Dendermonde, 210.
 Denenkamp, Bakhuis eener 18de eeuwse Saksische boerenhoeve overgebracht naar het Openluchtmuseum, 78.
 Derby, Porcelainovens te —, 200, 201, 202, 203.
 Derkinderen (A.), 90, 242.
 Deventer, 88; Restauratie der Bergkerk, 20, 186; Restauratie der St. Lebuinuskerk, 19, 185; Huis Korte Bisschopstraat n°. 14, 147.
 Diever, 89.
 Dijk van Matenese (Verzameling), 217, 243.
 Dinant, 207, 208.
 Dixmuiden, Kerk van St. Nicolaas, 163.
 Doelen Grothe (Mr. Loten van), 215.
 Doesburg, Restauratie van de Ned. Herv. Kerk, 20, 185.
 Does de Willebois (Jhr. P. van der), Silhouetportretten in het museum te 's-Hertogenbosch, 90.
 Doetinchem, Restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk, 21, 179, 188.
 Dohme (R.), 153.
 Dokkum, Restauratie van het orgel der Gereform. Gemeente, 151; oprichting eener Oudheidkamer, 45.
 Donckers (V. de), Toren der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch omstr. 1869. (Afb.), 53.
 Dongen, Kerk, 165; Restauratie der Ned. Herv.

Kerk, 21, 186; schuurtje, geschilderd door Aug. Allebé, 244.
 Doomer, Teekening van de Belvedere te Nijmegen, 138.
 Dordrecht, 236; Restauratie van de Grootte Kerk, 19, 187; Gevel »de Vergulde Os«, 179; Gevaar voor slooping van het perceel »de Vergulde Os« afgevend, 189; huis »de Vergulde Os« aan een bioscoop verkocht, 241; Woningmetschilderijen en andere kunstvoorwerpen van wijlen den heer Van Bilderbeek aan het Rijk gelegateerd, 14; Museum »Bilderbeek«, 178, 193; Aert de Gelder in Dordrecht, 25.
 Dorestad (Wijk bij Duurstede), 98, 99.
 Douw (Jac.), Zijn wapen op een Delftsch bordje, 242.
 Drouwen, Hunebedden, 89.
 Droz (A. H.), Portret van Mr. A. O. E. Graaf van Limburg Stirum, burgemeester van Leiden, 177.
 Drucker, Schenkingen door den heer en mevrouw —, 14.
 Drusus, 84.
 Druten, Kerk van den H. Ewaldi, 163.
 Duesbury, Londensch emailleur, 202, 203.
 Duiven, Restauratie der R. K. Kerk, 21; 187.
 Dulcken (Gaert van), Vervaardiger der Vierschaar in het raadhuys te Nijmegen, 123.
 Duparc (Mr. M. J.), Benoemd tot lid en voorzitter der Rijkscommissie voor het Museumwezen, 44.
 Dupuis (Toon), Mesdag-buste, 176.
 Dusseldorf, Verzameling gipsafgietsels uit —, 247.
 Duyvensz. (Mr. Rijkloff), Commandeur van Java's N. O.-kust, 173.
 Dwight (John), pottenbakker, 196.
 Dyck (Ant. van), 242.

Edam, Het museum te —, 18.
 Eekhof (W.), archivaris te Leeuwarden, 233.
 Eersel, Restauratie van het raadhuys, 21, 88, 188.
 Eger, Dubbelkapel te —, 116.
 Egidius (Dominus), 226.
 Eginhard, Levensbeschrijver van Karel den Grooten, 108.
 Egmond (Karel van), 122.
 Eindhoven, 216.
 Ekkelrade (Limb.), Kerk te —, 163.
 Elburg, Restauratie der Ned. Herv. Kerk, 21.
 Elers (David en Jan), Hollandsche zilversmeden, pottenbakkers in Engeland, 196, 197.
 Elias, Portret van Dr. Tulp, 26.
 Enkhuizen, Restauratie van gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 19, 185.

Erasmus, Zijn portret, 245.
 Erven Dorens (A. van), Het Nederlandsche Open-
 lucht-museum, 68-82.
 Etten, De kerk te —, 165.
 Eupen, 154.
 Evers, (H.), 153.
 Evertsen (Johan), Zeeuwsch admiraal, zijn portret,
 91.
 Ewijk, Herstellingen aan gebouwen te —, 88.
 Exloo, Hunebed, 89.
 Eygelshoven, Romeinsche villa te —, 227.

 Faenza, Schotels, 32.
 Falke (von), 38.
 Filips II, 169, 170.
 Fisenne (L. von), 154.
 Flight, Leider der porceleinfabrieken te Worcester,
 206.
 Flinders Petrie (W. M.), Eastern exploration, past
 and future, Lectures at the Royal Institution
 (Boekbespr.), 238.
 Florence, De Dom te —, 157.
 Flötner (Peter), Bronsplaquettes van — in het Ned.
 museum, 27-29.
 Fourmies, 212.
 Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen (prinses),
 Haar portret, 244.
 Fulham (bij Londen), aardewerkfabriek van John
 Dwight, 196.

 Gageldonk, Kapel te —, 165.
 Galland (G.), 137.
 Gallée (Dr.), 76.
 Gallois (Mr. H. C.), 244.
 Ganeca, Hindoe-Javaansch steenen beeld in het
 Museum voor land- en volkenkunde te Rotter-
 dam, 216.
 Geertruid (Sint), Kerk te —, 163.
 Geertruidenberg, 88.
 Gelder (Aert de), Boerhaave's beeltenis door —,
 23-26, 243; »Juda« in het Mauritshuis, 25;
 Portret van Van Beveren, Dordtsch burge-
 meester, 177.
 Gelre (Adolf van), 122.
 Gemert, kerk te —, 163.
 Gent, 210.
 Gestel (J. J.), 240.
 Geulle (Limb.), Kerk te —, 161.
 Gheijn (Jacques de), Prenten van —, 244.
 Giffen (Dr. A. E. van), 85, 88, 89; onderzoek van
 hunebedden, 192.
 Gijsberti Hodenpijl, Medaille van het fond —, 247.

Gilman, Directeur van het Museum of Fine Arts te
 Boston, 229, 232.
 Gils (Jac. van), architect, 44; overleden, 180.
 Ginneken, kerk te —, 165.
 Glasschilderkunst, 230, 245, 248, 249.
 Glaswerk, 32, 33.
 Goes, Restauratie der Groote Kerk, 19, 185; zand-
 steenen poortje van het Oude Mannenhuis ge-
 restaureerd, 45.
 Gogh (Vincent van), Zelfportret, 176.
 Goossen (A. J.), oud-kolonel der Infanterie, Eere-
 penning toegekend aan —, 246.
 Goossens (H.), gemeente-architect te Brielle, 44.
 Goossens (Dr. W.), 227.
 Gorinchem, Gezicht op —, door Salomon Ruysdael,
 247; Huisjes bij de Dalempoort, 241; Groep van
 burgemeesters door Hendrick Verschuring, 243.
 Gorsel, Restauratie van den toren der N. H. Kerk
 te —, 45.
 Gosewijn I, stichter van het kasteel van Valken-
 burg, 248.
 Gouda, Restauratie der St. Janskerk te —, 19, 45,
 187.
 Goudsmidswerk, 27, 28, 230, 243.
 Gouyn (Charles), Porceleinbakker te Chelsea, 201.
 Goyen (Jan van), 242, Wintergezicht, 247.
 Graaf (Mgr. J. J.), 240.
 Gramata (Mr. S.), Benoemd tot voorzitter van Afd.
 B der Rijkscommissie voor de Monumenten-
 zorg, 50.
 Grauss, architect, 249.
 Grauthoff (O.), 212.
 's-Gravenhage, 91, 176, 215, 246; de Geschutgieterij,
 179; Ontwikkeling van het Binnenhof, 229;
 Stadhoudelijk kwartier en Hofvijver op een
 teekening van A.P.zn. van de Venne, 244;
 Teekening van de tegenw. vergaderzaal der
 Eerste Kamer, door C. Pronk, 244; Huis Nassau-
 Weilburg, later Schouwburg, 231; Restauratie
 der St. Jacobskerk, 19, 21, 188, 247; geschilderde
 ramen uit de St. Jacobskerk, 230; Restauratie der
 Kloosterkerk, 19, 187; Gezicht op het Roomhuis
 door P. C. La Fargue, 244; Nieuwe Musea, 218;
 Koninklijk Kabinet v. Schilderijen, 192, 243,
 247; het gereorganiseerde Haagsche Museum,
 228-232; Museum van gipsafgietsels, verbonden
 aan de Academie v. Bouwkunst, 247; Verslag van
 den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen,
 176; Mededeelingen van den Dienst v. K. en W.,
 244-245; Boekerij van Dr. Joan de Cocq, 244.
 Greeve (Jan), president-schepen en kolonel der
 burgerij te Batavia, 173.

- Gressenich (bij Aken), Kerk te —, 159.
 Gritters-Molenpage (Mevrouw), Legaat, 242, 243.
 Groeningen (Meister), Steenhouwer te Nijmegen, 138.
 Groesbeeck (Gérard de), 170.
 Groningen, Restauratie der St. Maartenskerk verzocht, 147; de O. L. Vrouwekerk, 157; Zoölogisch laboratorium der Rijks-Universiteit, 88; Museum, 18, 89.
 Groot (J. de), 173.
 Groot Obi, 92.
 Gubbio, Majolica, 199.
 Gugel (E.), 153.
 Gulik, 227.
- Haaksbergen, Kerk van St. Pancratius, 159.
 Haan (Abraham de), Markt te Nijmegen in 1732. (Afb.), 97, 137.
 Haarlem, 88; de Amsterdamsche poort, 216; Restauratie der St. Bavokerk, 19, 185, 247; de nieuwe R.K. St. Bavokerk, 166; Verslag van den toestand van het Frans Halmuseum, 1918, 216; Restauratie van 6 schilderijen van Frans Hals, 45—46; collectie gipsafgietsels van het Museum v. kunstnijverheid, 247; aardewerk, 194.
 Halma (atlas), 242.
 Halmaheira, 92.
 Hals (Frans), 16; Restauratie van schilderijen van — te Haarlem 45—46; Schilderij »de Regenten van het St. Elisabeth's Gasthuis« gereinigd, 216; portretten, 216.
 Hals (Harmen), schilderij, 243.
 Halsteren; Restauratie van het Raadhuis, 21, 185.
 Hamme (Jan Ariens van), Nederlandsch pottenbakker in Engeland, 195.
 Harderwijk, De oude waltorens, 189; Verzoek tot bijdrage in de restauratie-kosten van den ouden waltoren door den gemeenteraad verworpen, 46.
 Harlingen, aardewerk, 194.
 Hartman (C.), 239.
 Haslinghuis (E. J.), De Algemeene Vergadering te Nijmegen, 139—142; Jaarverslag Ned. Oudh. 145—149; Bescherming van Monumenten in tijd van oorlog, 181—184.
 Hattem, Restauratie van den vestingmuur en van kerk en toren, 177; Restauratie van den Gemeentetoren, 179, 189, 190.
 Havelte, Hunebed en grafheuvels, 89; Pogingen tot restauratie van het kerkgebouw, 46; Restauratie der Ned. Herv. Kerk, 190.
 Haverkorn van Rijsewijk (Dr. P.), Oud-directeur van het museum Boymans, overleden, 218.
 Haverman, portretten, 175; 176.
 Heemschut (Bond), 23, 147.
 Heemskerck (Maarten van), 242.
 's-Heerenberg, Halve daalder, 90.
 Heerlen, 227.
 Hees, 217.
 Hegge Zijnen (Van der), 152, 153.
 Heiss (A.), 170.
 Hekmeyer (F. A.), Legaat, 242.
 Helst (van der), 37.
 Hendrik III, IV en VIII, Duitsche keizers, 100.
 Hensen (Dr. A. H. L.), Directeur van het Ned. Historisch Instituut te Rome, 88.
 Herman IV, Landgraaf v. Hessen, Aartsbisschop v. Keulen, 170.
 Herman (Mr.), Stadsmetselaar te Nijmegen, 130, 132.
 Hermans (Dr. C. R.), 53, 63.
 Herstal (Pepijn van), 98.
 's-Hertogenbosch, Geschiedenis der St. Janskerk (met afb. van opmetingen) 52—67; Afb. van den toren der St. Janskerk (vóór de restauratie) naar V. de Donckers, 53; Restauratie der St. Janskerk, 19, 168, 185; Verslag over de herstellingen van het uitwendige der St. Janskerk, 46; Het verkocht oksaal, 240; het Museum, 89; Verslag betreffende archief en museum, 217.
 Herwaarden, Romeinsche munten gevonden te Bato's Erf, 48.
 Heshuyzen (De dames), Geschenk aan het Frans Halmuseum door —, 216.
 Hesterman & Zonen (firma J. A.), restaureerde 2 schilderijen van P. A. Cluyt te Alkmaar, 217.
 Heteren (Dr. D. W. J. van), 151.
 Heukelum (Mgr. C. W. van), 239.
 Hezenmans (J. C. A.), 53, 62.
 Hezenmans (L.), architect der restauratiewerken aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 54.
 Hidde Nijland, Schenking aan de gemeente Hindeloopen, 232—236; Stichting —, 18.
 Hindeloopen, 237; Hidde Nijland-stichting, 18, 232; Hindelooper Volkskunst, 232—236.
 Hobius van den Vorm (J.), 173.
 Hofer (F. A.), 70; Initiatief tot stichting van het Ned. Openlucht-museum, 73.
 Hofstede de Groot (C.), 85, 86, 87, 216.
 Hogenberg (Braun en), 108.
 Hohenstein, 170.
 Holbein, 27.
 Holwerda (Prof. Dr. A. H. J.), Eervol ont-heven van het beheer van 's-Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 50.

- Holwerda (Dr. J. H.), Benoemd tot directeur van 's-Rijksmuseum v. Oudheden te Leiden, 50, 80, 82, 83, 84, 85, 95, 96, 97, 215; 228.
- Honthorst (Gerard), Altaarstuk te Albane door —, 89; twee portretten van leden der familie d'Ablaing, 243.
- 't Hooft (C. G.), 44.
- Hoog Hzn. (G. de), Ned. Herv. Kerk te Katwijk a/d Rijn, van het Z. W., naar een teekening van —, 241.
- Hoogers (Hendrik), Teekeningen van den Valkhofburcht, 115.
- Hoogewerff (Dr. G. J.), 88, 89.
- Hoorn, Bep.leistering van perceel Achterom 81 voorkomen, 179; 17de-eeuwsch poortje ontdekt 179.
- Hooyer (G. B.), 174.
- Horssen, Restauratie der R. K. Kerk, 21.
- Hoste (Huib), 239.
- Houbraken (Arnold), 24, 25.
- Houthalen (Slag bij), 242.
- Houwink Hzn. (R.), Voorzitter der Vereeniging »Het Schultehuis«, 47.
- Hoytema (Th. van), 242.
- H. T. v. B., De Staatsbegrooting voor 1919, 14—23.
- Hudig (Ferrand), Aanwinsten van het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst, 27—33; 194—207.
- Huizen, 17de-eeuwsche standaardmolen, overgebracht naar het Openluchtmuseum, 80, 81.
- Hulst, St. Willibrorduskerk, 157.
- Idaard, Slot Friesma State te —, 180.
- Imari-porcelain, Zie: Arita.
- Inn- und Knyphausen (Graf Karl zu), 170.
- Israëls (Jozef), 231.
- Jacobs (Joost), kistenmaker te Amsterdam, 123; Preekstoel te Nijmegen, 105.
- Jacobsz. (Lambert), Landschap met bijbelsche figuren, 242.
- Jansen (Mgr. Dr. A.), 239.
- Janssen, Ontgraving Gooische haardsteden (bespr.), 83.
- Janssen van Delft (Cornelis), stadsmetselaar te Nijmegen, 128, 137.
- Japikse (N.), 174.
- J. C. O., Verslag van den gemeentearchivaris over het voorgevallene in de gemeenteverzamelingen te Utrecht in 1918 (bespr.), 213—216; Verbod van uitvoer in Duitsch-Oostenrijk, 92.
- Joling (A. J.), architect, 162.
- Jonge (Jonkvr. Dr. C. H. de), Mededeelingen betreffende vondsten in den Dom te Utrecht, 223—227.
- Jongh (Tinus de), 217.
- Jongkind, Twee etsen door —, 244.
- Jordaens, 92.
- Jukwerd. Zie: Appingedam.
- Jungk (H.), 170.
- Kalf (Dr. J.), 152, 153, 165, 178.
- Kalf (Willem), Stilleven, 247.
- Kallantsoog, Restauratie van de Ned. Herv. Kerk en toren, 190.
- Kam (G. M.), Museum van Oudheden te Nijmegen, 95, 98.
- Kamerijk, Monument van Fénélon, 211; berging van kunstschatten tijdens den Oorlog, 212.
- Kampen, 169; Leeuwendaalder, 243.
- Karel de Groote, 98, 99, 100, 108, 109, 110, 113, 118.
- Karel V, Zijn beeld te Nijmegen, 135.
- Katwijk, 55.
- Katwijk-Binnen, Restauratie van de Doopkapel der Ned. Herv. Kerk, 190, 241 (afb.).
- Keerberger (Jan) uit Rotterdam, vervaardiger van orgeltribune en orgelkast in de St. Stevenskerk te Nijmegen, 124.
- Keldermans (Anthony), 249.
- Kemp (P. van der), Stadsarchitect te Nijmegen, 107.
- Kenyon (R.), 170.
- Kerk-Driel, Toren der Ned. Herv. Kerk door den bliksem getroffen, 177.
- Kerkelijke Kunst, 30—32, 52—67, 175, 108—126, 155—168, 207—213, 218, 219—227, 239, 247, 248, 249.
- Kerkgebouwen. Het bezichtigen van oude Ned. Herv. Kerkgebouwen, 49.
- Kervel (Anna Catherina van), 173.
- Kessler. Schenking van kunstvoorwerpen door den heer —, 14; Geschenk aan het Mauritshuis, 243.
- Keulen, 99, 227; Apostelkerk, 130; Dom, 168; deur van St. Maria im Kapitol, 247; goudgulden te Bonn geslagen, 170; gres, 195, 196.
- Keuller (L. A. J.), Koorsluitingen (II), 153—168; 175.
- Keyser (Hendrik de), 90, 137; Vereeniging —, 23.
- Kimswerd, Restauratie der Ned. Herv. Kerk, 91.
- Klaveren Pz. (N. van), 92.
- Kleederdrachten, 236; Kleedingstukken uit eind 18de en begin 19de eeuw in »de Lakenhal« te Leiden, 177.
- Klein Dochteren (nabij Lochem), Muntvondst, 169.

- Klokken. Verslag Ned. klokken- en orgelraad, 149-153; 193; Gietstof en gietmengsel der Hemonyklokken, 150-151; klokkenspel te Hattum, 179; Sneek, 152; Wijk-bij-Duurstede 152-153; Opsmelting van kerkklokken in Duitschland en Oostenrijk, 213.
- Kloot Meyburg (H. v. d.), Architect van het Nederl. Openluchtmuseum, 74, 81.
- Knigge (W.), 170.
- Knotzer, generaal-majoor, geschilderd door Pieman, 242.
- Knuttel Wsz. (G.), 244.
- Koevorden, Munten, 89.
- Koevorden (W. van), 239.
- Koitenbrouwer (Gaert), of Gaert van Dulcken, 133.
- Kollin (N. Duitschland), St. Bartholomeuskerk, 155.
- Kortenhoef, Restauratie van den toren, 190.
- Kortrijk, 210.
- Kramer, architect te Leeuwarden, 91.
- Krom (Dr. N. J.), Benoemd tot hoogleeraar in de archaeologie en oude geschiedenis van Nederl. Indië aan de Universiteit te Leiden, 180; 240.
- Kruiningen, Restauratie der Ned. Herv. Kerk, 218.
- Kruitwagen (B.), 240.
- Kunckel, alchimist, 33.
- La Fargue (P. C.), Gezicht op het Roomhuis en gezicht op den Leidschen dam, 244
- Lambeth (bij Londen), pottenbakkerijen te —, 195.
- Lambion (Lambert), steenhouwer, 128.
- Lange (Mr. N. H. de), Nalatenschap van —, 217.
- Langeveld (Rutger van), Nijmeegsch schilder, 134, 135.
- Langerak (Kaart van), 225.
- Lanooy (Chr.), 176.
- Laon, 210, 212; de Kathedraal gephotoğrafeerd, 211; Madonnakopje te —, 31.
- Laren, Bouw van een nieuw orgel te —, 151.
- Latour (Fantin), Pastels te Saint Quentin, 212; schilderij Tannhäuser en Venus, 244.
- Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1-8.
- Leen (Willem van), Twee bloemstukken, 218.
- Leeuw Sr. (H.), Beeldhouwer, 138.
- Leeuwarden, 91; Restauratie van den gevel Nieuwestad K. 103, 190; Schenking van mej. H. Lobry van Troostenburg de Bruyn, geplaatst in het Princessehof, 180; Museum, 235, 236.
- Leeuwen (Van), Orgelbouwer, 248.
- Leeuwens (Jacob), Burgemeester van Nijmegen, 122.
- Leiden, 124, 171, 228; Restauratie der Pancraskerk, 190; Restauratie der St. Pieterskerk, 20, 187; Altaarstuk afkomstig van het nonnenklooster Mariënpool, 177; Wapenraam van het St. Catharinagasthuis hersteld, 177; Rijksmuseum van Oudheden, 50, 193, 239; Aanwinsten van het Rijksmuseum v. Oudheden, 243; Aanwinsten van het Ethnographisch museum, 243; Stedelijk museum »de Lakenhal«, 18, 176-177, 215; Uitbreiding van »de Lakenhal«, 218; 229; Archiefverzameling, 214; benoeming van een hoogleeraar in de archaeologie en oude geschiedenis van Ned. Indië, 180.
- Leiderdorp, 248; Kerk van O. L. Vrouw Onbev. Ontv. te —, 158.
- Leidschendam, 244.
- Leko, Zie: Nederl.-Indië.
- Lensveld (W. A.), Architect der vergrooting van het museum »de Lakenhal« te Leiden, 177.
- Leur (C. L.), 92.
- Leurs (Stan), 59, 65.
- Leuven. Kerk van St. Pieter te —, 168; 207, 208; brand in de Kathedraal, 210.
- Leydenroth (W.), 215.
- Lieftinck (E.), steunt het onderzoek der legerplaats bij Zeyen en bijgelegene tumuli. 89.
- Lier, 210.
- Ligtenberg (Prof. Dr. R.), 218.
- Lilienfeld (Dr.), biograaf van Aert de Gelder, 26.
- Limbricht. Kerk te —, 154.
- Limburg (a. d. Lahn), Dom te —, 159.
- Limburg Stirum (A. O. E. graaf van), Zijn portret door A. H. Droz, 177.
- Lindner (Werner), 76.
- Liverpool, aardewerk, 195.
- Lobry van Troostenburg de Bruijn (Mej. H.), Schenking aan de gemeente Leeuwarden, 180.
- Lochem. Muntvondst nabij —, 169-170.
- Lodewijk de Vrome, 110; voltooit den Burcht te Nijmegen, 99.
- Loemans (Willem) van Keulen, vervaardiger van een grafmonument in de Stevenskerk te Nijmegen, 122.
- Loevestein. Hervatting van de herstellingen aan het Slot, 189.
- Londen, 181, 195, 200.
- Loosjes (Mr. A.), 149.
- Looy van der Leeuw (Mej. Dr. E. van der), benoemd tot assistente aan het Nederl. Museum, 50.
- Lossen. Een Saksisch boerenhuis op het erf »Dubbelink« te Beuningen (gem. Lossen), wordt naar het Openluchtmuseum overgebracht, 78.
- Lotharingen (Godfried van), 100.

- Loudon, Schenking door de familie —, 14.
 Louvre, Gekleurd ivoren Mariabeeldje der Kroningsgroep, 31.
 Lowestoft, Porceleinfabriek, 206.
 Lübeck, 170.
 Lübke, 153.
 Lugt (F.). Het redderen van den nationalen kunstboedel (Boekaankondiging), 33—41.
 Luik, 170.
 Luitwieler, Restauratie van een schoorsteenstukje in de kerkekamer der Gr. Kerk te Rotterdam, 180; Restaureert twee bloemstukken van Willem van Leen te R'dam, 218.
 Lunsing Scheurleer, 247.
 Luther. Zijn portret, 245.
- Maastricht, 88, 127, 227; Romeinsche vestingwerken, 47; Romeinsche overblijfselen onder de voorm. O. L. Vrouwepoort, 47; Abside der St. Servaaskerk, 167; Gouden reliekkruis uit de schatkamer van St. Servaas, 175; O. L. Vrouwekerk, 47; Abside der O. L. Vrouwekerk, 167; Reliekhouder uit de schatkamer der O. L. Vr. kerk, 175; Dominikanerkerk, 157; St. Janskerk, 157; Kerk van St. Mathias, 157; Minderbroederskerk (thans Rijksarchief), 158; Restauratie van het voorm. Grauwe Zustersklooster, 190; Slooping van het huis »Het Kerkske«, kapel van den H. Evergislus, 47; Gevel Groote Markt, 55 gerestaureerd, 47; Verslag van de gemeentelijke commissie voor de bewaring van geschiedkundige gedenkstukken, over 1917, 46.
 Magnus (Albertus), Wijbisschop van Keulen, 118.
 Mainz, 99.
 Makjan, 92.
 Makkum. aardewerk, 194.
 Mancadam, Landschapje van —, 247.
 Mans (Le), Kathedraal, 155.
 Maranta (Bartholomaeus), 245.
 Marienstadt. Kerk te —, 158.
 Marinucci (E.), Schenking aan het Stedel. museum te Utrecht door —, 215.
 Maris (J.), 175, 231.
 Maris (Willem), 242.
 Marks (Murray) kunsthandelaar te Londen, 240.
 Marot, 231.
 Martin (W.), Boerhaave's beeltenis door Aert de Gelder, 23—26.
 Mastenbroek (J. H. van), 176.
 Maubeuge, 212.
 Maurits (Prins), 104, 124, 243.
 Mauritshuis. Zie: 's-Gravenhage.
- Mauve (Ant.), 242.
 Mededeelingen (Korte), 44—49, 90—92, 178—180, 218, 245—250.
 Mededeelingen (Officieele), 9—14, 49—50, 51—52.
 Mededeelingen (Oudheidkundige) van 's-Rijks Museum van Oudheden, 193.
 Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage, 175, 244—245.
 Medemblik, 88.
 Medici (Cosimo III de), Reizen door de Nederlanden van —, 89.
 Meer (van der) of Vermeer (de familie), 225.
 Meerssen, 99.
 Megen, Restauratie van den Gevangentoren, 190.
 Meissen, 203.
 Melanchton, Zijn portret, 245.
 Mensing (Ant. W. M.), 44, Schenking aan het archief te 's-Gravenhage, 245.
 Meppel, Zegelstempel van den Vrederechter in het Kanton —, 89; Vereeniging »Het Schultehuis«, 47.
 Merema (B.), 240.
 Mesdag (H. W.), Buste vervaardigd door Toon Dupuis, 176.
 Mesdag (N. V. Panorama), 176.
 Metz, 212.
 Meubelen, 173, 216, 233—236, 245, 248.
 Meysius (Ch. N. J.), 239.
 Middelburg, Restauratie Stadhuis, 20, 185; huis »de Steenrots« aangekocht door de Vereeniging de Keyser, 218; restauratie van schilderijen in de Stedel. Oudheidkamer, 91; Jordaens te Middelburg, 92.
 Miereveld, 37.
 Mieris (Frans van), Portret van een Leidenaar, 177.
 Milaan, 48.
 Milde (Ary de), pottenbakker, 197.
 Mnemosyne, 84.
 Molenaar, architect, 158.
 Molenschot, Kapel te —, 165.
 Molkenboer (B. H.), 239.
 Moll (Dr. W. J. H.), 152, 244.
 Mondt (A.), architect te 's-Gravenhage, 248.
 Monnikendam, Restauratie der Ned. Herv. Kerk, 21.
 Monumenten, Bescherming van monumenten en kunstschaten tegen oorlogsgevaar, 9—14, 50, 141, 146, 181—184, 207—213; Monumentenzorg, 238—239.
 Staatsbegrooting voor 1919, 14—23; Staatsbegrooting voor 1920, 184—193; Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 19, 50, 87—88, 152, 178, 185, 191, 192; Naamlijst van berichtgevers

voor Afd. B der Rijkscomm. v. d. Mon., 246; Rijksbureau voor de Monumentenzorg, 50, 141, 147, 152, 184; Inventarisatie der monumenten, 18; Monumentenzorg in Zeeland, 249; Gemeenteprogram van den Vrijz. Democr. Bond, 90; Repertorium van afbeeldingen van oude monumenten, 140; Verslag der Prov. Zuid-Holl. arch. commissie over 1918, 240—242; Instelling eener Prov. Zeeuwsche schoonheids- en archeol. commissie, 178.

Hunebedden in Groningen en Drenthe, 192; Romeinsche vondsten in Limburg, 227, 228; Beeldgroepen op het hek der Schermerpoort te Alkmaar, 141, 178; Gevel Schoutenstraat n°. 13 te Alkmaar wordt afgebroken, 178; Restauratie van den O. L. Vrouwetoren te Amersfoort, 19, 185; Slooping der Marinekazerne te Amsterdam, 178—179; het Bushuis en het Staalhof te Amsterdam worden van bepleistering ontdaan, 178; Restauratie der Agnietenkapel te Amsterdam, 246; Weeshuis »de Oranjeappel« te Amsterdam, 246; Restauratie der Eusebiuskerk te Arnhem, 19, 186; Restauratie der R. K. Kerk te Asselt, 20, 185; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Beilen, 21; Restauratie van den toren te Berlicum, 189; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Borne, 147, 189; Restauratie der O. L. Vrouwekerk te Breda, 19, 186; Restauratie der St. Catharinakerk te Brielle, 20, 180, 186; trapgevel aan het Wellerondom te Brielle behouden, 241; Restauratie van de kerk te Brouwershaven, 250; Restauratie van den Nieuwekerkstoren te Delft, 20, 185; Restauratie van de Bergkerk te Deventer, 20, 186; Restauratie van de St. Lebuïnus-kerk te Deventer, 19, 185; Huis Korte Bisschopstraat, 14 te Deventer, met afbraak bedreigd, 147; Restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Doesburg, 20, 185; Restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk te Doetinchem, 21, 179, 188; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Dongen, 21, 186; Restauratie der Groote Kerk te Dordrecht, 19, 187; Servituut op perceel »De vergulde Os« te Dordrecht, 179, 189, 241; Restauratie van de R. K. Kerk te Duiven, 21, 187; Restauratie van het Raadhuis te Eersel, 21, 188; Restauratie van de kerk te Elburg, 21; Restauratie van de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen, 19, 185; Restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Goes, 19, 185; Huisjes bij de Dalempoort te Gorinchem, 241; Restauratie van de St. Janskerk te Gouda, 19, 187; De Geschutgieterij te 's-Gravenhage verminkt, 179; Restauratie van de St. Jacobskerk te 's-Graven-

hage, 19; 247; Restauratie van de Kloosterkerk te 's-Gravenhage, 19, 187; Restauratie van de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage, 21, 188; Monumenten in de provincie Groningen, 87; de St. Maartenskerk te Groningen, 147; Restauratie der St. Bavokerk te Haarlem, 19, 185; Restauratie van het Raadhuis te Halsteren, 21, 185; De oude Waltorens te Harderwijk, 189; Overblijfselen van den Vestingmuur te Hattem, 177; Restauratie van kerk en toren te Hattem, 177, 179, 189, 190; Restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Havelte, 190; Restauratie der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 19, 185; Bepleistering van perceel Achterom 81, te Hoorn, voorkomen, 179; Restauratie der R. K. Kerk te Horssen, 21; Restauratie van de Ned. Herv. Kerk en toren te Kallantsoog, 190; Restauratie der Doopkapel te Katwijk-Binnen, 190, 241; Toren te Kerk-Driel, 177; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Kimsward, 91; Restauratie van den toren te Kortenhoef, 190; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Kruiningen, 218; Restauratie van den gevel Nieuwestad, K. 103 te Leeuwarden, 190; Restauratie van de St. Pancraskerk te Leiden, 190; restauratie der St. Pieterskerk te Leiden, 20, 187; Herstelling van Slot Loevestein, 189; Maastrichtsche monumenten, 87; Restauratie van het voormalige Grauwe Zustersklooster te Maastricht, 190; Restauratie van den Gevangentoren te Megen, 190; Restauratie van het Stadhuis te Middelburg, 20, 185; het huis »De Steenrots« te Middelburg, 218; Restauratie der Ned. Herv. Kerk te Monnikendam, 21; De Synagoge te Naaldwijk, 241; Het Raadhuis te Naarden, 21; Nijmeegsche monumenten, 93—138; het Valkhof te Nijmegen, 84; Restauratie der N. H. Kerk te Oegstgeest, 21; Restauratie der St. Plechelmuskerk te Oldenzaal, 248; Restauratie van den toren te Oorschot, 180; Restauratie van de N. H. Kerk te Oudega (Smallingerland), 191; Herstel van de kerk te Oud-Vossemeer, 250; Restauratie van den toren te Poortugaal, 21; Restauratie van het Raadhuis te Ransdorp, 180; Restauratie der kerk te Rhoo, 180; Restauratie van het Raadhuis te De Rijp, 20, 187; Restauratie van de N. H. Kerk te Rijswijk, 191; Restauratie van den toren te Rithem, 22, 188; 250; Restauratie der Pastorie Schelluinen, 21, 22, 180, 188; Restauratie van de R. K. Kerk te Schinnen, 21, 185; Hek van kasteel Kenenburg te Schipluiden, 240, 242; Restauratie van de Veerpoort te Schoonhoven, 188; Restauratie van de Waterpoorten te Sloten (Fr.), 22,

188; Restauratie van de N. H. Kerk te Spijk, 191; Restauratie van den toren der Grootte Kerk te Steenwijk, 20, 187; Restauratie der R. K. Kerk te Ulrum; Restauratie van den Dom te Utrecht, 20, 21, 187, 188; Vondsten in de Domkerk te Utrecht, 219–227; St. Mariakerk te Utrecht, 90; Kapittelkamer van St. Pieter te Utrecht, 215; Restauratie der St. Agneskapel te Utrecht, 21, 188; restauratie van den dakruiter der Luthersche kerk te Utrecht, 191; Huis Clarenburch te Utrecht, 215; poortje van het Huis Zoudenbalch te Utrecht, 215; puibalk uit een huis in de Haverstraat te Utrecht, 215; Huis op de Stadhuisbrug te Utrecht, 90; gebeeldhouwd Schoorsteenfries (16de eeuw) te Utrecht, 90; Restauratie van de overblijfselen der Oude Berkelpoort te Valkenburg, 191; behoud der ruïne van het kasteel van Valkenburg, 248; Restauratie van den Kampveerschen toren te Veere, 20, 188, 248; Restauratie van de N. H. Kerk te Vlissingen, 20, 185; restauratie van den St. Jacobstoren te Vlissingen, 249; De Romeinsche vesting Arentsburg bij Voorburg, 83, 84; De oude stadsgracht te IJlst, 180; Restauratie van den toren te Zalt-Bommel, 180; restauratie van gevel Boschstraat, D, n°. 84 te Zalt-Bommel, 177; Dreigende verkoop der St. Lievens-Monsterkerk te Zierikzee, 249; Restauratie der N. H. Kerk te Zuidland, 22, 188; Het Wijnhuis te Zutfen, 218; Restauratie der St. Walburgskerk te Zutfen, 20, 188; restauratie van den Nieuwestadstoren te Zutfen, 21, 22, 188; restauratie van het huis hoek Dierenstraat en Rijkshage, te Zutfen, 180; Restauratie van den 15de-eeuwschen gevel aan de Melkmarkt te Zwolle, 191; Oud-Saksisch boerenhuis van het Openluchtmuseum afgebrand, 90; steenen korenmolens, 81; Standaardmolens, 80, 81.

Forten en begraafplaatsen in Ned. Indië, 92; Monumenten-bureau (Staatsdenkmalamte) in Duitsch-Oostenrijk, 92; Duitse noodwet op den uitvoer van kunstwerken, 250.

Mook, Kerk van den H. Antonius Abt, 159.

Moreelse, Vrouwenportret, 247; twee portretten van leden der familie d'Ablang, 243.

Moskou, Inrichting van musea na de October-revolutie, 49.

Mosmans (Jan), Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 52–67.

Mossel (Jacob), Gouverneur-Generaal van Ned. Indië, 173.

Moti, 92.

Mulder (A. J. M.), Eervol ontslag als Onder-directeur bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, 50.

Muller (Mr. S.), 213, 220.

Muller & Co. (firma Fred.), 243.

München, National museum, 32.

Munster (Hendrik van), steenhouwer, 128.

Munster, Vrede van —, 100.

Munten, 48, 90, 169–170, 243.

Murillo, H. Familie, 247.

Musea, Staatsbegrooting voor 1919, 14–18; Staatsbegrooting voor 1920, 192–193; Rijkscommissie voor het Museumwezen, 44; Commissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen, 193; Reorganisatie van de musea in Nederland, 33–41; Stellingen van den Ned. Oudh. Bond »Over Hervorming en Beheer onzer Musea«, 68–70; Nederl. Openluchtmuseum, 68–82, 91; Een algemeen museum voor Vaderlandsche Volkskunst, 237; Opleiding van museum-personeel, 50, 85–87, 213–218, 242–245, 246, 247.

Deensche openlucht-musea, 70; Musea in Rusland, 49.

Muurschilderingen, 48, 88, 220, 221, 227.

Naaldwijk, De Synagoge (met afb.), 241.

Naarden, Restauratie van het Raadhuis, 21.

Nabbe (J. M.), architect der herstelling van den toren der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 57.

Nagasaki, Steen met inscriptie in den tuin Desima n°. 4, 250.

Narbonne, Kathedraal te —, 161.

Naumburg, Dom te —, 158.

Nederlandsch-Indië, Verslag van den Oudheidk. Dienst, 3^e kwartaal 1918, 92; Verslagen van den Oudhk. Dienst, 250.

Waterpoort en Kasteel te Batavia, 43; de »Uitkijk« te Batavia, 43; Restauratie der Portugeesche Buitenkerk te Batavia, 43; Weeskamer, Landsarchief en Genootschap te Batavia, 173; Opnamen van oude gebouwen in de benedenstad van Batavia, 250; Looden »Tangs, Batavia, 243; Herdenking van de stichting van Batavia, 172–174; 's Lands plantentuin te Buitenzorg, 174; »Vastigheid op Djailolo« bij Leko, 92; Fortjes Tolokko of Hollandia, Kajoe Merah of Kalomata, Kota Djandi, Castella of Gamaloma, 43; Forten op Halmaheira, Tidore, Makjan, Moti, Groot Obi en Soela Senana, 92; Vier grafzerken bij fort Senana gevonden, 92; Vierkant gemetselde pilaar achter het posthuis

- te Sosoepoe, 92; Grafsteen van Gouv.-Gen. Carel Reyniersz. op de begraafplaats Koepang bij Soerabaja, 43; Het fort Oranje, Ternate, onderhouden door de Genie, 44; Vondst eener oude Compagniesbegraving nabij fort Oranje te Ternate, 92.
- Nero, Munt van -- gevonden, 228;
- Neurenberg, 27; Dubbelkapel, 116; Germaans Museum, 235.
- Newcastle on Tyne, Aardewerkfabrieken te --, 199.
- Nienhuys (B.), 176.
- Nieuwpoort, 88.
- Nijmegen, Monumenten van Geschiedenis en Kunst te --, 93-138; Oudste nederzettingen, 84; Romeinsch fort op het Valkhof, 84; Kerk van het H. Hart, 162; Museum Kam, 193; Verslag van de Comm. ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken enz., over 1917 en 1918, 217; Zomervergadering van den Ned. Oudh. Bond, 49, 51-52, 139-149.
- Noerenborch (Wilhelm van), bouwmeester, 127, 128.
- Noviomagus, Romeinsche kolonie of nederzetting der Bataven?, 84; 95, 97.
- Noyen, 208; de Kathedraal te --; de Kathedraal door de Franschen in den oorlog opgeofferd, 210.
- Odoorn, 89.
- Oechelhäuser (Prof. von), 182.
- Oegstgeest, Restauratie der N. H. Kerk, 21.
- Office des Intérêts privés en pays ennemis et occupés, section des oeuvres d'art, à Paris, 48.
- Officieele berichten. Zie: Berichten.
- Ojetti (U.), 212.
- Oldenzaal, Restauratie der St. Plechelmuskerk, 248.
- Omer (St.), 212.
- Onderspekholt, 227.
- Onnes van Nijenrode, 89.
- Onstwedde, Plaggenhut in het dorp --, nagebouwd in het Openluchtmuseum, 79.
- Oordt tot Bunschoten (J. J. van), Geschenk aan de Gemeente-verzamelingen te Utrecht, 90.
- Oorschot, Restauratie van den toren, 180.
- Oosterhout, Kerk van den H. Joh. Bapt., 159.
- Oostenrijk, Kerk te --, 165.
- Oosterwijk, Kerk van St. Petrus-Banden, 157.
- Orgels, 149-153, 213, 219, 248.
- Orthen, Archivalia der gemeente --, 217.
- Orval, De Cistercienser abdij, 210.
- Osmitz, 243.
- Ossenberch (Willem Hendrik van), 173.
- Ottema (Nanne), 194.
- Otto II (van Gelderland), 100.
- Oudega (Smallingerland), Restauratie der Ned. Herv. Kerk te --, 191.
- Oudenaerde, Oorlogsschade aan Kerk en Raadhuis te --, 208.
- Oudenhoorn, Verzoek om subsidie tot herstel der kerk, 19; Restauratie van de N.-H. kerk, 188.
- Oudheden. Dr. J. H. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis (Boekbespr.), 82-85; Tweede jaarverslag der Vereeniging voor Terpenonderzoek, 88; Hunnebedden, 89, 192; Romeinsche Oudheden in Limburg, 227-228; Verslag van de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum van Oudheden in Drenthe [te Assen] over 1918, 89; Prov. Museum v. Oudh. te Assen, 246; Oprichting eener Oudheidkamer te Dokkum, 45; Opgravingen in de wierde »de Wierhuizen" te Jukwerd, 88; 's-Rijks Museum v. Oudh. te Leiden, 193; Aanwinsten van het Rijksmuseum v. Oudh., 243; Egyptische afdeling van het Rijksmus. v. Oudh., 239; Overblijfselen van Romeinsche Vestingwerken te Maastricht, 47; Romeinsche en Germaansche Oudheden te Nijmegen, 93-118; Aanwinsten van het Gemeentemuseum te Nijmegen, 217; Museum Dam, 95, 193; Aanwinsten van het Museum voor land- en Volkenkunde te Rotterdam, 216; Overblijfselen van praehistorische woningen bij het Uddelermeer, 80.
- Oudheidkundige Dienst in Ned-Indië, 180; Opgravingen en Musea in Egypte, Mesopotamië en Palestina, 238-239.
- Oud-Vossemeer, Restauratie der kerk te --, 250.
- Overmeer (Van), Diens voorn. aardewerkfabriek aan het St. Marie-bolwerk te Utrecht, 215.
- Overvoorde (J. C.), 179; Herdenking van de stichting van Batavia, 172-174; Kunstschutz im Kriege (boekbespr.) 207-212.
- Paderborn, Dom, 157.
- Padua, Kerk van den H. Antonius te --, 159.
- Palladio, 106.
- Panhuys (Jhr. J. van), Geschenk aan het archief te 's-Hertogenbosch, 89.
- Pannerden, Kerk van den H. Martinus, 162.
- Pape (Mr. C. P. D.), 176; schenking aan het Prentenkabinet, 14, 242; Eerepenning toegelend aan --, 246.
- Parijs, De St. Chapelle te --, 157; Office des Intérêts privés en pays ennemis et occupés, section des oeuvres d'art, 48.

Parma (Hertog van), 104, 138.
 Passe (C. van de), 242.
 Personalia, 50, 180, 218.
 Pessler (Dr. W.), 75.
 Peters (C. H.), subsidie voor eene beschrijving der monumenten in de provincie Groningen, 87.
 Peters (P.), Verslag over Romeinsche vondsten, in »De Maasgouw», 227.
 Peutinger, 95.
 Philips (A. F.), 216.
 Pieneman (N.), Generaal-majoor Knotzer in den slag bij Houthalen (schilderij), 242.
 Pinder (W.), 211.
 Pit (Dr. A.), 242.
 Pleyte, 83.
 Pluym (Prof. W. van der), Openingsrede gehouden op de Algemeene Vergadering van den Ned. Oudh. Bond te Nijmegen, 142—145.
 Plymouth, Porceleinfabriek te —, 206.
 Pollaert (Hugo), Stichter van het St. Catharina-altaar in den Dom te Utrecht, 222.
 Pompeji, 199.
 Pancras (Lucas), 92.
 Poortugal, Restauratie van den toren te —, 21.
 Post (Pieter), 179.
 Posthumus Meyes, 178.
 Pot (Antonius), Kanunnik en Officiaal van den Dom te Utrecht, 222, 225.
 Pot (de familie), 224, 225.
 Poterat (Louis), Pottenbakker te Rouaan, 200.
 Potgieter, 39.
 Praag, Karlshoferkirche, 158.
 Pressburg, 243.
 Preyer (A.), 175; Geschenk aan het museum »Huis Lambert van Meerten», 243.
 Prinsenhage, R.-K. kerk te —, 158.
 Pronk (C.), Teekening van de tegenw. vergaderzaal der Eerste Kamer, 244.
 Ptolomaeus, 95.

 Quast (P.), 244.

 Ransdorp, Restauratie van het Raadhuis, 180.
 Raphael, Grottesken in het Vaticaan, 199.
 Rath (Edw. vom), Geschenk aan het Prentenkabinet, 242.
 Ravestein, Schutterstuk in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, 230.
 Regensburg, Dom te —, 163.
 Reims, 181, 207, 212; Kathedraal van —, 31, 162, 166; beschieting der kathedraal van —; 210; Saint Remy te Reims, 211.

Rembrandt-huis, 18; Rembrandt en Aert de Gelder, 23, 26; Rembrandt, bezitter van het albasten relief van Shah-Jahan, 171; De pauwen, 177; »Diana en Aktaeon», 247.
 Renkum, 218.
 Reusens, 154.
 Reyniersz. (Carel), Grafsteen van Gouvern. Generaal —, 43.
 Rhooon, Restauratie der kerk te —, 180.
 Recci (C.), 212.
 Richier (Ligier), Graflegging te Saint-Mihiel, 211.
 Rientjes (A. E.), 175, 224.
 Rieux, Kerk te, 163.
 Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Zie: Monumenten.
 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Zie: Monumenten.
 Rijkscommissie voor het Museumwezen. Zie: Musea.
 Rijn (De), Restauratie van het Raadhuis te —, 20, 187.
 Rijssel, 212.
 Rijswijk, 152; Restauratie der N.-H. kerk, 191.
 Rithem, Restauratie van den toren, 22, 188, 250.
 Robertson (Suze), 242.
 Roelofs (W.), 176.
 Roermond, Kathedraal (St. Christoffel), 157, 161.
 Romanellus (I. F.), 135.
 Rome, 98, 215; Nederl. Historisch Instituut te —, 88; namen van Hollandsche kunstenaars in de kerk van Santa Constanza, 89.
 Roorda (T. B.), 44.
 Rooselaar (Sophia Maria), 173.
 Rose, Schenking aan museum door Mevrouw —, 14.
 Rotterdam, 151, 180; Afbeeldingen van Zuiderkerk, Waalsche kerk, Prinskerk, Oosterkerk, en St. Laurenskerk op een schoorsteenstukje in de kerkekamer der Grootte kerk (gerestaureerd), 180; Huis »In duysent Vreesen», 218; Tegels uit een huis op de Gedempte Botersloot, 244; Museum Boymans, 218; Verslag van het Museum van Oudheden, over 1918, 217—218; Verslag van het Museum voor land- en volkenkunde en maritiem museum »Prins Hendrik», 216; Aardewerk, 194.
 Rouaan, 200.
 Rusland, 49.
 Ruysdael (Salomon), Gezicht op Gorinchem, 247.

 Sabatier (J.), 48.
 Saenredam (P.), Gezicht in de St. Bavokerk te Haarlem, 247.

- Saint Géry, 211.
 Saint-Mihiel, Græfflegging van Ligier Richier 211.
 Saint Quentin, 208, 211; De collectie pastels van Latour gered, 212.
 Sakaido Kakiemon, 204.
 Salm Salm (Vorst van), 247.
 Sanders (G.), 180.
 Sass (Cornelis), of Cornelis van Utrecht, beeldhouwer, 132.
 Schaeff (Cornelis Hermansz.), vervaardiger van doophek, heeregestoelte en tochtportaal in de Stevenskerk te Nijmegen, 105, 123.
 Schayck (Ernst van), Schilderij St. Sebastiaan en St. Jacob, 215.
 Schelluinen, Restauratie van de N.-H. Pastorie, 21, 180, 188.
 Schevichaven (Van), 97.
 Schiedam, Orgel in de Grootte kerk te —, 140, 151; Kerk van O. L. Vr. van den H. Rozenkrans, 159.
 Schilderijen. Restauratie van schilderijen en de Rijkscommissie voor de monumentenzorg, 15, 16; Zeven door het Rijk aangekochte Primitieven, 15, 16.
 Schinnen, Restauratie der R.-K. Kerk te —, 21, 185.
 Schipbeek, Vondst van scherven van karolingische kogelpotten, 89.
 Schipluiden, Hek van het kasteel Kenenburg (m. afb.), 240, 242.
 Schmidt Degener (F.), 44, 178.
 Schnobel (J. H.), 170.
 Scholten (A. O.), Amelander pastoor en oudheidminnaar, 235.
 Schoonhoven, Restauratie van de Veerpoort te —, 188.
 Schouman (Aert). Zelfportret, 242.
 Schouten (J. L.), Herstelling van het wapenraam van het St. Catharinagasthuis te Leiden, 177.
 Schoyen (C. van), Salomo's eerste gericht en Jachttafereel, te Texel, 47.
 Schuer (Joh. Everard van den), 173.
 Schulman, Veilde het Hindelooper museum, 232.
 Sédan, 212.
 Sèvres, 202, 203.
 Shāh-Jahān. Zijn borstbeeld in het Rijksmuseum, 170—172.
 Sittard, Grootte kerk te —, 157.
 Six (Prof. Jhr. Dr. J.), 44.
 Slager (Fr.), 90.
 Slicher Anthonisz (Mr. Wigbold), 173.
 Sloten (Fr.), Restauratie der Waterpoorten te —, 22, 188.
 Slothouwer (Ir. D. F.), Architect der restauratiewerken van den Dom te Utrecht, 188; Eenige vondsten in de Utrechtsche Domkerk (m. afb.), 219—223.
 Sluys (Corn. van der), 231.
 Smalingerland, 191.
 Smetius, 93; kroniek, 98.
 Smith (Vincent A.), An alabaster relief bust of Shāh-Jahān, 170—172.
 Smits (Dr. C. F. Xav.), 52, 54, 57, 65, 66, 153.
 Smits (G.), 81.
 Sneek, Klokkenspel van den Martinatoren, 140, 152.
 Soela Senana, Zie: Nederl. Indië.
 Soerabaja. Zie: Nederl. Indië.
 Soest, Wiesenkirche te —, (Westfalen), 158.
 Soissons, 181, 210.
 Sopers (P. J. M.), Schenking aan het Archief te 's-Hertogenbosch, 89.
 Sosoeopoe. Zie: Nederl. Indië.
 Spierts (H.), Pastoor te Ter Winselen, 227.
 Spijk, Restauratie der N.-H. kerk, 191.
 Spode (Josiah), Porcelainbakker te Stoke upon Trent, 207.
 Sprimont (Nicolas), Zilversmid, porcelainbakker te Chelsea, 201, 202.
 Staatsbegrooting voor 1919, 14—23; — voor 1920, 184—193.
 Steen (Jan), 230.
 Steenwijk, Restauratie van den toren der Grootte kerk te —, 20, 187.
 Stein, Ruïne van het kasteel met opruiming bedreigd, 147.
 Stoke upon Trent, Porcelainfabriek van Josiah Spode, 207.
 Storm van 's-Gravenzande (Jhr. C. N.), 244.
 Suchtelen (Mejuffr. H. J. J. van), 177.
 Sunderland, aardewerkfabrieken, 199.
 Suys, ontwerper der »bekeopeling» in de Domkerk te Utrecht, 219.
 Swaelmen (Louis van der), 148.
 Swieten (familie Van), Altaarstuk, afkomstig van het klooster Mariënpoel bij Leiden, 177.
 Tacitus, 95.
 Tadema (Alma), 175.
 Teller (Daniel), beeldhouwer, 134.
 Tempesta (Antonio), 31, 33.
 Tentoonstellingen, 90, 172, 175, 177, 216, 234, 247.
 Tentzel (W. E.), 170.
 Tepe (A.), Architect, 157, 159, 161, 162.
 Terheiden, R.-K. Kerk te —, 162.

Ternate. Zie: Nederl.-Indië.
 Ter Winselen, Romeinsche vondsten bij —, 227;
 Collectie Limburgsch aardewerk geschonken
 aan het Nederl. museum, 194.
 Tets (Mr. Arnoldus Adrianus van), 173.
 Texel, Restauratie van 2 schilderijen van C. van
 van Schoyen, 47.
 Thelott, kopergravuren van den burcht te
 Nijmegen, 115.
 Thilman, Heer van Ubbergen, 126.
 Tidore, Zie: Nederl. Indië.
 Tiel, 98.
 Tols (Engelken), Zijn borstbeeld op een looden
 penningplaat, 243.
 Tongeren, 84, 227.
 Tonnaer (J. H.), architect, 158.
 Torrentius (Johannes), Stilleven, 242.
 Toulouse, 181.
 Trajanus, 96, 97.
 Trier, Liebfrauenkirche te —, 158.
 Tubbergen, Saksisch boerenhuis op het erf Teusse
 te Vasse, verplaatst naar het Openlucht-museum,
 75.
 Tulp (Dr.), Zijn portret door Rembrandt en Elias,
 26.
 Tuyn (Joh. M. van der), 240.

Uddelermeer, Hunneschans aan het —, 85; Prae-
 historische woningen, 80.
 Ulrum, Restauratie der kerk te —, 21, 187.
 Uppsala, 237.
 Urk, 98.
 Utrecht, 98, 242; Karel de Groote verleent
 schenkingen aan het Bisdom, 99; Oude stedel.
 muntstempels, 90; Opgravingen aan het St. Marie-
 bolwerk, 215; de Domkerk, 166; Restauratie
 van den Dom 188; Restauratie van den Z.O.
 aanbouw van de Domkerk, 20, 21, 187; kapel
 van Jan van Arkel in de Domkerk, 221; Orgel
 in de Domkerk, 219; Eenige vondsten in de
 Domkerk (met afb.), 219—227; St. Mariekerk,
 90; Restauratie van den dakruiter der Luthersche
 kerk, 191; Restauratie der St. Agneskapel, 21,
 188; Kapittelkamer van St. Pieter, 215; O. L. Vr.
 kerk, 157; Geref. Burgerweeshuis, 215; Uni-
 versiteitsbibliotheek, 214; Sleutelstukken en
 tegels uit het huis Clarenburch, 215; Poortje
 van huis Zoudenbalch, 215; Puibalk van een
 huis in de Haverstraat, 215; Ankers uit huizen
 aan de Neude, 215; Huis aan de Nieuwe Gracht
 verbonden, 226; Huis in de Oudellen, 221;

Huis op de Stadhuisbrug door de gemeente
 aangekocht, 90; Openbare verzamelingen der
 Gemeente. Catalogussen van de bij het Stads-
 archief bewaarde archieven, 92; Verslag van
 den Gemeente-Archivaris over het voorge-
 vallene in de gemeenteverzamelingen in 1918,
 213—216; Museum, 229; Reliekkistje in het
 Aartsbisschoppelijk museum. 175; Ivoren in
 het Aartsbisschoppelijk Museum, 218; Archief
 van het St. Magrietenhof 90; Gouden dukaton
 van Utrecht, 243.
 Utrycht (Peter van), beeldhouwer te Nijmegen,
 103, 131.

Valenciennes, 212; overbrenging van het Oorlogs-
 museum naar Brussel, 209.
 Valentijn, 92.
 Valk (M. W. van der), 242.
 Valkenburg, gebouwd op een kunstmatigen
 heuvel, 85; Restauratie der overblijfselen van
 de Berkelpoort, 191; Behoud der ruïne van
 het Kasteel, 248.
 Vasse. Zie: Tubbergen.
 Vechten, Vondst van een Romeinsch altaar,
 83—84; Militaire opgravingen te —, 215.
 Veenstra (H. en G. J.), 81.
 Veere, Restauratie van den Kampveerschen toren,
 20, 188, 248, 249; de voorm. Noordhoofds-
 toren, 249.
 Velde (P. van der), 244.
 Velde (W. van de), 37, 216, 247.
 Veltmann (H.), van Kleef, schilder van een
 plattegrond der stad Nijmegen (1669), 106.
 Venlo, St. Martinuskerk, 157.
 Venne (van der), 37.
 Venne (A. van de), 242, 244.
 Vereenigingen. Bond Heemschut, 52, 81, 193;
 Bond van Nederl. architecten, 52; »Hendrik
 de Keyser», 179, 189, 193; »Het Nederl. Open-
 lucht-museum», 73, 82; »Rembrandt», 176; »Het
 Schultehuis», 47.
 Vergaderingen van den Nederl. Oudheidk. Bond,
 49, 51—52, 139—142.
 Verkade (P.), 169.
 Vermeulen (Frans), De Staatsbegrooting voor 1920,
 184—193.
 Verschuring (Hendrick), Groep van Gorinchem's
 burgemeesters (gerestaureerd schilderij), 243.
 Verslagen, 43—44, 45, 46, 87—88, 89, 90, 92,
 145—149, 149—153, 176, 177, 213—218, 240—245,
 250.

Verspeck (Peter Gerritsz.), mr. timmerman te Leiden, 124.
 Vespasianus, Munt van —, gevonden, 228.
 Vianden, Dubbelkapel te —, 116.
 Villeers-Masbourg (de), 248.
 Violet le Duc, 154, 166, 167, 168.
 Visscher (C. J.), 242.
 Visser (de), Minister, 248.
 Visser (P.), benoemd tot secretaris der Rijkscommissie voor het Museumwezen, 44.
 V. K., Verslagen omtrent 's-Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en kunst, 242—243.
 Vlieger (de), 37.
 Vliet (Elias), Geelgieter te Amsterdam, 249.
 Vlissingen, Restauratie der Groote kerk, 20, 185, 249.
 Vogel (kapitein, wd. Controleur), 92.
 Vogel (Prof. Dr. J. Ph.), 171.
 Vogelsang (W.), Het redderen van den nationalen kunstboedel, door F. Lugt (Boekaankondiging), 33—41.
 Volendam, Huisjes van Volendammer visschers aan het IJ te Amsterdam, 80, 81.
 Vollgraff, 83.
 Voogt (W. J. de), 169.
 Voorburg, 84.
 Voort (Cornelis van der), Regentenstuk, 242.
 Voûte, Schenking van kunstvoorwerpen, 14.
 Vredeman de Vries, 128, 137.
 Vrel, Interieur, 247.
 Vroom, 37.
 Waell (Mr. Claes de), Stadsmetselaar te Nijmegen, 127.
 Walcourt, 210.
 Waldfeucht, Kerk te —, 158.
 Walhorn (bij Aken), Kerk te —, 161.
 Wall (dokter), 203, 204.
 Wanneperveen, Het Schultehuis, 47, 147.
 Wapenen, 98.
 Wassenaar, Verzameling van den heer J. J. M. Chabot, te —, 177.
 Wassenaar van Obdam (Van), Zijn grafmonument, 248.
 Wedgwood (Josiah), pottenbakker, 198.
 Weefkunst, 135, 230, 231.
 Weissenbruch (J. H.), 176, 244.
 Weissman (A. W.), 153.
 Weltevreden, zie: Nederl. Indië.
 Weve (J. J.), Monumenten van geschiedenis en kunst te Nijmegen, (met afb.), 93—138.

Weyerman (Jacob Campo), 25.
 Wicar, Collectie — te Valenciennes, 209.
 Wijdeveld (H. Th.) Eereplaquette door —, 175.
 Wijk bij Duurstede, (Dorestad), 98; Reparatie eener gebarsten klok, 152—153.
 Wijs-Mouton (M. de), 243.
 Wild (D. de), Restauratie van schilderijen door —, 45—46, 47, 91, 176, 177, 216.
 Wilhelm (Keizer), 210.
 Wilhelmina van Pruisen Prinses van Oranje. Haar portret tegelschilderij), 218.
 Willem I (Prins), 169.
 Willem II (Graaf) van Holland, verpandt den burcht en de stad Nijmegen, 100.
 Willem III, Koning-Stadhouder, 196, 243.
 Willem V, 123.
 Willemse (Dr.), Schenking van eene collectie aardewerk aan het Nederl. Museum, 194, 243.
 Williamson (G. C.), 240.
 Witte (Alph. de), 169.
 Worcester, Porcelainovens te —, 200, 203.
 Worms, Dom te —, 157.
 Wouwerman, 92.
 Wylhelm (mr.), beeldhouwer te Nijmegen, 131.
 Xanten, Gesneden altaar te —, 224.
 Ylst. Demping eener oude stadsgracht, 147 180.
 Yperen, Overblijfselen der Hallen; gevelbrok aan de straat van Dixmuiden, 207.
 Zaandam, 233.
 Zalt-Bommel, Restauratie van den toren, 180; Restauratie gevel Boschstraat, D. n°. 84, 177.
 Zegveld (van), Klokkengieter, 152.
 Zeyen, zoogen. legerplaats en tumuli worden onderzocht, 89.
 Zierikzee, Plaatselijke bouwverordening tegen ont-siering van straat of stadsdeel, 52, 147; Dreigende verkoop der Sint Lievens-Monsterkerk, 249.
 Zoeterwoude, R.-K. kerk te —, 162.
 Zuidland, Restauratie der Ned.-Herv. kerk, 22, 188.
 Zutphen, Restauratie der St. Walburgskerk, 20, 188; muurschildering in de St. Walburgskerk, 227; Nieuwstadstoren, 21, 188; Broerenkerk, 163; Huis hoek Dierenstraat en Rijkshage wordt gerestaureerd, 180; Museum, 90, 218.
 Zwolle, Kerk van den H. Michaël, 158; Restauratie van het Reventer, 19; Restauratie van den 15de-eeuwschen gevel aan de Melkmarkt, 191; Muurschildering ontdekt bij afbraak van hotel »de Halve Maan", 48.